ભગિની નિવેદિતા અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

[વર્તમાનકાલીન ૪૧ સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો]

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ તેમજ કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

સવા રૂપિયો

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ ૩જો

ભગિની નિવેદિતા

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(વર્તમાનકાલીન ૪૧ સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો)

૩

★

પ્રયોજક :

સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

મુકામ : કોટા (રાજસ્થાન)

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫ : : પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ દ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો' અને 'ભારતની દેવીઓ'ના નામે પુસ્તકની ત્રણ ગ્રંથમાં ત્રણ આવૃત્તિ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના ત્રીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. એમ આ ત્રીજા ગ્રંથનું ત્રીજું પુસ્તક 'ભગિની નિવેદિતા અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો' નામથી છૂટું પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'ભારતની દેવીઓ' એ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે, એ લક્ષમાં લઈને આ રીતે છૂટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં વર્તમાનયુગની સંસ્મરણીય ૪૧ સાધુ-ચરિતા સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ,
તા. ૩૦-૭-'૪૯

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન—ચારિત્ર્યવર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતથી પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગરીબ પણ સંસ્કારી વર્ગ પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે નાની શી લાયબ્રેરી વસાવી શકે એવો આશય છે. જુલાઈ ૧૯૪૯ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે :

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ—સરળ અર્થ સાથે ...	૧૨૮	૦-૪	૦-૧
સો મૂર્ખાઓનાં લક્ષણો—અર્થ અને સમજૂતી સાથે	૪૮	૦-૩	૦-૧
દૃગ્-દૃશ્ય વિવેક—સરળ અનુવાદ સાથે ...	૨૪	૦-૨	૦-૧
યક્ષ અને યુધિષ્ઠિર—મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષામાં	૬૪	૦-૩	૦-૧
દત્તાત્રેય-(અવધૂત) દત્તાત્રેયના ૨૪ ગુરુઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન	૮૦	૦-૩	૦-૧
નીતિશતક-(શ્રીભર્તૃહરિ) સરળ અનુવાદ સાથે	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશતક- ,, ,, ,,	૯૬	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપન્થ—(૧) ગાંધીજીના પોતાના શબ્દોમાં ...	૬૪	૦-૩	૦-૧
પ્રેમપન્થ—(૨) સં૦ શ્રી. વાલજીભાઈ ગો. દેસાઈ	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્—મૂળ શ્લોક, અન્વય, અર્થ અને ટિપ્પણ સહિત	૫૬	૦-૩	૦-૧
કણ્ઠાભરણમ્—મુખપાઠ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થનામંત્રો-અર્થ સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧
તંત્રની સાધના—લે૦ આચાર્યશ્રી ક્ષિતિમોહન સેન:	૭૨	૦-૪	૦-૧
ગીતાસાર—કાકા કાલેલકર: ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૮૦	૦-૪	૦-૧
ગીતાપોથી—ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી—કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે	૧૦૪	૦-૬	૦-૧
ગીતાસંકલન—સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ : બીજાં ત્રણ સંકલનો સાથે	૫૨	૦-૩	૦-૧
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(૧૨ ને ૧૫ અધ્યાય) શ્લોકો તથા અર્થ સાથે	૪૮	૦-૩	૦-૧
ઉત્તરગીતા—તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ—મૂળ શ્લોકો સાથે	૬૪	૦-૬	૦-૧
મણિરત્નમાળા—શંકરાચાર્ય : સરળ અર્થ, શ્લોકો સાથે	૧૬	૦-૧॥	૦-૧
જ્ઞાન અને કર્મ—લે૦ સ્વામી અદ્વૈતાનંદ: ...	૭૨	૦-૩	૦-૧
પરમ પુરુષાર્થ—લે૦ ,, ,, : માનવજીવનનો ઉદ્દેશ	૧૨૦	૦-૬	૦-૧
આર્ય, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય—લે૦ પંડિત બહેચરદાસ દોશી ...	૪૮	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો—મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩	૦-૧

જ્ઞાનનાં ઝરણાં–(આવૃત્તિ ૩જી) લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી:	૬૪	૦–૩	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ–(૧) અનેક રસપ્રદ બોધક પ્રસંગો–ઉપદેશો	૯૬	૦–૬	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ–બોધદાયક ઉપદેશો ...	૮૮	૦–૫	૦–૧
વિચારસૂર્યોદય–સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી : ...	૬૦	૦–૩	૦–૧
ઉચ્ચ જીવન–ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ: (આ. ૬ઠ્ઠી)	૫૬	૦–૩	૦–૧
ધ્યાન અને જ્ઞાન–લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : નવી આવૃત્તિ	૪૮	૦–૩	૦–૧
બંસીમાં ભગવાને શું ગાયું ? (સ્વ૦ પઢિયારકૃત)	૬૪	૦–૩	૦–૧

ચરિત્રો

રામાયણની રહસ્યકથા–રામાયણનાં પાત્રોનો સાર	૧૬	૦–૧	૦–૧
ચંદ્રહાસ–ભક્ત ચંદ્રહાસની કથા સારરૂપે	૬૪	૦–૩	૦–૧
ભક્ત જલારામ–મહાન પ્રભુભક્તના જીવનપ્રસંગો	૬૪	૦–૩	૦–૧
સુદામાચરિત્ર–પ્રેમાનંદકૃત ...	૬૪	૦–૩	૦–૧
ભક્ત રોહિદાસ–ચરિત્ર	૪૮	૦–૩	૦–૧
સ્વામી રામતીર્થ–કિશોરો માટે પ્રેરણાદાયી ટૂંકું ચરિત્ર	૭૨	૦–૪	૦–૧
સતી સાવિત્રી–સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા	૫૨	૦–૩	૦–૧
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા **ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ**	૪૮	૦–૩	૦–૧
જેસલ ને તોરલ તથા **જાલંધર ને ગોપીચંદ**–સ્વ. કલાપી	૫૬	૦–૩	૦–૧
ભક્તરાજ હનુમાન–ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૭૬	૦–૬	૦–૧
શ્રીતૈલંગસ્વામી–વિશુદ્ધાનંદ તથા પોહારીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦–૪	૦–૧
બાળકોના વિવેકાનંદ–બાળોપયોગી ટૂંકું ચરિત્ર	૬૪	૦–૪	૦–૧
બબજી બાપા–આદર્શ સંત	૬૪	૦–૪	૦–૧
સંત કબીર–(સચિત્ર) સચોટ પ્રસંગો આલેખતું ટૂંકું ચરિત્ર	૫૬	૦–૩	૦–૧
ભક્ત અંબરીષ–ચરિત્ર	૫૬	૦–૩	૦–૧
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ–(કિશોરો માટે) ...	૮૮	૦–૬	૦–૧
નાનભટ્ટ બાપા–એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી)	૭૨	૦–૩	૦–૧
નાનક–(આ. બીજી) ચરિત્ર, ૨૩ ભજનો સાથે ...	૧૦૪	૦–૬	૦–૧

સંતવાણી

હરિપાઠ–શ્રીજ્ઞાનદેવ રચિત ૨૮ અભંગો ...	૩૨	૦–૨	૦–૧
ભક્ત સૂરદાસનાં પદો–ટૂંકા જીવનચરિત્ર સાથે	૮૦	૦–૪	૦–૧
ધીરા ભગતનાં પદો–સં. શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ:	૮૦	૦–૪	૦–૧
ભોજા ભગતના ચાબખા–સં. ,, ,, ,,	૯૬	૦–૬	૦–૧
છોટમની વાણી–મહાત્મા છોટમનાં ૯૬ પદોનો સંગ્રહ	૭૨	૦–૪	૦–૧
કબીરની સાખીઓ–ગુજરાતી અર્થ સાથે... ...	૮૦	૦–૪	૦–૧
તુલસીદાસની સાખીઓ–સમજૂતી સાથે ...	૭૨	૦–૩	૦–૧
સો ભજનો–સં૦ મુનિ નાનચંદ્રજી	૬૪	૦–૬	૦–૧

વાર્તાઓ–નાટકો

અમથુ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી–અનુ: પદ્માવતી દેસાઈ:	૫૨	૦–૩	૦–૧
મહાલસા અને **અલર્ક**–ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ	૯૬	૦–૫	૦–૧
દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો– ...	૯૬	૦–૬	૦–૧
ધાવણની ધાર અને **બીજી વાતો**–લે૦ ચૂનીલાલ મડિયા: માનવસ્વભાવ ને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો	૭૬	૦–૩	૦–૧
કાળમુખી અને **બીજી વાતો**–(સચિત્ર) લે૦ ચૂનીલાલ મડિયા: કાઠિયાવાડી જીવનની રસિક પણ નિર્દોષ ૫ વાતો	૬૪	૦–૩	૦–૧
સમ્રાટ શ્રેણિક અને **દેવી નંદા**–જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ	૬૪	૦–૩	૦–૧
કેરીની મોસમ અને **બીજી વાતો**–લેખક: શયદા. માનવ-હૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો	૭૬	૦–૫	૦–૧
અણોજો અને **નવું રેલવે સ્ટેશન**–શ્રી. ચૂનીલાલ વ. શાહ:	૬૦	૦–૪	૦–૧
જીવનનો મર્મ–લેખક: સોપાન:	૮૪	૦–૬	૦–૧
નવજવાન ,, ...	૬૪	૦–૪	૦–૧
અહિંસાનું રહસ્ય ,, ...	૭૨	૦–૪	૦–૧
એ વૃદ્ધ પુરુષ ! ,, ...	૫૬	૦–૪	૦–૧
આશાને અજવાળે ,, ...	૫૬	૦–૪	૦–૧

કાવ્યો

ગીતાંજલિ–શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત	૧૦૪	૦–૬	૦–૧
મનને–આવૃત્તિ ૨૭	૩૨	૦–૩	૦–૧
શ્રીમંતોનો લ્હાવો–(આ. બીજી) લે૦ શ્રી. ઈશ્વર ઘોળકિયા:	૬૪	૦–૪	૦–૧
જયભારતી–લે૦ 'શયદા'-ભારતની ચડતીપડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦–૬	૦–૧

બાળકોને ઉપયોગી

બાળકોના આચાર–બાળકોને સદ્‌વર્તન શીખવતા પાઠો	૪૦	૦–૨	૦–૧
બાળકોની રીતભાત– ,, ,, ,, ,,	૪૮	૦–૩	૦–૧
બાળકોનો આનંદ–બોધક પાઠો	૯૬	૦–૪	૦–૧

આરોગ્ય ને વૈદક

ખોરાકમાં ઝેર–ખોરાકમાં થતા ભેળસેળ વિષે માહિતી	૮૦	૦–૪	૦–૧
માંદગીમાં ઉપવાસ– ,, ,,	૧૧૬	૦–૬	૦–૧
પાક–ઔષધિ–શિયાળામાં ખાવા લાયક ૮૦ પાકો બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ	૮૦	૦–૬	૦–૧

અનુક્રમ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૨૯	૧૮	વૈષ્ણુચરણ	વૈષ્ણુવચરણ
૫૩૨	૧૬	વૈષ્ણુવમંત્રથી	વૈષ્ણુવમંત્રની
૫૪૫	૭	મસરૂર	મગરૂર
૫૫૧	૨૯	ચેક	એક
૫૮૩	૫	સ્ત્રી–વિદ્યાર્થીનીઓને	સ્ત્રી–વિદ્યાર્થિનીઓને
૫૮૬	૧૪	અભિરુચ	અભિરુચિ
૬૮૩	૨૧	પ્રતિવ્રતા	પતિવ્રતા
૬૯૭	૫	અઘોકામિની	અઘોરકામિની
૭૦૦	૨૫	જગજજનીના	જગજ્જનનીના
૭૦૩	૩	આત્મસર્પણ	આત્મસમર્પણ
૭૧૩	૪	વગ્યા	વાગ્યા
૭૨૦	૨૩	મસિસ	મિસિસ
૭૩૫	૧૨	સ્વાસ્તયયન	સ્વસ્તયનન
૭૩૮	૧૩	પુસ્તુક	પુસ્તક
૭૫૮	૩	કેળવાણીનો	કેળવણીનો
૭૬૫	૨૭	નવરોજજીની	નવરોજીની

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ ૩જો

ભગિની નિવેદિતા

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(વર્તમાનકાલીન ૪૧ સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો)

૩

१२६—मल्लीबाई

મારવાડમાં મલ્લીબાઈ નામની એક પંડિતા થઈ ગઈ છે. એ બાઈ જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતી અને તેનો નિવાસ સોજતમાં હતો. મારવાડનાં શહેરોમાં જે ભાગમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો રહેતા હોય, તે ભાગને બ્રહ્મપુરી કહેવામાં આવે છે. સોજતમાં એવી બે બ્રહ્મપુરી છે; જેમાંની મોટી બ્રહ્મપુરીમાં આ બાઈના પિતા જેઠમલજીનું ઘર હતું. આ બ્રહ્મપુરીમાં બસો યજુર્વેદી શ્રીમાળીઓનાં ઘર છે. એ લોકો ઋગ્વેદી કે સામવેદી શ્રીમાળીઓને પોતાની પાસે રહેવા દેતા નથી.

જેઠમલજી મોટા વેદપાઠી અને મહાપંડિત હતા. તેમના પુત્ર રામલાલ પણ તેવા જ હતા. હાલમાં તો એ બંને જણ આ અસાર સંસારને છોડી ગયા છે. સાંપ્રતમાં રામલાલના દત્તક પુત્ર નરોત્તમ હયાત છે. જો કે તે એમના બાપદાદાના જેવા કે એમની ફોઈ મલ્લીબાઈના જેવા સમર્થ પંડિત તો નથી; પરંતુ જ્યોતિષ અને વ્યાકરણનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવે છે.

મલ્લીબાઈનો વિવાહ પાલી નગરના એક કુટુંબમાં થયો હતો; પરંતુ દુર્ભાગ્યથી એ બાઈનું લગ્ન થયું, તે જ વર્ષમાં એ બાઈ વિધવા થઈ. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તે પિતાને ઘેર આવી અને ફરીથી સાસરે ગઈ નહિ. પિતાને ત્યાં આવી તેમની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગી અને થોડા વખતમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કરી કથા વાંચવા લાગી. તે કથા વાંચતી ખરી, પરંતુ કદી ગાદી પર બેસતી નહોતી. તે કહેતી કે, "એ તો વ્યાસની ગાદી છે, તો તેના પર હું કેમ બેસું?" વળી કથામાં જે કંઈ ભેટ આવતી, તે પણ તે પુણ્યકાર્યમાં ખર્ચી નાખતી. મુનશી દેવીપ્રસાદજી એના સંબંધમાં લખે છે કે:—

"સંવત ૧૯૪૪માં હું જ્યારે જોધપુર તાબામાં બહારનાં

ગામોની કચેરીઓની તપાસ કરતો કરતો સોજત પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાંના પંડિતો વિષે પડપૂછ કરતાં માલૂમ પડ્યું, કે અહીં એક સ્ત્રી પણ સંસ્કૃત ભણેલી છે. મેં તેમને મળવાને બોલાવ્યાં, ત્યારે તે મલ્લીબાઈ પોતાના ભાઈની સાથે જુદા જ વેશમાં આવ્યાં. ધોતિયું પહેર્યું હતું અને નીચું અંગરખું પહેરેલું હતું, વળી માથા પર લાલ કસૂંબી પાઘડી પહેરેલી અને બગલમાં એક પોથી હતી. મેં ઊઠીને પ્રણામ કર્યાં અને આસન આપ્યું. એ બાઈએ પ્રથમ તો કેટલાક શ્લોકોથી મને આશીર્વાદ દીધો અને પછી પેલી પોથી ભેટ આપી. પોથી ભેટ આપતાં કહ્યું કે, 'આને છપાવી દો. સ્ત્રીઓને વાંચવાને આ પુસ્તક રચેલું છે.' મેં જોયું તો પુસ્તક સંસ્કૃતમાં લખેલું હતું અને તેથી તેમાંનાં કેટલાંક પ્રકરણ તેમની પાસે વંચાવ્યાં, તો તેમાં સ્મૃતિઓ અને પુરાણોના શ્લોકોના પ્રમાણથી બાળપણથી આરંભીને સતી થવા સુધીના સ્ત્રીધર્મનાં અનેક કર્તવ્યો ઉપદેશેલાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે સ્ત્રીઓના ગુણદોષ દર્શાવતા શ્લોકો પણ હતા. શ્લોકો સરળ અને શીખવા જેવા હતા. એક શ્લોક એવા આશયનો હતો, કે 'સ્ત્રીનાં સર્વ અંગ કોમળ છે, પણ હૃદય તો પથ્થરને પણ ટકોરો મારે એવું છે.' બીજા શ્લોકમાં એવું હતું, કે 'એની બુદ્ધિ પથ્થર જેવી સ્થૂળ અને જીભ તલવાર કરતાં પણ તીક્ષ્ણ હોય છે.'

"મલ્લીબાઈનું બોલવું રુચિકર હતું. મેં તેમની વિદ્યા અને પુસ્તકની પ્રશંસા કરી. આ પરિશ્રમ માટે ધન્યવાદ દીધો. પછી કહ્યું, કે 'અંગ્રેજી રાજ્યમાં સતી થવાનો ચાલ બંધ પડેલો છે, માટે જો એ પ્રકરણ બાદ કરીએ, તો આને છપાવવામાં કાંઈ અડચણ નથી.' તેમના ભાઈએ પણ એ વાતને અનુમોદન આપ્યું; ત્યાં તો બાઈએ પુસ્તક ઉઠાવી લીધું અને કહ્યું, કે 'સુધારીને મોકલીશ.' સંભવ છે, કે વખતે બાઈને સતીધર્મને કાઢી નાખવાનું ઉચિત નહિ ભાસ્યું હોય."

હાલ મલ્લીબાઈ સ્વર્ગવાસી થઈ છે, જેથી તેનું નામ સાહિત્યસંસારમાં રહેવા માટે આ વૃત્તાંત પ્રકટ કર્યું છે.*

---

* "વ્યંકટેશ્વર સમાચાર" માંથી જોધપુર રાજ્યના એક અધિકારી મુનશી દેવીપ્રસાદજીના લેખનો અનુવાદ.

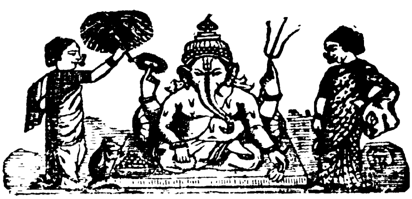
૧૨૭–ગૌરદાસી

જે સન્નારીએ પૂજ્યપાદ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના અધિક સમાગમમાં આવીને તેમની કૃપા અને આદરને પાત્ર બની હતી, તેમાંની મુખ્ય ગૌરદાસી હતી. લોકો એમને ' ગૌરીમા 'ના નામથી વધારે ઓળખતા. એ એક બ્રાહ્મણકન્યા હતાં. બાલ્યાવસ્થામાંથી પાર ઊતરતાં વાર જ તેમના હૃદયમાં પરમાર્થતત્ત્વ સંબંધી સૂક્ષ્મભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો. પરણીને સાસરે ગયા પછી પૂજાપાઠ અને ભજનકીર્તનમાં એમનો વખત જતો. વિષયાસક્ત ટૂંકી બુદ્ધિના પુરુષો પોતાની સ્ત્રીને સંન્યાસિની થયેલી જોવી ક્યારે પસંદ કરે છે? એમનો પતિ એથી ઘણો નારાજ રહેવા લાગ્યો અને મેણાં તથા કડવાં વચનોથી એમને સંતાપવા લાગ્યો; એથી કંટાળીને એક રાત્રે પહેર્યે લૂગડે એ ઘરમાંથી નીકળી પડ્યાં અને વિચરતાં વિચરતાં નવદ્વીપમાં એક વૈષ્ણવની પાસે જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં જ એમની પાસે દીક્ષા લઈને ગૌરદાસી નામ ધારણ કર્યું. વૈષ્ણવમંત્રથી દીક્ષા લીધા પછી, એ બળરામબાબુના ઘરમાં અને કદી કદી વૃંદાવનમાં એમની કુંજમાં રહેતાં. એ જ સમયમાં પરમહંસદેવ સાથે એમનો મેળાપ થયો. એ પરમહંસદેવને ગૌરાંગના અવતારરૂપ ગણતાં અને એ જ પ્રમાણે એમના પ્રત્યે ભક્તિ દાખવતાં. પરમહંસદેવના ભક્તો પ્રત્યે પણ એમને વાત્સલ્યભાવ હતો. માલપૂડા અને બીજાં પકવાન્ન તે પોતાને હાથે બનાવીને દક્ષિણેશ્વર લઈ જતાં. ભક્તો પેટ ભરીને એ મહાપ્રસાદ જમતા.

એમની પ્રેમભક્તિ દર્શાવનારો એક પ્રસંગ રામકૃષ્ણદેવના જીવનમાં નોંધાયેલો છે. એક દિવસ કેટલાક ભક્તો એકઠા થયા હતા. મધ્યાહ્નકાળે ગૌરીમાતાએ પોતાને હાથે રસોઈ કરીને પરમહંસદેવને ભોજન પીરસ્યું. ત્યાર પછી પરમહંસદેવે ભક્ત

કેદારનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો. કેદારબાબુએ "માતા" શબ્દથી સંબોધન કરીને વિનયપૂર્વક તેમને પ્રણામ કર્યા. એમણે પણ કેદારબાબુને પ્રણામ કર્યા. બન્નેએ એકબીજાને પ્રણામ કર્યા પછી ચાર આંખ મળતાં ઉભયનાં નયનોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી અને એ પ્રેમાશ્રુથી એમની છાતી ભીંજાઈ ગઈ. પરમહંસદેવે એ સમયે બેએક ગ્રાસ ખાધા હતા. ગૌરીમાતા અને કેદારબાબુને પ્રભુભક્તિના આવેશમાં આવેલાં જોઈને એ પણ મસ્ત બની જઈને ભોજનનો પરિત્યાગ કરીને ઊભા થઈ ગયા. બીજા ભક્તો પણ પ્રેમભક્તિના આવેશમાં ગાંડા જેવા થઈ ગયા. એ આખા ઘરમાં પ્રેમભક્તિની લહેરો ઊછળવા લાગી. કેટલાકને મૂર્છા આવી તો કેટલાક પ્રેમાવેશમાં "જય રામકૃષ્ણકી જય' બોલતા નાચવાકૂદવા લાગ્યા. ગૌરીમાતા પ્રેમાવેશમાં ખીચડીનો પ્રસાદ ભક્તોના મુખમાં આપવા લાગ્યાં; પણ સફળ થયાં નહિ. એમના હાથમાંનું અન્ન હાથમાં જ રહ્યું અને એ જડ બની ગયાં. ચારે તરફ લોકો અવાક થઈને ઊભા રહ્યા. થોડી વાર પછી પરમહંસદેવે બધાની છાતીએ હાથ ફેરવીને ભક્તોને શુદ્ધિમાં આણ્યા.

ટૂંકાણમાં એ, કે ગૌરીમાતા એક પરમ ભક્તિમતી નારી હતાં. એમના ચરિત્રનો અધિક વૃત્તાંત અમને પ્રાપ્ત થયો નથી.

१२८—दयाबाई

એ સાધુ ચરણદાસની શિષ્યા અને સહજોબાઈની ગુરુ-બહેન હતી. એ ચરણદાસનીજ ન્યાતની અર્થાત્ ઢુસરજાતિની હતી અને ચરણદાસજીનાજ જન્મસ્થાન મેવાડના ડહેરા નામના ગામમાં એનો પણ જન્મ થયો હતો. ત્યાંથી એ પોતાના ગુરુજીની સાથે દિલ્હી આવી હતી અને પ્રભુભક્તિમાં જીવન ગાળતી હતી. દિલ્હીમાં જ એનો દેહાંત થયો હતો.

સંવત ૧૮૧૮ માં એણે પોતાનો પ્રથમ ગ્રંથ 'દયાબોધ' રચ્યો હતો. સહજોબાઈની પેઠે એણે પણ ગુરુ ચરણદાસજીનો મહિમા બહુ ગાયો છે. એમની કવિતા ઘણી મધુર અને પ્રેમયુક્ત છે. દયાબોધમાંથી થોડાંક પદ નીચે ઉતારીએ છીએ :

જો પગ ધરત સો દૃઢ ધરત, પગ પાછે નહિ દેત;
અહંકારકૂં મારકરી, રામ રૂપ જસ લેત. (૧)
બૌરી હવે ચિતવત ફિરું, હરી આવે કેહિ ઓર;
છિન ઊઠું છિન ગિરિ પરું, રામ દુઃખી મન મોર. (૨)
પ્રેમપુંજ પ્રકટે જહાં, તહાં પ્રગટ હરિ હોય;
દયા દયા કરિ દેત હૈ, શ્રીહરિ દર્શન સોય. (૩)
'દયા કુંવરિ' યા જગતમેં, નહિ રહ્યો થિર કોય;
જૈસો વાસ સરાય કો, તૈસો યહ જગ હોય. (૪)
તાત માત તુમરે ગયે, તુમ ભી ભયે તયાર;
આજ કાલમેં તુમ ચલૌ, દયા હોહુ હુસયાર. (૫)
બડો પેટ હૈ કાલકો, નેક ન કહું અઘાય;
રાજા રાના છત્રપતિ, સબકું લીલે જાય. (૬)
દુખ તજિ સુખકી ચાહ નહિં, નહિ બૈકુંઠ બેભાન;
ચરન કમલ ચિત ચહત હાં, મોહિ તુમારી આન. (૭)
સાધ સંગ સુખ મેં બડો, જો કરિ જાને કોય;
આધો છિન સતસંગ કી, કલમખ ડારે ખોય. (૮)

१२९-जनीबाई

એ સન્નારી આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી શાક્ત કવિચિત્રી હતી.

પોતાના ધર્મમાં–પંથમાં–રસમાં તરબોળ થઈ જવાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભૂલી ગયેલી આ બાઈને લોકો પોતાનું નામ જાણે એની યે તમા નથી જણાતી. એણે પોતાની બધી હિંદી તેમજ ગુજરાતી કવિતા કાલ્પનિક નામ–તખલ્લુસથી લખી છે; એટલે આપણે નછૂટકે એનું ખરું નામ જાણ્યા વગર માત્ર તખલ્લુસથીજ સંતોષાવું પડે છે. વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમાં જે શ્રીહરિના ખાસ અનન્ય ભક્ત હોય તે ‘જન’ કહેવાય છે. તેમને ‘નિજ જન’ પણ કહે છે. આ બાઈએ એ જ શબ્દને સ્ત્રીજાતિનો બનાવી, તેને પોતાના તખલ્લુસ તરીકે વાપર્યો છે. પોતાની સઘળી કવિતામાં અંતે ‘જની’ એટલું જ પોતાને માટે કહે છે. આ બાબતમાં બીજું પણ કહેવાનું છે. જનીબાઈ એવું સ્ત્રીઓનું નામ પાડવામાં પણ આવે છે. એટલે ‘જની’ એ માત્ર તખલ્લુસ છે કે એનું ખરું નામ છે, એ વિશેષ પુરાવાના અભાવે સંદિગ્ધજ રહે છે.

આ બાઈની કવિતાનાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છે.

‘જની’ શક્તિની ઉપાસક હતી. શક્તિ આગમમાં ઘણા પંથો છે, તેમાંથી જો કે કયા કયા પંથ એ વખતે ગુજરાતમાં ખાસ પ્રચલિત હતા, તે કહેવું સહેલું નથી; પણ એટલું તો ખરું છે, કે અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્વેના અને તેના પ્રભાતના સમયમાં ગુજરાતમાં એક કાળે શાક્ત પંથ બહુ પ્રચલિત હતો. અમદાવાદમાં પણ કાંકરિયાની પાસે આવેલી એક રમણીય એકાંત જગામાં તે કાળે શાક્તોને મળવાનું સ્થાન હતું. બ્રાહ્મણ, વાણિયા,

ક્ષત્રિય, તેમ જ ઇતર વર્ણના અને બીજા ધર્મ પાળનારાઓ જેઓ જાહેરમાં એકબીજાનો છાંટો ઊડ્યાથી વટલાય અને અભડાય, તેઓ બધા ત્યાં એકઠા થતા. આ બધા પંથો અને મંડળો અનીતિવાન હતાં એમ નથી, તેમ જ આ બધામાં કાંઈએ વખોડવા જેવું નહોતું, એમ પણ નથી.

જનીએ જો કે, પોતાની કવિતામાં પોતાને માટે કશું લખ્યું નથી, પણ પોતાના ગુરુદેવનું જન્મથી માંડીને મરણ સુધીનું જીવનચરિત્ર રસભર્યું વર્ણવ્યું છે. સુભાગ્યે એની કવિતામાં 'નાથજી પ્રાગટ્ય' નામનું કેટલાંક પદોનું નાનું કાવ્ય મળી આવ્યું છે, જેથી 'નાથ' ગુરુની હકીકત સાલવાર મળી આવે છે.

જનીના ગુરુ 'મીઠુ' એક અલૌકિક પુરુષ હતા. વેદાભ્યાસ અને ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પાળ્યા પછી એ હિંદુઓના સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને પ્રથમ મનાયેલા કાશી ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને મનનથી શાંતિ ન મળવાથી ભગવતી જાહ્નવીના પુનિત તટ ઉપર આવેલી વિંધ્યની એક ગુહામાં તેમણે અષ્ટભુજાની ભક્તિ અને ધ્યાનનો આરંભ કર્યો. તેઓ અન્નજળ ત્યાગીને દૃઢાસનવાળી ધ્યાનનિમગ્ન થયા. એમ કરતાં અગિયાર દિવસ વહી ગયા. બારમે દિવસે મધ્યરાત્રિએ 'શ્રીનાથ' 'શ્રીપુરના સ્વામી'–શિવ પોતે જળહળતી જ્યોતિરૂપે પ્રગટ થયા–એમનો સાક્ષાત્કાર થયો. ગુરુજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલી ગયાં અને પોતે પોતાને ઓળખ્યા. અદ્વૈતવાદની આ દીક્ષા મળ્યા પછી ગુરુજીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં કમંડળ, મૃગચર્મ વગેરે સાધનોને વિદાયગીરી આપી અને પોતે પોતાને ગામ (મહિસા) પુનઃ પધાર્યા. ત્યાં આવ્યા બાદ એમણે સ્વસ્ત્રી સાથે પાછું ગૃહસૂત્ર આરંભી લોકોને રસશાસ્ત્રનો બોધ કરી નવું મંડળ સ્થાપ્યું અને પોતાનો પંથ ચલાવ્યો. એ આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ પધારી, ત્યાં દીક્ષા આપી મંડળ સ્થાપતા તથા ઓચ્છવ કરતા. ધીરેધીરે એમનું ભક્તમંડળ ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું. જની પોતે પણ પોતાનો મૂળ ધર્મ ત્યાગી શ્રીનાથને શરણે જઈ એમના મંડળમાં મળી હતી.

જનીનો જન્મ ક્યારે થયો, તે જણાતું નથી. એની કવિતામાંથી સંવત ૧૮૪૭માં એના ગુરુ મહારાજ સ્વધામ ગયા, સંવત ૧૮૫૭ માં ગુરુએ એને દર્શન દીધું, સંવત ૧૮૫૮ માં એણે

'નવ નાયકા વર્ણન' નામનું કાવ્ય, સંવત ૧૮૬૦માં એને યુગલરૂપ દર્શન થયું અને સંવત ૧૮૬૮ માં એને શ્રીબાલા દર્શન થયું અને પોતે સંવત ૧૮૬૮ના પોષ વદ તેરસ અને રવિવારને રોજ રશ્મિરૂપે ભળી ગઈ–મરણ પામી; એટલી સાલવારી નીકળે છે.

જનીની કવિતાનો સ્વાદ લેતાં પૂર્વે શાક્ત આગમની કેટલીક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. એની કવિતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે અજપા, અર્ધનારીશ્વર, અકુળ, અંતન્યસિ, આનંદ, ઉન્મની, કામકલા, ગુરુ, ચિંતામણિ, તત્ત્વ, નાદ, પંચબાણ, માયા, બાલા, ભૈરવ, ભૈરવી, નિત્યા, માતૃકા, શ્રીચંદ્ર, શ્રીપુર, શક્તિ, સામરસ્ય; એવાએવા શબ્દો ઊભરાઈ આવે છે; તેમ જ એમની કવિતા પોતાના ધર્મને અંગે જ લખાઈ છે. શાક્ત શાસ્ત્રમાં ઘણા શબ્દો મૂળ અર્થમાં નહિ, પણ સાંકેતિક અર્થમાં વપરાય છે, માટે 'જની'ની કવિતા સમજવા સારુ એ શાસ્ત્રની કેટલીક પરિભાષા જાણવી ઇષ્ટ છે, એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક છે.

શાક્ત શાસ્ત્રમાં છત્રીસ તત્ત્વો સ્વીકારાયેલાં છે. બધાં તત્ત્વોના ત્રણ વ્યૂહ પાડવામાં આવે છે; જેમકે શિવવ્યૂહ, વિદ્યાવ્યૂહ અને આત્મવ્યૂહ. શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવી ત્રણ અધ્વા કલ્પવામાં આવી છે અને દરેક અધ્વામાં અમુક અમુક તત્ત્વો આવેલાં છે. બારથી છત્રીસ તત્ત્વો જે સાંખ્યદર્શનમાં મનાય છે, તે જ તત્ત્વો આ શાક્તદર્શનમાં સ્વીકાર્યાંમાં એ તત્ત્વોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ જીવનું સઘળું સાંસારિક સ્વરૂપ સમાય છે.

શાક્તદર્શનનો સિદ્ધાંત અદ્વૈત છે; એટલે **शिव** અને **शाक्त** ભિન્ન પદાર્થ નથી, પણ ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી ભિન્ન દેખાય છે; પરંતુ જે દેખાય છે, તે તદ્દન શૂન્ય નથી. તેમ જીવે ઊભી કરેલી માયાથી ઊપજેલો ભ્રમ પણ નથી; પરંતુ મૂળ શિવતત્ત્વ(ચેતન)ની અસ્વંદ અને સ્વંદ કળાઓ છે. શાક્તશાસ્ત્રના બારીક વિવેચનમાં ન ઊતરતાં અમે જનીબાઈની કવિતાના થોડાક નમૂના આપી આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરીશું.

પ્રથમ જનીના નાથજીપ્રાગટ્ય સંબંધે કહીશું. 'જની' ના ગુરુ મહીકાંઠા એજન્સીના મહીસામાં જન્મ્યા હતા; પણ જની કહે છે, કે "મહીસામાં જન્મ્યા પૂર્વે નાથજી શિવરૂપે શ્રીનગર-

માં અખંડરાસ ખેલતા હતા.'*

ધન્ય ધન્ય 'શ્રીનગર' સોહામણું,
ધન્ય ધન્ય શ્રીજીનો વાસ રે;
નિત્ય પ્રત્યેરે આનંદમાં, નાથજી ખેલે છે રાસ રે.
રાસ અખંડમાં ખેલતાં, મન થયો સહુને ઉલ્લાસ રે;
પ્રેમ પિઉજી શું જાચીઉં, દેખાડો દ્વૈતનો રાસ રે;
વચન સુણી વનિતા તણાં, બોલિયા પોતે શ્રીનાથ રે;
એહ મનોરથ માગીઓ, સાંભળો સખીઓનો સાથ રે.
ભ્રષ્ટ બ્રહ્માંડની ભૂમિકા, જે પર માયાની છાંય રે;
નિરખતામાં જ્ઞાન તત્ક્ષણ જશે, સંકટ સર્વને થાય રે.
શિક્ષા કરું છું હું સર્વને, સમરજો શ્રીપુરનો રાય રે;
અંશે કરી સહુ અવતરો, આવી કરીશ હું સાય રે.
સુરલોકે બહુ અવતરી, જાજવી પામ્યા છે કાય રે;
વચન પોતાતણું પાળવા, મનમાં કીધી ઇચ્છાય રે.
મૃત્યુલોકે રે પ્રગટ થવા, સર્વનું કરવા તે કામ રે;
'જની' રે દાસી નિત્ય પ્રાગની, સર્વદા સેવો નિષ્કામ રે.

*   *   *   *

મન વિચાર કરી ગુરુરાય, સાધન કરવા ત્યાંથી રે જાય;
વિંધ્યા ધરણીધર ઉત્તમ ધરી ધ્યાન, ધરે ને મનને વશ કરી.
અષ્ટભુજા દેવીને પાસ, ગંગાતીર કર્યો રે નિવાસ;
શ્રીનાથજી કેરું ચિંતન કરે, દિવસથી દિવસ નિસરે.
અન્નજળનો લીધો છે નેમ, સમરે પ્રભુને આણી પ્રેમ;
અહોરાત્ર એકાદશ થયા, શ્રીનાથજીને આવી દયા.
દ્વાદશી રાત્રી મધ્ય ગઈ, જળહળ જ્યોતિ પ્રગટ જ થઈ;
દૃશ્ય થયું સ્વસ્વરૂપ જ તણું, જાણ્યું સકળ જગત સમણું;
મસ્તક ઉપર મૂકયો હાથ, પોતે બોલ્યા ત્યાં શ્રીનાથ.

* એ વિષય ઉપરના અધિક વિવરણ માટે જુઓ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલો 'જનીબાઈ' નો નિબંધ. —પ્રયોજક

મારું રૂપ તે તહારું રૂપ, અદ્વૈતમાં અનેક સ્વરૂપ.
શ્રીનગરીનો નિરખો રાસ, સ્વસ્વરૂપ તણો પ્રકાશ;
અંતર આત્માનાં ભાગીઆ, સ્વસ્વરૂપ થકી જાગીઆ.
જેવું દીઠું તેવું ધારીઉં, પ્રારબ્ધ ઉપર મન આવીઉં;
હંસલીઓનું કરવા કામ, મૃત્યુ લોકે કીધો વિશ્રામ.
અકલ લીલા શ્રીનાથજી તણી ' જની ' દાસી શુદ્ધભાવે ભણી.

* * * *

સ્વશક્તિ પોતાની રે પોતાની તે વાસના રે,
નિત્ય કરે સ્વ સ્વામીની સેવ;
શક્તિને તો સ્વામી રે, સ્વામીને સ્વામિની રે,
એક જાણો અવર બીજો નથી દેવ.
શુદ્ધ વાસનામાં રે, વિકાર માયા તણો રે,
સ્વ સ્વામીને માને પોતાનો જીવ;
વિકાર માયાનો રે, મટે જ્યારે મધ્યથી રે,
જ્યારે ભાસે સ્વ સ્વામીને તે શિવ.
અવિદ્યા મટીને રે શુદ્ધ વાસના થઈ રે,
શુદ્ધ થયે પોતે પિયુને શર્ણ;
આવી નથી આંહી રે, ત્યાંની તે ત્યાંયે છે રે,
તેહને નથી જન્મ ને વળી મર્ણ.
જન્મ તો માયાને રે, મર્ણ માયા માનજો રે,
માનો વળી સુપ્નવત સંસાર;
સુપ્ન મિથ્યા થાતે રે, દેહ સુપ્નતણો રે,
ભળ્યો ભળ્યો જાગ્રતમાં નિરધાર.
અજ્ઞાન અંધારું રે, મટે જ્યારે મનનું રે,
અહીંનું ત્યાંહનું એક જ થાયે તે રૂપ;
અરૂપ માયાનું રે, મટયું મારા મનનું રે,
થયું થયું થયું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ.
અવિદ્યા તે ટાળી રે, દેવીએ દયા કરી રે,
દયા કરી પોતે થઈ પ્રકાશ;
' જની ' શુદ્ધ થઈ રે, શક્તિ સમરસ થતે રે,
પામી પામી પોતા તણો આવાસ.

* * * *

કવિશ્રી દયારામની ‘પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી’ના જેવા બંધની જનીની ‘ગિરધારી વિના ઘેલડી’, ‘છેલ છબીલડી છેલડી’ એવી ઘણી ગરીબીઓમાંથી માત્ર એક જોઈશું :

માયા તે રંગમાં રમાડે, સખી જુઓ માયા તે રંગમાં રમાડે;
નિષ્કામિકને પરમ સુખ અરપે, સકામિકને ભમાડે.
વિષયી જીવન રાત્રીતુલ્ય દેખે, મુક્તિને દિવસ તે દેખાડે;
મુમુક્ષુને વળી રાત્રી ને વહાણું, એવી માયા તે સમજણ પાડે.
પ્રેમીને વળી પોતે પ્રેમ દેખાડે, સકામીને નાખે ખાડે;
‘જની’ ને તે ત્યારે પ્રસન્ન થઈ છે, પિયુના પદને પમાડે.

* * * *

નાથ તણા પરિવારમાં, સખી ભળી નાથ તણા પરિવારમાં;
પૂર્વ સંબંધે પરિવારને પામી, રહું સ્વપ્નવત સંસારમાં.
આધારથી પરતત્ત્વ તે સુધી, છે ધામ ધણી આધારમાં રે;
હું વિના તે સર્વ ખેલ પિયુનો, વળી આપે ખેલે અપારમાં.
માતપિતા પરિવારમાં પોતે પરસપર વહેવારમાં;
‘જની’ દાસી પીઉ સમરસ થઈ ગઈ, આવી ભળી આકારમાં.×

× આ આખું ચરિત્ર સાક્ષર શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીના નિબંધમાંથી સારરૂપે સાભાર ઉતારવામાં આવ્યું છે.—**પ્રયોજક**

१३०–१३१–हरबाई अने वालबाई

એ બન્ને સન્નારીઓ પ્રસિદ્ધ સ્વામી આત્માનંદની શિષ્યાઓ હતી. એમના અવસાન પછી, તેમણે બીજા શિષ્યો ભેગાં સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું હતું.

એ બન્ને સ્ત્રીઓ પરમ વિદુષી હતી. વેદાંતનું એમને ઘણું સારું જ્ઞાન હતું. બન્ને બ્રહ્મચારિણીઓ હતી અને સંન્યાસિનીનો વેશ રાખતી. સ્વામી આત્માનંદના વખતથી જ ગામેગામ ફરીને લોકોને ધર્મોપદેશ આપતી. એમના ઉપદેશથી આખું ત્રંબાગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય બન્યું હતું. સહજાનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને સ્ત્રીઓમાં જ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. આથી એમને તેમાં બહુ અપમાન લાગ્યું. એમને થયું, કે 'અમારા ઉપદેશ કરવાની રીતમાં આત્માનંદે દોષ ન જોયો, રામાનંદે ન જોયો અને હવે આ આજકાલનો આવેલો સહજાનંદ કહે છે, કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો. અમે એ વચન નહિ માનીએ.' સહજાનંદ સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિષે શંકા ન હતી; પણ એમને એક નવી જ પ્રથા પાડવી હતી; એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ બન્ને બાઈઓને સમજાવી. હરબાઈ–વાલબાઈ રિસાયાં અને જુદાં પડ્યાં. સ્વતંત્રપણે જ એમણે ધર્મોપદેશ કરી લોકોની શ્રદ્ધા સંપાદન કરી. કહેવાય છે કે, ત્રંબાગામમાં એમની સમાધિઓ છે અને હજુ કેટલાક લોકો એમને માને છે.*

---

* જુઓ રા. રા. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા રચિત "સ્વામી-નારાયણ સંપ્રદાય" નો નિબંધ. —**પ્રયોજક**

१३२-फूलजानी बेगम

અહમદનગરની સમીપ એક બગીચાનું ખંડિયેર હજુ પણ દીઠામાં આવે છે. જે સમયનું ચિત્ર અમે આલેખવા માગીએ છીએ, તે સમયમાં મોગલોના અત્યાચારનું ચક્ર જોરથી ચાલી રહ્યું હતું. ભારતની ગરીબ પ્રજા એમના જુલમથી પીડાઈ રહી હતી. મહારાજ શિવાજી પોતાના બળવાન મરાઠા બંધુઓની સહાયતાથી ભારતને પુનઃ સ્વતંત્ર બનાવવા તન, મન અને ધનથી પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા. એમને દબાવી દેવા બાદશાહ ઔરંગઝેબ ઘણુંખરૂં દિલ્હીમાં ન રહેતાં અહમદનગરમાં રહેતો હતો. જે ઉદ્યાનનો અમે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહની એક બેગમનો મહેલ હતો. એ બગીચાના મધ્યભાગનો એક ભાંગેલો ફુવારો હજુ પણ જોવામાં આવે છે. એ ફુવારાની નીચે બારીકીથી જોતાં એક ફારસી ભાષાનો છંદ વાંચવામાં આવે છે.

એ ફારસી ભાષાની કવિતાનો એક રસિક કવિએ હિંદીમાં નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છેઃ—

"નહિ જાન્યો હિય બાલિકા, હૈ ઈતનો રસ મૂલ;
ના તો કબૌં ન તોરતો, હમ યહ સુંદર ફૂલ."

અર્થાત્ જો હું જાણતો હોત કે, આ સરળ બાલિકામાં આટલો બધો અતુલનીય પ્રેમરસ ભરેલો છે, તો હું એ સુંદર ફૂલને તોડવાનો પ્રયત્ન કદી કરત નહિ.

એ ભાવમય પદ્ય વાંચતાં દર્શકોને એનો ઇતિહાસ જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થાય છે. અમે સંક્ષેપમાં એ જિજ્ઞાસાનું નિવારણ કરીશું.

અહમદનગરથી પાંચ ગાઉ દૂર દેવગાંવ નામનું એક ગામડું

હતું. ત્યાં નારાયણરાવ નામનો એક ધનવાન અને કુળવાન મનુષ્ય રહેતો હતો. એને પુરંદર નામનો એક પુત્ર હતો. પુરંદર ઘણોજ સુંદર, હૃષ્ટપુષ્ટ અને વીર નવયુવક હતો. એજ ગામમાં નારાયણરાવની જ્ઞાતિની વિધવા સ્ત્રી રહેતી હતી. એ વિધવાને એકની એક છોકરી હતી. એનું નામ ફૂલબાઇ હતું. જેવું એનું નામ હતું, તેવીજ એ ખૂબસૂરત હતી. ફૂલબાઇ અને પુરંદર બંને બાળસખા હતાં. દરરોજ તેઓ સાથેજ રમતાં. જેમ જેમ વય વધતી ગઇ, તેમ તેમ એમનો પ્રેમ પણ વધતો ગયો. ધીમે ધીમે બંનેએ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. હવે એ જોડું પરણવા યોગ્ય થયું હતું. નારાયણરાવ અને ફૂલવતીની માતાએ પરસ્પર વાતચીત કરીને બંનેનો વિવાહ મેળવ્યો અને થોડા દિવસમાં લગ્ન પણ કરી દીધું. બંનેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; પણ વિધાતાની લીલા વિચિત્ર છે. લગ્ન પછી તરતજ ફૂલબાઇની માતાનું મૃત્યું થયું.

એ સમયમાં ઔરંગઝેબ અહમદનગરમાં રહેતો હતો. શિકારની શોધમાં ફરતો ફરતો એ દેવગાંવ જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં એની દૃષ્ટિ ફૂલબાઇ ઉપર પડી. એનાં સૌંદર્ય અને નવયૌવનને જોઇને એ મુગ્ધ થઇ ગયો અને પોતાના સાથીઓને આજ્ઞા આપી કે, “ આ યુવતીને મારા મહેલમાં પહોંચાડી દો. ” નોકરોએ તરતજ આજ્ઞાનો અમલ કર્યો અને ફૂલબાઇને બાદશાહના મહેલમાં પહોંચાડી દેવામાં આવી. આખા ગામમાં ખળભળાટ મચી ગયો. પુરંદર અને તેના પિતાના શોક અને લજ્જાનો તો પારજ ન રહ્યો.

ફૂલબાઇ ઘણા ખેદપૂર્વક મોતીબાગમાં રહેવા લાગી. બાદશાહે એનું નામ ફૂલજાની બેગમ પાડયું. અનેક દાસીઓ એની તહેનાતમાં હતી; પરંતુ એ રાજમહેલનું સ્વર્ગીય સુખ ફૂલજાની માટે નરકયાતના સમાન હતું. એનું ચિત્ત પુરંદરમાંજ હતું. એનો હૃદયેશ્વર તો પુરંદરજ હતો. ત્રણે લોકનું સુખ આપીને પણ બાદશાહ એ યુવતીના હૃદયરાજ્ય ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવે, એ અસંભવિત હતું. ગમે તે પ્રકારે એક વાર તો પુરંદરનાં દર્શન કરવાની એને દૃઢ અભિલાષા હતી. પરમાત્માએ એ અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની સગવડ પણ કરી આપી. એ મહેલમાં “ જમાલ ” નામની એક બાંદી એના ઉપર શુદ્ધ હૃદયનો પ્રેમ રાખતી હતી. ફૂલની ખાતર એ પોતાનો જીવ આપવા પણ તૈયાર હતી. એ દાસીને હાથે ફૂલબાઇએ પુરંદરની પાસે એક પત્ર મોકલ્યો.

"વહાલા પુરંદર !

"લોકો કહે છે કે, હું એકદમ સંસારની ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી ગઇ, બેગમ થઇ ગઇ અને ઘણા સુખમાં રહેતી હોઇશ; પણ ખાતરી રાખશો કે, મને આ બધું સુખ ઝેર જેવું લાગે છે. તમને ખોયાથી, તમારાથી વિખૂટી પડ્યાથી મારી સ્થિતિ કેવી થઇ ગઇ છે, એ મારૂં મનજ જાણે છે. હું પાપના બોજાથી દબાઇ રહી છું. હાય! મારા ધર્મનો નાશ થઇ ગયો, સતીત્વહીન સ્ત્રી મણિહીન નાગના જેવી છે. એના કરતાં તો મારૂં મૃત્યુ થયું હોત તો વધારે સારૂં. જીવન મને અસહ્ય થઇ પડ્યું છે. હવે હું આ જગતમાં રહેવા નથી માગતી; પરંતુ મરતાં પહેલાં એક વાર તમારા દર્શન કરવા માગું છું. પુરંદર! તમે મને ખરેખર ચાહતા હો—આપણા બાલ્યાવસ્થાના પવિત્ર પ્રેમનું જરા પણ સ્મરણ હોય, તો આવીને મને મળો અને મારો છુટકારો કરો.

આપના ચરણની રજ

ફૂલબાઈ"

પુરંદર તેજસ્વી મરાઠો હતો. પત્ર મળતાંજ એ પત્નીના છુટકારા માટે વિચારવા લાગ્યો. પોતાની સ્ત્રી પાપપંકમાં મગ્ન થાય, તેના કરતાં એનો પ્રાણ લઇને પણ એ નરકકુંડમાંથી એને છોડાવવી એ તેને પોતાનો ધર્મ લાગ્યો. દાસી જમાલના બુદ્ધિ-કૌશલ્યથી એ ફૂલજાની બેગમના મહેલમાં દાખલ થયો.

પ્રિયપતિને આવતો જોઇને ફૂલબાઇ પ્રેમથી દોડતી સામી ગઇ. દૃઢ આલિંગન દઇને પુરંદરે ફૂલબાઇના પ્રેમનો ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા કરી; પણ એણે કહ્યું: "વહાલા! હવે મને સ્પર્શ કરશો નહિ, હું પાપિણી છું. તમારા પવિત્ર આલિંગનને યોગ્ય હું હવે નથી રહી." પરંતુ પુરંદરે પરાણે ફૂલને પકડીને હૃદયસરસી ચાંપી અને ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું: "વહાલિ ફૂલ! તારૂં શરીર અપવિત્ર થયું છે તો શું થયું? પણ તારૂં હૃદય તો શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. હૃદયની પવિત્રતા એજ સાચી પવિત્રતા છે. મારી ખાતરી છે કે, તારૂં હૃદય સદા નિર્મળજ રહેશે; પરંતુ બાદશાહ કદાચ તને વધારે ઊંડા પાપના ખાડામાં ધકેલે, એ પહેલાં આ મારા હાથથીજ તારા જીવનનો અંત આણવા આવ્યો છું. હું પણ તારી વિરહજ્વાળાથી બળ્યા કરૂં છું. આજ આપણે

બન્ને પ્રાણ ત્યજીને એ વિરહવેદનાથી મુક્ત થઇ જઇશુ."

બન્ને એકબીજાને ભેટીને પુષ્કળ રોયાં. થોડી વાર પછી પતિનાં આંસુ લૂછીને ફૂલબાઇએ કહ્યું: "વહાલા! આ દુનિયામાં જીવતાં રહીને આપણે બન્ને સાથે રહીએ, એ હવે સંભવિત નથી. બાદશાહ આપણી પૂંઠ પકડ્યા વગર રહેશે નહિ. વળી બાદશાહના મહેલમાં રહેવાનું હોવાથી, હું ધર્મભ્રષ્ટ, જાતિભ્રષ્ટ તેમજ કલંકિની ગણાઇશ. હિંદુસંસાર મને સંઘરશે નહિ અને મારી સંગતિમાં રહ્યાથી હિંદુસમાજ તમને પણ પતિત ગણીને ત્યજી દેશે. મારી ખાતર તમે એવું કલંકમય જીવન ગાળો, એ મને કદી પસંદ નથી. મૃત્યુને પામ્યાથી મારાં બધાં પાપનો નાશ થશે અને મારો નિષ્કલંક આત્મા તમને મળીને સદાને માટે સુખી થશે. મેં ક્યારનોએ આપઘાત કરીને દેહ છોડી દીધો હોત. હિંદુબાળાને આત્મહત્યા કરતાં આવડે છે; પણ એક વાર તમારાં દર્શન કર્યાનો લોભ મારાથી છૂટ્યો નહિ. પ્રાણ ત્યજવા ખાતરજ મેં આજે તમને તસ્દી આપી છે. તમારા પવિત્ર હસ્તથી આ દેહનો નાશ કર્યાથી મારાં પાપની જાળ કપાઇ જશે. વહાલા! હવે વિલંબ ન કરો."

આટલું સાંભળતાંવરાજ પુરંદરે પોતાની તેજ કટાર બહાર કાઢીને કહ્યું: "હવે મેં મોહનો ત્યાગ કર્યો છે. આવો, આજે આપણે બન્ને જણાં મરીને સદાને માટે શાંતિમય પરલોકમાં જઇએ." સુકુમારી ફૂલબાઇનું હૃદય આજે ઘણું કઠણ થયું હતું. બાદશાહે પોતાના ઉપર કરેલા અત્યાચારનો અંત એ આત્મબલિદાનથી આણવા માગતી હતી. એણે પ્રસન્નવદને પતિને કહ્યું: "આજ મારૂં ધન્યભાગ્ય છે! મારા પાપનાં બંધનો છેદાઇ રહ્યાં છે. હું સ્વતંત્ર થઇને સ્વર્ગમાં જઇ રહી છું." પુરંદરે કટારને ઊંચે ઉછાળી; પણ કોમળ પ્રિયતમા ઉપર ચલાવી શક્યો નહિ; એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું; હાથ કંપવા લાગ્યા: "મારી વહાલીનો વધ મારેજ હાથે કેવી રીતે કરૂં" એ વિચાર એને આકુળવ્યાકુળ કરવા લાગ્યો.

એ વખતે ફૂલબાઇમાં ઉત્સાહ અને જોસનો સંચાર થયો. એણે પતિને કર્તવ્યમાર્ગ બતાવતાં કહ્યું: "જોઇ શું રહ્યા છો? બીકનો ત્યાગ કરો, હૃદયને કઠણ બનાવો. તમારા પ્રેમની આજે પરીક્ષા છે. મારા આ પાપી દેહનો જલદી નાશ કરો."

પુરંદર હૃદયને પથ્થરનું બનાવીને ફૂલના કોમળ અંતઃકરણ-

ને વીંધી નાખવાની તૈયારીમાંજ હતો, એવામાં અણધાર્યું વિઘ્ન આવ્યું અને બાજી બગડી. એક ખોજો પડદાની આડમાંથી આ બધો બનાવ જોઇ રહ્યો હતો. તેણે તરતજ અંદર દોડી આવીને પુરંદરનો હાથ પકડ્યો. બન્ને ચમકી ગયાં; પણ થોડી વારમાં ફૂલબાઈનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો. સિંહણની પેઠે ગર્જના કરીને એ ખોજાને ધમકાવવા લાગી: "મસરૂર! તું જાણે છે હું કોણ છું?" ખોજાએ જરા પણ ગભરાયા વગર ગંભીરભાવે ઉત્તર આપ્યો: "આપ ફૂલજાની બેગમ છો." ફૂલે કહ્યું: "હું આજ્ઞા આપું છું કે, તું હમણાં ને હમણાંજ આ યુવકનો હાથ છોડી દે. એ મારા અતિ નિકટના સગા છે." બેગમની આજ્ઞા માથે ચડાવી- ખોજો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને બાદશાહને બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. પેલી તરફ ફૂલજાનીએ પુરંદરના ઉપર આવેલી આફતનું અનુમાન કરીને એને એક સુરંગમાં સંતાડી દીધો. ન કરે નારાયણ અને કોઇ આપત્તિ આવી પડે, એ શંકાથી પહેલેથીજ એણે એક ઘોડો સુરંગના મુખ આગળ તૈયાર રાખ્યો હતો. એ તેજ ઘોડા ઉપર બેસીને પુરંદર નાઠો.

પેલા ખોજાએ બાદશાહ પાસે જઇને બધી વાત જણાવી દીધી. બેગમના મહેલમાં સુરંગ છે, એ વાતની ખબર હોવાથી બાદશાહે સુરંગના મુખ આગળ સવારો દોડાવીને પુરંદરની પૂંઠ પકડી. એ સિપાઇઓના બાણથી પુરંદર ઘાયલ થયો અને તેઓ એને પકડીને બાદશાહની પાસે લાવ્યા. પુરંદર સમજ્યો કે, મૃત્યુ હવે દૂર નથી. બાદશાહે એને પૂછયું: "યુવાન! તું ઘણો સાહસિક જણાય છે. જયાં ચકલું પણ ન જઇ શકે, એવી જગ્યાએ તું વગર ખટકે ચાલ્યો આવ્યો છે. તું બધો વૃત્તાંત સાફસાફ કહી દે, તો હું તને માફ કરીશ."

પુરંદર મરણિયો થયો હતો, એટલે એણે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું: "હું આપની પાસે માફી માગવા નથી આવ્યો. આપે મારૂં સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું છે. હવે આ જીવ બાકી રહ્યો છે, તે પણ લઇ લો; પણ હું શા માટે આવ્યો હતો, કોની પાસે ગયો હતો, એ બધું કદી પણ કહેનાર નથી."

બાદશાહનું આવું અપમાન રૂબરૂમાં કોઇએ કર્યું નહોતું. એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એણે ખોજાઓને આજ્ઞા આપી કે, આ કાફરને હમણાંજ જહન્નમમાં પહોંચાડો. જોતજોતામાં

અનેક કટારીઓ પુરંદરના દેહમાં મારવામાં આવી; પણ એટલામાંજ એક હૃદયદ્રાવક અવાજ આવ્યો. બાદશાહે જોયું કે, ફૂલજાની બેગમે વચમાં પડી ખોજાઓની બે તીક્ષ્ણ કટારી આગળ પોતાની છાતી ધરી હતી અને ખોજાઓને કટારોને રોકવાનો વિચાર સરખોયે કરવાની તક મળે, તે પહેલાં તો એ કટારો તેના હૃદયમાં ઊંડી પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી. બાદશાહ ફૂલજાનીને ઘણું ચાહતો હતો. આ દશ્ય જોઇને તેનું હૃદય ચિરાઇ ગયું. તેણે રૂંધાયલા કંઠે કહ્યું: "ફૂલ ! તેં આ શું કર્યું ?" ફૂલબાઇનો પ્રાણ હજુ ગયો નહોતો. તેણે ક્ષીણ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: "જહાંપનાહ ! ક્ષમા કરજો. આ દાસીએ એજ કૃત્ય કર્યું છે કે, જે કરવાની દરેક સ્ત્રીની પોતાના પતિ પ્રત્યેની ફરજ છે." પુરંદરના દેહમાં પણ એ સમયે જીવ હતો. એ ઉત્તરથી એના મુખ ઉપર ક્ષણભરનેજ માટે તેજ આવ્યું. બન્નેએ પ્રેમ ભરી દૃષ્ટિએ એકબીજા પ્રત્યે જોયું. થોડીજ વારમાં બન્નેએ આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કર્યું.

બાદશાહના હૃદય ઉપર ફૂલના આ બલિદાનની ઘણી અસર થઇ. તેનું હૃદય પણ પીગળ્યું અને રોતાં રોતાં એણે કહ્યું: "ફૂલ, જા, સુખે જા ! જો પ્રેમનો કાંઇ પણ મહિમા હશે, તો તું પરલોકમાં પતિની સાથે અક્ષય સુખ ભોગવીશ." બાદશાહે સાત દિવસ સુધી ફૂલજાની બેગમનો શોક પાળવાનો અહમદનગરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો. મહેલની સામે બન્ને પ્રેમીની કબર બનાવી, બેગમો અને દાસીઓને આજ્ઞા આપી કે, "એમણે જઇને એ સમાધિઓ ઉપર પુષ્પ ચઢાવી આવવાં." બાદશાહે ફૂલજાનીનું નામ ચિરસ્થાયી કરવા સારૂ એની કબર ઉપર પોતાને હાથે એક શિલાલેખ ચોડ્યો. એ શિલાલેખ ઉપર જે ફારસી કવિતા છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

"જો મૈં ઐસા જાનતા, સરલ બાલિકા માંહીં,
ઇતના અતુલિત પ્રેમ હૈ, ફૂલ છેડતા નાહીં."

આજ પણ એ શિલાલેખ ફૂલજાનીના પુરંદર માટેના પ્રેમની સાક્ષી પૂરે છે. *

---

* જુઓ પં૦ અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયનો 'ફૂલજાની બેગમ' નામનો લેખ (મર્યાદા પોષ-૧૯૬૯) અને મુસ્લિમમહિલારત્ન — લેખક પ્રો૦ જહુર બક્ષ. —પ્રયોજક

૧૩૩—શારદામણિદેવી

જે સન્નારીનો પરિચય અમે આ ચરિત્રમાં કરાવવા માગીએ છીએ તે પરમ ભક્ત, મહાન સાધક, અદ્ભુત જ્ઞાની રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનાં ધર્મપત્ની હતાં. સંસાર પ્રત્યે સ્વામીની વિરક્તિ જોઇને એમણે પોતાના સર્વ સુખનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત જીવન સ્વામીના ચરણકમળમાં, તેમના ધર્મ, ધ્યાન અને સાધનામાં મદદરૂપ થવામાં ગાળ્યું હતું. એમની સહાનુભૂતિ અને સહાયતા ન હોત, તો શ્રીરામકૃષ્ણદેવને પોતાની સાધનામાં પૂર્ણ સફળતા મળી હોત કે કેમ, તે શકભરેલું છે. આર્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જાહેર જીવનમાં પડ્યા વગર પતિને તેમના જનસેવાના કાર્યોમાં પરોક્ષ રીતે જે મદદ કરે છે, તેનો ઈતિહાસ જનસમાજમાં બહાર આવતો નથી; પણ તેથી એ પતિપરાયણા રમણીઓનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી.

બંગાળામાં જયરામવાટી નામના ગામમાં રામચંદ્ર મુખોપાધ્યાયને ઘેર એમનો જન્મ થયો હતો.

રામકૃષ્ણદેવ જ્યારે પંદર વર્ષની વયના હતા, તે સમયે શારદામણિદેવી સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. દેવીની ઉંમર એ સમયે આઠ વર્ષની હતી.

રામકૃષ્ણનું ચિત્ત બાલ્યાવસ્થાથીજ ધર્મ તરફ વધારે હોવાથી એ લગ્ન કરવું પસંદ નહિ કરે એમ ઘણાને શંકા રહેતી હતી, પણ રામકૃષ્ણે લગ્નની વાત સાંભળીને કાંઇ વાંધો લીધો નહિ; બલકે એ સમાચારથી તેમને આનંદ થયો હતો. કારણ એ હતું કે, રામકૃષ્ણદેવ પહેલેથીજ જાણતા હતા કે, આર્યોને પોતાના જીવનમાં કર્ણવેધ, ચૂડાકરણ, દીક્ષા, યજ્ઞોપવિત, વિવાહ આદિ સોળ સંસ્કાર કરવા પડે છે. લગ્ન કરતી વખતે પણ એમના મનમાં એજ ભાવ પ્રબળ હતો કે, હું એક ધાર્મિક કર્તવ્યનું પાલન કરી રહ્યો છું.

લગ્ન સમયે સાસરેથી તેમને ત્રણસો રૂપિયા પહેરામણીમાં મળ્યા હતા. એ સમયે એમની અવસ્થા ઘણી ગરીબ હતી. લોકાચાર સાચવવા તથા કુળની લાજ રાખવા સારૂ રામકૃષ્ણની માતા ચંદ્રમણિદેવીએ જમીનદાર લાહાબાબુને ઘેરથી ઘરેણાં માગી આણીને વહુને ચડાવ્યાં હતાં. થોડા દિવસ પછી જ્યારે અલંકાર પાછા આપવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ચંદ્રમણિદેવીને પોતાની દરિદ્રાવસ્થાનું ભાન આવ્યું અને પૂતળી જેવી નવવધૂના સુકુમાર દેહ ઉપરથી ઘરેણાં કેવી રીતે ઉતારી લેવાય, એના વિચારમાં પડ્યાં. એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં એમનુ હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને એ રોવા લાગ્યાં. એમના મનનો વિચાર બીજું કોઇ જાણી શક્યું નહિ. કેવળ ગદાધર (રામકૃષ્ણનું મૂળ નામ) સમજી ગયા. એમણે માતાને શાંત કરીને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી પત્નીના અંગ ઉપરથી બધા અલંકાર ઉતારીને માતાને સોંપી દીધા. એ કામ એમણે એવી સફાઇથી કર્યું કે બાલિકા શારદામણિને કાંઇ પણ ખબર ન પડી. બાલિકા જ્યારે જાગી, ત્યારે પોતાના અંગ ઉપરના દાગીના ન જોઇને કેવળ એટલુંજ બોલી હતી કે, “ મારા દાગીના કોણ લઇ ગયું ? ” ચંદ્રમણિદેવીએ નાદાન બાલિકાવધૂને ખોળામાં લઇને કહ્યું: “ દીકરિ ! ગદાધર તને એના કરતાં વધારે સારાં ઘરેણાં લાવી આપશે. ”

ચંદ્રમણિદેવીએ જે અર્થમાં એ શબ્દો કહ્યા હતા, તે અર્થમાં તો નહિ પણ બીજા અર્થમાં એમની એ વાણી અક્ષરેઅક્ષર ખરી પડી. રામકૃષ્ણદેવે ભૌતિક અલંકારો કરતાં વધારે કિંમતી નીતિ અને ધર્મના મૂલ્યવાન અને શાશ્વત અલંકારોથી પોતાની પત્નીને વિભૂષિત કરી.

થોડા દિવસ પછી એમના પિતા મળવા સારૂ આવ્યા, ત્યારે એ સમાચાર જાણીને એમને ઘણો ખેદ થયો અને એ તરતજ પુત્રીને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. રામકૃષ્ણની માતાને એથી ઘણું ખોટું લાગ્યું; પણ પુત્રે હસીને કહ્યું: “ હમણાં એ જે કરે, તે કરવા દો. લગ્ન તો ફોક થઈ શકવાનુંજ નથી. ”

થોડા સમય પછી શારદામણિદેવી પાછાં સાસરે આવ્યાં અને કામારપુકુર ગામમાં રહેવા લાગ્યાં. ત્યાં એ એક મહિનો રહ્યાં; પણ રામકૃષ્ણ એ સમયે દક્ષિણેશ્વરમાં હોવાથી એમનાં દર્શન થયાં નહિ. ત્યાર પછી છ મહિના બાદ એ ફરીથી સાસરે

ગયાં, પણ એ સમયે પણ સ્વામીની મુલાકાત ન થઇ. આવા સંયોગોમાં લગ્ન પછી પરમહંસદેવને પત્નીનું મુખ જોવાનો કે એની સાથે રહેવાનો અવસર મળ્યો નહોતો. એ સમયે એમની પત્નીનું વય સોળ વર્ષનું હતું. રામકૃષ્ણદેવની ઇચ્છા એ સમયે સાસરે જવાની થઇ હતી. પોતે એ અરસામાં ધર્મસાધનામાં સારી રીતે આગળ વધી રહ્યા હતા. તેમણે સાસરે જવાની ઇચ્છા પોતાના ભક્ત મથુરબાબુને જણાવી, ત્યારે બધાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું.

વાત એ હતી કે, તોતાપુરી નામના એક વિદ્વાન આચાર્ય જેમને રામકૃષ્ણદેવ ગુરુસમ માનતા હતા, તેમણે એક દિવસ ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા ગાતાં ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, “સ્ત્રી પાસે હોય છતાં, જે પુરુષ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વિવેક અને વિજ્ઞાનમાં પારદર્શી નીવડે, તે પુરુષ અવશ્ય બ્રહ્મને પામે છે. જે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એકજ આત્મા સમજે છે અને તે પ્રમાણે જીવનમાં ચાલે છે, તેને બ્રહ્મ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.” તોતાપુરીનો એ ઉપદેશ પરમહંસદેવના મનમાં ઠસેલો હતો. વળી જે તાંત્રિક સાધનામાં પોતે નિમગ્ન હતા, તેમાં ષોડશી પૂજાનો એક વિધિ છે. પરમહંસદેવે એ પૂજન-વિધિ પોતાની સ્ત્રીદ્વારાજ પૂર્ણ કર્યો હતો. મથુરબાબુએ પૂજાની સર્વ સામગ્રી સહિત એમને દક્ષિણેશ્વરથી દેશમાં રવાના કર્યા હતા; પણ એ ઘેર ન જતાં સીધા સાસરે ગયા. ત્યાં જઇને એ સીધા ઘરના ચોકમાં ગયા. શારદામણિ એ સમયે કાંઇ કામ કરી રહ્યાં હતાં. અચાનક એક અજાણ્યો પુરુષ ઘરમાં ઘૂસી આવ્યો અને પોતાની તરફ તાકી તાકીને જુએ છે, એ જોઇને એ ગભરાઇ ગયાં અને માતાને બૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યાંઃ “મા! મા! જુઓ, કોઇ ગાંડો આવ્યો છે.” તેમની માતા ઓરડામાંથી બહાર આવી. પહેલાં તો એ નવા આવનાર પુરુષને ઓળખી શકી નહિ; પણ એના હૃદયમાં ધબકારા થવા લાગ્યા, એના ઉપર સ્વાભાવિક ઉમળકો આવ્યો અને એ ‘પાગલ’-ને ખોળામાં બેસાડીને રમાડું તો કેવું સારૂં, એવો ભાવ એના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો. એ વિચારવા લાગ્યાંઃ “આ પાગલ કોણ હશે?” આખરે જમાઇને ઓળખતાં વાર લાગી નહિ. જમાઇને ગાંડા સાધુના વેશમાં જોવો, કયી સ્ત્રી પસંદ કરે? ચંદ્રમણિ જમાઇને જોઇને ઘણાંજ ખિન્ન થયાં અને “હાય! મારી છોકરીના

નસીબમાં આ લખાયું હતું ?" એમ કહીને પછાડી ખાઇને નીચે પડ્યાં. શારદામણિ ચુપચાપ આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. ખરેખર પતિ પાગલ છે કે એમને આ વેશમાં જોઇને નિરાશ બની શોક કરનાર માતા 'પાગલ' છે, એ તેમના સમજવામાં આવ્યું નહિ; છતાં એટલું તો ખરૂં કે, પોતાનો પતિ એક અમૂલ્ય રત્ન છે, એ વાત શારદામણિ એજ સમયે પારખી ગયાં. પતિના વદનની કાંતિ નીરખવાની તેમને ઇચ્છા થઈ; પણ શરમ આવ્યાથી ઘૂમટો કાઢીને એ ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

પરમહંસદેવે પોતાના આવ્યાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો અને વિધિપૂર્વક પૂજાની તૈયારી કરી. શારદામણિએ પૂજા કરાવવામાં કાંઈ આનાકાની કરી નહિ. પરમહંસદેવે તેમના બન્ને ચરણની ફૂલ, બીલીપત્ર આદિવડે પૂજા કરી અને જપ કરવાની માળાને સદાને માટે તિલાંજલિ આપી.

પરમહંસદેવનો અભિપ્રાય કોઇ સમજી શક્યું નહિ. એમનાં સાસુએ ક્રોધાવેશમાં તેમને અનેક કડવાં વેણ કહ્યાં. તેમાં એમનો વાંક પણ શો હતો ? માયાનો સંબંધજ એવો છે. છોકરીનાં લગ્ન પછી તેણે ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું કે, જમાઇ ઘેલો છે અને ઘેલછામાં આવીને કદી ઠાકોરજીની પૂજા કરે છે, તો કદી પોતેજ ઠાકોરજી બની જાય છે. એને એ પણ ખબર પડી હતી કે, રામકૃષ્ણને હવે પહેલાંના જેવું પારકાપોતાનું ભાન નથી, સગાંવહાલાં કે આડોશીપાડોશીની મર્યાદા એ જાણતા નથી અને એમને મળતાં પૂરો આદરસત્કાર પણ કરતા નથી. એને એ પણ ખબર હતી કે, એ પૈસાને માટી ગણી ફેંકી દે છે. એણે એમ આશા રાખી હતી કે, જમાઇ કોઈ દિવસ આવશે, તો એમને શિખામણના બે બોલ કહીને ઠેકાણે આણીશ; પણ આજ તો જમાઇ આવ્યા પણ ખરા અને ધાર્યા કરતાં બે ડગલાં આગળ ગયા. આજ તો એમણે પોતાની સ્ત્રીને સ્ત્રી પણ ન ગણી, માતૃસ્થાને ઊભી રાખીને તેની પૂજા કરી. પુત્રીની એવી દુર્દશા જોઇને માતાનું હૃદય કેમ ન બળે ? જમાઇની સન્મુખ કન્યા ઊભી હતી. બન્નેની વાતચીત ચાલતી હતી; પણ બન્ને વચ્ચે પતિ-પત્નીનો સંબંધ નહોતો રહ્યો; એટલે માતાના જીવને શાંતિ કેવી રીતે વળે ?

પરમહંસદેવનાં સાસુને આ ઘટનાથી ઘણો ખેદ થયો; પણ દેવી શારદામણિના મનોભાવમાં કાંઇ પરિવર્તન થયું નહિ. સોળ

વર્ષ થયાં હતાં, છતાં એમનામાં હજુ સુધી કુમારીભાવ હતો. પતિ કોને કહે છે, એનું એમને હજુ સુધી પૂરૂં ભાન નહોતું; એટલે એમને આજે સારૂંખોટું કાંઇ લાગ્યું નહિ. એ કાંઇ સામાન્ય સ્ત્રી નહોતાં. જેમના પતિ હજારો અનાથના નાથ, અસંખ્ય પાપોમાંથી મનુષ્યોને ઉદ્ધારીને સત્યને માર્ગે આણનાર મહાસાધુ હતા, તેમની પત્ની પામર મનુષ્યોની પેઠે ઇંદ્રિયવશ અને પાશવવૃત્તિવાળી કેવી રીતે હોઇ શકે ? શાસ્ત્ર કહે છે કે, પુત્રની ખાતર સ્ત્રીપુરુષના સમાગમની જરૂર છે. માતા શારદામણિને તો હજારો સંતાન હતાં, તો પછી શા માટે માતા થવા સારૂ સંસારીઓનાં અનેક દુઃખ વેઠે ?

ત્યાર પછી થોડા સમયમાં દેવી શારદામણિ પતિની પાસે જઇને રહ્યાં. તોતાપુરીજીની આજ્ઞા માનીને રામકૃષ્ણે ઐહિકપારલૌકિક બધા વિષયોનું જ્ઞાન બાળકપત્નીને આપ્યું. દેવતા, ગુરુ અને અતિથિ વગેરેની સેવા તથા ઘરકામનું શિક્ષણ તો એમને પિયેરથીજ સારી પેઠે મળ્યું હતું.

ગામડાનાં પવિત્ર નિર્મળ હવાપાણીના સેવનથી તથા સ્વતંત્રતાથી હરવાફરવા અને કામ કરવાને લીધે, અંગને પૂરતી કસરત મળવાથી એમનું શરીર સુદૃઢ અને મન નિર્મળ હતું.

પવિત્ર બાલિકાને રામકૃષ્ણના દિવ્ય સત્સંગથી અનિર્વચનીય આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો. દેવીજી પરમહંસદેવની સ્ત્રીભક્તો આગળ ઘણી વાર એ વિષયમાં કહેતાં હતાં કે, હૃદયની વચમાં જાણે આનંદથી ભરપૂર એક ઘડો ભર્યો હોય, એવું મને લાગતું. એ સમયે હું એજ વિચારતી કે, આ આનંદની માત્રા એટલી બધી છે કે, તે કહી શકાય એમ નથી.

થોડાક માસ પછી રામકૃષ્ણ કામારપુકુરથી કલકત્તા પાછા ગયા. એ સમયે શારદામણિએ અનુભવ કર્યો કે, હુંજ આ અપાર આનંદની એક માત્ર અધિકારિણી છું. એજ વિચારમાં એ પિયેર પાછાં ગયાં.

રામકૃષ્ણદેવે પત્નીને ચપળા ન બનાવતાં શાંત સ્વભાવની બનાવી હતી, પ્રગલ્ભ ન બનાવતાં ચિંતનશીલ બનાવી હતી, સ્વાર્થદૃષ્ટિવાળી ન બનાવતાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમી બનાવી હતી તથા એના અંતઃકરણમાં કરુણાનો ભાવ સંચારિત કરીને દયાની

સાક્ષાત્ મૂર્તિ બનાવી હતી. માનસિક ઉલ્લાસની અસર એમના ઉપર એટલી બધી થઇ હતી કે, શારીરિક કષ્ટને એ કષ્ટ નહોતાં સમજતાં. સગાંવહાલાં એમનો જોઇતો સત્કાર નહોતાં કરતાં, તોપણ એમને જરા પણ દુઃખ નહોતું લાગતું. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવીને શારદામણિ પિયેર ગયાં.

એટલા ટૂંકા સમયના સહવાસમાંજ પતિ ઉપર એમને એટલો બધો પ્રેમ બંધાયો કે, એમનો દેહ પિયરમાં હોવા છતાં મન સ્વામીના ચરણમાં દક્ષિણેશ્વરમાં હતું. સ્વામીને મળવાને તથા એમની પાસે જવાને મન ચંચળ થતું, ત્યારે શારદામણિ પોતાના અલૌકિક આત્મબળ વડે એને દબાવી દેતાં.એમને ખાતરી હતી કે, મારો પ્રેમ એવો નિશ્ચળ અને દૃઢ છે કે જ્યારે કામ પડશે, ત્યારે પતિને હું મારી સમીપ બોલાવી લઇશ.

આ પ્રમાણે એમના દિવસો નિર્ગમન થવા લાગ્યા. હૃદયમાં વિશ્વાસ રાખીને, પતિને જલદી મળવાના શુભ દિનની એ રાહ જોવા લાગ્યાં. આશા અને પ્રતીક્ષાનાં મોજાં એ બાલિકાના હૃદયમાં ઊછળવા લાગ્યાં. ગામના લોકો એમના સ્વામીને "પાગલ" કહેતા હતા અને શારદામણિને ચિડાવતા હતા, કે "તારો વર તો નાગો થઇને 'હરિ' 'હરિ' કહેતો ફરે છે." સખીઓ તેમને પણ 'પાગલી' કહીને સંબોધન કરતી. દેવી શારદામણિને એ સમયે જરાક ક્ષોભ તો થતો, પણ એ મનમાંજ વિચારતાં કે, "પતિ આવી રીતે જીવન ગાળે છે, તો મારો પરમ ધર્મ એજ છે કે, એમની પાસે રહીને સેવા કરવી." એમણે દક્ષિણેશ્વર જઇને પતિની સેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ફાગણ માસમાં ડોળ પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રીચૈતન્યદેવના જન્મદિનના ઉત્સવમાં કલકત્તા જવા સારૂ એમનાં કેટલાંક સગાં તૈયાર થયાં. શારદામણિએ પણ એમની સાથે જવાની ઇચ્છા જણાવી. એમના પિતા પોતે એમને લઇને કલકત્તા ગયા. જયરામવાટીથી કલકત્તા સુધી આગગાડી નહોતી; એટલે પગે ચાલીનેજ એમને યાત્રા કરવી પડી. બે દિવસ તો ડાંગરની સુંદર ક્યારીઓ નિહાળતાં એ લોકોએ આનંદમાં પ્રવાસ કર્યો, પણ ત્રીજે દિવસે રસ્તાના થાકથી શારદામણિદેવીને તાવ ભરાયો. એમના પિતાને એથી ઘણી ચિંતા થઇ. તાવની દશામાં પુત્રીને સાથે લઇને યાત્રા કરવી, એ સલાહ ભરેલું નહિ હોવાથી, એ એક 'મઢી'માં વિશ્રામ

કરવા લાગ્યા; પરંતુ પતિને મળવાનો શારદામણિને એટલો બધો ઉમંગ હતો કે, એમનો તાવ થોડા સમયમાંજ ઊતરી ગયો. પ્રાતઃકાળે ઊઠીને એમના પિતાએ જોયું કે, પુત્રીને તાવ નથી. રસ્તામાં પડ્યા રહેવા કરતાં આગળ વધવું, એજ એમને યોગ્ય લાગ્યું. પુત્રીએ પણ સંમતિ આપી. થોડે દૂર જતાં એક ડોળી પણ મળી ગઇ. શારદામણિને પાછો તાવ ભરાયો, પણ આ વખતે એમણે પિતાને જણાવ્યું નહિ. રાતે નવ વાગે તેઓ દક્ષિણેશ્વરમાં પહોંચી ગયાં. શારદામણિને આ પ્રકારે રોગગ્રસ્ત જોઇને રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને જરા ચિંતા થઈ.

ટાઢ ચઢીને તાવ આવશે, એમ ધારીને રામકૃષ્ણે પત્નીને પોતાનાજ ઓરડામાં એક જુદી પથારી ઉપર સુવાડી અને દુઃખપૂર્વક વારંવાર કહેવા લાગ્યા: “તું આટલા બધા દિવસ પછી આવી? હવે મારા મથુરબાબુ થોડા છે કે, તારી માવજત કરશે?” દવા વગેરેની સારી ગોઠવણ થયાથી ત્રણચાર દિવસમાં શ્રીમાતા ઠાકુરાણી શારદામણિની તબિયત સારી થઇ ગઇ.

એ ત્રણચાર દિવસ સુધી રામકૃષ્ણે એમને પોતાનાજ ઓરડામાં રાખ્યાં હતાં. પોતેજ એમની સારવાર કરી હતી. પત્નીના સાજા થયા પછી, તેમને સાસુની પાસે સૂવાની ગોઠવણ કરી આપી. શારદામણિની ખાતરી થઇ કે રામકૃષ્ણ જેવા પહેલાં હતા, તેવાજ હજુ પણ છે અને પોતાના પ્રત્યે હજી પણ એમનો એવો ને એવોજ પ્રેમ કાયમ છે. હવે એ તનમનથી પરમહંસદેવ તથા એમનાં માતાની સેવા કરવા લાગ્યાં. શારદામણિનાં માતપિતા થોડા દિવસ પછી પાછાં ઘેર આવ્યાં.

રામકૃષ્ણદેવ હવે શારદામણિને કર્તવ્યનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યા. ફુરસદ મળતી, ત્યારે એ પત્નીને માનવજીવનના ઉદ્દેશ તથા કર્તવ્ય સંબંધી જ્ઞાન આપતા હતા. એ સમયમાં એક દિવસ એમણે પત્નીને કહ્યું હતું કે, “ચાંદામામા જેવી રીતે બધા બાળકોના મામા છે, તેવીજ રીતે ઇશ્વર બધાના પિતા છે. તેને પોકારવાનો બધાને અધિકાર છે. જે કોઇ એને પોકારશે, તેનેજ એ દર્શન આપશે. તું એને પોકારીશ, તો એ તને પણ દર્શન દેશે.”

રામકૃષ્ણદેવ શિષ્યને કેવળ ઉપદેશ દઇનેજ બેસી રહેતા નહિ. એ શિષ્યને સદા પોતાની પાસે રાખતા અને એને પોતાના જેવો બનાવી દેતા હતા. એ એના ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખતા અને

એની ભૂલોને સુધારતા. શારદામણિના સંબંધમાં પણ એમણે એજ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી. સાધારણ બાબતો પણ એમના ધ્યાન બહાર નહોતી રહેતી. દાખલા તરીકે એમણે પત્નીને શીખવ્યું હતું કે, ગાડીમાં કે નૌકામાં બેસતી વખતે સૌથી પહેલાં ચડવું જોઇએ અને ઊતરતી વખતે બધી વસ્તુઓને સંભાળી લઇને પછી ઊતરવું જોઇએ.

એક દિવસ શારદામણિએ સ્વામીના પગ ચાંપતાં ચાંપતાં પૂછ્યું કે, " મને તમે કોણ સમજો છો ? " રામકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે, " જે માતા મંદિરમાં છે, એમણેજ પ્રાણીમાત્રને જન્મ આપ્યો છે અને એજ માતા મારા પગની ચંપી કરી રહ્યાં છે. સાક્ષાત્ આનંદમયીના રૂપમાં હું તને સર્વદા જોઉં છું. " રામકૃષ્ણ કેવળ શારદામણિનેજ નહિ, પણ બધી સ્ત્રીજાતિને–કુલટા સ્ત્રીઓને સુધ્ધાંત વિશ્વજનનીરૂપે જોતા હતા.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્કાર ઋષિ યાજ્ઞવલ્કય મૈત્રેયીસંવાદમાં લખે છે કે, " પતિની અંદર આત્મસ્વરૂપ ભગવાન નિવાસ કરે છે; એટલા માટેજ સ્ત્રી પતિ ઉપર પ્રેમ દાખવે છે. સ્ત્રીની અંદર જે ભગવાન વસેલા છે, તેથીજ પતિ સ્ત્રીના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. "

એ સમયે રામકૃષ્ણ અને શારદામણિદેવી એકજ શય્યા ઉપર રાત્રી ગાળતાં હતાં. દેહ–બોધ રહિત રામકૃષ્ણની લગભગ આખી રાત સમાધિમાં વીતતી હતી. એ વખતનો પોતાનો બધો અનુભવ સંભળાવતાં રામકૃષ્ણદેવ કહેતા હતા કે, " જો એ વખતે શારદામણિદેવી પણ સંપૂર્ણ રીતે કામના રહિત ન હોત, તો પોતે દેહભાવશૂન્યતા સાધી શકત કે નહિ, તે શક ભરેલું છે." પૃથ્વીમાં અનેક કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો સાથે એમની પત્નીઓનો સંબંધ રહ્યો છે. કેટલીએ સ્ત્રીઓએ પતિને ભવસંસારની વિટંબણામાંથી પાર ઉતાર્યા છે. કેટલીએ સ્ત્રીઓએ પતિની નિરાશાના સમયમાં નવીન ઉત્સાહ રેડ્યો છે. રામકૃષ્ણદેવના જીવનમાં પણ શારદામણિની સહાયતા ન હોત, તો તેઓ સાધનાની ઉચ્ચ સીડીએ ન પહોંચી શકત.

એક વર્ષ પછી જ્યારે રામકૃષ્ણદેવને એક ક્ષણભરને માટે પણ દેહબુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થઇ તથા જ્યારે શારદામણિને પણ એમણે જગન્માતા અને સાક્ષાત્ દેવી સિવાય બીજા કોઇ રૂપમાં ન જોયાં,

ત્યારે એ સમજ્યા કે, પોતે પરીક્ષામાંથી પાર ઊતર્યા છે. એ સમયે એમણે ષોડશી પૂજાની તૈયારી કરી અને શારદામણિનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. પૂજા સમાપ્ત થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે શારદામણિ બાહ્યજ્ઞાન રહિત અને સમાધિસ્થ હતાં.

આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છતાં, પણ દેવીમાંઅહંકાર નહોતો.

ષોડશી પૂજા પછી લગભગ પાંચ છ માસ સુધી શારદામણિ દક્ષિણેશ્વરમાં રહ્યાં હતાં. એ સદા પોતાને હાથે રાંધીને રામકૃષ્ણ, એમનાં માતા તથા અન્ય અભ્યાગતોને જમાડતાં હતાં. રામકૃષ્ણદેવ સર્વ પ્રકારનું ભોજન ખાઇ શકતા નહિ, એટલા માટે એમને સારૂ જુદી રસોઇ કરતાં. એ વખતે રામકૃષ્ણદેવ રાતદિવસ સમાધિમાં રહેતા અને કોઇ કોઇ વખત તો એમના દેહમાં મડદાનાં બધાં લક્ષણ દીઠામાં આવતાં. એવે સમયે શારદામણિ રાતદિવસ ચિંતાતુર રહેતાં. એમને રાત્રે નિદ્રા પણ આવતી નહિ. એમની નિદ્રામાં ભંગ પડતો જોઇને, રામકૃષ્ણે પોતાનો સૂવાનો પ્રબંધ માતાના ઓરડામાં કર્યો. એ પ્રમાણે એક વર્ષ ને ચાર માસ દક્ષિણેશ્વરમાં રહીને શારદામણિદેવી બંગાળી સંવત ૧૨૮૦ ના કાર્તિક માસમાં કામારપુકુર પાછાં ગયાં.

એ સમયની વાતનું સ્મરણ કરતાં શારદામણિદેવી ભક્તસ્ત્રીઓને કહેતાં કે, “એ કેવા દિવ્યભાવથી રહેતા હતા, તે કહીને સમજાવી શકાય એમ નથી. પોતે કદી ચિંતા કરતા હતા તો કદી હસતા હતા; કદી રોતા હતા અને કદી સમાધિસ્થ થઇ જતા હતા. એ પ્રકારે એમની આખી રાત વીતતી હતી. એવો આવેશ હતો કે જોતાંવારજ શરીર કંપવા લાગતું હતું અને હું એજ વિચાર કરતી હતી કે, પ્રાતઃકાળ ક્યારે થશે. સમાધિની બાબતમાં તો હું કાંઇ સમજતી નહોતી. એક દિવસ સમાધિ ન છૂટ્યાથી હું રોવા લાગી. એમના કાનમાં કોઇએ નામસ્મરણ કર્યું, ત્યારે એમને ભાન આવ્યું. એવી રીતે મને ભયભીત થયેલી જોઇને એમણે કહ્યું હતું કે, ‘મારી એવી દશા થાય, ત્યારે મારા કાનમાં અમુક નામનો જપ સંભળાવવો.’ ત્યાર પછી હું એમની એવી દશા જોઇને બીતી નથી.”

શારદામણિદેવી કહેતાં કે, “દીવો કેવી રીતે સળગતો રાખવો, ઘરનાં માણસો કેવાં છે અને તેમની સાથે કેવી વર્તણુંક ચલાવવી

જોઇએ, બીજાના ઘરમાં કેવી રીતે રહેવું જોઇએ, વગેરે સંસારની બારીક વિગતોથી માંડીને તે ભજન, કીર્તન, ધ્યાન, સમાધિ અને બ્રહ્મજ્ઞાન આદિનું શિક્ષણ એમને પરમહંસદેવ તરફથી મળ્યું હતું.” કલકત્તા આદિ અનેક સ્થળેથી સારા ઘરની સ્ત્રીઓ દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણદેવનાં દર્શન કરવા સારૂ આવતી. એમને પણ શારદામણિ રસોઇ કરીને જમાડતાં. કોઇ કોઇ વાર તો વિધવા સ્ત્રીઓને માટે ગંગાજળ લાવીને રાંધવું પડતું હતું.

એક વાર રામકૃષ્ણ પનિહારીનો મહોત્સવ જોવા જવાના હતા. એક સ્ત્રીભક્તદ્વારા એમણે પત્નીને પુછાવ્યું કે, “તમે સાથે આવશો કે નહિ?” શારદામણિએ વિચારીને ઉત્તર આપ્યો કે, “ઘણા લોકો સાથે જઇ રહ્યા છે, ત્યાં ઘણી ભીડ થશે, એટલી બધી ભીડમાં નૌકામાંથી ઊતરીને ઉત્સવનાં દર્શન કરવા જવું, એ મારે માટે અસંભવિત છે, માટે હું તો નહિ આવું.” એમણે ન જવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને રામકૃષ્ણદેવે એક વાર કહ્યું હતું કે, “આટલી ભીડ છે. તેમાં વળી મને સમાધિસ્થ દશામાં જોવાને સારૂ ઘણાં માણસો આતુર થઈ રહ્યાં છે. એમણે (શારદામણિએ) સાથે ન આવવામાં વાજબીજ કર્યું છે. એ સાથે હોત, તો લોકો કોણ જાણે શુંએ કહેત? એ અત્યંત બુદ્ધિમતી છે.” શારદામણિની બુદ્ધિ તથા નિર્લોભિતાની બાબતમાં નીચેનો પ્રસંગ ઘણો પ્રકાશ પાડે છે. પરમહંસદેવ કહે છે કે, “મારવાડી ભક્ત લક્ષ્મીનારાયણ જ્યારે દસ હજાર રૂપિયા દેવા આવ્યા, ત્યારે મારૂં માથું ભમ્યું. મેં મા (શારદામણિ)ને કહ્યું: ‘મા! આટલા બધા દિવસો પછી આજે આ લાલચ બતાવવા આવ્યો છે.’ ત્યાર પછી એના મનની પરીક્ષા કરવા સારૂ મેં કહ્યું: ‘સાંભળે છે ને, એ રૂપિયા આપવા આવ્યો છે. હું નથી લેતો એટલે તને આપી રહ્યો છે, તું લેતી કેમ નથી, ચૂપ કેમ બેસી રહી છે?’ એ સાંભળીને એણે કહ્યું: ‘એવું કેમ બને? એ રૂપિયા લેવાયજ નહિ. જો હું લઉં, તોપણ એ તમારાજ રૂપિયા કહેવાય; કેમકે એ રૂપિયાનો લઇને હું તમારીજ સેવામાં વાપરીશ અને તેથી એ તમેજ ગ્રહણ કર્યા એમ કહેવાશે. તમારા ત્યાગને લીધે લોકો તમારી પ્રતિષ્ઠા કરે છે. માટે હું એ રૂપિયા લઇને તમારી પ્રતિષ્ઠાને કદી પણ ઝાંખી નહિ પડવા દઉં.’” એ સાંભળી પરમહંસદેવ ચૂપ થઇ ગયા.

જે સન્નારીને ગરીબાઇને લીધે પગે ચાલીને અનેક વિપત્તિઓ વેઠીને દક્ષિણેશ્વર સુધી આવવું પડતું, તેની નિસ્પૃહતાનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ છે.

શારદામણિદેવી બંગાળી—હિંદુ કુળવધૂ હોવાથી ઘણાંજ શરમાળ હતાં. દક્ષિણેશ્વરમાં ઘણા દિવસ સ્વામીની પાસે રહ્યાં. અતિથિઅભ્યાગતની સેવાનો ભાર એમનેજ માથે હતો; છતાં ઘણા થોડા લોકોએ એમને દીઠાં હશે રાતના ત્રણ વાગે બીજા લોકોના ઊઠતાં પહેલાં ઊઠીને પ્રાતઃક્રિયા અને સ્નાન વગેરેથી પરવારીને એ ઘરમાં ઘૂસતાં, તે બહાર નીકળતાંજ નહિ. બધાનાં ઊઠતાં પહેલાંજ એ પૂજાપાઠ પણ સમાપ્ત કરતાં હતાં. નાહવાને સારૂ પણ દીવો લઇને જતાં. એવો સ્વભાવ તથા અભ્યાસ હોવાને લીધે પતિને કંઠરોગ લાગુ પડ્યો, ત્યારે એ સાથે ગયાં હતાં અને ઘણીજ કાળજીથી ધૈર્યપૂર્વક રાતદિવસ સ્વામીની સેવા કરી હતી. પાછલી રાતના ત્રણ વાગ્યાથી તે રાતના અગિયાર સુધી એ પતિની સેવા ઊભે પગે કરતાં.

પૈસાના અભાવે શારદામણિ જયરામવાટી અને કામારપુકુરથી દક્ષિણેશ્વર સુધી પગે ચાલીને જતાં હતાં. એ રસ્તામાં ચારપાંચ કોસ સુધી 'તેલો મેલો' અને 'કેકલા' નામના બે મઠ આવતા. એ બે મઠોમાં એ સમયે નરહત્યા થતી. એ રસ્તામાં હજુ પણ એક ભીષણકાલીની મૂર્તિ દીઠામાં આવે છે. એજ કાલીનું પૂજન કરીને લૂંટારાઓ નરહત્યા વગેરે ભીષણ કાર્ય કરતા હતા. એમના ભયને લીધે માણસો પૂરતા સંગાથ વગર એ મઠ આગળ થઇને જવા ન પામતા.

એક વાર શારદામણિદેવી કેટલાક લોકોની સાથે કામારપુકુરથી દક્ષિણેશ્વર જઇ રહ્યાં હતાં. આરામબાગમાં પહોંચ્યાં ત્યારે 'તેલો મેલો' અને 'કેકલા' પાર કરવાનો પૂરતો સમય હતો, એટલે લોકો આરામબાગમાં વિસામો ખાવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. ઘણો થાક લાગેલો હોવા છતાં, પણ શારદામણિએ ચાલવાનું કબૂલ કર્યું. એ સદા બધાની આગળ રહેતાં અને એમના સાથીઓ પાછળ રહી જાય, ત્યારે થોભી જતાં.

આખરે એમના સાથીઓએ કહ્યું કે, "આપણે આ પ્રમાણે ચાલ્યાથી એક પહોર રાત સુધીમાં પણ એ ભીષણ મઠવાળા રસ્તાની પેલીપાર નહિ જઈ શકીએ." શારદામણિએ કહ્યું:

"આપણે તારકેશ્વરમાંજ વિશ્રામ કરીશું. તમે જલદી ચાલો." સાથીઓ પણ સમય નહિ હોવાથી ઝટ ઝટ ચાલવા લાગ્યા. શારદામણિ પણ ઉતાવળે પગે ચાલવા લાગ્યાં; પણ એ ભયંકર રસ્તા આગળ પહોંચતાં પહોંચતાં સાંજ પડી ગઈ અને એમના સાથીઓ બહુ આગળ નીકળી ગયા હતા. શારદામણિ ઊભાં રહીને વિચારવા લાગ્યાં કે, "હવે શું કરવું જોઇએ?" એટલામાંજ ભયંકર કાળા રંગનો એક ઊંચો માણસ લાઠી લઇને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એવું જણાતું હતું કે, એની પાછળ બીજું પણ કોઇ આવી રહ્યું છે. નાસવાની આશા છોડી દઇને શારદામણિ સાહસપૂર્વક ત્યાંજ ઊભાં રહ્યાં. પેલા પુરુષે ત્યાં આવીને પૂછ્યું: "તું કોણ છે? અને આવે સમયે એકલી અહીં કેમ ઊભી છે?" શારદામણિએ કહ્યું: "બાપુ! મારા સાથીઓ મને મૂકીને આગળ ચાલ્યા ગયા છે અને હું કદાચ રસ્તો ભૂલી ગઇ છું. તમે કૃપા કરીને મને મારા સાથીઓની પાસે પહોંચાડી દો. તમારા જમાઇ દક્ષિણેશ્વરમાં રાણી રાસમણિના કાળીમંદિરમાં રહે છે, એમની પાસે હું જઉં છું. તમે મને ત્યાં પહોંચાડી દેશો, તો એ તમારો ઘણો આદરસત્કાર કરશે." એ વાતચીત ચાલી રહી હતી, એટલામાં પેલો બીજો માણસ પણ આવી પહોંચ્યો. શારદામણિએ જોયું કે, એ પુરુષ નહિ પણ પેલા લૂંટારાની સ્ત્રી હતી. એને જોઇને પ્રસન્ન થઇને શારદામણિએ કહ્યું: "બા! હું તમારી દીકરી છું. સાથીઓએ મને છોડી દીધી હતી એટલે હું સંકટમાં પડી હતી, સારે નસીબે તમે અને બાપુ મને મળી ગયાં, નહિ તો મારે ભટકવું પડત."

શારદામણિની આવી સરળ તથા મીઠી વાતચીતથી લૂંટારાઓનાં હૃદય પણ પીગળ્યાં. એમણે શારદામણિને આગળ જવા ન દેતાં પાસેના ગામમાં એક વાણિયાની દુકાનમાં ઉતાર્યાં. પેલી સ્ત્રીએ પોતાનું વસ્ત્ર પાથરીને શારદામણિને સારૂ પથારી કરી અને લૂંટારો એમને ખાવા સારૂ ચણા વગેરે લઇ આવ્યો. એ પ્રમાણે એમણે આખી રાત માતપિતાની પેઠે એમનું રક્ષણ કર્યું. લૂંટારાની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું, "મારી છોકરીએ કાલે કાંઇ ખાધું નથી. તારકેશ્વરની પૂજા કરીને એને સારૂ મીઠાઇ વગેરે સારૂં ભોજન લેતા આવજો."

લૂંટારો ભોજન લેવા ગયો; એટલામાં એમના સાથીઓ

શોધતા શોધતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને એમને કુશળ જોઇને આનંદ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. શારદામણિએ પોતાના પ્રાણરક્ષક લૂંટારા અને એની પત્નીનો ઘણોજ આભાર માન્યો.

* * * *

બંગ સવંત ૧૨૯૩ ની ૩૧ મી શ્રાવણે પરમહંસદેવે દેહત્યાગ કર્યો. સ્વામીના મરણ પછી શારદામણિદેવીએ વિધવાવેશ કદી ધારણ નહોતો કર્યો. કહેવાય છે કે, શ્રીપરમહંસદેવના સ્વર્ગવાસ સમયે એ હાથમાંથી 'વાળા' (ચૂડી) કાઢવા લાગ્યાં હતાં, પણ એજ સમયે શ્રીપરમહંસદેવની મૂર્તિ એમની આંખ આગળ ખડી થઈ ગઇ અને એમનો હાથ પકડીને કહેવા લાગીઃ "શું હું મરી ગયો છું કે તું સૌભાગ્યનાં ચિહ્‌ન કાઢી રહી છે?" ત્યાર પછી એ કદી પણ ખાલી હાથે નથી રહ્યાં. તેઓ લાલ સાડી પહેરતાં અને હાથમાં સૌભાગ્યસૂચક વાળો ધારણ કરતાં.

આત્માના અમરત્વમાં આ પ્રમાણે વિશ્વાસ હોય, તો કોઇને કદી પણ દુઃખ કે દુર્ગતિ ભોગવવાં પડતાં નથી.

સ્વામીના દિવ્યધામ પધાર્યા પછી ૩૪ વર્ષ સુધી શારદામણિદેવી જીવતાં રહ્યાં અને ૬૭ વર્ષની વયે બંગ સંવત ૧૩૨૭ ના શ્રાવણની ચતુર્થીએ દેહત્યાગ કર્યો. પતિના મૃત્યુ પછી એમના શિષ્યોનાં એ મુખ્ય સલાહકાર બન્યાં હતાં. શ્રીરામકૃષ્ણદેવના શિષ્યોએ સ્થાપેલી અનેક શુભ સંસ્થાઓમાં એ ભાગ લેતાં હતાં.

શારદામણિના અવસાન પછી ઉદ્‌બોધનાદિ માસિકપત્રોમાં એમના વ્રત, સંયમ, ત્યાગ, ધર્મનિષ્ઠા, સરળતા, નિરભિમાનતા, સહનશીલતા, દયા, ક્ષમા આદિ ગુણોની પ્રશંસા થઈ હતી. એમના સ્વામી તથા ભક્તો એમને 'મા' કહીનેજ બોલાવતા હતા અને હજુ પણ એજ નામથી એમનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. *

---

* શ્રી. રામાનંદ ચેટરજીના એક લેખના "ચાંદ" માસિકમાં પ્રગટ થયેલા હિંદી અનુવાદ તથા સેવક શ્રીરામચંદ્ર પ્રણીત રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. —પ્રયોજક

१३४–मनोमोहन मित्रनी जननी

રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનાં અનેક સ્ત્રીભક્તોમાં એ મુખ્ય હતાં. પરમહંસદેવ એમને સૌથી ઉચ્ચ શ્રેણીની મહિલા ગણતા. શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું જીવનચરિત્ર લખનાર સાધક શ્રીરામચંદ્ર એમના સંબંધમાં લખે છે કે, “ તેઓ જેટલા દિવસ સધવા હતાં, તેટલા દિવસ એમના જેવી પતિપરાયણા સ્ત્રી આ ઓગણીસમી સદીમાં મળવી અતિ દુર્લભ હતી. વૈધવ્યદશામાં આવી પડ્યા પછી જેટલા દિવસ જીવતાં રહ્યાં, તેટલા દિવસ તેમણે ગાંડી સ્ત્રીની પેઠે જીવન ગાળ્યું હતું. ડાબા હાથમાં લોહ અને લલાટમાં સિંદૂર, એ બે વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા ઉપરાંત વૈધવ્યનું બીજું કોઈ લક્ષણ એમના દેહ ઉપર દીઠામાં આવતું નહિ; અર્થાત્ એ લાલ રંગની સાડી અને સુવર્ણની બંગડીઓ ધારણ કરતાં. આહારમાં સંપૂર્ણ સંન્યાસિનીનો ભાવ હતો. હિંદુ વિધવા હોવા છતાં પણ રંગીન વસ્ત્ર અને સુવર્ણની બંગડી ધારણ કરવા માટે અનેક લોકો એમની નિંદા કરતા; પણ એ એમની ટીકા ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપતાં નહિ.” એક દિવસ પરમહંસદેવ સમક્ષ બીજી અનેક સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. એ પ્રસંગે સ્ત્રીઓના ધર્મ અને કર્મ સંબંધી વાત નીકળી. પરમહંસદેવે કહ્યું કે, “ સ્ત્રીઓને પતિ એજ એકમાત્ર ધર્મ છે, એજ શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય છે. પતિમાં શાંત, દાસ્યાદિ બધા રસ છે. પતિ જીવતો હોય કે મરી ગયો હોય, તોપણ એજ ભાવ સ્ત્રીના મનમાં રહેવો જોઈએ. ઘણી સ્ત્રીઓ પતિના જીવન પછી શ્રીકૃષ્ણને પતિ ગણે છે.” ત્યાર પછી એમણે એક વાત કહી કે, “ એક રાણી સુવર્ણાલંકાર ધારણ કરતી નહોતી અને સધવાનો ભાવ ધારણ કરવા સારૂ કેવળ લાલ લાખની ચૂડી પહેરતી. નિંદાખોર જીભડીઓ ગમે તેમ બોલતી, પણ એને કાંઈ પરવા

નહોતી અને તે પોતાના વિચાર વિરુદ્ધ અમલ કરતી નહિ. દૈવ-સંયોગે રાજાનું મૃત્યુ થયું. રાણીએ તરત પોતાની ચૂડી ભંગાવીને સોનાની બંગડી ધારણ કરી. લોકોને નવાઇ લાગી. એક દિવસ પાડોશણે એને એવું કરવાનો ખુલાસો પૂછ્યો, ત્યારે એણે જણાવ્યું કે, "આટલા દિવસ મારા પતિ નશ્વર હતા માટે નશ્વર પદાર્થને ચિહ્નરૂપે ધારણ કર્યું હતું, હવે મારા પતિ અક્ષય, અમર અને અજર થયા છે, એટલા સારૂ અક્ષય સોનાની બંગડી ધારણ કરી છે." પરમહંસદેવે સ્ત્રીઓને કહ્યું: "મનોમોહન મિત્રનાં માતુશ્રી સુવર્ણવલય ધારણ કરે છે, તે આવા જ હેતુથી છે. તેમનો અંદરનો ભાવ ઘણો ઉચ્ચ અને સુંદર છે. લોકોની ટીકાની ખાતર શું એ ભાવ બદલાઇ શકે? જે એમનો એ ભાવ બદલી શકે, તેના હૃદયમાં એવો ઉચ્ચ ભાવ કદી ઉત્પન્ન જ નથી થયો, એમ કહેવું પડશે." મનોમોહન બાબુની માતાના ઉચ્ચ ભાવ સંબંધી એક બીજું પણ દૃષ્ટાંત છે. તેમના ત્રીજા જમાઇ પરમહંસદેવના ઉપાસક થયા, એટલે મહોલ્લામાંની સ્ત્રીઓ આક્ષેપ કરવા લાગી કે, "હાય બિચારી! છોકરીનું જીવતર બગાડયું." પણ એ કહેતાં કે, "મારૂં એવું સૌભાગ્ય ક્યાંથી કે મારા જમાઇ સંન્યાસી થઇને સાધુસેવામાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે?"

१३५–महाराजा चंद्रशमशेरनी पत्नी

ભારતવર્ષમાં જે બે રાજ્યો હજુ સુધી સ્વતંત્રતાનું ગૌરવમય ઉજ્જવલ તિલક લલાટમાં ધારણ કરી રહ્યાં છે, તેમાંનું એક નેપાળનું હિંદુ રાજ્ય છે. હિમાલયના ખોળામાં આવેલો એ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, પ્રકૃતિનો રમણીય બગીચો છે. વિવિધ નૈસર્ગિક શોભા અને સંપત્તિથી તે દીપી રહ્યો છે. તેની ઉત્તરમાં સદા બરફથી ઢંકાયલા પર્વતરાજ હિમાલયની શિખરમાલા છે અને ચરણમાં જંગલી પશુઓથી ઊભરાતું ઘોર અરણ્ય છે. હિમાલય મનુષ્યોને માટે અગમ્ય છે. પુરાણોમાં તેને દેવતાઓના નિવાસરૂપે વર્ણવ્યો છે. વિધાતાએ નેપાળ રાજ્યને દુર્ભેદ્ય કિલ્લાદ્વારા સંરક્ષિત કર્યું છે, તેને લીધેજ નેપાળ આજ પણ સ્વતંત્ર છે. જગતવાસીની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આ દેશના લોકોમાંથી પણ ઘણાખરાને એ દેશ અજાણ્યો છે. એ રાજ્ય ઘણું વિચિત્ર છે. તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અપૂર્વ નવલકથા જેવો રસમય છે. એ રાજ્યમાં ભારતવર્ષની પ્રાચીન કીર્તિ અને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં અનેક અવશેષો સચવાઇ રહેલાં જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોના રાજ્યકાળમાં કેટલાએ ધર્મનિષ્ઠ હિંદુઓએ અત્યાચારમાંથી બચવાની ખાતર નેપાળ રાજ્યમાં આશ્રય લીધો હતો. ભારતવર્ષ બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મનું જન્મસ્થાન છે; એ બન્ને ધર્મોએ નેપાળ રાજ્યમાં આશ્રય મેળવ્યો છે.

એ વિસ્તીર્ણ રાજ્યનું ભાગ્યચક્ર તેના મુખ્ય મંત્રીદ્વારા ચાલે છે. એક સમયે મરાઠાઓના પ્રધાન મંત્રી પેશ્વા, જેવા પ્રકારની સત્તા ધરાવતા હતા, તેવીજ સત્તા અને તેવીજ પ્રતિષ્ઠા વર્તમાન સમયમાં નેપાળ રાજ્યમાં ત્યાંના મંત્રી ધરાવે છે. રાજમંત્રી ચંદ્રશમશેર જંગ રાણા બહાદુર વર્તમાન સમયમાં નેપાળનું

ભાગ્યચક્ર ચલાવી રહ્યા છે. એ પદનું ગૌરવ તેમજ જવાબદારી ઘણાં મોટાં છે. રાજમંત્રી ચંદ્રશમશેર જંગ ખરેખર એક ભાગ્યશાળી મનુષ્ય છે; કારણકે રાજવૈભવ ભોગવવા ઉપરાંત અપૂર્વ ગૃહસુખ પણ તેમના ભાગ્યમાં લખાયું હતું. વિધાતાએ અત્યંત ગુણવતી લક્ષ્મી જેવી ભાગ્યવતી પત્ની આપીને તેમના જીવનને કૃતાર્થ કર્યું હતું. જો કે એ સુખ તેઓ ઘણા થોડા સમયમાં ગુમાવી બેઠા છે, તોપણ જેટલા સમય સુધી એ સુખ તેમના ભાગ્યમાં રહ્યું હતું, તેટલો સમય તેમને મનથી સ્વર્ગસુખ કરતાં પણ અધિક આનંદમાં ગયો હતો, એમાં સંશય નથી.

વિકટોરિયાના દાંપત્યજીવનનું વર્ણન કરતાં એક લેખક કહે છે કે, "એવી સદ્ગુણસંપન્ન પત્ની કોઇ દીનદરિદ્રને મળી હોત, તો તે પણ ભાગ્યશાળી ગણાત. વિકટોરિયાપતિ આલબર્ટ કેવા ભાગ્યશાળી પુરુષ કે, એવું પત્નીરત્ન પ્રાપ્ત કર્યું !" અમે મહારાજા ચદ્રંશમશેર જંગની ગુણવતી પત્નીના સંબંધમાં પણ એજ વાત કહી શકીએ એમ છીએ. એમના જેવી પતિવ્રતા સાધ્વી પત્ની દરિદ્રની કુટીરમાં પણ અતુલનીય શોભા પ્રસરાવી રહે, તો પછી રાજકુટુંબમાં તેમના જેવાં સન્નારીરત્નથી કેટલો બધો પ્રકાશ થઇ રહે તેનું તો પૂછવુંજ શું ?

તેમના પતિ મહારાજ ચંદ્રશમશેર રાણા બહાદુર, સુવિખ્યાત જંગ રાણા બહાદુરના ભત્રીજા અને ટિબેટયુદ્ધના પ્રસિદ્ધ વીર શમશેરના પુત્ર થાય. વર્તમાન સમયમાં એમનું કુટુંબ નેપાળમાં સૌથી ઊંચો દરજ્જો ભોગવે છે. અમે જે સન્નારીનું ચરિત્ર અત્રે લખવા માગીએ છીએ, તે મહારાજ શમશેર રાણા બહાદુરનાં એકનાં એક પત્ની હતાં. નેપાળમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ ચાલે છે; પણ અમે ભૂલતા ન હોઇએ, તો મહારાજ શમશેર રાણા બહાદુર પોતાના કુટુંબમાંથી એકલાજ એવા પુરુષ છે કે જેમણે એ પ્રથાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય. તેમની ગુણવતી પત્નીએ તેમના હૃદયરાજ્ય ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર મેળવ્યો હતો. આખા નેપાળમાં સૌથી વધારે ભાગ્યવતી રમણી તરીકે તેમની મુલાકાત લેતાં એક બંગાળી સન્નારીને તેમણે કહ્યું હતું કે, "હું આખા નેપાળ રાજ્યમાં સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી રમણી છું, એમાં સંદેહ નથી; કારણકે વિધાતાએ મને ફક્ત આવા સુપ્રસિદ્ધ પતિ આપ્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ હું મારા

પતિની એકની એક રાણી છું. એ સૌભાગ્ય મારી બીજી સ્વદેશી બહેનોને નથી. કન્યા કરતાં પુત્રનોજ આ દેશમાં વધારે આદર છે. વિધાતાએ મને પાંચ પુત્ર અને એક કન્યા આપી છે. શોકસંતાપ મને બિલકુલ નથી. દેહ નબળો પડી ગયો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ સંપૂર્ણ સુખ પરમેશ્વરે મનુષ્યના ભાગ્યમાં લખ્યું નથી. હું આટલાથીજ અત્યંત સુખી છું." કેવી સુંદર વાત ! કેવો સંતોષ !

આ ભાગ્યવતી નારીનો જન્મ કાઠમૂંડુ શહેરથી ૧૫૦ ગાઉ દૂર, પુટાન નામક સ્થાનમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૭ ના માર્ચ માસની ૧૦ મી તારીખે, રવિવારે થયો હતો. એ ઘણા સારા કુટુંબમાં જન્મેલાં હતાં. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેમનું લગ્ન થઇ ગયું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ ની ૩૧ મી જુલાઇએ એમની પ્રથમ કન્યાનો જન્મ થયો હતો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોહનશમશેર જંગ બહાદુરનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૫ ની ૨૬ મી ડિસેમ્બરે થયો હતો. ત્યાર પછી અનુક્રમે તેમને ચાર પુત્ર જન્મ્યા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦ માં સૌથી નાના પુત્રના જન્મ પછી તેમને દમનો સખ્ત વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને ત્રણ વર્ષ સુધી ધીરજ અને સહિષ્ણુતાપૂર્વક તેમણે એ વેદના ભોગવીને બંગાળી સંવત ૧૩૧૨ ના ફાલ્ગુન માસમાં દેહત્યાગ કર્યો. હિંદુરમણીના જીવનમાં ઉલ્લેખ યોગ્ય વિશેષ બનાવ પ્રાયઃ હોતા નથી, તેજ પ્રમાણે એમના પ્રસંગમાં બન્યું છે. એ અતિ ધર્મનિષ્ઠ અને સદાચારી સ્ત્રી હતાં. પોતાના પતિની સાથે હરદ્વાર, બદ્રિકાશ્રમ, મથુરા, કુરુક્ષેત્ર, પ્રયાગ વગેરે ઘણાં તીર્થમાં તેઓ ભ્રમણ કરી આવ્યાં હતાં. અનેક યાગ, યજ્ઞ, હોમ, આદિનાં અનુષ્ઠાન કરાવ્યાં હતાં. દૈનિક જીવન ઘણીજ ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક વ્યતીત કર્યું હતું. રોગશય્યામાં પડ્યાં હતાં, તે વખતે પણ ધર્મકર્મ અને આચારનું ઉલ્લંઘન કદી કર્યું નહોતું. જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી સવારના પહોરમાં ચાર વાગ્યે ઊઠીને, સ્નાન વગેરે કર્મ કરીને પૂજન કર્યા પછી ઔષધસેવન કરતાં.

મહારાણી બધી બાબતોમાં આદર્શ પત્ની હતાં. તેમની પતિભક્તિ અને પતિસેવા જોઇને તેમના સમાગમમાં આવનારાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો મુગ્ધ થઈ જતાં હતાં. એમનો નિત્યનિયમ એવો હતો કે, પતિનું ચરણોદક પીધા વગર પોતે પાણી પીતાં નહિ. જેટલા દિવસ પોતે સાજાં રહ્યાં, તેટલા દિવસ નિરંતર પતિસેવા કરતાં રહ્યાં. રોગશય્યામાં પડ્યે પડ્યે પણ એ કેવી રીતે સ્વામી-

ની સેવા–શુશ્રૂષાની વ્યવસ્થા કર્યા કરતાં હતાં, તે સાંભળીને વિસ્મય પમાય છે. સ્વામીના ખાવાપીવામાં કોઇ જાતની ગડબડ કે વિલંબ ન થાય, એ બાબતની તેઓ દેખરેખ રાખતાં. સ્વામી યથાસમયે સૂઇ ગયા છે કે નહિ, તેની ખબર દાસીને મોકલીને પુછાવતાં. પોતે મંદવાડના બિછાનામાં પડ્યે પડ્યે પણ સ્વામીના ભોજન ઉપર દેખરેખ રાખતાં. પતિને આરામ અને પતિના કલ્યાણ સંબંધીની ચિંતા રાતદિવસ તેમના હૃદયમાં જાગૃત રહેતી. હિંદુ રમણી સાધારણ રીતેજ પતિપ્રાણા હોય છે; પરંતુ એમણે આ બાબતમાં પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી.

મહારાણી જે પ્રમાણે સાધ્વી અને પતિવ્રતા હતાં, તેજ પ્રમાણે તેમના સુયોગ્ય પતિ પણ સર્વ પ્રકારે તેમનું માન સાચવતા હતા. તેમણે પત્નીની જેવી સેવાશુશ્રૂષા કરી છે, તેવી ઘણાજ થોડા પતિ કરે છે. વિધાતાએ તેમનાં ગુણવંતી પત્નીને ઘણો સારો સ્વભાવ અને પ્રખર બુદ્ધિ આપીને જગતમાં મોકલ્યાં હતાં, એ વાત ખરી; પરંતુ મહારાજાએ યત્નપૂર્વક સારૂં શિક્ષણ આપીને તેમના સ્વભાવ અને ચરિત્રને વધારે સુંદર બનાવ્યાં હતાં. મહારાજાએ ત્રણ વર્ષ સુધી મહારાણીની જે સેવા તથા ચિકિત્સા કરી છે, તે ઉપરથી પત્ની ઉપરનો તેમનો પ્રેમ જણાઇ આવે છે. મહારાજાએ લાંબો વખત પત્નીની ખાતર સર્વ પ્રકારના સુખને તિલાંજલિ દઇને, રાતદિવસ ચિંતામાં ગાળ્યાં હતાં અસાધ્ય રોગ પત્નીના દેહને ક્ષીણ કરી નાખતો હતો, એ જોઇને મહારાજા આકુળવ્યાકુળ થઇ જતા હતા. મનુષ્યના હાથમાં જેટલા ઉપાયો છે, તેટલા બધા ઉપાયો પત્નીની ખાતર અજમાવી જોવામાં તેમણે જરા પણ ન્યૂનતા રાખી નહોતી. જે દિવસે મહારાણીની તબિયત જરા ખરાબ થતી, તે દિવસે ચિકિત્સકોનો જીવ ઊડી જતો કે, રખેને મહારાજાના મનમાં એવું આવશે કે, પૂરતી કાળજીથી ઈલાજ નહિ થતો હોય. મહારાજા પત્નીની વેદના અને જીર્ણ દેહ જોઇને શોકથી વ્યાકુળ થઈ જતા. જે મહારાજા નેપાળ જેવા વિશાળ રાજ્યનો ભાર વહન કરી શકતા હતા, જે ભલભલી વિપત્તિને સમયે પણ અટલ રહેતા હતા, તે પત્નીની રોગશય્યા આગળ મનને સ્થિર રાખી શકતા નહિ.

એમનું દાંપત્યજીવન અત્યંત સુખમય હતું. ઉભયનો એક બીજા ઉપર ઊંડો પ્રેમ હતો; પરંતુ વિધાતાની ઇચ્છાને કોણ

રોકી શકે છે? એ સુદૃઢ પ્રેમના બંધનને છિન્ન કરીને મૃત્યુએ રાજભવનને શોકથી આચ્છાદિત કરી દીધું. મૃત્યુના ત્રણ દિવસ પહેલાં રાણીને પશુપતિનાથના મંદિરમાં લઇ જવામાં આવ્યાં હતાં. જે દિવસે તેમનું મૃત્યુ થવાનું હતું, તે દિવસે રાત્રે દસ વાગ્યાને સમયે તેમણે આગ્રહ કરીને મહારાજાને ઘેર પાછા મોકલ્યા. રાતના બાર વાગ્યે તેમનો અંત સમય આવી પહોંચ્યો. પતિની છબી લાવવાનો તેમણે પોતાની બહેનને આગ્રહ કર્યો. ભગિનીએ છબી આણી આપી; એટલે એકીટશે તેના સામું જોઇને પછી મસ્તક ઉપર ધારણ કરી; ત્યાર પછી આંખ મીંચીને ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમની ચિતા–ભસ્મ વાઘમતી નદીના જળમાં વહેવરાવવામાં આવી. એ દિવસે આખા નેપાળ રાજ્યમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો.

વળી અન્ય એક ઘટના ઉપરથી વાચકો મહારાણીની પતિભક્તિનું અનુમાન કરી શકશે. મૃત્યુ પહેલાં મહારાણીએ પતિને બીજી પત્ની કરવાનો વારંવાર આગ્રહ કર્યો હતો. એ કહેતાં કે, “આપ ફરીથી લગ્ન કરો તો હું મારી આંખે જોઇને જાઉં. આપની સેવા કરવાની વ્યવસ્થા બધી હું તેને શીખવી જઇશ. હું બધો બંદોબસ્ત કરીને નિશ્ચિંત મને મરણ પામીશ.” છેલ્લી ઘડી સુધી તેમણે એ બાબતનો પતિને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો હતો. વળી તે ઉપરાંત પતિને જણાવ્યું હતું કે, “તમે જો મારે માટે શોકાતુર થઇને દિલગીરીમાં જિંદગી ગાળશો, તો મારો આત્મા નરકગામી થશે અને હું પરલોકના સુખથી વંચિત થઈશ. આ સંસારમાં મેં આપને અનેક પ્રકારનું કષ્ટ દીધું છે. મૃત્યુ પછી મારા તરફથી કોઇ જાતનું કષ્ટ આપને ન થાઓ.” આ વચનો સ્ત્રીને માટે કેટલાં કઠિન છે! એટલો ઊંડો પતિપ્રેમ હોય તોજ પત્ની પતિને આવો આગ્રહ કરી શકે, તે વાતનું આથી અનુમાન કરી શકાય એમ છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ સપત્નીના ભયથી ડરી જઈને મૃત્યુશય્યામાંથી પતિને ફરીથી પરણવાનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે નેપાળનાં મહારાણીની માફક જીવનની છેલ્લી ઘડીએ પણ પતિનાજ કલ્યાણની વાંચ્છના રાખી, તેમને ફરીથી લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કરનાર પત્નીઓ પણ ભારતભૂમિમાં જોવામાં આવે છે. મૃત્યુના એક દિવસ પૂર્વે તેમણે પોતાની પુત્રીને કહ્યું હતું: “મેં તારા પિતાને ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે. જો તારા પિતા ફરીથી લગ્ન

કરે, તો તું તારી નવી માતાનું સન્માન કરજે, આદર કરજે; તે તારી ગુણવંતી માતા થશે, એ તમારા શૂન્ય ઘરને પૂર્ણ કરશે, તારા શોકાર્ત્ત પિતાના હૃદયને શાંતિ આપશે.” કન્યાને આવો ઉપદેશ આપનારી માતાઓ થોડી હોય છે. મહારાણી એક આદર્શ માતા હોવાથી સંતાનોને સારૂં શિક્ષણ આપવા ઉપર હમેશાં ધ્યાન રાખતાં. એક દિવસ તેમના બાળકપુત્રે કાંઇ અન્યાયયુક્ત કાર્ય કર્યું, તે સાંભળીને તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને ઘણી દિલગીરી સાથે એ બોલી ઊઠ્યાં કે, “ હું શું પાપી છું કે મારા ગર્ભમાં જન્મેલા સંતાને આવું કામ કર્યું ? ” બાળકોના અપરાધને બધા તુચ્છ ગણી કાઢે છે; પણ એમની આગળ બાળકના અપરાધ પણ ગંભીર જણાતા. સંતાનો તેમના ઉપર જેટલી શ્રદ્ધા રાખતાં, તેટલોજ તેમનો ભય પણ રાખતાં. એ ચરિત્રવતી મહારાણીના હૃદયમાં આશ્ચર્યજનક સાહસ અને તેજસ્વિતા હતાં. કોઇ પણ અન્યાયને એ ઉત્તેજન આપતાં નહિ.

મહારાણીએ જે પુષ્કળ પુણ્યદાન કર્યું હતું, તેની ગણતરી થાય એમ નથી; તુલાદાન, હજારો ગોદાન, સુસજ્જિત ઘર અને ઉદ્યાનો આદિ બ્રાહ્મણોને આપ્યાં હતાં. પતિના નામથી ધર્માદા દવાખાનું સ્થાપીને અનેક મનુષ્યોનો આશીર્વાદ લીધો હતો. કેટલાએ કેદીઓને કેદખાનામાંથી છોડાવ્યા હતા અને એવાં બીજાં અનેક કાર્યો કે જે દ્વારા પુણ્ય પ્રાપ્ત થવાનું હિંદુશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, તે બધાં કાર્યો કરવામાં તેમણે કચાશ રાખી નહોતી. રોગશય્યામાં પડ્યાં પડ્યાં પણ એ શાસ્ત્રકથાનું શ્રવણ કરતાં હતાં. એમના જેવી પુણ્યવતી નારી નેપાળમાં થોડી થઇ છે. વિશાળ નેપાળ રાજ્યમાં એ એક અગ્રગણ્ય રમણી હતાં. તેમના સમાગમમાં આવનારાં તેમનાં સગાંસંબંધીઓ તેમજ પરદેશી બંધુઓ તેમના સૌજન્ય, દયા, મિષ્ટભાષિતા આદિ ગુણોથી મોહિત થઇ ગયાં હતાં. એ ઘણાં દૂરદર્શી અને બુદ્ધિમતી હતાં. તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાંથી તેમની સુબુદ્ધિ અને સદ્વિવેચનનો પરિચય મળી આવે છે. તેમણે પોતાના ઊંચા દરજ્જાનો માનમરતબો સારી રીતે સાચવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. તેમના ઉદાહરણ ઉપરથી સ્ત્રીઓ પતિભક્તિ, પતિસેવા, ગુરુભક્તિ, સંતાનોનું શિક્ષણ અને પ્રજાપાલન આદિ ગુણો શીખી શકશે.

૧૩૬–લીલાવતી

શ્રીમતી લીલાવતીએ ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૮ ના ડિસેમ્બર માસમાં ગોરખપુર જિલ્લામાં એક દેશી ખ્રિસ્તી દંપતીને ઘેર જન્મ લીધો હતો. તેના પિતા અતિશય બળવાન, સ્વતંત્ર સ્વભાવના અને સત્યપ્રિય માણસ હતા. પિતાની તરફથી લીલાવતીને જન્મથીજ સારી તંદુરસ્તી, માનસિક સ્વાધીનતા અને સત્યપ્રિયતાના ગુણ વારસામાં મળ્યા હતા. વળી ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીને પ્રતાપે એ ત્રણે ગુણો ભાવિજીવનમાં ઘણા ખીલી નીકળ્યા હતા. એ સર્વે ગુણોને લીધે લીલાવતીએ વિશ્વવિદ્યાલયની ઊંચામાં ઊંચી પરીક્ષા પાસ કરીને તથા પુષ્કળ પાંડિત્ય મેળવીને સ્વદેશ તથા પરદેશમાં સર્વત્ર યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

સાત વર્ષની વયે લીલાવતીને માતાનો વિયોગ થયો હતો. માતા ઉપર તેમને અત્યંત પ્રેમ હતો; એટલી નાની વયમાં માતૃવિયોગ થવા છતાં પણ જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી તેમને માતાનું સ્મરણ થયા કરતું હતું. સંગીત અને કવિતા ઉપરનો શોખ માતાની તરફથી પોતાને મળ્યો છે, એમ એ માનતાં હતાં. લીલાવતીના પિતાએ માતૃહીન બાલિકાને મિસ થોબર્નની બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં મોકલાવી દીધી.

મંદવાડના સમયમાં લીલાવતીની માતાએ તેને ઘણી લડાવી મૂકી હતી. તેની મરજી માફક કામ કરતાં કોઈ રોકી શકતું નહિ. આથી લીલાવતી ઘણી તોફાની છોકરી થઇ હતી. તેને લીધે લખનૌ બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં આવ્યા પછી તેને ઘણું વસમું લાગ્યું. ત્યાં તો છાત્રાલયના કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલવું પડતું. પોતાની મરજી માફક કરવા જતાં તરતજ રોકાણ થતું, પરંતુ મિસ થોબર્ન બાળકોને ઉછેરવાના અને ભણાવવાના કામમાં ઘણાં નિપુણ હતાં. તેમણે થોડા દિવસમાંજ લીલાવતીને પોતાના કાબૂ-

માં લીધી. લીલાવતી ઉપર તેમના સ્નેહની એટલી બધી અસર થઇ કે, એ તેમને બીજી માતા તરીકે ગણતી. મિસ થૅાબર્નના મંગળમય પ્રભાવને લીધે લીલાવતીનું જીવન ઘણું રસમય બન્યું. બૉર્ડિંગ હાઉસ ઉપર તેને ઘણોજ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. કુમારી થૉબર્નને મુખે અમેરિકાની બાલિકાઓની વિદ્યાની પ્રશંસા સાંભળીને તેણે પણ મનમાં એમના જેવી ઊંચી કેળવણી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. લીલાવતીના મનમાં કેટલીક વખત ધર્મવિષયક શંકાઓ ઊભી થતી; પરંતુ થૉબર્નના સહવાસથી તથા તેમના ઉચ્ચ જીવનના પ્રભાવથી, એ બધી શંકાઓનું નિવારણ થઇ જતું. વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, મિસ થૉબર્ન જેવી વિદેશી રમણીના સંસર્ગથી અને તેમનાજ ઉદાહરણથી લીલાવતીના મનમાં ખરેખરી સ્વદેશભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેમણે વિદેશી પોશાકનો ત્યાગ કરીને સ્વદેશી પોશાક ધારણ કર્યો હતો તથા ભારતની સ્ત્રીઓને કેળવવા માટે, ખરા અંતઃકરણથી પ્રયાસ કરીને સ્વદેશપ્રેમની સાબિતી આપી હતી.

લીલાવતીએ લખનૌની નિશાળમાં ઘણી કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; પરંતુ એ હાઇસ્કૂલમાંજ ભણતી હતી, એવામાં તેના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ બગડી ગઇ અને તેને અભ્યાસ બંધ કરવા વારો આવ્યો. એવી અવસ્થામાં લીલાવતીને મિશન તરફની એક સ્કૉલરશીપ આપવાની સૂચના કરવામાં આવી, પરંતુ આપબળ ઉપર આધાર રાખનારી લીલાવતીએ તે સૂચના નામંજૂર કરી તથા બીજી છોકરીઓને ભણાવીને મહામુશ્કેલીએ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા લાગી. છેવટે તેણે મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ઘણા માનપૂર્વક પાસ કરી અને સરકાર તરફથી એક સ્કૉલરશીપ મેળવી. એ સમયમાં તેનાં સગાંવહાલાંઓએ તેને પરણાવી દેવાનો મનસૂબો કર્યો; પરંતુ લીલાવતીએ એ વખતે પરણવાની ના કહી અને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની આશાથી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો.

એ પ્રમાણે આપબળથી પરિશ્રમપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરીને ઇન્ટરમિડિયેટની પરીક્ષામાં પાસ થઇને લીલાવતી કલકત્તાની બેથ્યૂન કૉલેજમાં દાખલ થઇ અને ત્યાં ભણીને બી. એ.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી. એ વર્ષમાં તેને ઢાકાની એક સરકારી નિશાળમાં શિક્ષકની જગ્યા મળી. લીલાવતી પોતાની ડાયરીમાં લખે

છે કે, "બેથ્યૂન કૉલેજમાં અને ઢાકામાં વસતી વખતે મારો ધર્માનુરાગ શિથિલ થઇ ગયો હતો અને વિષયસુખ-સ્વચ્છંદતા તરફ મન આકર્ષાયું હતું. ઢાકાના ઘણા કેળવાયલા પુરુષો સાથે ઘાડો સંબંધ થવાથી, એ સમયમાં મારૂં જીવન ઘણું પ્રલોભન-પૂર્ણ થયું હતું; પરંતુ એ અવસ્થામાં પણ કુમારી થૉબર્નની સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં જાગૃત હતી અને એક દિવસે પ્રલોભનને વખતે થૉબર્નની સ્મૃતિએજ મને પ્રલોભનમાંથી બચાવી લીધી હતી. તે દિવસથી હું પ્રભુ ઈશુખ્રિસ્તને માટે કાંઇ કામ કરવા વ્યગ્ર થઇ ગઈ અને મિશનને લગતું કોઈ કામ શોધી આપવા કુમારી થૉબર્નને પત્ર લખ્યો હતો."

એ સમયમાં લખનૌ મિશનરી કૉલેજમાં શિક્ષકની જગ્યા ખાલી હોવાથી કુમારી થૉબર્ને પોતાની જૂની શિષ્યાને ત્યાં બોલાવી મંગાવી. લીલાવતીએ ત્યાં જઇને અધ્યાપકનું કામ કરવા માંડયું. અમેરિકન પાદરીઓએ તેને સમાનશ્રેણીની ગણીને આદરપૂર્વક સ્વીકારી. લીલાવતીએ અધ્યાપક તરીકે ઘણી નામના મેળવી. તેની શીખવવાની પદ્ધતિથી તથા તેના સ્નેહથી અંગ્રેજ અને યુરેશિયન કન્યાઓ ઘણી વિસ્મય પામી ગઇ. અધ્યાપકનું કાર્ય કરતી વખતે, તેણે સાથે સાથે એમ. એ.-નો અભ્યાસ કર્યો અને અલ્હાબાદ વિશ્વવિદ્યાલયમાં સુખ્યાતિ સહિત એમ. એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૯ માં લખનૌ કૉલેજને માટે, નાણાં એકઠાં કરવા સારૂ મિસ થૉબર્ન અમેરિકા ગયાં, ત્યારે લીલાવતીને પોતાની સાથે લઇ ગયાં. અમેરિકામાં જાહેર સભાઓમાં ભાષણો આપીને તથા અન્ય રીતે પોતાના અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન અને પાંડિત્યથી ત્યાંની પ્રજાને તેણે સ્તબ્ધ કરી દીધી. તેની સારી વર્તણુંકથી અમેરિકાવાસી-ઓ ઘણાં પ્રસન્ન થયાં હતાં. ભારતની નારી આટલી બધી ઉન્નતિ કરી શકી છે, એ જોઈને બધાં વિસ્મય પામી ગયાં. અમે-રિકાથી લીલાવતી અને મિસ થૉબર્ન પાછાં ફર્યાં, તે પછી એક વર્ષે મિસ થૉબર્નનું મૃત્યુ થયું. તેમની જગ્યાએ, જે નવી અધ્યક્ષ નિમાઇ તે, તે કામમાં અનુભવી નહિ હોવાથી, લીલાવતીને તેની સહાયકારીઅધ્યક્ષ નીમવામાં આવી અને કૉલેજના વહી-વટનો બધો ભાર તેના ઉપર આવી પડયો. તેણે એ કામ ઘણી યોગ્યતાપૂર્વક ચલાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત એણે બોર્ડિંગ હાઉસ-

ની વિદ્યાર્થિનીઓને ઘરસંસારનું તથા ભરતગૂંથણનું કામ જાતે આપવા માંડયું. દરેક પ્રકારે કૉલેજની ઉન્નતિ કરવા સારૂ એ ઘણોજ યત્ન કરતી હતી. એ જગ્યાએ લીલાવતી કામ કરતી હતી, એવામાં જાપાનમાં ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓની પરિષદમાં હાજરી આપવાનું તેને નિમંત્રણ મળ્યું અને તે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭ માં જાપાન ગઈ. ત્યાં આગળ તેણે પોતાના ભાષણથી જાપાની, અંગ્રેજ, વલંદા વગેરે શ્રોતાજનોને ઘણાજ પ્રસન્ન કર્યા. આખી પરિષદમાં સૌથી વધારે અસર તેનાં ભાષણોની થઇ હતી. એ પછી લીલાવતીને ત્યાંની સ્ત્રીઓની કૉઓપરેટિવ સોસાઇટીની પ્રમુખ બનાવવામાં આવી. જાપાનમાં અનેક અંગ્રેજ અને ફિરંગી વિદુષી સ્ત્રીઓ સાથે લીલાવતીને ઓળખાણ થઈ. જાપાનથી પાછાં ફર્યા પછી, થોડે દિવસે લીલાવતીએ યુરોપ ગમન કર્યું અને ત્યાંના વિદ્યાર્થિમંડળોને પોતાનાં ભાષણોથી મુગ્ધ કરી દીધાં. ત્યાર પછી ભારતમાં સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચાર માટે ફંડ ઉઘરાવવા સારૂ એ ફરીથી અમેરિકા સિધાવી ને ત્યાં આગળ અનેક શહેરોમાં ભ્રમણ કરીને અતિશય પરિશ્રમ કરવાથી તેનું શરીર બગડી આવ્યું અને ચિકાગો શહેરમાં ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૯ના મે માસમાં તેણે દેહત્યાગ કર્યો. મૃત્યુના થોડા સમય અગાઉ તેણે કહ્યું હતું કે, "જીવનમાં મારે હજુ એક કામ કરવું બાકી હતું અને તેથી થોડા દિવસ જીવવાની મારી ઇચ્છા હતી."

१३७–राजकुमारी बंदोपाध्याय

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના અભ્યુદય સાથે હિંદુસમાજે સુધારાનું કલ્યાણકારી વ્રત ગ્રહણ કર્યું છે. ધીમે ધીમે વાદળાંઓમાંથી નીકળી આવતાં સૂર્ય-કિરણોની પેઠે, ભારતના સામાજિક જીવનમાં સામ્ય, સ્વાધીનતા, મૈત્રી; અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઋષિધર્મ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનો સંચાર થતો જાય છે. એ નવીન સ્રોત, નવીન સંસ્કાર અને નવા આંદોલનના માર્ગમાં હવે અડચણ નાખી શકાય એમ નથી. કાળની ગતિ એવી છે કે જેઓ સુધારો પસંદ નહોતા કરતા, ડગલે ડગલે સુધારાના પગ ઉપર કુહાડો મારવા તૈયાર હતા, તેઓજ ધીમે ધીમે સુધારાના પ્રવાહમાં તણાતા આવે છે.

થોડા સમય પૂર્વે એવી સ્થિતિ હતી કે, ઘરના ખૂણામાં બેસી રહેલી ભારતમહિલાના સ્વપ્નામાં પણ દેશની બહાર જવાનો વિચાર આવતો નહિ; પરંતુ એ વખતે જે કલ્પનામાં પણ નહોતું આવી શકતું, તે હવે સાધ્ય થઇ ગયું છે. ભારતમાં સ્ત્રીશિક્ષણ અને સ્ત્રીઓની વાજબી સ્વતંત્રતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. મહિલા-જગતમાં મંગળ ધ્વનિ ગાજી રહ્યો છે. ભારતના રાજાઓ પોતાની રાણીઓ અને કુમારિકાઓ સાથે પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા છે. ગ્વાલિયર, વડોદરા, ગોંડળ, કુચબિહાર વગેરેના હિંદુ રાજામહારાજાઓ સપરિવાર યુરોપયાત્રા કરી આવ્યા છે. પાંચમા જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેક સમયે મુસલમાન મહારાણી ભોપાળનાં બેગમ સાહેબ સુધ્ધાંત યુરોપ પધાર્યાં હતાં. વિદ્યાભ્યાસ અથવા તો હવાફેર સારૂ દર વર્ષે અનેક ભારતમહિલાઓ વિદેશ જાય છે. સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ આ પ્રમાણે હવે શિથિલ થઇ ગયો છે, તેમનો ખોટો મલાજો તૂટી ગયો છે, જાતિભેદની સાંકળ ઢીલી પડી ગઇ છે; પરંતુ સૌથી પ્રથમ જે સ્ત્રીઓએ સદાના ચાલતા

આવેલા સંસ્કાર અને વિઘ્નોને અતિક્રમીને સમાજમાં સમાનતા અને સ્વાધીનતાનું બીજ રોપ્યું છે, તેઓ કેટલી વીર અને સાહસિક હશે, તેની કલ્પના આજ તેમણે વાવેલાં બીનાં મીઠાં ફળ ચાખનારાઓને એકદમ આવી શકે એમ નથી. જે સન્નારી સૌથી પ્રથમ સાહસ કરીને વિલાયત પધાર્યાં હતાં, તેમની આગળ બંગદેશની સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારે ઋણી છે. બંગાળી પુરુષોમાં જેમ રાજા રામમોહનરાય સૌથી પહેલા વિલાયત જનાર હતા, તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રથમ જનાર સ્વર્ગસ્થ રાજકુમારી બંદોપાધ્યાય હતાં. રાજકુમારી વરાહનગરના પ્રખ્યાત સુધારક શ્રીયુત્ શશિપદ બંદોપાધ્યાયનાં પત્ની અને કોચિન રાજ્યના દીવાન, ઇંડિયન સિવિલિયન શ્રીયુત્ રાજકુમાર બેનરજી એમ. એ.નાં માતૃદેવી હતાં.

યૌવનની સાથે સાથે–બ્રાહ્મોધર્મ ગ્રહણની સાથે સાથે શશિપદબાબુના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો કે, સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીઓની સ્વાધીનતા અને મજૂર વર્ગના શિક્ષણ તથા ઉન્નતિ વગર ભારતનું ભવિષ્ય સુધરશે નહિ. એ મહાન ઉદ્દેશથી એમણે કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને પત્નીને પોતાની સાથી બનાવી.

રાજકુમારીની વય એ વખતે બાર કે તેર વર્ષની હતી. એ વખતથી એમણે પતિ પાસે શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યું. એક તરફથી પોતે ભણવા માંડ્યું અને બીજી તરફથી કુટુંબનાં નાનાં નાનાં છોકરાંછોકરીઓને શીખવવું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે એમનું કાર્યક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામતું ગયું. નિશાળ કાઢીને બાલિકાઓને ભણાવવાની જરૂર પડી. ઘણા વિરોધી સંયોગોમાં પણ બાબુ શશિપદ, પોતાનું લક્ષ હૃદયમાં સર્વોપરી રાખીને આગળ વધવા લાગ્યા. બ્રાહ્મોધર્મ સ્વીકારેલો હોવાથી એ ન્યાત બહાર થયા હતા; ઘરમાંથી પણ એમને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા અને લોકો પણ એમને અનેક રીતે તરછોડી નાખતા હતા. એ વખતે તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ શોચનીય હતી, પણ પતિપત્ની બન્નેનો ઉદ્દેશ એકજ હતો. તેઓ સાથે મળીને તપઃપરાયણ સાધકની પેઠે સ્ત્રીકેળવણીના કામમાં ગૂંથાયેલાં રહ્યાં. બંદોપાધ્યાયનાં ધર્મપત્નીએ પોતાના મનમાં ઠસાવી મૂક્યું હતું કે, "પ્રાણ બ્રહ્મના ચરણારવિંદમાં છે અને હાથ તેના કામ સારૂ છે. આ પ્રમાણેજ આખી જિંદગી ગાળવાની છે."

એ અરસામાં પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યવતી નારી મેરી કાર્પેન્ટર-નું વિલાયતથી ભારતમાં પધારવું થયું. કલકત્તા આવ્યા પછી શશિપદબાબુનું કામ જોવા એ વરાહનગર ગયાં. એ વખતે શશિ-પદબાબુનું કુટુંબ એક સાધારણ કુટીરમાં વાસ કરતું હતું. ઘણી સાદાઇથી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હતાં. મેરી કાર્પેન્ટર જેવી પ્રખ્યાત, મોટા ઘરની વિદુષી સન્નારીનો યથોચિત આદર-સત્કાર કરવાનું તેમનું ગજું નહોતું; પણ મેરી કાર્પેન્ટર, બંદ્યો-પાધ્યાયદંપતીનો વિવેક, આદર, આગ્રહ અને મમતા જોઇને ઘણાંજ ખુશ થઇ ગયાં હતાં. તેમની ગાડી બારણા આગળ આવીને ઊભી રહેતાંવારજ, એક હિંદુ સ્ત્રી ખુલ્લે મોંએ બહાર આવી અને આદરપૂર્વક વાતચીત કરીને તેમને ઘરની અંદર લઈ ગઇ. એ દૃશ્ય જોઇને એ અંગ્રેજ મહિલા મુગ્ધ થઇ ગયાં હતાં. ભારતવર્ષમાં આવ્યા પછી હિંદુ કુટુંબમાં તેમણે આવું દૃશ્ય જોયું નહોતું. એ જોઇને તે એટલાં બધાં મોહિત થઇ ગયાં કે, ગવર્નમેન્ટ હાઉસના પોતાના ઉતારામાં ગયા પછી એમણે કહ્યું હતું કે, “આજ મેં વરાહનગરમાં જઇને જે કાંઇ જોયું છે, તેવું ભારતમાં બીજે ક્યાંય દીઠું નથી.”

વરાહનગરનું દૃશ્ય તેમના હૃદયમાં છબીની માફક અંકિત થઇ ગયું હતું; એટલા માટે ઈંગ્લંડ ગયા પછી જ્યારે એમને ખબર પડી કે, શશિપદબાબુએ વિલાયત આવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, ત્યારે એમણે તરતજ એક પત્ર લખીને એમને જણાવ્યું કે, “તમે પત્ની સાથે અહીંયાં આવજો, ખર્ચ મારે માથે છે.”

બંદ્યોપાધ્યાયદંપતી વ્યાવહારિક સુધારક હતાં. કહ્યા પ્રમાણે કરી બતાવવું, એ તેમની નીતિ હતી. એક તરફ તેઓ કન્યાઓને શિક્ષણ આપવા લાગ્યાં અને બીજી તરફ બંગાળામાં ચાલતો આવેલો પડદાનો રિવાજ છોડી દઇને ખુલ્લી રીતે બંને જણાં બહાર ફરવા લાગ્યાં અને એજ ઉદ્દેશથી મેરી કાર્પેન્ટરનો આગ્રહ સ્વીકારીને ઈ. સ. ૧૮૭૧માં અલગા નામક સ્ટીમરમાં બંને જણાં કલકત્તાથી ઇંગ્લેંડ ગયાં. દોઢેક મહિને તેઓ વિલાયત પહોંચ્યાં.

એ દિવસથી ભારતનારીઓને માટે વિલાયત–પ્રવાસનાં દ્વાર ખુલ્લાં મુકાયાં.

પતિની સહાયતાથી રાજકુમારીએ બંગાળી સ્ત્રીઓમાં જે

દાખલો બેસાડ્યો છે, તેનું ધીમે ધીમે અનુકરણ થતું જાય છે.

બંદ્યોપાધ્યાયદંપતી આઠ મહિના સુધી ઈંગ્લેંડમાં રહ્યાં. ત્યાં આગળ ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષોના સમાગમમાં તેઓ આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનમાં પાછાં આવ્યા બાદ, મજૂરોની કેળવણી, વિધવાઓનો આશ્રમ તથા બાલિકાવિદ્યાલયની સ્થાપના વગેરે કામમાં બંને જણાં ગૂંથાયાં. પરંતુ રાજકુમારી આ પવિત્ર સેવાકાર્ય લાંબા કાળ સુધી કરી શકયાં નહિ. ૨૮ વર્ષની કુમળી વયે, તેમણે પરલોકગમન કર્યું. કામ કરતાં કરતાં કાચી ઉંમરે તેમનું મૃત્યુ થયું છે, છતાં પણ નવભારતના ઇતિહાસવેત્તાઓ તેમના તરફ અકૃતજ્ઞ થશે નહિ. સામાજિક ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓને સ્વાધીનતા અપાવવાના પ્રકરણમાં રાજકુમારીનું નામ સોનાના અક્ષરે લખાઈ રહેશે.

૧૩૮–નગેંદ્રબાલા મુસ્તફી સરસ્વતી

આ વિદુષી સન્નારીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૮, બંગીય સંવત ૧૨૮૪માં હુગલી જિલ્લામાં ભદ્રેશ્વર સ્ટેશનની પશ્ચિમમાં પાલાડા નામક ગામમાં પોતાના મોસાળમાં થયો હતો.

નગેંદ્રબાલાના પિતા શ્રીયુત્ નૃત્યગોપાળ મહાશયનો જન્મ દક્ષિણ રાઢીય કાયસ્થ જાતિમાં થયો હતો. તારકેશ્વર રેલવેના સિંગુર નામક સ્ટેશનની પાસે દલુઈગાછા નામક ગામમાં તેમનો વાસ હતો. હાલમાં એમણે હુગલી શહેરમાં ઘર બંધાવીને ત્યાંજ વાસ કર્યો છે. નૃત્યગોપાળબાબુ મુન્સફનું કામ કરતા હતા.

અઢી વર્ષથી તેર વર્ષની વય સુધી નગેંદ્રબાલા ઘણુંખરૂં પિતાની પાસે ચટ્ટગામમાં રહી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં એક સાધારણ પ્રાથમિક શાળામાં તેણે થોડાકજ દિવસ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. પછીથી જાતેજ અંતઃપુરમાં રહીને તેણે બંગાળી, ઉત્કલ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાનો થોડોઘણો અભ્યાસ કર્યો હતો.

દસ વર્ષની વયે નગેંદ્રબાલાનો વિવાહ, હુગલી જિલ્લાના બાબુ ખગેંદ્રનાથ મિત્ર મુસ્તફી સાથે થયો હતો. ખગેંદ્ર બાબુ હાલ વર્ધમાન જિલ્લામાં સબ રજિસ્ટ્રારનું કામ કરે છે. તેર વર્ષ-

ની વયે નગેંદ્રબાલા સાસરે આવી હતી. ત્યાં ગયા પછી એ પાંચ વર્ષ સુધી માંદી રહી હતી, ત્યારે હવાફેર કરવા તે પિતાની પાસે મુર્શિદાબાદ, થાજપુર વગેરે સ્થળે તથા બોલપુરમાં રહી હતી.

હાલિ શહેર નિવાસી શ્રીયુત્ નૃત્યસખા મુખોપાધ્યાયને હાથે વૈષ્ણવ ધર્મમાં સ્ત્રી સાથે દીક્ષા લઇને, બાબુ ખગેંદ્રનાથ મુસ્તફી પત્ની સાથે ઉડ્સિા અને પશ્ચિમાચલમાં ઘણાં તીર્થોની યાત્રા કરી આવ્યા હતા.

નગેંદ્રબાલાએ પિતાની પાસેથી સાહિત્ય તરફ પ્રબળ અનુરાગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ એ સાહિત્યસેવામાં નિમગ્ન રહેતી હતી. બાર વર્ષની વયે તેણે કવિતા રચવાનો આરંભ કર્યો હતો. ત્યાર પછી રોજ માંદી રહેવા છતાં પણ તેણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેણે 'દાનવનિર્વાણ,' 'ઉપાપરિણય,' 'મર્મગાથા,' 'ચામેલી,' 'ગીતાવલી,' 'પ્રેમગાથા,' 'વ્રજગાથા,' 'નારીધર્મ,' 'ગાર્હસ્થ્યધર્મ,' 'અમિયગાથા,' 'શિશુમંગલ,' 'કુસુમગાથા,' (અસંપૂર્ણ) અને 'ધવલેશ્વર' એ નામનાં તેર પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમાંથી 'મર્મગાથા,' 'પ્રેમગાથા,' 'વ્રજગાથા,' 'નારીધર્મ,' 'અમિયગાથા' અને 'ધવલેશ્વર' એટલાંજ છપાયાં છે; બાકીનાં અ પ્રકટ છે.

'મર્મગાથા' અને 'પ્રેમગાથા' નામના પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયક નાની નાની કવિતાઓનો સંગ્રહ છે. 'પ્રેમગાથા'ના કવિત્વથી મુગ્ધ થઇને 'હેર પ્રાઇઝ એસે ફંડ'ના પ્રમુખે નગેંદ્રબાલાને ઈનામ આપ્યું હતું. 'વ્રજગાથા' અને 'નારીધર્મ' એ બે પુસ્તક નગેંદ્રબાલાએ પોતાના દીક્ષાગુરુ શ્રીયુત્ નૃત્યસખા મુખોપાધ્યાયની આજ્ઞા મુજબ રચ્યાં છે. 'વ્રજગાથા' ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણનો પૂર્વરાગ, દાણલીલા, નૌકાવિલાસ, અભિસાર વગેરે બાવીસ તરંગોમાં વિભક્ત છે. દરેક તરંગમાં વ્રજભાષાનાં પદો પણ તેણે રચીને મૂકયાં છે. શ્રીરાધાજીનો પ્રેમ પ્રકટ કરવો, એ 'વ્રજગાથા' પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. એ પુસ્તક એણે પોતાના પતિને અર્પણ કર્યું છે. 'નારીધર્મ' ગ્રંથ ગદ્યમાં છે. સ્ત્રીઓ કેવી રીતે પોતાનું કર્તવ્યપાલન કરીને, નારીધર્મનું રક્ષણ કરીને અમૃતસ્રોત પ્રવાહિત કરી શકે, કેવી રીતે નારીચરિત્રમાં ખરેખરૂં દૈવી ચરિત્ર ઝળકી ઉઠે, એ વિષયનું 'નારીધર્મ'માં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

નગેંદ્રબાલાની કવિતા આજ પણ બંગાળામાં આદરપૂર્વક

વંચાય છે. કવિતા રચવામાં તેની પારદર્શિતા હોવાથી, તેને 'સરસ્વતી'ની ઉપાધિ મળી છે.

તે બંગાળી ભાષાનાં વિવિધ માસિકોમાં લખતી હતી.

ઘરવ્યવસ્થાના કામમાં નગેંદ્રબાલા ઘણી પ્રવીણ હતી. ઉત્તમ રસોઈ બનાવવામાં, શીવણ તથા ભરતકામમાં અને માંદા-ની માવજત કરવાના કામમાં એ બહુ સારી રીતે પ્રવીણ હતી. અતિથિનો સત્કાર તથા દુઃખી અને ગરીબોની સેવા, એ તો એ-ના સ્વાભાવિક ગુણ હતા.

બંગાળી સંવત ૧૩૧૩ ના વૈશાખ માસમાં ઓગણત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

१३९–श्रीमती जीवन्मुक्त

આ બાઈ મૂળ કાશ્મીર રાજ્યમાં જમ્મુ શહેરનાં વતની હતાં. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી, એ સંન્યાસ લઈને સાધ્વી થયાં હતાં. એમણે સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને હિંદી તથા પંજાબી સાહિત્યથી પણ સારી રીતે માહિતગાર હતાં. કેળવણીનાં મીઠાં ફળ પોતે ચાખેલાં હોવાથી, જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર કરવા માટે ઘણો ઉત્સાહ તેઓ ધરાવતાં હતાં. સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાના મૂળ વતનમાં ગાંઠના પૈસા ખરચીને એક કન્યા-શાળા સ્થાપી હતી. નિવૃત્તિ–આશ્રમ સ્વીકાર્યા છતાં પણ, સ્ત્રી-કેળવણીના લાભ લોકોને સમજાવવા માટે, તેમને જાહેરમાં વક્તા તરીકે દેખાવ દેવાની ફરજ પડતી અને તેમના કુટુંબકબીલાની અને ખાસ કરીને તેમના સ્વર્ગસ્થ પતિનાં સગાંવહાલાંઓની સખ્ત વિરુદ્ધતા છતાં પણ નિર્ભયપણે એ પવિત્ર કર્તવ્ય બજા-વવા તે તત્પર થયાં હતાં. તેમનું કહેવું એ હતું કે, "હવે હું સાધ્વી થઈ છું. મેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે; એટલે તમે માની લીધેલા બંધનકારક રિવાજો પાળવાની મારી ફરજ નથી." તેમણે એક ઘરના વિશાળ ચોગાનમાં પોતાનું પ્રથમ જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું અને તેમના નામ તથા વિદ્વત્તાથી ખેંચાઈને તેમજ એક સાધ્વી વક્તાનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાની ઉત્સુકતાથી, મોટી

સંખ્યામાં લોકો એ ભાષણ સાંભળવા આવ્યાં હતાં. ઘણી ઊંચ વર્ણની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં બાળકો સાથે એ ભાષણ સાંભળવા આવી હતી અને સાધ્વીને મોઢેથી ડહાપણના શબ્દો સાંભળવાની ઇંતેજારી તેમના સર્વના ચહેરા ઉપર છવાઇ રહેલી જણાતી હતી.

પ્રથમ તો આ ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓ શ્રોતાઓ સાથે નહિ મળતાં એક અલાહેદી જગ્યાએ બેઠી હતી, પણ તેમની સંખ્યા વધી પડતાં અને ભાષણના વિષયમાં રસ પડતાં, તેઓ ધીરે ધીરે ઘણી સાદી જગ્યાઓ શોધીને ત્યાં ગોઠવાવા લાગી હતી. એ લોકો માં પડદાનો રિવાજ હોવા છતાં, આ વખતે તેમણે પડદો નામનોજ પાળ્યો હતો. વ્યાખ્યાન કરનાર સાધ્વી બાઇએ જરા પણ પડદો પાળ્યા વગર ખૂલ્લે ચહેરે પોતાનું ભાષણ આપવું પસંદ કર્યું હતું; એટલે તેમના આ જાહેર દેખાવની અસર બીજી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ થઇ હોય, તો તે બનવા જોગ છે. સાધ્વીનું ઓળખાણ તેમના ગુરુએ શ્રોતાજનોને કરાવ્યું હતું. તે ઉપરથી જણાતું હતું કે, એ કોઈ ધનવાન કુટુંબનાં સ્ત્રી હતાં. ગુરુએ પોતાની આ ચેલીની વિદ્વત્તા વિષે પ્રસંગોપાત કેટલુંક વિવેચન કરીને પોતાની બેઠક લીધી હતી. ત્યાર પછી બાઇ જીવન્મુક્તે આસન ઉપર પધારીને સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્યો સંબંધી પોતાનું વ્યાખ્યાન ચલાવ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન તેમણે અગાઉથી લખી રાખ્યું નહોતું. ફક્ત તેમણે પોતે રચેલાં કેટલાંક પદો તથા શ્લોકો એક કાગળ ઉપર નોંધી રાખ્યાં હતાં અને એક પછી એક એ શ્લોકો અને પદોને લગતી બાબતો ઉપર વિવેચન કરતાં, વેદ અને પુરાણોમાંથી બંધબેસતી વાર્તાઓથી પોતાના એ વ્યાખ્યાનને તેમણે સારી રીતે શણગાર્યું હતું. શ્રોતાઓ તેમની છટાથી મોહિત થઇને, એકચિત્ત ઊલટથી ભાષણ સાંભળતા હતા. આ પ્રમાણે તેમણે કાશ્મીરની સ્ત્રીઓમાં વિદ્યાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પ્રભુ આપણા દેશમાં એવી અનેક સાધ્વીઓ ઉત્પન્ન કરો ! !

१४०—श्रीमती कादम्बिनी गांगुली

બંગાળી સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રથમ બી. એ.,ની પરીક્ષા પાસ કરનાર બે સન્નારીઓમાં એક શ્રીમતી કાદમ્બિની ગાંગુલી હતાં અને બીજાં સન્નારી શ્રીમતી ચંદ્રમુખી વસુ હતાં. એમ પણ કહેવાય છે કે, આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એ પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ સન્નારી હતાં.

મિસિસ કાદમ્બિની ગાંગુલીનો પૈતૃક નિવાસ પૂર્વ બંગાળાના એક ગામડામાં હતો. તેમના પિતા બહેરામપુરમાં નોકરી કરતા હતા. તેમણે જૂના મત પ્રમાણેના હિંદુધર્મને છોડી દઇને બ્રાહ્મોધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. ધર્મની ખાતર તેમને ન્યાતજાતની બહાર રહેવું પડયું હતું. ધર્મના કારણસર પોતાના વતનના નિવાસીઓ સાથે પણ એમને ઝાઝો સંબંધ રહ્યો નહોતો. કાદમ્બિનીએ નાનપણથીજ પશ્ચિમ બંગાળામાં વાસ કર્યો હતો. બેથ્યૂન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરીને તેમણે બી. એ.ની પરીક્ષા ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૩ માં ઉત્તીર્ણ કરી હતી. ત્યાર પછી સ્વદેશહિતૈષી, સુલેખક અને તેજસ્વી પુરુષ દ્વારકાનાથ ગાંગુલી સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. દ્વારકાનાથ ગાંગુલીનો જન્મ વિક્રમપુરના એક ઘણા સારા કુલીન કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના અંતઃકરણમાં પુરુષોચિત તેજ અને નારીઓના જેવી કોમળતા હતી. તરુણ વયમાંજ કુલીન કુમારિકાઓનાં દુઃખ જોઇને એ અશ્રુ વિસર્જન કરતા હતા. પાછળથી મોટી ઉંમરે સ્ત્રીજાતિનાં દુઃખ દૂર કરવાં, એ તેમના જીવનનું એક વ્રત થયું હતું. સ્ત્રીઓને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ તથા યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવાના એ ઘણા પક્ષપાતી હતા. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કાદમ્બિનીએ સ્વામીના ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને વધારે ઉચ્ચ અને ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવાના હેતુથી મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. એમના પહેલાં કોઇ બંગાળી મહિલાએ મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થવાની હિંમત કરી ન-

હોતી. એક સમય એવો પણ હતો કે, ઊંચી ન્યાતના બંગાળી યુવકોને માટે મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થવું, એ વીરતાનું કાર્ય ગણાતું, તો પછી એક અબળાને માટે એવી કૉલેજમાં દાખલ થવું, એ ઓછા સાહસની વાત હતી ? શ્રીમતી કાદમ્બિનીએ લોકનિંદા ઉપર જરા પણ ધ્યાન ન આપ્યું અને અનેક અગવડો વેઠીને પણ પાંચ વર્ષ સુધી દૃઢતાથી મેડિકલ કૉલેજમાં શિક્ષણ મેળવ્યું. એ ઉપરથી તેમના ચિત્તની દૃઢતાનો પરિચય મળી આવે છે. એ પણ એમના સ્વામીના જેવાં તેજસ્વી રમણી હતાં.

મિસિસ ગાંગુલી મેડિકલ કૉલેજની છેવટની પરીક્ષા પાસ કરી શક્યાં નહિ; પરંતુ એટલેથી નિરાશ ન થતાં, તેમણે વિલાયત જવાનો સંકલ્પ કર્યો અને વિલાયતમાં થોડાક વખત સુધી ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને, એલ. આર. સી. પી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. એમના પહેલાં કોઈ બંગાળી સ્ત્રીએ ડૉકટરનો ધંધો કર્યો નહોતો. બંગાળી સ્ત્રીઓમાં પડદાનો રિવાજ ઘણોજ વધારે હોવાથી, શ્રીમતી કાદમ્બિની ડૉકટર બનવાથી સ્ત્રીઓને ઘણી મોટી સગવડ થઈ. બંગાળી સ્ત્રીઓ એટલા માટે તેમના ઘણા આભાર તળે છે. મિસિસ ગાંગુલીને પોતાની માતૃભાષા બંગાળી ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. એ ભાષાનો તેમણે સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો અને સારા લેખ લખવાની શક્તિ એમનામાં હતી; પરંતુ અવકાશને અભાવે તેઓ સાહિત્યસેવા કરી શકતાં નહોતાં. વિલાયત જઈ આવ્યા પછી સુંદર ભાષામાં તેમણે પોતાનો ભ્રમણ-વૃત્તાંત લખ્યો હતો. એ વૃત્તાંત "સંજીવની" પત્રમાં પ્રકટ થયો હતો. તેમણે એક વખત "ભારતમહિલાસમિતિ" ના ઉત્સવમાં એક સારો પ્રબંધ વાંચ્યો હતો. જે "તત્ત્વકૌમુદી" પત્રિકામાં છપાયો હતો; એમાંનો થોડોક ભાગ અહીં આપ્યો છેઃ—

"આજ અત્રે આપણે આપણા કર્તવ્ય સંબંધી થોડું વિવેચન કરીશું. એ સંબંધમાં અનેક મત હોઈ શકે. મારા મત મુજબ આપણાં ચાર પ્રકારનાં કર્તવ્ય છે. એ બધાં કર્તવ્યોનું પાલન કરી શકાય, તો પછી આપણો સમય વૃથા ગયો નથી અને આપણે પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર જીવનને સુંદર અને ખરે રસ્તે ચલાવવાને યત્ન કર્યો છે, એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. એ ચાર કર્તવ્ય કયાં છે? (૧) આપણા પોતાના પ્રત્યેનું કર્તવ્ય, (૨) પરિવારપ્રતિ કર્તવ્ય, (૩) સમાજપ્રતિ કર્તવ્ય અને

(૪) જગતના પતિ ઇશ્વરના પ્રતિ કર્તવ્ય.”

× × × ×

“ સ્ત્રીઓને પરિવારની તરફ જે કર્તવ્ય બજાવવાનું છે, તે અત્યંત સુંદર અને મહાન છે. નારી સ્વભાવથીજ કોમળહૃદયા અને કરુણપ્રાણા હોય છે. ઘરમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ સ્થાપિત થાય, એવો યત્ન સ્ત્રીએ કરવો જોઇએ. જુદા જુદા દેશોની વચ્ચે ચાલતા યુદ્ધના સમાચાર સાંભળીને આપણે પીગળી જઈએ છીએ; રક્તપાત અને માનવજીવનના નાશના સમાચાર સાંભળી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ; છતાં પણ ઘરમાં જે અશાંતિનો અગ્નિ સળગી રહ્યો છે, તે તરફ તો આપણે ધ્યાનજ નથી આપતાં. જે જે કારણોથી જુદા જુદા દેશોની વચ્ચે યુદ્ધ અને જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે કલહ ઉપસ્થિત થાય છે, તેમાંનાંજ ઘણાં કારણોને લીધે ગૃહમાં પણ શાંતિનો ભંગ થાય છે. સામાન્ય બનાવ કે સામાન્ય વાત ઉપરથી આપણે આખી જિંદગી સુધી એ અશાંતિનો ભાર વહન કરીએ છીએ. આપણે પોતાનો દોષ નહિ જોતાં બીજાઓનો દોષ જોઇએ છીએ અને તે સંબંધી ચિંતા કરીને ધીમે ધીમે એ બાબતને વધારી મૂકીએ છીએ, એનું મૂળ શું છે ? મારા વિચાર પ્રમાણે એનું મૂળ કારણ અપ્રેમ છે. જો પ્રેમ હોય, તો કદી આપણે પ્રિયજનનો વાંક કાઢવાનો યત્ન કરીશું નહિ અને અશાંતિનો અગ્નિ કદી સળગશે નહિ.”

× × × ×

“ આપણા ધર્મબંધુઓ અને ભગિનીઓ પ્રતિ આપણે આંતરિક પ્રેમ રાખવો જોઇએ. કોઇનો દોષ જોવામાં આવે અથવા કોઇનામાં દુર્બળતા દીઠામાં આવે, તો વ્યથિત ચિત્તે તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા આપણને સ્વતઃ થવી જોઇએ અને એવાજ વિચારથી પ્રેરાઇને કોઇ આપણી દુર્બળતા આપણને દેખાડી આપે, તો અંતઃકરણના સદ્ભાવપૂર્વક તેનો ઉપકાર માનીને એ ભૂલ સુધારવા યત્ન કરવો જોઇએ. એ દુર્બળતા બતાવવા સારૂ સામા માણસ ઉપર કદી ગુસ્સો કે દ્વેષ ન કરવો જોઇએ. સ્ત્રીની મદદ વગર આજ સુધી કોઈ પણ સમાજની ઉન્નતિ થઇ શકી નથી અને થઈ શકવાની નથી. બ્રાહ્મોસમાજનું મુખ ઉજ્જવળ થાય, એવાં કૃત્ય કરવાની આપણી ફરજ છે. જેમણે આપણને સ્વતંત્રતા આપી છે, શિક્ષણ અને ધર્મલાભની સગવડ કરી

આપી છે અને કરી આપે છે, તે બધા સ્નેહાળ ભાઈઓ આપણું જીવન, આપણી વર્તણુંક અને સારાં કામો કરવાની આપણી અંતઃકરણની ઇચ્છા જોઇને પ્રસન્ન થાય તથા એમનો શ્રમ સફળ થાય એવા પ્રયત્ન આપણે સૌએ કરવા જોઇએ.”

શ્રીમતી ગાંગુલીએ એ પ્રબંધના અંતમાં કહ્યું હતું કે, “વિશ્વજગત સમાજ આપણા દ્વારા ધન્ય થાય અને કુટુંબમાં આપણે કલ્યાણી કન્યા, પ્રીતિમયી ભગિની, પરમ સ્નેહમયી માતા અને લક્ષ્મીરૂપી ગૃહિણી તથા કોમળહૃદયા સાંત્વનાદાયી બંધુરૂપે જગતમાં જીવન ગાળી શકીએ; એજ મહાન પરમેશ્વરના ચરણમાં પ્રાર્થના છે.”

એ વિદુષી સ્ત્રીના વિચારોનો પરિચય ઉપરના શબ્દોથી વાચક બહેનોને મળી શકશે. તેમણે પોતે એ શબ્દો ઉપર બનતો અમલ કર્યો છે. એમનો સંસાર સુખી છે. એમનાં સંતાન પણ સુશિક્ષિત છે. એમની બીજી કન્યા કુમારી જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીએ બી. એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી છે.

વિલાયતથી પાછાં ફર્યાં પછી શ્રીમતી કાદમ્બિનીએ “ઇડન ફિમેલ હૉસ્પિટલ” અને “લેડી ડફરિન હૉસ્પિટલ” માં કામ કર્યું અને લોકોની પ્રશંસા મેળવી.

કેવળ દાક્તરી ધંધો કરીનેજ એમણે સંતોષ ન માન્યો, અનેક પ્રકારનાં સ્વદેશસેવાના કાર્યમાં એ જોડાયાં હતાં. દેશહિત તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચાતાં રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે પ્રવેશ કર્યો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૦ માં કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં એમને બંગાળાનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યાં હતાં. એ કોંગ્રેસમાં એમણે હાજરી આપી એટલુંજ નહિ, પણ એક વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું. કોંગ્રેસમાં ભાષણ આપનાર એ પ્રથમ નારી હતાં. ટ્રાન્સવાલમાં વસતા હિંદવાસીઓના હકના રક્ષણ સંબંધી હિલચાલમાં પણ એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૮ માં એમના પતિદેવનો સ્વર્ગવાસ થયો. પતિ એમના સર્વ શુભ કાર્યના પ્રેરક અને સહાયક હતા. એ પોતાના એક કાવ્યમાં પોતાનો વિચાર દૃઢતાપૂર્વક પ્રગટ કરી ગયા છે કે, “ભારતલલના જાગશે નહિ, ત્યાં લગી ભારત નહિ જાગે, નહિ જાગે.” એવા યોગ્ય પતિના વિયોગથી કાદમ્બિનીને

ઘણો અસહ્ય ઘા લાગ્યો. એમણે સાર્વજનિક કામોમાં ભાગ લેવાનું છોડી દીધું; પરંતુ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૫ માં 'મેડિકલ કૉન્ફરન્સ'-માં ભાગ લેવાને એમને બહુ આગ્રહ થયો; એ આગ્રહને વશ થઈને પરિષદમાં હાજરી આપી, સ્ત્રીવિદ્યાર્થીનીઓને વૈદક કૉલેજમાં દાખલ થવાનો કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો નિષેધ દૂર કરાવ્યો.

૧૯૨૨ માં બિહાર અને ઓડિસ્સા પ્રાંતમાં ફરીને ત્યાંની મજૂરણોની સ્થિતિ સુધારવા એમણે ઘણું કામ કર્યું હતું.

ઇ૦ સ૦ ૧૯૨૩ માં એ વિદુષી નારીનું મૃત્યુ થયું.

૧૪૧–પંડિત નાનુરામજીની દુહિતા

સ્વર્ગવાસી પંડિત નાનુરામજી હાલમાંજ એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થઇ ગયા છે. મારવાડ પ્રાંતના રત્નગઢ ગામમાં પંડિતજીનો નિવાસ હતો.

મારવાડી વૈશ્ય લોકોએ સેંકડો વર્ષોથી યજ્ઞોપવીત પહેરવાનું છોડી દીધું હતું. જે લોકોની ઇચ્છા દ્વિજોને માટેના એ આવશ્યક સંસ્કાર કરાવવાની થતી, તે લોકો પણ ખર્ચના ભયથી ચૂપ થઇ જતા, કારણકે મારવાડના બ્રાહ્મણોએ ત્યાંના વૈશ્યો ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ જમાવ્યો હતો કે, જો તેમને હાથે મારવાડી વૈશ્યો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરાવતા, તો એ ઘણા રૂપિયા દક્ષિણાને બહાને લેતા. પંડિત નાનુરામજીએ સાબિત કરી આપ્યું કે, એટલું બધું ખર્ચ કરવું મિથ્યા છે. એમણે થોડા ખર્ચમાં યજ્ઞોપવીતની વિધિ મારવાડી વૈશ્યોને બતાવી દીધી.

એ ઉપકારથી મારવાડમાં પંડિતજીની ખ્યાતિ ઘણી થઇ. ત્યાંથી એ મુંબઈ આવ્યા. તેમના મુંબઇ આવ્યાથી લોકોને ગૌડબ્રાહ્મણો માટે સારો અભિપ્રાય બંધાયો. પંડિત નાનુરામજી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક નિમાયા. એ યોગ્યતાને લીધે વિદ્વાનોના સમાજમાં પણ તેમનું સારૂં માન હતું. વિદ્વાનોએ તેમને 'વેદમૂર્તિ'ની ઉપાધિથી નવાજ્યા.

એજ વેદમૂર્તિ સ્વર્ગવાસી પંડિત નાનુરામજીને એક છોકરી

હતી. તે સતી થયાના સમાચાર થોડાક માસ ઉપર મળ્યા છે. મારવાડ રાજ્યના મલસીતર ગામમાં એ કન્યાનું લગ્ન થયું હતું. તેની ઉંમર અઢારઓગણીસ વર્ષની હતી. એ છોકરીનો પતિ લગભગ એક વર્ષ સુધી માંદો રહ્યો હતો. ઘણા ઇલાજ કર્યા, છતાં પણ એ સાજો ન થયો અને આખરે સંવત ૧૯૬૮ ના અધિક આષાઢ વદિ પાંચમને દિને મરણ પામ્યો.

પતિનું મૃત્યુ થયા પછી, પંડિત નાનુરામજીની પુત્રીએ પતિની સાથે સતી થવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી; પણ આજકાલ સતી થવું એ કાયદા વિરુદ્ધ ગણાય છે; એટલે લોકોએ તેને સતી થતાં રોકી. લોકોના અટકાવ્યાથી એ અટકી ગઇ; પરંતુ જે વાસ્તવમાં સતી થવા માગે છે, તેના હૃદય ઉપર એવી અડચણોની ઘણી થોડી અસર થાય છે. બધાનું કહેવું માનીને બાહ્ય આડંબરો છોડી દઇને પતિદેવનું સ્મરણ કરતી એ એકાંતમાં જઇને બેઠી.

એકાંતમાં બેસીને આગ, પાણી, શસ્ત્ર વગેરે કોઇ પણ પ્રકારના આત્મહત્યાના સાધનની મદદ લીધા વગર, એ સતી સાધ્વીએ યોગીરાજની પેઠે આખા શરીરનો પ્રાણવાયુ ખેંચીને બ્રહ્મરંધ્રદ્વારા પ્રાણત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે એ સતી પતિની અનુગામિની થઈ. એ સમાચાર સાંભળીને આખા ગામમાં હાહાકાર મચી ગયો. આ ઘોર કલિયુગમાં પાતિવ્રત્યધર્મના માહાત્મ્યનું લોકોને ફરીથી એક વાર સ્મરણ થયું. પતિપત્ની બન્નેનો એકજ ચિતા ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. રત્નગઢના એક વિદ્વાન પંડિત ચતુર્થીલાલજીના પત્રદ્વારા આ સમાચાર વર્તમાનપત્રોને મળ્યા હતા. એમાં સંદેહ નથી કે, એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ હિંદુઓને માટે ગૌરવરૂપ છે. નાનુરામજીની એ પતિવ્રતા પુત્રી એક પાંચ વર્ષનો પુત્ર મૂકતી ગઇ છે. ભગવાન એ બાળકને દીર્ઘાયુષી કરે અને એના દ્વારા માતપિતાની કીર્તિમાં વધારો થાય!

૧૪૨–श्रीमती भंडारु अचमंबा

આ સન્નારીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૪માં, મદ્રાસ પ્રાંતમાં, કૃષ્ણા જિલ્લામાં, કંચેલા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતા કોમારા વુવેન્કતપ્પીયા ગુરુ મુનગલા સંસ્થાનના દીવાન હતા. શ્રીમતી અચમંબાનું વય પાંચ વર્ષનું હતું, તે સમયે તેમના પિતાનું મૃત્યુ થયું. દસ વર્ષની વય સુધી તેમણે પોતાના ઓરમાન ભાઇની સાથે નિવાસ કર્યો. એજ બાળવયે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. તેમના લગ્ન પછી તેમના ઓરમાન ભાઈ પણ મરણ પામ્યા અને શ્રીમતી અચમંબા, તેમના નાના ભાઈ તથા તેમનાં માતુશ્રી, ત્રણે જણાં તેમના પતિની પાસે આવી રહ્યાં. શ્રીમતી અચમંબાના પતિ, એ સમયે મધ્ય પ્રાંતમાં નોકરી કરતા હતા. અચમંબાને એ વખત સુધીમાં લખતાંવાંચતાં આવડતું નહોતું. પતિને ઘેર આવ્યા પછી તેમણે પોતાના ભાઇની સાથે માતૃભાષા તેલુગુનો તથા હિંદીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ભાઇ કરતાં તેનામાં વધારે બુદ્ધિ અને સમજશક્તિ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં; પરંતુ થોડા સમયમાં એમને ભાઇથી છૂટા પડવું પડયું; કારણકે ભાઇને કૉલેજના શિક્ષણને માટે નાગપુરમાં રહેવું પડતું અને અચમંબાને પતિની સાથે બહારગામ રહેવું પડતું. એથી કરીને તેમના શિક્ષણમાં ઘણી મોટી અડચણ આવી; તેમનાથી નિશાળે જવાય એમ નહોતું, તેમજ એમને માટે પતિએ કોઇ જુદો શિક્ષક રાખ્યો નહોતો; પરંતુ તેમની જ્ઞાનપિપાસા ઘણી વધી પડી હતી. પતિએ પણ તેમની એ તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવામાં મદદ કરી. પતિની મદદથી તેમણે તેલુગુ અને મરાઠી ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. ઘરનાં કામકાજમાંથી જે થોડોઘણો અવકાશ મળતો, તેનો ઉપયોગ તે નવરાં બેસી

રહેવામાં કે કજિયાટંટામાં અને મિથ્યા કાથાકૂથલીમાં નહિ કરતાં, પુસ્તકોના અધ્યયનમાંજ કરતાં. તેમના નાના ભાઈ જ્યારે રજાઓમાં એમને ઘેર જતા, ત્યારે એમની પાસે પણ અચમંબા શિક્ષણ મેળવતાં. એણે અચમંબાને સારાં સારાં અંગ્રેજી પુસ્તકો-નો સાર તેલુગુ ભાષામાં કહી સંભળાવ્યો અને આધુનિક સમય-માં દેશમાં વિવિધ વિષયના જે મહાન પ્રશ્ન ચર્ચાય છે, તે સંબંધી વાદવિવાદ કરવા માંડ્યો. એ કામમાં અચમંબાને ઘણો રસ પડવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેમણે તેલુગુ અને મરાઠી ભાષા ઉપર ઘણો સારો કાબૂ મેળવ્યો અને હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું પણ થોડું થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તેમને ઘણો રસ પડતો હતો. મનની વૃત્તિઓને ખાલી ઉશ્કેરનારાં, નવલકથા આદિનાં પુસ્તકો વાંચવા તરફ તેમની અભિરુચિ નહોતી.

તેમના વિચાર ઘણા ઉન્નત હતા. સંસારસુધારાના કાર્ય તરફ તેમને ઘણી દિલસોજી હતી. તેમના દિયરે એક બાળવિધવા સાથે લગ્ન કર્યું, ત્યારે તેમણે એ જોડાને દરેક પ્રકારની મદદ આપી હતી અને ખુલ્લી રીતે તેમની સાથે પ્રથમના જેવોજ ઘાડો સંબંધ રાખ્યો હતો. એ વખતે જ્ઞાતિબંધુઓના ત્રાસની તેમણે જરા પણ પરવા કરી નહોતી.

શ્રીમતી અચમંબા એકેશ્વરવાદી હતાં અને તેમના ધાર્મિક વિચારો આર્યસમાજના સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ હતા. પોતાના મૃત્યુ-નાં બેત્રણ વર્ષ પહેલાં તેમણે સ્વદેશીવ્રત અંગીકાર કર્યું હતું. એ દિવસથી એ કેવળ સ્વદેશમાં બનેલી વસ્તુઓજ વાપરતાં.

યુવાવસ્થામાં તેમના એકના એક પુત્ર તથા એકની એક કન્યાનું મૃત્યુ નીપજ્યું. માતાને સંતાન વિયોગથી ઉત્પન્ન થતું સ્વાભાવિક દુઃખ તેમને પણ ઊપજ્યું, પરંતુ તેમના ભાઈએ આશ્વાસન આપતી વખતે નાગોજી ભટ્ટના એક સંસ્કૃત શ્લોકનું સ્મરણ કરાવીને કહ્યું કે, "ચિરસ્થાયી પુસ્તકો એ મનુષ્યનાં ખરાં સંતાન છે." એ દિવસથી શ્રીમતી અચમંબાએ પુસ્તકોના અભ્યાસમાં ચિત્તને વિશેષ પરોવ્યું અને લોકોપયોગી પુસ્તકો રચવાનો પણ સંકલ્પ કર્યો. એમણે તેલુગુ ભાષામાં સ્ત્રીઓને સારૂ પ્રકટ થતાં માસિકોમાં નિયમિત રીતે લેખ લખવા શરૂ કર્યા. ઉન્નત વિચારો, સરળ ભાષા તથા ઉત્તમ શૈલીને લીધે

તેમના લેખ વાચક વર્ગમાં ઘણા પ્રિય થઈ પડતા હતા. ત્યાર પછી તેમણે તેલુગુ ભાષામાં " અબળા સચ્ચરિત્ર રત્નમાલા " નામનું એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. એ પુસ્તકના ત્રણ ભાગ છે. પ્રથમ ભાગમાં ઐતિહાસિક હિંદુ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર છે. બીજા ભાગમાં વૈદિકયુગની સન્નારીઓનાં ચરિત્રો અને ત્રીજા ભાગમાં વિદેશી રમણીઓનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં છે.

શ્રીમતી અચમંબા જણાવે છે કે, " આ પુસ્તક લખવામાં મારો ઉદ્દેશ એ છે કે, જે લોકો એમ કહે છે કે, સ્ત્રીઓ બુદ્ધિ, નૈતિક બળ, વિશ્વાસપાત્રતા અને રાજ્યદ્વારી ગુણોમાં પુરુષોથી સ્વાભાવિક રીતે ઊતરતી છે, તેમના કથનને જૂઠું પાડવું અને બતાવવું કે, જો યોગ્ય શિક્ષણ અને સગવડ આપવામાં આવે, તો સ્ત્રીઓ પણ દરેક વિષયમાં ઉત્તમ પુરુષની બરોબરી કરી શકે." એમનાં એ પુસ્તકો કદમાં પણ ઘણાં મોટાં છે અને આધુનિક સમયની સ્ત્રીઓની દશાનું તથા તેમની ઉન્નતિને લગતા પ્રશ્નોનું પણ એમાં પ્રસંગોપાત સારૂં વિવેચન કર્યું છે.

મૃત્યુનાં બેએક વર્ષ પહેલાં, પોતાના પતિની સાથે શ્રીમતી અચમંબા સ્વદેશમાં ગયાં હતાં અને ત્યાંનાં વિવિધ શહેરોના સ્ત્રીસમાજમાં ઉપદેશપ્રદ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

તેઓ વારંવાર કહ્યા કરતાં કે, " કેળવાયલી સ્ત્રીઓને માથે એક ગંભીર ફરજ રહેલી છે અને તે એ છે કે, તેમણે પોતાનાં આચરણ એવાં શુદ્ધ, સાદાં અને પવિત્ર રાખવાં જોઇએ કે, એમનું જીવન બીજી સ્ત્રીઓને નમૂનારૂપ થઇ પડે. " શ્રીમતી અચમંબાએ પોતાના એ સિદ્ધાંતનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું હતું. એ એક ઉત્તમ ગૃહિણી હતાં. રસોઇના કામમાં એ ઘણાંજ કુશળ હતાં. વિનયી તો એટલા બધાં હતાં કે, એમને જોનાર માણસ એકદમ એમ ન કહી શકે કે, આ સન્નારીએ ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવ્યું હશે. તેમની પતિભક્તિ તથા કુટુંબવત્સલતા પણ અનુકરણીય અને પ્રશંસાપાત્ર હતાં. પોતાનું પુસ્તક ' અબલા સચ્ચરિત્ર રત્નમાલા ' તેમણે પતિનેજ સમર્પણ કર્યું છે.

એક વખત તેમણે દસ વર્ષના એક હિંદુસ્તાની બાળકને નિરાધાર અવસ્થામાં દીઠો. તેમને એ બાળક ઉપર ઘણી દયા ઊપજી, તેથી તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયાં અને પોતાના સંતાનની

પેઠે ઉછેરીને મોટો કર્યો તથા કેળવ્યો. એવીજ રીતે દુકાળની છાવણીમાંથી માતપિતાએ ત્યજી દીધેલા એક ત્રણ મહિનાના બાળકને ઉપાડી લાવીને, તેનું પોતાનાજ પુત્રની પેઠે લાલન-પાલન કર્યું હતું. આ પરથી તેમના દયાળુપણાનો પરિચય મળે છે.

મુંબઇમાં ભરાયેલી સંસારસુધારા પરિષદ તથા મહિલા પરિષદમાં તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ત્યાંથી આવ્યા પછી તેમને તાવ લાગુ પડ્યો અને એજ વ્યાધિથી ૧૮મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૫ને દિને ૩૧ વર્ષની જુવાન વયે તેમનું અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યું. ઇશ્વર એવી સ્વદેશપ્રેમી સન્નારીના આત્માને શાંતિ આપો !!

१४३–देवी अमरो

એ દેવી પ્રસિદ્ધ શીખગુરુ અંગદજીની પુત્રી હતી. તેનું લગ્ન અમરદાસ નામના એક યુવક સાથે થયું હતું. પિતાના સહવાસને લીધે તેનામાં અપૂર્વ ધાર્મિકતાનો વિકાસ થયો હતો. ઇશ્વરભજનમાં તેનો ઘણો સમય જતો હતો. તેમના પતિ અમરદાસને યૌવનના આરંભમાં ધર્મ પ્રત્યે અધિક રુચિ નહોતી. ગુરુ નાનક શીખધર્મનો બોધ કરી રહ્યા હતા, તે વખતે એ કદી પણ એમનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયા નહોતા. ગુરુ અંગદજીનો બોધ પણ તેમણે સાંભળ્યો નહોતો; પરંતુ પરમ ભક્તિમતી પત્નીને લીધે એમના જીવને ધાર્મિક પલટો ખાધો. એક દિવસ તે ધર્મપરાયણા સ્ત્રી પ્રાતઃકાળે ઊઠીને પોતાના ઇષ્ટ-ગુરુનાં રચેલાં પદ લલકારતી હતી. અમરદાસની ધર્મજિજ્ઞાસા એ પદ સાંભળતાં જાગૃત થઇ અને પથારીમાં સૂતાં સૂતાં ધ્યાન-પૂર્વક એ ભજન સાંભળવા લાગ્યા. પદ પૂરૂં થતાંજ અમરદાસે અમરોને કહ્યું કે, "મને તારા પિતા પાસે લઇ જા." તે તેમને અંગદજીની પાસે લઇ ગઇ અને તે પછી તેમની ભક્તિ એટલી બધી વધી પડી કે, અંગદ પછી તે ત્રીજા ગુરુ થયા.

એક સ્ત્રીદ્વારા પોતાની આ ઉન્નતિ થયેલી હોવાથી ગુરુ અંગદ સ્ત્રી-જાતિ પ્રત્યે ઘણોજ પૂજ્ય ભાવ રાખતા હતા.

१४४–सरला दास

જે સરળહૃદયા બાલિકા સરલાનું ચરિત્ર અમે ટૂંકમાં અત્રે આલેખવા માગીએ છીએ, તેણે આ સંસારમાં ત્રેવીસ વર્ષ અને છ માસનું અલ્પ જીવન ગાળીને આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે; છતાં પણ એ અલ્પ જીવનની જે હકીકત મળી આવે છે, તે જોતાં ખાતરી થાય છે કે, સરલા બંગાળાની એક વિદુષી મહિલા હતી.

સરલા રંગુનના સુપ્રસિદ્ધ બૅરિસ્ટર શ્રીયુત પૂર્ણચંદ્રસેન મહાશયની કન્યા હતી. શ્રીયુત પૂર્ણચંદ્રનું નિવાસસ્થાન ચટ્ટગ્રામ હતું. સરલાની વય જ્યારે માત્ર છ માસની હતી, ત્યારે તેની માતા તેને લઇને રંગૂન ગઇ હતી. તેણે રંગૂન વિભાગની પ્રાયમરી પરીક્ષા પસાર કરીને સૌથી ઊંચો નંબર મેળવ્યો અને માસિક આઠ રૂપિયાની છાત્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી.

સરલામાં એક પ્રકારની પ્રતિભા પણ રહેલી હતી. તેના પિતા શ્રીયુત પૂર્ણચંદ્રે તેની એ પ્રતિભા તથા વિદ્યાનુરાગથી પ્રસન્ન થઇને તેને વિદ્યાભ્યાસ સારૂ રંગૂનથી કલકત્તા મોકલી આપી. અગિયાર વર્ષની વયે સરલા બેથ્યુન બૉર્ડિંગ હાઉસમાં દાખલ થઈને ભણવા લાગી.

એ સમયે બંગાળાના એક વિદ્વાન લેખક શ્રીયુત અમૃતલાલ બસુ સાથે સરલાને મેળાપ થયો હતો.

શ્રીયુત બસુ મહાશય લખે છે કે, “એ સમયે સરલાની વય તેર વર્ષની હતી એ વાત ખરી, પણ તેની સરળતા અને હસમુખો ચહેરો જોતાં તેને બાળક કહેવાનું મન થતું. સરલા કોઇ કોઇ વખત એવા એકબે પ્રશ્ન પૂછતી કે, એ સાંભળીને હું તો અવાક થઇ જતો. એક દિવસ અમારા ઘરની એક વડીલ સ્ત્રીએ તેને કહ્યું હતું કે, ‘સરલા ! તું હવે મોટી થઇ છે, તારે હવે બધાની સાથે ભળવું એ વાજબી નથી.’

"સરલાએ પૂછ્યું: 'કેમ, એથી શું થાય? બાબુને હું ચાહું છું; તો પછી એમને મળું નહિ?'

"સરલાનો જવાબ સાંભળીને એ સ્ત્રી હસવા લાગી."

સરલામાં એટલી બધી સ્વતંત્રતા હોવાનું એક ખાસ કારણ હતું. બાલ્યાવસ્થાથીજ એ અંગ્રેજ મહિલાઓના સહવાસમાં રહીને ઊછરી હતી. રંગૂનમાં એ કેટલોક સમય કોન્વેન્ટમાં ભણી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તો એ બંગાળીની છોકરી છે, એવું ઓળખી કાઢવું પણ અઘરૂં થઇ પડતું. તેના માથા ઉપર જુલફાદાર વાળ હતા, તેના મુખમાંથી ચોખ્ખી અંગ્રેજી ભાષા નીકળતી હતી; તેનો હાવભાવ, ચાલ, રહેણીકરણી બધું લગભગ અંગ્રેજ બાલિકાના જેવું હતું. સરલા પાંચ વર્ષની ઉંમરથીજ અંગ્રેજી ભાષામાં વાતચીત કરતી હતી; એટલે કલકત્તામાં આવી તે વખતે એ બંગાળી ભાષા શુદ્ધ રીતે બોલી શકતી નહોતી. દાર્જિલિંગમાં તેને બંગાળી ભાષા શીખવાનો ઘણો શોખ થયો હતો.

ઘણી નાની વયમાં સરળ સ્વભાવની અંગ્રેજ બાલિકાઓની સંગાથે રહેવાથી સરલામાં અપૂર્વ સરળતા આવી હતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ બંગાળીઓના અનેક રીતરિવાજથી પણ એ અજાણી હતી. એક તેર વર્ષની બંગાળી છોકરીને બંગાળી સંસારનું જેટલું જ્ઞાન હોય, તેટલું જ્ઞાન સરલાને કોઇ પણ સંસારનું નહોતું; પરંતુ એ અજ્ઞાનતાથી તેને હાનિને બદલે લાભ થયો હતો. દુનિયાનું કોઇ મલિન ચિત્ર તેની નજરે પડયું નહોતું. સંસારની કોઇ પણ રેખા તેના ચિત્ત ઉપર અંકાઇ નહોતી. બાળકના મનની પેઠે તેનું હૃદય એટલું સરળ હતું કે, તેના મેળાપ માત્રથીજ તેના તરફ ચિત્તનું આકર્ષણ થતું.

સરલા બેથ્યુન કૉલેજની બીજી શ્રેણિમાં દાખલ થઇ, ત્યારે તેણે બીજી ભાષા તરીકે ફારસી છોડી દઇને બંગાળી લીધું અને તે પ્રવેશક પરીક્ષા બંગાળી ભાષામાં આપવા તૈયાર થઇ. બધા લોકો જાણતા હતા કે, સરલા બીજા સઘળા વિષયોમાં પાસ થશે, પણ બંગાળી ભાષાને લીધે તેને પ્રવેશકમાં નાપાસ થવું પડશે; પરંતુ જ્યારે પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડયું, ત્યારે બધાએ આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે, સરલા પહેલા વર્ગમાં પાસ થઇ હતી અને પરીક્ષામાં બેઠેલી છોકરીઓમાંથી સૌથી પહેલે નંબરે આવી હતી, ને માસિક વીસ રૂપિયાની સ્કૉલરશીપ મેળવી હતી;

એટલુંજ નહિ પણ બંગાળી ભાષામાં સૌથી પહેલે નંબરે પાસ થવા માટે તેને "કેશવચંદ્ર પ્રાઇઝ" પણ મળ્યું હતું. બંગાળી ભાષાનું આટલું બધું સારૂં જ્ઞાન સરલાએ ફક્ત બે વર્ષ પ્રયાસ કરીને સંપાદન કર્યું હતું. આગળ અમે જણાવી ગયા છીએ કે, સરલામાં ઊંચા પ્રકારની પ્રતિભા હતી. એ પ્રતિભાને બળે એ બંગાળાના નવયુગના સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિ રવીંદ્રનાથનાં ઊંચા પ્રકારનાં કાવ્યોનું સૌંદર્ય ગ્રહણ કરી શકતી. પરણ્યા પછી સરલા વારંવાર શ્રીયુત અમૃતલાલ બસુ સાથે સાહિત્ય ચર્ચા કરતી. રવીંદ્રનાથની રસભરી, મીઠી કવિતા તેને ઘણી પ્રિય હતી. સરલાના પત્રોમાં સાહિત્ય અને બ્રાહ્મોસમાજ સંબંધી વાતો વિશેષ દીઠામાં આવતી. નમૂના દાખલ એક પત્રમાંનો થોડોક ભાગ અત્રે ઉતારીશું:—

" 'પ્રદીપ' વાંચ્યું છે. રવિબાબુની કવિતા ઘણી સરસ લાગી છે. "ભારતી" પણ આવે છે. રવિબાબુએ લખવા યોગ્ય લગભગ બધું એમાં લખી દીધું છે × × વ્યાખ્યાન પણ ઘણુંજ સરસ છે."

સોળ વર્ષની વયે સરલાએ એફ. એ.ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરીને આખી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં નવમો નંબર મેળવ્યો. સરલાની પહેલાં એફ. વાય. એ.ની પરીક્ષા જેવું ઊંચું સ્થાન ઘણુંખરૂં કોઇ બંગાળી કન્યાએ મેળવ્યું નહોતું. ત્યાર પછી બે વર્ષે સરલાએ બી. એ.ની પરીક્ષા અંગ્રેજીમાં બીજા વર્ગના "ઓનર" સાથે પાસ કરી અને આખી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં તેનો નંબર દસમો આવ્યો.

ત્યાર પછી સરલાએ એમ. એ.ને માટે તૈયારી કરી નહિ. એ સંબંધી તેણે નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે: " કોઇ કોઇ મને પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં દાખલ થઇને એમ. એ.નું ભણવાનો આગ્રહ કરે છે; પણ પુરુષોની સાથે બેસીને ભણતાં મને ઘણી શરમ આવે છે; તે ઉપરાંત મારો ભાઇ સુરેન એ વાતની વિરુદ્ધ છે. એ કહે છે કે, " મોટી બહેન ! તું જો પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં દાખલ થઈશ, તો હું કૉલેજ છોડી દઇશ."

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની ૧૧ મી ઑકટોબરે સ્વર્ગસ્થ દુર્ગામોહન-દાસના પુત્ર શ્રીયુત સતીશરંજન દાસ બૅરિસ્ટરની સાથે સરલાનું લગ્ન થયું. સાધારણ રીતે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, આપણા

દેશના યુવાન વિદ્યાર્થીઓ પરણ્યા પછી સરસ્વતી દેવી પાસેથી છેવટની વિદાય ગ્રહણ કરે છે; તો પછી ઘરસંસારની અનેક જંજાળોમાં પડ્યા પછી સ્ત્રીઓ સરસ્વતી દેવીને વીસરી જાય, એમાં કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. સરલાની જ્ઞાનસ્પૃહાનો ઉલ્લેખ અમે આ ચરિત્રમાં વારંવાર કરતા આવ્યા છીએ. એ જ્ઞાનસ્પૃહાને લીધે સરલાએ લગ્ન કર્યા પછી પણ વિદ્યાભ્યાસ છોડી દીધો નહિ. તે હંમેશાં નવાં પુસ્તકો વાંચતી અને તેના ઉપર વિચાર ચલાવતી. એ પુસ્તક વાંચવાથી પોતાને ઊપજેલા વિચારો દરરોજ એક નોંધપોથીમાં તે લખી રાખતી.

ત્યાર પછી સરલાએ બંગાળી ભાષામાં લેખો લખતાં શીખવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ રવીંદ્રનાથ ઠાકુર, જેમને આપણા નામદાર વાઇસરોયે એશિયાના કવીશ્વરની ઉપાધિથી સંબોધ્યા છે, તેમણે સરલાને સલાહ આપી કે, " તમે પહેલાં સંસ્કૃત ભણો, ત્યાર પછી બંગાળી ભાષા લખવાનો આરંભ કરો. સંસ્કૃત ભણ્યા વગર બંગાળી ભાષા ઉપર પૂરતો કાબૂ જામશે નહિ. "

રવીંદ્રબાબુની આ શિખામણ માનીને સરલાએ સંસ્કૃત ભણવાનો સંકલ્પ કર્યો રવીંદ્રબાબુના આગ્રહથી તેમના ઘરના પંડિત શ્રીયુત શિવધન વિદ્યાર્ણવ મહાશયે સરલાને સંસ્કૃત ભણાવવાનો આરંભ કર્યો. નવી ભાષા શીખવાની શક્તિ સરલામાં ઘણી તીવ્ર હતી. થોડાક મહિનામાંજ તેણે સંસ્કૃત ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું; પરંતુ હાય ! ક્રૂર મૃત્યુએ એટલામાંજ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેની ઇચ્છાઓ મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ પૂર્ણ થયો નહિ. બંગાળી ભાષામાં લેખ પણ લખી શકાયા નહિ. પંડિત વિદ્યાર્ણવ મહાશય તેને થોડા દિવસ સુધી ભણાવવામાંજ તેની સરળતા અને તેના અનેક સદ્ગુણોથી આકૃષ્ટ થયા હતા. વિદ્યાર્ણવ મહાશય વારંવાર તેના ગુણોનું વર્ણન લોકો આગળ કરે છે. તેનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખવાની સામગ્રી પણ તેમણે એકઠી કરી છે; પરંતુ આળસને લીધે હજુ એ જીવનચરિત્ર તે લખી શક્યા નથી.

સરલા ઘણુંખરૂં અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચતી; તેથી કરીને અંગ્રેજી ભાષા તેને મનથી માતૃભાષા જેવી થઈ ગઈ હતી. એ પોતાની રોજનીશી પણ અંગ્રેજી ભાષામાં લખી રાખતી; પરંતુ

કેવળ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર અધિકાર મેળવ્યાથી સરલાને તૃપ્તિ થઇ નહોતી. તેણે ફ્રેંચ ભાષાનું પણ ઉત્તમ પ્રકારે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ફ્રેંચ ભાષામાંથી એક સારા પુસ્તકનો તેણે અંગ્રેજીમાં તરજૂમો કર્યો હતો. બંગાળી ભાષામાં કાંઇક લખવાની તેને ઘણી ઇચ્છા હતી. એ સંબંધી શ્રીયુત અમૃતલાલ બસુ સાથે તેને નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ હતીઃ—

સરલાએ પૂછ્યું: "મારા જીવનનો વિચાર કરતાં કરતાં હું નિરાશ થઇ જાઉં છું. હું શું કરૂં તે કાંઇ સમજાતું નથી. તમે બતાવો મારે શું કરવું ?"

અમૃત બાબુએ જણાવ્યું કે, "તમારામાં બુદ્ધિ છે, પ્રતિભા છે, હ્રદયમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા છે; તમે જો પ્રયત્ન કરો, તો ઘણું સારૂં કામ કરી શકો."

સરલાએ કહ્યું: "તમે અને પંડિતજી તો હમેશાં મારી પ્રશંસાજ કર્યા કરો છો.તમે મને સલાહ તો કાંઇ નથી આપતા."

અમૃતબાબુએ સલાહ આપી કે, "બીજું કશું ન થાય, તો તમે સાહિત્યનું અનુશીલન કરો. વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં લખવાનું શરૂ કરો. એ તો એક મનપસંદ કામ છે; એથી કરીને દેશને પણ ઉપકાર થશે અને તમારા જીવનની પણ ઉન્નતિ થશે."

સરલાએ આગ્રહ કરી પૂછ્યું: "વાજબી કહ્યું; સાહિત્યસેવા એ ઘણું ઉત્તમ કામ છે, પણ બંગાળી ભાષાનું મારૂં જ્ઞાન કેટલું થોડું છે ? હું યત્ન કરૂં, તો અંગ્રેજી ભાષામાં કાંઇક લખી શકું; પણ એ લખાણથી લાભ શો ?"

ઉપરોક્ત હકીકત વાંચ્યાથી આપણી ઊછરતી કન્યાઓને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાની હોંશ થાય, એ હેતુથી એનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. હવે સરલાનું વિવાહિત જીવન, તેના ખાસ સદ્ગુણ તથા તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા વિષે થોડું લખીશું.

સરલાના લગ્ન સંબંધી અમે આગળ લખી ગયા છીએ. લગ્નના ઘણા દિવસ પહેલાંથી તેની સગાઇ સંબંધી વાત ચાલતી હતી. સરલાએ પ્રથમ એ બાબતમાં પોતાની સંમતિ આપી નહિ. તેણે પિતાને જણાવી દીધું કે, "વિશ્વવિદ્યાલયની છેવટ-ની પરીક્ષા પસાર કર્યા વગર, હું કદી પરણનારી નથી."

સરલાનું હ્રદય અતિશય સરળ અને કોમળ હતું, એ વાત

ખરી; પણ એથી એનામાં દૃઢતાનો અભાવ નહોતો. જ્યાંસુધી બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર ન કરી, ત્યાંસુધી એણે લગ્ન કર્યું નહિ. બી. એ. થયા પછી તેણે લગ્ન કર્યું. લગ્ન પહેલાં સતીશરંજન સાથે તેનો પરિચય થયો હતો. ત્યાર પછી બે જણાં એકબીજા તરફ પ્રેમથી આકર્ષાવા લાગ્યાં અને લગ્ન નક્કી થયું. એ સંબંધી સરલા પોતાની ડાયરીમાં લખે છે કેઃ—

"પરંતુ એ આશા હવે દૂર કરી. અત્યાર સુધી હું એવા વિચારો કર્યા કરતી હતી કે, ભાઇબહેન પ્રત્યેની ફરજ બજાવીશ, માતપિતાની સેવા કરીશ અને સંસારની થોડીઘણી સેવા કરીશ; એટલામાં સતીશ આવીને મારા પ્રેમાકાંક્ષી બન્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'આપણે બન્ને જણાં થઇને જગતની સેવા કરીશું અને એ કાર્ય સાધવામાં હું તને યંત્રરૂપ બનાવીશ.'"

પરણ્યા પછી સરલાનો સંસાર ઘણો સુખી નીવડ્યો. તે પોતાને ઘણીજ ભાગ્યશાળી ગણવા લાગી. એક દિવસ એણે શ્રીયુત અમૃતબાબુને કહ્યું હતુંઃ "એક સમયે હું એવો વિચાર કરતી હતી કે, હું કદી પરણીશ નહિ. હવે સમજાયું કે, લગ્નમાં કેટલું બધું સુખ છે!"

એ લગ્નથી એકલી સરલાજ સુખી થઇ હતી, એમ નહોતું. સરલાનો ઊંડો પ્રેમ, મધુર વ્યવહાર, સરળતા અને સદ્ગુણને લીધે તેના સ્વામીને પણ અપરિસીમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ બાબતમાં તેના પતિ શ્રીયુત્ સતીશરંજનદાસ બૅરિસ્ટરે જે અભિપ્રાય અંગ્રેજીમાં આપ્યો છે, તેનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર અમે નીચે આપીએ છીએઃ—

"સરલાએ તેના સ્વામીની ખાતર શું કર્યું છે, તેનું વર્ણન કરવું એ ઘણું અઘરૂં કામ છે. લગ્ન પછી મારી જે કાંઇ ઉન્નતિ થઈ છે, તે બધી તેના પ્રયત્નના પરિણામરૂપ છે, એમ કહું તો ચાલી શકે. સરલા મને નાનામોટા દરેક કાર્યમાં સહાય કરતી. સરલામાં સાંસારિક જ્ઞાનનો અભાવ હતો, એ વાત ખરી; પરંતુ તેનામાં અંદરખાને એક એવું સ્વાભાવિક કર્તવ્ય-જ્ઞાન હતું કે, પોતે શું કરવું જોઇએ અને શું ન કરવું જોઇએ, એ સર્વદા સારી પેઠે સમજી શકતી. સ્વામીને એ કેટલા ઊંડા પ્રેમથી ચાહતી અને સ્વામીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા તેનામાં કેટલી બધી વ્યાકુળતા હતી! સરલા સ્વામીના કલ્યાણ સારૂ કેટલી બધી

ચિંતા કરતી, તે તેની ડાયરીમાંનો નીચે લખેલો ભાગ વાંચ્યાથી સમજી શકાય છેઃ "હું ચાહું છું કે, મારા પતિ દરેક રીતે મહાન થાય; કારણકે મનુષ્યનું ગૌરવજ એમાં છે. મારા સ્વામીને જ્યારે વિવેકપૂર્ણ વાત બોલતાં સાંભળું છું, ત્યારે મને ઘણું અભિમાન ઊપજે છે. કર્તવ્ય એ ઈશ્વરી વાણીની કઠોર દીકરી છે; એક કર્તવ્યની આજ્ઞાનું પાલન કર્યાથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય, એજ પૃથ્વીમાં ખરૂં સુખ છે; પરંતુ એ આજ્ઞાનું પાલન કરવું અત્યંત કઠિન છે. હું જો કર્તવ્યપરાયણ અને મહદ્ભાવસંપન્ન થઈ શકું, તો મારાથી મારા સ્વામીને અનેક પ્રકારે મદદ કરી શકાય."

સરલાના પતિ તેના સંબંધી એક બીજે સ્થળે લખે છે કે, "સંસારનો બધો કારભાર તેના હાથમાં સોંપ્યો હતો. સાધારણ રીતે જે બધાં કામો પુરુષો કરે છે, તે કામો પણ એજ કરતી."

આ સ્થળે એક વાત જણાવવી યોગ્ય ધારીએ છીએ. આપણા દેશમાં ઘણાખરા લોકો ભણેલી સ્ત્રીઓ સંબંધી અનેક ભૂલભરેલા વિચારો ધરાવે છે. તેમનું ધારવું એવું છે કે, છોકરીઓ ઘણું ભણશે, તો ઘરસંસારના કોઈ કામકાજમાં તેમનું ચિત્ત ચોંટી શકશે નહિ; કારણકે તેઓ પોતાનો પાઠ વાંચવામાં અને પોતાનાજ સુખવૈભવમાં ગૂંથાયલી રહેશે. પરિણામ એ આવશે કે, સ્વામીની સેવા, સંતાનપાલન, રસોઇ વગેરે કોઇ કામ ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચાશે નાહ; પરંતુ સરલાએ એ ભ્રમને ખોટો પાડ્યો હતો. ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તથા બાલ્યાવસ્થાથીજ સુખ અને સાહ્યબીમાં ઊછરેલી હોવા છતાં પણ, સરલાએ ઘરનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું હતું અને સેવાદ્વારા સ્વામીને ઘણા સુખી કર્યા હતા. ઘેર રસોઇઆ–ચાકરની ખોટ નહોતી, પણ કામ પડ્યે સરલા સારી રસોઇ કરી શકતી. તેના સ્વામીને અમુક વાનીઓ ઘણી પસંદ હતી. સરલા એ વાનીઓ રસોઇઆ પાસે ન રંધાવતાં, પોતેજ રાંધીને પતિને જમાડતી.

સરલાના સંબંધમાં તેના પતિ છેવટમાં લખે છે કે, "સરલા કયો ઉદ્દેશ સાધવા માટે આ જગતમાં આવી હતી, એ હું જાણી શક્યો નહિ; પરંતુ સરલા તેના ચાર વર્ષના વિવાહિત જીવનમાં સત્ અને ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ ઉપર મારૂં જેટલું ધ્યાન ખેંચતી ગઇ છે, તે ઉપરથી હું એના મહત્ત્વનું અનુમાન કરી શકું છું."

અમે નથી ધારતા કે, સાધ્વી સ્ત્રીને માટે આના કરતાં વધારે

અભિમાન લેવા જેવી બીજી કોઇ વાત હોય. જે સ્ત્રીની હયાતીમાં અથવા મૃત્યુ પછી તેનો પતિ કૃતજ્ઞચિત્તે તેના મહાન ગુણોનું વર્ણન કરે, તે સ્ત્રીનો જન્મારો સફળ થઇ ગયો છે, એમ માનવું. તે ઉપરાંત જે સ્ત્રી જ્ઞાન, ધર્મ અને કર્મમાં સ્વામીની અર્ધાંગિની થઇને સ્વામીના બધા મનોભાવ પૂર્ણ કરે છે, સ્વામીને સબળ કરે છે અને સ્વામીની સાથે એકપ્રાણ થઇને બધાં કામ કરે છે, તે નારીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ સાર્થક છે. એવી સ્ત્રી કદાપિ રાંધવા-સીંધવામાં જરા ઓછી પ્રવીણ હોય અને તેને ચૂલા-અબોટ કરતાં ન આવડતું હોય, તો એથી એના જીવનને કાંઇ હાનિ પહોંચશે નહિ. પાંચદસ રૂપિયા ખર્ચ કર્યાથી રસોઇઓ મળી શકશે, એક નોકર રાખ્યાથી ઘરનું હલકું કામકાજ સહેલાઇથી થઇ શકશે, પણ ગમે તેટલું ખર્ચ કર્યાથી જીવનસંગ્રામને માટે સુયોગ્ય સહધર્મિણી મેળવી શકાશે? પુરુષના હૃદયને સુ-શિક્ષિતા નારી સિવાય બીજું કોણ મહાન બનાવી શકશે? જે સ્ત્રીઓ પતિના જીવનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં બીજ રોપી શકે, તેમનું જીવન ઘણું ઉચ્ચ છે. શ્રીયુત સતીશરંજન દાસ જેવા ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ પામેલા વિદ્વાન બૅરિસ્ટરના જીવનને સરલા વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉચ્ચાભિલાષી બનાવી શકી હોય, તો તેનું જીવન ખરેખર સફળ થયું છે.

હવે સરલાના કેટલાક સદ્ગુણોનો ઉલ્લેખ કરીશું. તેની સરળતા સંબંધી આગળ થોડુંક કહી ગયા છીએ. સરળતા એજ તેના જીવનનું વિશેષત્વ હતું. એક સુંદર વૃક્ષમાં પુષ્પ અને ફળનો સમાવેશ થયો હોય, તેવી રીતે સરલાના જીવનમાં સર-ળતા અને જ્ઞાનનો સમાવેશ થયો હતો. તેનું નામ તેના હૃદયના ભાવને બરાબર બંધબેસતું હતું. તેના નિર્મળ અને હાસ્યો-જ્જવલ મુખ સામું જોતાંજ, તેને સરળતાની પ્રતિમા કહેવાનું મન થતું. સરલાના સ્વામી તેની સરળતા સંબંધી લખે છેઃ— "સંસારની ધૂર્તતા, દગો અને હલકા વિચારો સંબંધી લગ્ન પહેલાં તેને કાંઇ પણ જ્ઞાન નહોતું. પરણ્યા પછી ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના લોકોના સમાગમમાં આવવું પડ્યું અને મનુષ્યોની શઠતા અને હલકા વિચારો તેના જાણવામાં આવ્યાં; પરંતુ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સાધુતા ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે, કોઇ પણ માણસના કુકર્મની વાત નીકળે, તો એ એક-

દમ એ વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાનું કદી પસંદ કરતી નહિ. એ કહેતી કે, "એવું શા સારૂ કહો છો? એવું ખરાબ કામ તે શું મનુષ્યથી થઈ શકે?" એ નિર્મળ કાચની માફક પવિત્ર હતી. સંસાર તેને જરા પણ મલિન બનાવી શક્યો નહોતો. × × લોકો જેને સફેદ જૂઠાણું કે કાળું જૂઠાણું કહે છે તેવું અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય એ જાણીજોઇને બોલતી નહિ."

મોટી ઉંમરની થયા પછી પણ સરલાનો સ્વભાવ કેવો બાળક જેવો સરળ હતો, તે સંબંધી બેએક વાત કહીશું. સરલાના લગ્ન પછી એક વખત અમૃતબાબુ તેને મળવા ગયા. પ્રથમ તો તેણે તેના પતિ શ્રી. દાસની સાથે તેમની ઓળખાણ કરાવી; ત્યાર પછી સરલાના એક ફોટોગ્રાફ તરફ અમૃતબાબુનું ધ્યાન ખેંચાયું. તેમણે કહ્યું: "ફોટો ખરાબ નથી." તેણે કહ્યું: "ત્યારે શું સારો દેખાય છે? એમાં હું એક બોઘલા જેવી જણાઉં છું. જુઓ સાંભળો, એ સંબંધી હું એક વાત તમને સંભળાવું. પરણ્યા પછી હું મારી બહેનોની સાથે....ને ઘેર ગઇ હતી. અમે ત્યાંથી પાછાં આવ્યાં, ત્યારે એ ઘરની એક સ્ત્રી મને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી: 'આ છોકરી દુર્ગામોહન દાસના પુત્ર વેરે પરણી છે? એ છોકરીને જોતાં તો એમ જણાય છે કે, બોઘલું હશે. એના કરતાં તો એની બહેનો બુદ્ધિશાળી છે.'

"ત્યાર પછી એમાંની એક સ્ત્રી બોલી: 'એ છોકરી તો બી. એ. પાસ થઇ છે.' ત્યારે બીજી સ્ત્રી બોલી: 'ખરેખાત! ત્યારે એ છોકરી બોઘલું નથી.'"

એ સાંભળીને અમૃતબાબુ ઘણું હસ્યા. ત્યાર પછી સરલા બોલી: "જુઓ! આજ તો મને વાત સંભળાવવી પડશે, નહિ સંભળાવો ત્યાંસુધી તમને છોડીશ નહિ." અમૃતબાબુ બોલ્યા: "હવે તું દાર્જિલિંગવાળી સરલા નથી. હવે તો તું મોટી થઈ છે; બી. એ.પાસ થઈ છે; આટલી મોટી ઉંમરે તે વળી વાતો સંભળાય કે?"

સરલા બોલી: "ના, એ નહિ ચાલે. એક વાત તો સંભળાવવીજ પડશે." તેના આગ્રહને લીધે અમૃતબાબુએ તેને રવીંદ્રનાથ ઠાકુરની એક નાની વાર્તા કહી સંભળાવી. આ બનાવ ઉપરથી જણાય છે કે, સરલામાં મોટી વયે પણ બાળકના જેવી સરળતા સચવાઇ રહી હતી.

સરલાનું કોમળ હૃદય દયાથી પરિપૂર્ણ હતું. એ સંબંધી સંક્ષેપમાં બેએક વાત કહીશું. કલકત્તાના બ્રાહ્મોસમાજના સભાસદ શ્રીયુત કેદારનાથ મુખોપાધ્યાય ગરીબ અને દુઃખીઓના બંધુ છે. સરલાની સાથે તેમને વાતચીત થઇ હતી. સરલાને જે છાત્રવૃત્તિ મળતી હતી, તેમાંથી તે ઘણા રૂપિયા ગુપ્ત રીતે કેદારનાથબાબુ ઉપર પુણ્યકાર્યને સારૂ મોકલી આપતી. કેદારનાથબાબુ એ પૈસામાંથી ગરીબ બાળકોને મદદ કરતા. સરલાના દયા-દાન સંબંધી તેના પતિ લખે છે કેઃ-

"સરલા અતિશય શરમાળ હતી. તેણે કરેલા દાનની વાત પ્રગટ થઇ જાય, તો એ ઘણી શરમાઇ જતી; એટલા સારૂ એ ગુપ્ત રીતે દરિદ્રોને મદદ કરતી. પરીક્ષામાં પાસ થયાથી તેને એક હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યું હતું; પરંતુ એ રકમમાંથી એક પણ પૈસો એણે પોતાના કામમાં વાપર્યો નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, એના એક શિક્ષકની નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી દૂર કરવા તેણે એ રકમમાંથી બસો રૂપિયા તેને દાન કર્યા હતા."

સરલાના અંતરમાં કેવા પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી, તે હવે જણાવીશું. બાલ્યાવસ્થામાં જ્યારે તે રંગૂન શહેરમાં હતી, ત્યારે કોન્વેન્ટની સાધ્વી મડમો તેને ઘણું ચાહતી હતી. એ મડમોએ કેવળ ધર્મની ખાતર જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. તેમના જીવને સરલાના હૃદય ઉપર ઘણી ઊંડી અસર કરી હતી. એ વારંવાર મનમાં વિચારતી કે, "હું જ્યારે ભણીગણી છું, ત્યારે મારે અવશ્ય કાંઇ સારૂં કામ કરવું જોઇએ; નહિ તો મારૂં જીવન નિષ્ફળ જશે." આ મહાન ભાવ સરલાના હૃદયમાં વ્યાપી રહ્યો હતો, એ બાબત એ વારંવાર ચિંતા કર્યા કરતી; પરંતુ કયું કામ વધુ યોગ્ય છે, કયું કામ હાથમાં લીધાથી પોતાની આકાંક્ષા પરિપૂર્ણ થશે, તે તેનાથી નક્કી કરી શકાતું નહિ. એ સંબંધમાં પોતાની ડાયરીમાં તે નીચે પ્રમાણે લખી ગઇ છેઃ—

"૧ લી વૈશાખ, ૧૩ મી એપ્રિલ: જગતમાં કાંઇ ને કાંઇ ચિરસ્થાયી કામ કરવું જોઇએ. કાંઇ પણ કામ કર્યા વગર, મારા અસ્તિત્વનું કાંઇ પણ ચિહ્‌ન રાખ્યા વગર, સંસારમાં આવી છું, તેવીજ ચાલી જાઉં, એ ઠીક નથી." "૧૦ મી ઓગસ્ટ: મને લાગે છે કે, હું હવે જલદી મરી જઈશ. શા સારૂ આ વિચાર મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે હું સમજી શકતી નથી. હું

રોઉં છું. હાય ! હું કોઇની પણ ખાતર કાંઇ પણ કરી શકી નહિ. વધારે શું ? સતીશની ખાતર પણ કાંઇ કરી શકી નહિ. ઘણી વખત મને વિચાર આવતો કે, હું કાંઇ ને કાંઇ કરી શકીશ; પરંતુ જોઉં છું કે, મારામાં શક્તિ નથી; આટલી દુર્બળ મારાથી શું થઈ શકે, તે સમજાતું નથી. મારા જીવનને હું સુખી કરી શકી નહિ અને બીજા કોઇને સારૂ પણ કાંઈ કરતી નથી. મારૂં જીવન તદ્દન અસાર છે.” બીજી જગ્યાએ તે લખે છેઃ—

“ જો કે બાલ્યકાળથીજ જ્યોર્જ ઇલિયટે વર્ણવેલા ‘ અદૃશ્ય ગાયક દલ ’ની સાથે સામેલ થવાને મને ઉચ્ચ અભિલાષા હતી, તોપણ મારા મનમાં એવું કદાપિ નથી થતું કે, મારાથી કાંઈ કામ થઇ શકશે. આત્મશક્તિ ઉપરનો આ અવિશ્વાસ મારા જીવનનો એક મોટો દોષ છે. એણે મારૂં ઘણું અનિષ્ટ કર્યું છે; પરંતુ મારાથી એ ભાવનો પરિત્યાગ થઇ શકતો નથી. ઇશ્વર મને એ સંબંધમાં મદદ કરો. મારા આ જીવનને પૃથ્વીમાં રહેવાને યોગ્ય બનાવો. ”

સરલાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સંબંધી તેના પતિએ લખ્યું છે કે, “ સરલાની અંતઃકરણની ઇચ્છા એવી હતી કે, સ્વામી બૅરિસ્ટરના ધંધામાં જામી જાય અને એ (સરલા) પોતે કોઇ કામ કરવા યોગ્ય થાય, ત્યારે બ્રાહ્મોસમાજના કોઇ મહાન કાર્યમાં જોડાવાનો યત્ન કરવો. ”

સરલાના હૃદયમાં પવિત્ર ધર્મભાવ છુપાયલો હતો. ભક્તિપૂર્વક એ ઉપાસનામાં સામેલ થતી. દરરોજ રાત્રે ધર્મગ્રંથમાંથી કાંઇક વાંચતી અને એક વાર પ્રાર્થના કરી શયન કરવા જતી.

બ્રાહ્મોસમાજ ઉપર સરલાને ઘણોજ પ્રેમ હતો. સાધારણ બ્રાહ્મોસમાજના આચાર્ય પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી મહાશય ઉપર તેની ઘણી ભક્તિ હતી. એ શાંત મને શાસ્ત્રી મહાશયની ઉપાસનામાં ઉપસ્થિત થતી. શાસ્ત્રી મહાશય તેને ઘેર જતા, ત્યારે તો તેના આનંદનો પારજ રહેતો નહિ. શાસ્ત્રી મહાશયે છોકરાઓની ધર્મોન્નતિને સારૂ એક સોમવારની ધર્મસભા સ્થાપી હતી. એ ઉપરથી સરલાએ શાસ્ત્રી મહાશયને કહ્યું હતું કે, “ આપે છોકરાઓની ધર્મવૃત્તિ વધારવા સારૂ એક સોમવાસરીય સભા સ્થાપી છે, તો છોકરીઓને સારૂ પણ એવું કાંઇ કરોને ! અમે બાલિકાઓ પણ દર અઠવાડિયે આપની પાસે આવીશું. ”

સરલાએ પોતાના મર્મસ્થાનમાં ધર્મભાવ કેવો છુપાવી રાખ્યો હતો, તે તેની અંગ્રેજી ડાયરીમાંના નીચલી મતલબના લખાણ ઉપરથી સમજી શકાય છેઃ—

“ મારો (સ્વામી ઉપરનો) જે પ્રેમ છે, તે સ્વાર્થપૂર્ણ છે. એ પ્રેમ ખરો પ્રેમ નથી; કારણકે એ મારી હુંપદની તંત્રીને છેદી શકતો નથી અને હુંપદને દૃષ્ટિની બહાર કરતો નથી; બલકે તેને વધારે આગળ પાડે છે. મને એમ લાગે છે કે, પહેલાં હું આટલી સ્વાર્થી નહોતી. હવે તો હું ઇચ્છા કરૂં છું કે, સતીશ કેવળ મનેજ ચહાય, મારીજ ચિંતા કરે અને બીજા કોઇનો પણ વિચાર ન કરે. ઘણી વખત એવો વિચાર કરતાં મને બીક લાગે છે કે, સતીશ ઉપરનો મારો આટલો બધો પ્રેમ હોવાથી, હું બીજી ઘણી વસ્તુઓને ભૂલી જઇશ અને પછી ઈશ્વર મારા ઉપર અસંતુષ્ટ થઇને તેને મારી પાસેથી છીનવી લેશે. અહો ! ઈશ્વર ! મારાથી એ વાતનો વિચાર પણ કરી શકાતો નથી. લખતાં લખતાં મારી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. હે પ્રભુ ! હું આશા રાખું છું કે, તું મારા પ્રેમને સંયમિત અને પવિત્ર બનાવ. આ પ્રેમને જેવો બનાવવો તને યોગ્ય લાગે, તેવો બનાવ. હે ઇશ્વર ! તને ચાહવામાં અને તારૂં કોઇ પણ કામ કરવા યોગ્ય બનવામાં મને મદદ કર. ”

કેવો સરળ વિશ્વાસ અને કેવો અકૃત્રિમ ધર્મભાવ ! સ્વામી ઉપરના પ્રેમને પણ સંયમમાં રાખવા સારૂ ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના ! નારીનું સરળ ચિત્ત ભક્તિથી આર્દ્ર થયા પછી, તે હૃદયમાં નિર્મળ અને નિઃસ્વાર્થભાવનો કેવી રીતે વિકાસ થાય છે, તે સરલાની ડાયરી વાંચ્યાથી જાણી શકાય છે.

પરંતુ હાય ! જેના અનેક સદ્ગુણોનું અમે ઉપર વર્ણન કર્યું છે, તે સુકુમાર, સુશીલ બાલિકા ઉપર નાની વયમાંજ ક્રૂર વ્યાધિએ આક્રમણ કર્યું. ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૧ ની ૨૮ મી નવેમ્બરે, સાડાદસ વાગ્યે એકદમ તેના પેટમાં ભયાનક વેદના શરૂ થઇ. કલકત્તાના ડૉકટરોએ આવીને દવા શરૂ કરી, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. ઘણી વાર સુધી ધૈર્યપૂર્વક વેદના સહન કર્યા પછી, સરલા રાતના સાડાનવ વાગ્યે આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ.

સરલાના મૃત્યુ માટે અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ શોક પ્રગટ કર્યો

અને તેના પતિ ઉપર દિલાસાપત્ર લખ્યા. સાધારણ બ્રાહ્મોસમાજના પત્ર 'મેસેંજર' અને 'તત્ત્વકૌમુદી'માં તેના મૃત્યુ માટે અતિશય શોક પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. શકે ૧૮૨૩ની ૧લી પોષના "તત્ત્વકૌમુદી"ના અંકમાંનાં કેટલાંક વાક્યો નીચે ઉતારીને અમે આ લેખને સમાપ્ત કરીશું.

"એ સુગૃહિણી હતી. જે લોકો તેના સમાગમમાં આવ્યા હતા, તેઓ તેના મધુર ચરિત્રથી મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. સમાજ અને દેશની સેવા કરવાની તેના મનમાં પ્રબળ આકાંક્ષા હતી. સમાજની પત્રિકામાં એ વારંવાર લેખો લખતી, તેની એવી બીજી ઘણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ હતી."

१४५–साहेबकुंवर

એ સન્નારી શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં ધર્મપત્ની હતાં. ખાલસા ધર્મના લોકો સાહેબકુંવરને ખાલસાનાં માતા સમાન ગણે છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહ ન્યાતજાતના ભેદની વિરુદ્ધ હતા અને હિંદુઓને એક મહાન જાતિ બનાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. એમણે જે ખાલસા જાતિ સ્થાપી, તેમાં ચારે વર્ણનાં મનુષ્યોનો સમાન અધિકાર છે. એમણે પોતાના એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, "પરમાત્માનાં દર્શન શ્રદ્ધાની આંખદ્વારા કેવળ ખાલસાના સાર્વજનિક શરીરમાંજ કરી શકાય છે; અર્થાત્ ખાલસાસમાજ એક એવો છે કે, જેમાં નાનામોટા બધા એક સરખા છે." એ પંથની સ્થાપના કરીને જ્યારે પાંચ મહાન યોદ્ધાઓને દીક્ષા આપવા સારૂ અમૃતરસ તૈયાર કરી રહ્યા હતા, તેજ સમયે તેમનાં પત્ની સાહેબકુંવર નૈવેદ્યને સારૂ પતાસાં લઇને ત્યાં આવ્યાં. ગુરુએ પતાસાં લીધાં અને અમૃતમાં નાખીને કહ્યું: "યોગ્ય પ્રસંગે તમે પતાસાં આણ્યાં. જીવનના અમૃતમાં ખરેજ સ્ત્રીઓ મધુરતા લાવે છે."

હજુ પણ શીખ લોકોને દીક્ષા આપતાં કહેવામાં આવે છે કે, ગુરુ ગોવિંદ ખાલસાના પિતા અને સાહેબકુંવર માતા છે.

૧૪૬–સતી જયદેવી

સંયુક્ત પ્રાંતમાં મૈનપુરી નામનો એક જિલ્લો છે. એ જિલ્લામાં જેડોલી નામનું એક ગામ છે. એ ગામમાં રામલાલ નામનો એક બ્રાહ્મણ પોતાના કાકા રામદયાલના ઘરમાં રહેતો હતો. તા. ૨૭ જૂન, ૧૯૧૩ને દિવસે રામલાલનું મૃત્યુ થયું. તેની યુવાન પત્ની જયદેવીને પતિના અકાળ મૃત્યુથી અત્યંત ખેદ થયો. પતિ વગરનો સંસાર તેને શૂન્ય લાગ્યો અને પતિની સાથે પોતાના દેહને પણ વિસર્જન કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેનો સતી થવાનો વિચાર જાણીને બધાં અતિ આશ્ચર્ય પામ્યાં. તેના કાકાજી રામદયાલ તથા બીજાં અનેક સગાંવહાલાંઓએ સતી થવાનો સંકલ્પ છોડી દેવાને તેને ઘણુંએ સમજાવી અને જણાવ્યું કે, "આજકાલ હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય નથી. અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં સતી થવાની સખ્ત મનાઇ છે. આ જમાનામાં કોઇ સ્ત્રી સતી થઇ શકતી નથી. તું સતી થઇશ, તો તને મદદ કરવાના આરોપસર અમને પણ સરકાર સજા કરશે; માટે તું સમજી જા અને તારો આગ્રહ છોડી દે." પરંતુ જયદેવીએ તેમના ઉપદેશ ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે તેનાં કુટુંબીઓએ પોતાને કાયદાના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાના ઇરાદાથી, પોલીસના થાણામાં પણ ખબર મોકલાવી અને પોતે મૃત રામલાલની ઠાઠડી બાંધવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સતીની આજ્ઞાથી દિવસના નવ વાગ્યે તેના પતિની ઠાઠડી કાઢવામાં આવી. રામદયાલ, ડોડરાજ, કાનકુંવર અને આધારસિંહ નામના ચાર સંબંધીઓ જયદેવીના પતિના શબને ઊંચકીને ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ પાછળ સતી જયદેવી ચાલી. સતીના સમાચાર આસપાસના ગામડાંઓમાં પ્રસરી ગયા અને સેંકડો મનુષ્યો તેનાં દર્શન કરવાને જેડોલી

ગામમાં એકઠાં થયાં. સતીનું દર્શન ભારતવાસીઓને મનથી ઘણું પવિત્ર મનાય છે. સતીનો છેવટનો આશીર્વાદ ફળ્યા વગર રહેતો નથી, એવી લાંબા સમયથી માન્યતા ચાલી આવે છે. વળી આજકાલના જમાનામાં કાયદાના બંધનને લીધે, એવા બનાવ પણ જવલ્લેજ—ઘણાં વર્ષોમાં એકાદ—બને છે, એટલે દર્શકોની ઉત્સુકતા વધી પડે એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? લગભગ બેએક હજાર સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ સતી જયદેવીની પાછળ પાછળ ચાલી રહ્યો હતો. સતી જયદેવી બે આનીઓ, પાવલીઓ અને અધેલા ઉછાળીને પતિની શબવાહિની ઉપર ચડાવતી હતી.

સ્મશાનમાં પહોંચ્યા પછી, સતીએ બતાવેલી જગ્યાએ ચિતા ખડકવામાં આવી અને તેના ઉપર રામલાલની લાશ મૂકવામાં આવી. ત્યાર પછી સતીએ પતિની ચિતાની પરિક્રમા કરી અને પોતે ચિતા ઉપર જઇ બેઠી. પતિનું શિર પોતાના ખોળામાં મૂકયું અને પોતાનાં બધાં આભૂષણ ઉતારી દઇને ડોડરાજ તથા છોટા નામના પોતાના બે સંબંધીઓને આપી દીધાં. પછી ઘી માગ્યું. ડોડરાજે ઘીનો એક લોટો તેના હાથમાં આપ્યો. સતીએ થોડું ઘી પોતાના ઉપર નાખ્યું અને બાકીનું ચિતામાં રેડયું. પાછું થોડું ઘી માગ્યું અને એમાંથી થોડું રામલાલના શરીર ઉપર નાખ્યું તથા થોડું પોતાના શરીર ઉપર ચોપડયું. ત્યાર પછી સતીએ થોડાંક ફળ માગ્યાં, એ પણ આપવામાં આવ્યાં. સતીએ ફળને ચિતા ઉપર મૂકયાં.

અંતમાં સતીએ આગ માગી. સગાંસંબંધીઓએ આગ આપવાની ના કહી. સતીએ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, "તું સાચી સતી હોઇશ, તો આપોઆપ આગ પ્રકટ થશે." એ સાંભળતાંવારજ સતીએ પતિની લાશના કાનમાં કાંઇક કહ્યું. પછી હાથ જોડીને આકાશની તરફ જોઇને પ્રાર્થના કરી. કહેવામાં આવે છે કે, એજ વખતે આગ સળગી ઊઠી. ચિતા બળવા લાગી. જોતજોતામાં જયદેવી અને તેના પતિના દેહ સ્વાહા થઇ ગયા. દિવસના ત્રણ વાગે થાણામાંથી પોલીસના નોકરો આવીને એ જગ્યાએ પહોંચ્યા, તો પતિપત્નીનાં બળી ગયેલાં હાડકાં અને રાખના ઢગલા સિવાય કાંઇ તેમના દીઠામાં ન આવ્યું.

આ બાબતનો મુકદ્દમો મૈનપુરીના સેશનજજ મિ. એલનની અદાલતમાં ચાલ્યો હતો. ચિતામાં આગ કેવી રીતે સળગી, એ

સંબંધે જજ પોતાના ફેંસલામાં કાંઇ પણ વિવેચન નથી કરતા. "ગમે તેમ હો, એ ચિતામાં આગ સળગવા લાગી." એટલું લખીને એ અગત્યના પ્રશ્નને તેઓએ ઉડાવી દીધો છે. કોઈ સાક્ષીએ એનું કારણ બતાવ્યું નથી. લગભગ બધા સાક્ષીઓનું એવું કહેવું છે કે, સતીની પ્રાર્થનાથી આગ સળગી ઊઠી; પરંતુ (૧) રામદયાલ, (૨) ડોડરાજ, (૩) કાનકુંવર, (૪) આધારસિંહ અને (૫) છોટો, એ પાંચ માણસોએ ચિતા ખડકીને, ચિતા અને સતી ઉપર ઘી નાખીને તથા સતીનાં ઘરેણાં લઇને સતીને મદદ આપી હતી, એ આરોપસર એ પાંચે જણા ગુનેગાર ગણાયા છે.

આરોપીઓએ સતીને રોકવાને બનતી કોશિશ કરી હતી તથા પોલીસમાં ખબર આપી હતી, તેથી જજે તેમનો ગુનો હલકો ગણ્યો છે. તેમણે એ પણ માન્ય કર્યું છે કે, સતી શાપ દેશે, એવા ભયથી તેઓ તેના તેજમાં અંજાઇ ગયા હતા. સાક્ષીઓની જુબાનીથી માલૂમ પડે છે કે, અંત સમયે સતીનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો હતો અને તેની આંખોમાંથી એક નવીન પ્રકારનું તેજ નીકળતું હતું. એક કન્યા સતીના પતિની લાશની પાસે બેઠી હતી. સતીએ તેના સામું ગુસ્સાથી જોયું, એટલે એ તરત બેભાન થઇ ગઇ અને હાથપગ પછાડવા લાગી. આખરે જ્યારે એનાં માબાપે સતીની ક્ષમા માગી, ત્યારે તેનામાં શુદ્ધિ આવી. ત્યાર પછી સતીએ પોતાની હથેલીમાં કપૂર મૂકીને બાળી નાખ્યું. સતીએ એ કપૂરની ભસ્મને પોતાની આંખોમાં લગાવી; એટલે તેનો ચહેરો વધારે તેજસ્વી બની ગયો.

એ મુકદ્દમામાં બે એસેસર હતા. એક મુસલમાન અને બીજો બ્રાહ્મણ. બન્નેના અભિપ્રાયમાં આરોપીઓ નિર્દોષ જણાયા; પરંતુ ન્યાયાધીશે તેમનો અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો નહિ. તેમણે એ બધા આરોપીઓને થોડાઘણા અપરાધી ગણીને, બે જણાને બબ્બે વર્ષની અને બીજા બેને દોઢદોઢ વર્ષની સજા કરી; કારણકે જજનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, "જો એ આરોપીઓને ઓછી સજા આપવામાં આવે, તો રૈયતના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે, અંગ્રેજ સરકાર સતીને મદદ કરવાના કામને મોટો અપરાધ નથી ગણતી." અસ્તુ !

આ ચરિત્ર લખીને અમે પણ સતીના રિવાજને ફરીથી પ્રચલિત થયેલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ, એમ સમજવાનું નથી. વર્ત-

માન સમયમાં ધાર્મિક આજ્ઞાઓ, તેમજ સરકારી ધારાઓ જોતાં અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, તો પતિના મૃત્યુ પછી મન, વચન અને કર્મ વડે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને, રાતદિવસ પતિનું સ્મરણ કરવું તથા પતિને ઇષ્ટ હોય, એવા કોઇ સારા કાર્યમાં જિંદગી સમર્પણ કરવી, એજ પતિપરાયણા સાધ્વી સ્ત્રીનું પરમ કર્તવ્ય છે.

૧૪૭–देवी शरणकुंवर

એ નો જન્મ ગુરુ ગોવિંદસિંહના સમયમાં થયો હતો. ગુરુ ગોવિંદસિંહ અને મોગલો વચ્ચે એ સમયે ભારે વિગ્રહ ચાલી રહ્યો હતો. સરહદ પાસેના એક ગામડામાં લડાઇ પૂરી થઇ ગઈ હતી. રાત અંધારી હતી. કાળાં વાદળાંથી આકાશ ઘેરાઇ ગયેલું હતું. શત્રુના તેમજ શીખ લોકનાં શબથી સંગ્રામભૂમિ છવાઇ ગઇ હતી. દૂર દૂર જીતેલા લશ્કરની ટુકડીઓ તાપણાં કરી કરીને તાપી રહી હતી. મધ્યરાત્રિ વીતી ગયા પછી એક શીખ સ્ત્રી હાથમાં મશાલ લઇને ત્યાં ગઇ. તદ્દન નિર્ભયપણે તે મડદાંઓના ઢગલા વચ્ચે થઇને માર્ગ કાપી રહી હતી અને એક પછી એક બહાદુર જાતિભાઈઓનાં શબને ઊચકીને તેમના લાંબા વાળ ઉપરથી ઓળખીને એક ઠેકાણે ઢગલો કરી રહી હતી. થોડી વાર પછી થાક લાગવાથી એ વિચારગ્રસ્ત થઇને બેસતી હતી. એ સ્ત્રી તે 'બીબી શરણકુંવર' અથવા શરણકોર હતી. ધર્મગુરુના આદેશની ખાતર દીવાના પતંગિયાની માફક આ મહાન યોદ્ધાઓએ પોતાની જાતને ઝંપલાવી હતી, તે માટે એ સન્નારી પ્રશંસાની નજરે તેમના તરફ જોઇ રહી હતી અને વિચારતી હતી કે, "અરે! આ લોકોની શી દશા છે! આવી રીતે તેમનાં પવિત્ર શરીરને પડી રહેવા દેવાં; એ તો પાપજ ગણાય. અત્યારે તો તેમની ભગિનીઓ, માતાઓ, પત્નીઓ અહીં હોત, તો જરૂર તેમને ઠેકાણે પાડત; પણ કાંઈ નહિ. આ વીરોનું ભગિનીકર્તવ્ય હું કરીશ. હું તો જીવતી છું ને!" આમ કહીને તે આસપાસથી પાંદડાં અને લાકડાં વીણી લાવી, હાથ જોડીને નમસ્કાર કરીને ઊભી રહી

અને પ્રાર્થના કરવા લાગી.

દરેક ગુરુનું અને મહંતનું તથા વીર પુરુષોનું તેણે સ્મરણ કર્યું. એના ગાલ ઉપર અખંડ અશ્રુની ધાર વહ્યે જતી હતી. સત્યની ખાતર આ બહાદુર, વીર પુરુષોએ પ્રાણ સમર્પણ કર્યો હતો, તેથી તેનું હૃદય વલોવાઇ જતું હતું. જે યોદ્ધાઓ મૃત્યુ-વશ થયા હતા અને જેમણે તેમને કતલ કર્યા હતા, તે સૌને માટે તે ઈશ્વર પાસે દયા માગી રહી હતી. એનું મસ્તક ઈશ્વરપ્રાર્થના-માં નીચું નમી રહ્યું હતું. પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીને એ અબળાએ ચિતામાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એક ક્ષણમાં જ્વાળા આકાશ સુધી પહોંચી અને ચારે તરફ પ્રસરી. પાસેજ પડેલા મોગલ સૈન્યને તરતજ એની ખબર પડી અને તેઓ ગભરાઇને તે સ્થળે જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને જુએ છે, તો એક ભયંકર ચિતા આગળ આ અબળા-વીરાંગના ઊભી છે. તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા અને તેને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા; પણ વીર લલના-એ એક પણ ઉત્તર ન આપ્યો; કારણકે તેનાથી સત્ય કહેવાય એમ નહોતું અને અસત્યનો ઉચ્ચાર કરવો એ તેને પસંદ ન-હોતું. મોગલ સિપાઇઓ ઘણાજ ગુસ્સે થઇ ગયા અને જ્યારે કાંઇ પણ ઉત્તર ન મળ્યો, ત્યારે તેમણે એ નિર્દોષ અબળાનો હાથ પકડીને તેને ચિતામાં હડસેલી દીધી. આ પ્રમાણે બીબી શરણકોરે પોતાના સગા નહિ, છતાં ધર્મબંધુઓને ખાતર મૃત્યુવશ થવાનું પસંદ કર્યું. ધન્ય છે એ સ્ત્રીને! અને ધન્ય છે એને ઉત્પન્ન કરનાર ભારતમાતાને! ×

× શ્રી. શારદાબહેન મહેતાના 'મહિલામિત્ર' માંના એક લેખમાંથી આ તથા બીજાં બેએક ચરિત્ર ઉતારવામાં આવ્યાં છે.

—પ્રયોજક

૧૪૮–દીપાબાઈ

એ સન્નારી મહારાજા શિવાજીના સાવકાભાઈ વ્યંકોજી રાજાની ધર્મપત્ની હતી. શિવાજી મહારાજના પિતા શાહજીના મૃત્યુ પછી કર્ણાટકની જાગીર વ્યંકોજીને મળી હતી; પણ એનામાં રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતા નહોતી. તેણે પિતાના સમયના અનુભવી કારભારી રઘુનાથ પંતને કાઢી મૂકીને, બધો વહીવટ પોતાનાજ હાથમાં લીધો હતો. રઘુનાથ પંતે જઈને શિવાજી મહારાજનું શરણ લીધું તથા જણાવ્યું કે, " વ્યંકોજીરાવ ખુશામતિયા લોકોના હાથમાં છે, રાજકાજ ઉપર ધ્યાન આપતા નથી; તમે કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરીને પિતાજીની ધનસંપત્તિનો યોગ્ય પ્રબંધ નહિ કરો, તો એ રાજ્ય થોડા સમયમાં પાયમાલ થઈ જશે. ચડાઈમાં આપને વિજય મળે, એટલા સારૂ તે તરફના સંસ્થાનિક રાજાઓને હું આપણા પક્ષમાં કરતો આવ્યો છું. ભાગાનગરના કુતુબશાહને પણ આપણા મિત્ર બનાવ્યા છે અને તે આપણને મદદ આપવા તૈયાર છે." શિવાજી મહારાજને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનો તો શોખ હતોજ; એટલે રઘુનાથ પંતની સલાહથી વ્યંકોજી રાજા પાસે પિતાની કર્ણાટક ખાતેની અડધી મિલકત માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો તેમણે એ સંબંધી ભાઈને પત્ર લખ્યો. પછી માણસો મોકલ્યાં, પણ વ્યંકોજીએ કોઈને સીધો જવાબ દીધો નહિ. શિવાજી મહારાજ પણ ઓછા હઠીલા નહોતા. એમણે કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. માર્ગમાં અનેક રાજાઓનો આદરસત્કાર પામતા એ કર્ણાટક સુધી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં વેલુરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને વ્યંકોજીને સંદેશો કહાવ્યો કે, " તમે આ સંબંધમાં મારી સાથે વાતચીત કરવા સારૂ તમારા દીવાનને મોકલો." દુર્ભાગ્યે એ સમયે વ્યંકોજી પાસે સારા સલાહકાર નહોતા. એની પત્ની દીપાબાઈ કુલીન, સમજુ અને શાણી સ્ત્રી હતી. ' कार्येषु

મંત્રી,' જેવી પત્ની હોવા છતાં, પણ અભિમાની વ્યંકોજીએ તેની સલાહ માની નહિ. એ સ્ત્રી એવી કુટુંબવત્સલ, દૂરદર્શી અને અનુભવી હતી કે, એની સલાહ પ્રમાણે જો વ્યંકોજી ચાલ્યો હોત, તો શિવાજી મહારાજને ચડાઇ કરવા વારોજ ન આવત. સ્વાર્થી સલાહકારોએ વ્યંકોજીને ચડાવ્યો કે, "શિવાજી મહારાજનું આમાં શું લાગે વળગે ? આપણે તો બાદશાહના નોકર છીએ. એ ભાગ અપાવે તો આપણે આપવો પડે. બીજા કોઇની મગદૂર નથી કે, તે આપણી પાસે ભાગ માગે. તમે પણ શૂરવીર છો; કાંઇ એમનાથી ઊતરો એમ નથી. આપણે પણ યુદ્ધ કરીશું." એ લોકોની સલાહ માનીને વ્યંકોજીએ શિવાજી મહારાજના દૂતોને સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા વગર વિદાય કર્યા. મદૂરા અને મ્હૈસુરના રાજાઓએ શિવાજીની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવામાં સહાયતા આપવાનું વ્યંકોજીને વચન આપ્યું હતું; આથી વ્યંકોજીએ યુદ્ધની તૈયારી કરી, પરંતુ જે રાજાઓએ મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે છેલ્લી ઘડીએ ફરી ગયા અને વ્યંકોજીને નિરાશ થઇને શિવાજીની મુલાકાતે જવું પડ્યું. બંને ભાઇ મહાદેવના દેવળમાં મળ્યા અને એક થાળીમાં ભોજન કર્યું. ઘણા દિવસ બંને સાથે રહ્યા, પણ વ્યંકોજીએ ભાગ આપવાની વાત કાઢી નહિ. આખરે શિવાજી મહારાજેજ ઉચિત શબ્દોમાં પ્રશ્ન ઊભો કર્યો, ત્યારે વ્યંકોજીએ કહ્યું કે, "આપ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશનો અડધો ભાગ મને આપો, તો હું મારા તાબાના પ્રદેશમાંથી અડધો ભાગ તમને આપવા તૈયાર છું." શિવાજી મહારાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "તમારા તાબાનો સર્વ પ્રદેશ આપણા પિતાજીએ મેળવ્યો છે, તેમાં તમે વધારો કર્યો નથી. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની સંપત્તિનો અર્ધ ભાગ મને મળવો જોઇએ." પરંતુ એ વચનોની વ્યંકોજીરાવ ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. મહારાજને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેને કેદ પકડીને પિતાની મિલકતમાંથી ભાગ પડાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ પાછા ઉદારતાથી વિચારવા લાગ્યા કે, "ગમે તેવો તોયે મારો ભાઇ છે, મારે તેની સાથે કઠોરતાથી વર્તવું ન જોઈએ." એમ વિચારી તેમણે વ્યંકોજીને સહીસલામત પોતાની છાવણીમાં પાછા મોકલી આપ્યા તથા થોડા દિવસ પછી સંદેશો કહાવ્યો કે, "તંજાવર પ્રાંતનો અર્ધ ભાગ અને એક કિલ્લો મને આપશો, તો હું સંતોષ મા-

નીશ. આપણે બંને સલાહસંપથી રહીએ, એજ ઉત્તમ છે. ગૃહ-કલહ વધારવાથી આપણે બંનેને નુકસાનજ છે. તેમ કરવાથી માત્ર કષ્ટ વેઠવું પડશે. કૌરવપાંડવને કેટલું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું, તેનો વિચાર કરો અને વ્યર્થ કલહ ન વધારો. આજ સુધી તમે મારો ભાગ પણ ભોગવ્યો છે, તેની મને ચિંતા નથી; પણ હવે તમે મારો ભાગ નહિ ભોગવી શકો. તમારે તે આપવોજ પડશે; માટે હજુ સમજી જાઓ. સમાધાન કરશો, તો કાંઇક છૂટ મૂકવા પણ હું તૈયાર છું. મારા ભાગ કરતાં પણ કાંઇક ઓછું લઈને હું સંતોષ પામીશ."

પરંતુ વ્યંકોજીને કેટલાક મુસલમાન મિત્રોએ સલાહ આપી કે, "શિવાજી તમારા વડીલ ભાઈ છે, એ વાત તો ખરી, પણ તેમણે તમારા માલિક આદિલશાહ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો છે. તેમણે એ સરકારનો ઘણો પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. એમના બળવા-થી તમારા પિતાને ઘણું વેઠવું પડ્યું છે. એક વખત તો શાહજી રાજાના જીવ પર વાત આવી હતી. તમે એ સરકારના તાબામાં રહ્યા, તેથી તમારા પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની સંપત્તિ આદિલ-શાહની કૃપાને લીધેજ રહી છે. તેમાંથી બળવાખોર શિવાજીને ભાગ શા સારૂ આપવો?" એ પ્રમાણે સલાહ મળ્યાથી વ્યંકો-જીએ શિવાજી મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે, "પિતાના સમયના હાથી, ઘોડા, ઝવેરાત વગેરે જે કાંઇ હોય, તેમાંથી ભાગ લેવો હોય, તો રઘુનાથ પંતે આવીને કાગળપત્રો ઉપરથી મને બતાવી આપવું. તેઓ જે ઠરાવ કરશે તે પ્રમાણે હું આપવા તૈયાર છું."

બીજી તરફ તેણે આદિલશાહને પત્ર લખી મદદને સારૂ પ્રાર્થના કરી; પરંતુ બાદશાહની ઇચ્છા શિવાજી જેવા પ્રબળ પુરુષ સાથે વેર બાંધવાની નહિ હોવાથી તેણે કહાવ્યું કે, "તમારે એમને અડધો ભાગ આપવો જોઇએ." પરંતુ વ્યંકો-જીના મુસલમાન સલાહકારો ઊલટીજ સલાહ આપી રહ્યા હતા. એમણે કહ્યું કે, "શિવાજીથી બાદશાહ ડરે છે, પણ તમે ડરશો નહિ. યુદ્ધ કરી જુઓ. અમે તમને મદદ આપીશું. શિવાજી એકલાજ વીર છે અને આપણે બધા નામર્દ છીએ કે શું?"

વ્યંકોજી રાજાના આ બધા અનુચિત વિચારોની દીપાબાઇ-ને ખબર પડતાં વાર લાગી નહિ. સ્ત્રીજાતિ રાજનીતિમાં શું

સમજે, એમ ધારીને પતિએ કોઇ દિવસ એની સલાહ પૂછી નહોતી; પણ દીપાબાઇએ પતિને યોગ્યજ સલાહ આપી હતી કે, “ આ ખુશામતિયા સ્વાર્થી મિત્રોની સલાહ ત્યજી દો અને મુરબ્બી ભાઇને તેમનો યોગ્ય ભાગ આપો. મને એમનું કહેવું જરા પણ ગેરવાજબી લાગતું નથી. આપણે આ તેર વર્ષ સુધી એકલે હાથે જાગીરનો ઉપભોગ કર્યો, એજ ઘણું થયું. એટલાથી તમે ધરાયા નથી ? ”

પરંતુ વ્યંકોજીએ કહ્યું: “ તને રાજપ્રપંચની કાંઈ ખબર નથી. તેર વર્ષ સુધી મેં જાગીરનો ઉપભોગ કર્યો છે, તો જાગીરનું સંરક્ષણ કરવાનું દુઃખ પણ વેઠ્યું છે; આ બધું કારસ્તાન રઘુનાથ પંતનું છે. મેં એને કાઢી મૂક્યો એટલે એણે ભોળા શિવ જેવા મોટાભાઇને ભંભેરીને ચડાઈ કરાવી છે. તું મૂળથીજ રઘુનાથ પંતની પક્ષપાતી હોવાથી, મને આવી સલાહ આપી રહી છે; પણ હું એ સલાહ માનનાર નથી. હું તો મારા મિત્રો જે કહેશે તેમજ કરીશ. ”

અસ્તુ ! વ્યંકોજીએ ચતુર પત્નીની સલાહની અવગણના કરી અને સ્વાર્થી સલાહકારોના ઉપદેશ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો. રઘુનાથ પંતે એકદમ યુદ્ધ નહિ કરતાં, તેમને શિખામણ આપી; પરંતુ વ્યંકોજી રાજાએ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ; એટલે બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં વ્યંકોજીના પક્ષનો પરાજય થયો. શિવાજી ઉદાર હોવાથી, એમણે રઘુનાથ પંતને પત્ર લખ્યો કે, “ વ્યંકોજીને હવે વધુ નુકસાન કરશો નહિ તથા એમનું અપમાન કરશો નહિ. તેમની સાથે તહનામું કરી સલાહ કરશો. ” મહારાજની આ ઉદારતા જોઇને વ્યંકોજી વિચારવા લાગ્યો: “ મારા લશ્કરનો પરાજય થયો; હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે મહારાજના તાબામાં ગયું; મારા સર્વ સિપાઈઓ કપાઈ ગયા, તેમની વિધવા સ્ત્રીઓ અને બાળકો મારી પાસે આવીને વિલાપ કરે છે, ઘાયલ સિપાઇઓ અન્ન વગર ટળવળે છે; એ બધાને શી રીતે સમજાવવા ? મોટાભાઇ ભાગ લીધા વગર છોડશે નહિ. રઘુનાથ પંતને સંપત્તિની બધી માહિતી છે. એમને છેતરી શકાય એમ નથી. શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં હાનિજ છે. પહેલેથી મેં સુશીલ પત્નીની સલાહ ન માની, એ ઘણી ગંભીર ભૂલ કરી. પહેલેથી એની સલાહ

પ્રમાણે વર્ત્યો હોત, તો આ વખત ન આવત."

આ પ્રમાણે અત્યંત પશ્ચાત્તાપને લીધે વ્યંકોજી રાજા ઘણા-જ ચિંતાતુર થયા હતા. ખાવાપીવાનું તથા આરામ કરવાનું પણ એમને સૂઝતું નહોતું. આખો દિવસ વિચારમાંજ ગાળતા. પ્રેમાળ પત્ની પતિની ચિંતાતુર મુખમુદ્રા કેવી રીતે જોઇ શકે? સ્વામી-ના હૃદયની ઊંડી વ્યથા સમજી જતાં એને વાર લાગી નહિ. પતિની પાસે જઇ પ્રેમપૂર્વક મધુર શબ્દોમાં એણે ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું. વ્યંકોજીએ ઉત્તર આપ્યો: "મોટાભાઇના કારભારી દક્ષિણમાં રહે છે. તેમણે ઉચ્છૃંખલ બંડખોર મનુષ્યોનો પરાજય કર્યો છે. બાદશાહી સત્તાના કેટલાક કોટકિલ્લા તેમણે પોતાને કબજે કર્યા છે. બાદશાહ પણ તેમને હરાવી શકતો નથી, તો પછી આપણું શું ગજું? તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આપણને શું ફળ મળશે? આપણે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં આપણનેજ હાનિ થઇ છે. તેં તો મને પ્રથમથીજ ઉચિત સલાહ આપી હતી; પણ એ વખતે મને સ્ત્રીજાતિની બુદ્ધિની યોગ્ય કદર નહિ હોવાથી, મેં તારૂં અપમાન કર્યું હતું. હવે હું શું મુખ લઇને તને સલાહને માટે તસ્દી આપું?"

દીપાબાઇએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું: "પ્રાણનાથ! એવું બોલી મને શરમાવશો નહિ. પતિને એમના સર્વ કાર્યમાં યોગ્ય સલાહ આપવી, એ આર્યપત્નીનું કર્તવ્ય છે. આપના સુખદુઃખમાં હું ભાગ ન પડાવું, તો પછી બીજું કોણ પડાવશે? પતિપત્નીનો સ્વાર્થ કાંઇ જુદો નથી. આપના હિતમાંજ મારૂં હિત સમાયેલું હોવાથી, મેં આપને ધર્મશાસ્ત્રાનુસારજ સલાહ આપી હતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં વડીલબંધુને પિતા સમાન ગણ્યા છે. સ્વાર્થી મનુ-ષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તી આપણે નાહકની પીડા વહોરી લીધી. ભાઇભાંડુઓ સાથે વિરોધ કર્યા પછી પસ્તાવોજ થાય છે. આપ-ના વડીલબંધુ પુણ્યશ્લોક ધર્માવતાર પુરુષ છે. આપ સરળ રીતે વર્તશો, તો એ આપનું અપમાન કદી નહિ કરે. તેમને આપની સંપત્તિમાંથી ભાગ લેવાની પરવા નથી. એમને તો આપની અ-યોગ્ય વર્તણુંક જોઇને ખેદ થયો હતો અને આપને સન્માર્ગે આણવા સારૂજ આટલી બધી ખટપટ કરી હતી. એમણે તો આપણા જેવાં કેટલાંએ રાજ્ય પોતાના તાબામાં લીધાં છે. આપ તેમની સાથે નિરર્થક કલહ કરો છો; તેમને શરણે જવામાં શરમ

શી છે ? શા માટે વડીલ બંધુને ભાગ ન આપવો ? આપે નવી જાગીર તો મેળવી નથી ને ? આપની જાતકમાણીમાં તો એ ભાગ નથી પડાવતાને ? તેમણે આપનું શું અપમાન કર્યું છે ? ભ્રાતૃસ્નેહમાં શિવાજી મહારાજ અડચણ નાખત નહિ, પણ આપે-જ જાણીજોઇને તેમની સાથે વિરોધ કર્યો છે. આપે તેમનું અપમાન કર્યું છે. એ સર્વનું કારણ આપના સ્વાર્થી અને દુષ્ટ સલાહકારો છે. રઘુનાથ પંત પિતાના વખતના જૂના, પ્રમાણિક અને અનુભવી નોકર હતા. તેઓ આપના પિતાને સ્થાને હતા, છતાં આપે તેમનું અપમાન કરી તેમની લાગણી દુઃખવી. એ એવા કાર્યકુશળ હતા કે, જાગીરની સુવ્યવસ્થા રાખત અને આપણે સંપૂર્ણ સુખમાં જીવન ગાળત; પણ આપે તેમનું અપમાન કરીને કાઢી મૂક્યા. હજુ પણ કાંઈ છેક વખત વહી ગયો નથી. આપ રઘુનાથ પંતને શરણે જઇને તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશો, તો આપને કાંઇ પણ નુકસાન થશે નહિ. આપ મિથ્યાભિમાન રાખી અનુચિત રીતે વર્તશો, તો નાહક આપની ફજેતી થશે. રઘુનાથ પંત સાથે આપને વિરોધ થયેલો હોવાથી એમને શરણે જવું યોગ્ય ન જણાય, તો આપના વડીલ બંધુ પાસે જાઓ. તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તશો, તો હજુ પણ તેઓ આપનું સંરક્ષણ કરશે. મને તો એજ માર્ગ યોગ્ય લાગે છે.”

દીપાબાઇની સલાહ વ્યંકોજીને વાજબી જણાઇ. તેણે રઘુનાથ પંતને વચમાં રાખીને શિવાજી મહારાજ સાથે સંધિ કરી. શિવાજી મહારાજે તંજાવર પ્રાંત વ્યંકોજીના કબજામાં રહેવા દીધો અને પિતાની જાગીરમાંના જે તાલુકા પોતે કબજામાં લીધા હતા, તે પાછા આપ્યા. શિવાજી મહારાજ જાણતા હતા કે, આ તહનામું દીપાબાઇની સારી સલાહથીજ થયું છે. રઘુનાથ પંતને લખેલા પત્રમાં એમણે એ બાબતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ “ચિરંજીવી વ્યંકોજી રાજાને સૌભાગ્યવતી દીપાબાઇએ બોધ આપી તમારી સાથે મેળવી તહનામું કરાવ્યું, તે યોગ્યજ થયું છે. મારાં એ ભાભી ઘણાં શાણાં અને સમજુ છે. એમણે પોતાના શાણપણને લીધે એક મોટા અનર્થને અટકાવ્યો છે. મારૂં મોટું ભાગ્ય છે કે, વ્યંકોજીને એવી પત્ની મળી છે.” ઇત્યાદિ અનેક રીતે શાબાશી લખીને શિવાજી મહારાજે દીપાબાઇને આશીર્વાદ મોકલ્યો; એટલુંજ નહિ પણ વ્યંકોજી

સાથે કરેલા તહનામામાં એક કલમ એવી પણ નાખી કે, "અમે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રાંતમાંના બેંગરૂળ, બાસકોટ અને સિલકોટ નામક ત્રણ મહાલની ઊપજ ત્રણ લાખ અંકાય છે. જમાબંધીની સુ-વ્યવસ્થા થતાં તેની ઊપજ પાંચ લાખ સુધી થશે. એ મહાલ મારા તરફથી ચિરંજીવી સૌભાગ્યવતી દીપાબાઇને વસ્ત્રાભૂષણના ખર્ચ માટે બક્ષિસ કર્યા છે. તેના ઉપર વ્યંકોજી રાજાનો કિંવા તેમના વંશજોનો હક નથી. તેમણે તેની ઊપજ લેવી નહિ. દીપાબાઇ-એ પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એ ઊપજ પોતાની પાસે રાખવી. એ પ્રાંતનો બંદોબસ્ત માત્ર વ્યંકોજી રાજાએ રાખવો."

આ ઉપરથી જણાય છે કે, શિવાજી મહારાજને દીપાબાઇ-ના સદ્ગુણો માટે કેટલું બધું માન હતું. પત્નીની ખોટી ભંભેરણીને લીધે અનેક સ્થળે ભાઇઓ વચ્ચે કલહ થઇને અનેક કુટુંબોમાંથી સદાને માટે શાંતિ પલાયન કરી જાય છે. એ જોતાં પતિને યોગ્ય સલાહ આપી કુટુંબનો સંપ કાયમ રખાવનાર દીપાબાઇ ખરેખર આપણા ધન્યવાદને પાત્ર છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ 'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ' કહી, સુશીલ અને વ્યવ-હારદક્ષ પત્નીની સલાહની અવગણના કરનારા મિથ્યાભિમાની પતિદેવોને માટે પણ આ ચરિત્ર સુંદર દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

૧૪૯–શ્રીમતી મૈનાબાઈ

ધાર રાજ્યના પવાર વંશમાં યશવંતરાવ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો છે. એમનો પૌત્ર આનંદરાવ બીજો હતો. શ્રીમતી મૈનાબાઈ એજ આનંદરાવ પવારની ધર્મપત્ની અને વડોદરાના ગોવિંદરાવ ગાયકવાડની સ્ત્રી ગહિનાબાઈની ભત્રીજી હતી. એ ઘણીજ પતિવ્રતા, પ્રજાપાલનમાં કુશળ, ધૈર્યવતી અને ઇશ્વરભક્ત નારી હતી.

આનંદરાવ પવાર ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો દૌહિત્ર થતો હતો. સત્તર વર્ષનો થતાં સુધી એ મોસાળમાંજ ઊછર્યો હતો. ત્યારપછી એ ધાર રાજ્યમાં પોતાના પિતાની ગાદીએ બેસવા ગયો; પણ એ વખતે ત્યાંના દીવાન રંગરાવ આવડીકરે એ બાબતમાં વાંધો લીધો; પરંતુ રંગરાવનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. તેને પોતાનો દુરાગ્રહ છોડવોજ પડ્યો. ધારની ગાદી આનંદરાવને પ્રાપ્ત થઈ.

આનંદરાવના વડોદરેથી પાછા ફર્યા પછી ધાર સંસ્થાન ઉપર દુર્દૈવનું ચક્ર ફરી વળ્યું. આસપાસનાં ઘણાં રાજ્યો તેને સતાવ્યા કરતાં હતાં. એમાં પણ સિંધિયા અને હોલ્કરે તો ધાર રાજ્યમાં ઘણીજ લૂંટ મચાવી હતી. આનંદરાવે પોતાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ સફળ થયો નહિ. આખરે નિરાશ થઈ તે આશરે ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૭માં મરણ પામ્યો.

મૈનાબાઈ બાલ્યાવસ્થાથીજ ઘણી પરાક્રમી, દયાળુ અને વિનયી હતી. સાસરે ગયા પછી થોડા દિવસોમાંજ એના સદ્ગુણોની સુગંધ આખા રાજ્યમાં પ્રસરી ગઈ હતી. સગાંસંબંધીઓ તથા રૈયત એમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન હતાં. મૈનાબાઈનો પતિ ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો અને એની સાથે એ ઘણાજ આનંદમાં જીવન ગાળતી હતી; પરંતુ દૈવથી એમનું સુખ ખમાયું નહિ.

એણે નિર્દય બનીને ધાર રાજ્યના સુખ અને મૈનાબાઇના સૌભાગ્યના આધારસ્તંભ આનંદરાવનો અલ્પ વયમાંજ નાશ કર્યો.

આનંદરૂપી સૂર્ય અસ્ત થતાંજ ધારના આખા રાજ્યમાં અને મૈનાબાઇના હૃદયમાં ઘોર અંધકાર છવાઇ ગયો. મૈનાબાઇ શોકસાગરમાં ડૂબી ગઇ. એના જીવનને કોઇનો આધાર રહ્યો નહિ. એમને માટે સંસાર કષ્ટમય થઇ ગયો. એણે પતિની સાથે સતી થવાનો વિચાર કર્યો; પણ એના ઉદરમાં એ સમયે ગર્ભ હતો. પોતાના સુખની ખાતર ભાવી પુત્રાશાનો નાશ કરીને પ્રજાને દુઃખસાગરમાં વધારે ઊંડી ડુબાડી દેવાનું તેમને ઉચિત ન જણાયું, તેથી સતી થવાનો વિચાર બંધ રાખીને ધીરજ ધરીને પતિવિયોગનું દુઃખ સહન કર્યું.

મૈનાબાઇના ઉપર વાસ્તવમાં ઘણું મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું હતું; કેમકે પ્રથમ તો યુવાવસ્થામાં એમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, બીજું રાજ્ય ચલાવવાનો અનુભવ નહોતો અને ત્રીજું કોઇ સબળ પુરુષનો આશ્રય નહોતો. એમને અબળા જોઇને સિંધિયા, હોલ્કર આદિ જ્ઞાતિબંધુઓએ પણ એમના રાજ્યમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. રંગરાવ આવડીકર દીવાન તો આનંદરાવના સમયથીજ ધાર રાજ્યને પોતાના કબજામાં લેવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. તેણે મૈનાબાઇની નિરાશ્રિત અવસ્થાનો લાગ જોઇને પોતાની મનોકામના સિદ્ધ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; બીજી તરફ આનંદરાવની બહેને પણ પોતાને નામે કોઈ બાળકને દત્તક લઇને ગાદીને પચાવી પાડવાની ઇચ્છા કરી; પરંતુ મૈનાબાઇની બુદ્ધિને લીધે એમના એક પણ શત્રુની આશા સફળ ન થઇ. એણે પોતાની હિંમત અને યુક્તિ વડે બધાના પ્રયત્ન ઊંધા વાળ્યા.

એ બધા શત્રુઓમાં મુરારિરાવ નામનો એક માણસ વધુ પ્રબળ વેરી હતો. એ આનંદરાવના દાદા યશવંતરાવ પવારનો દાસીપુત્ર હતો અને આનંદરાવના મૃત્યુ પછી પોતાને ગાદીવારસ સમજવા લાગ્યો હતો. એણે રાજ્યમાં પોતાનો એક મોટો પક્ષ ઊભો કર્યો હતો અને લાલચ બતાવીને રાજ્યના ઘણા અમલદારોને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા. મૈનાબાઇનો તિરસ્કાર કરીને એને મારી નાખવાનું કપટ એણે રચ્યું હતું. ચતુર મૈનાબાઇને એ પ્રપંચની ખબર પડી ગઇ; એટલે એણે પોતાની જાતના તથા ગર્ભમાંના બાળકના રક્ષણ સારૂ કેટલાક વૃદ્ધ મંત્રી-

ઓની સલાહ અને મદદથી ધારનો ત્યાગ કરીને માંડવગઢના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. એ કિલ્લો બહુજ મજબૂત અને ધાર નગરીથી થોડે દૂર છે. ત્યાં ગયા પછી થોડા દિવસમાં એને પુત્ર જન્મ્યો. પુત્રનું મુખ જોઇને મૈનાબાઇને ઘણો હર્ષ થયો. પુત્ર જન્મવાની આશામાંજ એ આટલું બધું કષ્ટ સહન કરી રહી હતી. હવે પુત્રનું મુખ જોયાથી તેને જે આનંદ થયો, તેનું વર્ણન કરવું અસંભવિત છે. આખા માંડવગઢમાં મહોત્સવ મચી રહ્યો. મૈનાબાઇએ પણ ગરીબોને વસ્ત્ર અને ધનનું પુષ્કળ દાન કર્યું, તેમજ બહુ ધામધૂમથી ઉત્સવ કર્યો.

રાજકુમારનું નામ રામચંદ્રરાવ પાડવામાં આવ્યું. એના જન્મના સમાચાર આખા રાજ્યમાં ફેલાઇ ગયા અને પ્રજાના મનમાં આનંદ વ્યાપી ગયો. મૈનાબાઇના હૃદયમાં તો આનંદ માતો પણ નહોતો. એનાં નેત્રકમળમાંથી વારંવાર આનંદાશ્રુ ટપકતાં હતાં અને એ અતિ નમ્રભાવથી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતી હતી કે, “ હે દીનદયાળ, ભક્તવત્સલ પ્રભુ ! તારી કૃપાથી આ દીન દાસીને સુખની ઘડી પ્રાપ્ત થઇ છે. મારૂં સર્વસ્વ આ એકનો એક પુત્ર છે. એને સદા સુખી રાખજે. આ નિરાશ્રિત અબળાને તારા વગર કોઇનો આધાર નથી. ” એ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરીને મૈનાબાઇ પોતાના પ્રિય પુત્ર સાથે આનંદમાં દિવસ ગાળવા લાગી; પણ એનો શત્રુ મુરારિરાવ રામચંદ્રના જન્મના સમાચાર સાંભળીને ઘણોજ દુઃખી થયો અને કહેવા લાગ્યો કે, “ હાય, હવે તો પવારોની ગાદીનો વારસ પેદા થયો; હવે બધા મૈનાને મદદ કરશે અને મારો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.” એવા એવા અનેક વિચારોને લીધે, એ ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યો તથા રાજ્યના એ કોમળ અંકુરને કોઇ પણ પ્રકારે તોડી નાખવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. આખરે એ નરાધમે પોતાના પ્રપંચી મિત્રોની સલાહથી મૈનાબાઇ અને તેના પુત્રને ધારમાં બોલાવીને મારી નાખવા સારૂ એક કપટી પત્ર મોકલ્યો. જેમાં ઘણી નમ્રતાથી લખ્યું હતું કે, “ રાજકુમારના જન્મથી મને અને આખી પ્રજાને ઘણોજ આનંદ થયો છે. હું આપનો દાસાનુદાસ છું. મને મારી આગલી વર્તણુંક માટે ઘણો પસ્તાવો થાય છે. મારા અપરાધોની મને ક્ષમા આપો. હું આપનો પુત્ર છું અને આપ મારાં માતા છો. હવે આપ ધારમાં પધારીને રાજકાર્યને

સંભાળો, હું એકનિષ્ઠાથી આપની તથા રાજપુત્રની સેવા કરીશ.”

આ પત્ર મળતાંવાર મૈનાબાઈએ ધાર જવાનો વિચાર કર્યો; કેમકે એને મુરારિરાવના કપટની ખબર નહોતી. એ પોતે ઘણા શુદ્ધ હૃદયની સદ્‌ગુણી સ્ત્રી હતી. એણે એ પત્ર ઉપર પૂરો વિશ્વાસ મૂક્યો. એના વૃદ્ધ સેવકો મુરારિરાવના દુષ્ટ સ્વભાવથી જાણીતા હતા. તેમણે ધાર જવાની સલાહ ન આપી અને કહ્યું કે, “મુરારિરાવ વિશ્વાસઘાત કર્યા વગર નહિ રહે. એણે આ કપટી પત્ર મોકલ્યો છે.” એના બીજા સેવકોએ પણ એવુંજ કહ્યું; પરંતુ હજુ સુધી એના સંકટનો અંત આવ્યો નહોતો; એટલે એણે એ વૃદ્ધ સલાહકારોના ઉપદેશને માન્યો નહિ. પરિજનોને લઈને એ પોતાના બાળકની સાથે ધાર જવાને માંડવગઢથી નીકળી. મુરારિરાવ લાવલશ્કર લઈને મૈનાબાઈ અને રાજકુમારનું સ્વાગત કરવાને ધારની બહાર ઊભો હતો. ઘણા ઠાઠથી એણે મૈનાબાઈને નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. રાણીએ રથને કિલ્લામાં લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. ધારનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો અને કિલ્લેદાર મૈનાબાઈના પક્ષનો હતો; એટલે એ મુરારિરાવના હાથમાં આવ્યો નહોતો. એ કિલ્લેદાર ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી, મૈનાબાઈએ ત્યાંજ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પરંતુ મુરારિરાવે એમને એ કિલ્લામાં ન જવા દેતાં બીજા મકાનમાં ઉતારો આપ્યો અને પોતાની ફોજને હુકમ આપ્યો કે, “એ મકાનને ચારે તરફથી ઘેરી લો.” મૈનાબાઈને હવે પોતાના સેવકોની શિખામણ સાંભરી અને તે પ્રમાણે ન ચાલવા માટે ઘણી પસ્તાઈ.

મૈનાબાઈ ઘણીજ સત્યપ્રિય, દયાળુ અને સુશીલ સ્ત્રી હતી. પોતાના પ્રાણ આપીને પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરવાને પોતાનું મુખ્ય વ્રત સમજતી હતી; પરંતુ ઉંમર નાની હોવાથી દુનિયાનો અનુભવ નહોતો. મનુષ્યસ્વભાવને બરોબર ઓળખવાની શક્તિ એનામાં નહોતી. એને ખબર નહોતી કે, સંસારમાં કેટલાક એવા પણ નરાધમો છે કે, જેઓ સ્વાર્થ સાધવા સારૂ પશુતુલ્ય વૃત્તિ ધારણ કરીને અનેક દુષ્ટ કર્મ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે અને આખી માનવજાતિને કલંક લગાડવાનું ચૂકતા નથી.

ઘેરો ઘાલ્યા પછી મુરારિરાવ શું કરશે, તેની ખબર નહોતી; એટલે મૈનાબાઈને ઘણી ચિંતા થઈ. એને પોતાના જીવની તો ઘણી ફિકર નહોતી; પણ પોતાના બાળકપુત્ર–ધારના ભાવી રાજા-

ની જિંદગી જોખમમાં આવી પડવાથી એને ઘણો ખેદ થતો હતો.

દુષ્ટ મુરારિરાવને બાઇને કેદ કર્યાથીજ સંતોષ ન થયો. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે, મકાનમાં આગ લગાડીને મૈનાબાઇ, તેનો છોકરો અને નોકરોને અંદર ને અંદરજ સળગાવી દેવાં અને એ હેતુ પાર પાડવા સારૂ એણે તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. જ્યારે મૈનાબાઇના સેવકોને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે ઘણી ભારે ગડબડ મચી રહી. બધા લોકો ગભરાયા. એવા વિકટ સમયમાં, બુદ્ધિમાન અને ધૈર્યવાન પુરુષો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેવોજ પ્રયત્ન મૈનાબાઇએ પણ પોતાના પુત્રના બચાવ અર્થે કર્યો. તેણે એક દાસીને બોલાવીને કહ્યું કે, "તું તારો પુત્ર મને આપી દે અને યુવરાજને કિલ્લેદારને સોંપી આવ, તેમજ મારી તરફથી તેમને નમ્રતાપૂર્વક કહેજે કે, 'આ બાળક તમારો ધણી છે; પરંતુ અત્યારે એને ધણી ન ગણતાં, પોતાના છોકરા જેવો ગણીને જેવી કાળજીથી પિતા પુત્રનું રક્ષણ કરે છે, તેવીજ કાળજીપૂર્વક તેનું રક્ષણ કરજો.'"

રાણીએ એટલું કહીને પોતાનું બાળક દાસીના હાથમાં સોંપ્યું. તે વખતે એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું અને ફરીથી દાસીને કહ્યું: "આ હું મારા પુત્રને તારા હાથમાં નથી સોંપતી, પણ મારો પ્રાણ સોંપું છું. એને લઇને ચાલી જા."

જતી વખતે એણે પોતાના બાળકને આશીર્વાદ આપ્યો અને કહ્યું કે, "હે પુત્ર! તું આનંદથી રહેજે. પરમેશ્વર તને દીર્ઘાયુષી કરે અને તારાં સર્વ સંકટ હરી લે."

દાસી પણ વખત જોઇને રાણીનું કામ કરવા તૈયાર થઇ. યુવરાજને લઇને પોતાનો વેષ બદલીને એ હોશિયાર પહેરાવાળાઓને પણ ભુલાવામાં નાખીને મહેલની બહાર નીકળી પડી અને યોગ્ય સમયે રાજકુમારને કિલ્લેદારને સોંપી આવીને સાચા સેવકનો ધર્મ બજાવ્યો. ધન્ય છે એ વિશ્વાસુ દાસીને!

મૈનાબાઇએ આટલી ગુપ્ત રીતે રાજકુમારને કિલ્લામાં પહોંચાડ્યો હતો, તોપણ એ વાતની ખબર મુરારિરાવને પડી ગઇ અને એ દુષ્ટ એને દુઃખ દેવા તૈયાર થયો. એના હૃદયમાંની જ્વાળા મુખમાંથી નીકળવા લાગી; ગુસ્સાથી આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ અને મૈનાબાઇને કહેવરાવ્યું કે, "મને છેતરીને તેં રાજપુત્રને કિલ્લામાં મોકલી દીધો છે, તેની સજા તને દઇશ અને આ ઘરને સળગાવી દઇને તારા પ્રાણ લઇશ. તારા પુત્રને તથા તેને આશ્રય

આપનાર કિલ્લેદારને પણ હું સજા આપ્યા વગર રહેનાર નથી. તું આજ કેવી રીતે જીવતી રહે છે, તે જોઇશ. તને બચાવનાર કોઇ હોય, તો એને પોકાર. એ સાંભળીને મૈનાબાઇના સેવક કહેવા લાગ્યા કે, "આપ હઠ કરીને આ સુકુમાર શરીરને સળગાવી ન દો. એ દુષ્ટ પોતાનું ધાર્યું કરશે અને ઘર બાળી મૂકીને બદલો લેશે; માટે હવે એક ક્ષણભર પણ અહીં રહેવું એ સલાહભરેલું નથી. પોતાનું ભલું વિચારતાં હો, તો આ ઘરનો અત્યારે ને અત્યારેજ ત્યાગ કરીને કોઇ નિર્ભય સ્થાને ચાલ્યાં જાઓ."

સેવકોએ આ પ્રમાણે ઘણું સમજાવ્યા છતાં પણ એ પોતાની જગ્યાએથી હઠ્યાં નહિ. અને કહેવા લાગ્યાં કે, "હું અપકીર્તિથી જેટલી બીઉં છું, તેટલી મોતથી બીતી નથી. મારો યશ કાયમ રહે અને મોત આવે, તો ભલે આવે. મારા શત્રુનું ધાર્યું પાર પડશે અને મારૂં મોત આવશે, તો પતિની સાથે સતી નહિ થવાની જે ભૂલ મેં કરી છે, તે સુધારવાનો મને પ્રસંગ મળશે."

એ પ્રમાણે સેવકોને સમજાવીને મૈનાબાઇએ મુરારિરાવને જે ઉત્તર મોકલ્યો, તેથી એનું ધૈર્ય પ્રકટ થાય છે. એણે કહેવરાવ્યું કે, "મારો પુત્ર બાળક હોવા છતાં, તારો તો માલિક છે અને આખા રાજ્યનો પાલક છે. તું પણ એને એવોજ ગણ. એ તારે હાથ આવવાનો નથી. એનું અરિષ્ટ ટળી ગયું છે. એ શત્રુરૂપી રાહુના સ્થાનમાંની નીકળી ગયો છે. એને નિર્ભય સ્થાનમાં જોઇને મારૂં ચિત્ત બહુજ પ્રસન્ન થયું છે. હવે તું ભલે મને દેવાય તેટલું દુઃખ દે, હું બધાં સંકટોને હર્ષપૂર્વક સહન કરીશ. લોકો તો તને ભૂંડો કહેશે, પણ હું તો તારો એટલો બધો ઉપકાર માનીશ કે, જેટલો બીજો કોઇ નહિ માને."

મૈનાબાઇએ મુરારિરાવને એવો જવાબ મોકલ્યા પછી કિલ્લેદારને પણ પોતાનો સંદેશો કહાવ્યો કે, "તમારો માલિક તમારા હાથમાં આવી ગયો છે. હવે તમે એને સારા, સુરક્ષિત, ગુપ્ત સ્થાનમાં લઇ જઇને બચાવજો. પાપરૂપી ખાડામાં તમે કદી ન પડશો. તમે રાજકુટુંબના સ્તંભ છો. તમારાજ ઉપર મને પૂરો ભરોસો છે. સત્યનું સ્મરણ કરીને ચાલજો. પરમેશ્વર જગતનું રક્ષણ કરે છે, એ વાતને તમે પણ યાદ રાખજો. મારા મનમાં જે ડર છે, તેને દૂર કરજો. પ્રાણ જાય કે રહે, પણ ધીરજને કદી છોડશો નહિ. મારી ચિંતા લેશમાત્ર પણ કરશો નહિ. પ્રાણથી પણ વધારે

પ્યારા રાજકુમારના રક્ષણનોજ સદા વિચાર કરજો. બધાં સંકટો-ને સહન કરજો. શત્રુ મૃત્યુના રૂપમાં આવે, તોપણ ધીરજપૂર્વક એ દુષ્ટ શત્રુને મારીને યશ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરજો.”

એવો સંદેશો કહાવીને મૈનાબાઇએ કિલ્લેદારના હૃદયમાંનો ભય દૂર કર્યો અને રાજકુમારના રક્ષણકાર્યમાં એને વધારે દૃઢ કર્યો.

એ પ્રમાણે આપત્તિને સમયે ધીરજપૂર્વક પુત્રની રક્ષા કરીને એ મૈનારૂપી સિંહણે મુરારિરાવના કપટરૂપી મૃગનું ભક્ષણ કર્યું. ત્યાર પછી મુરારિરાવ મૈનાબાઇને છોડીને કિલ્લો લેવાને દોડ્યો. કિલ્લેદાર સ્વામીભક્ત હતો. એણે રાજદ્રોહી મુરારિરાવને પોતાની પાસે પણ ન આવવા દીધો અને ગોળા મારીને દૂરજ રાખ્યો. મુરારિરાવે કિલ્લેદારને વશમાં લેવાને સામ, દામ, ભેદ અને દંડના બહુએ ઉપાય અજમાવ્યા; પરંતુ નિમકહલાલ કિલ્લેદાર એની પ્રપંચજાળમાં ફસાયો નહિ. આખરે એણે કિલ્લાને ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલ્યો. એણે ધાર્યું હતું કે, ભૂખે મર્યાથી કિલ્લેદાર શરણે આવશે.

મૈનાબાઇને પુત્ર તરફની તો કાંઇ ચિંતા હતીજ નહિ; કેમકે એ સુદૃઢ હાથમાં દુર્ગમ દુર્ગમાં સુરક્ષિત હતો; પરંતુ કિલ્લે-દારને કેવી રીતે સહાયતા પહોંચાડવી, તેની ચિંતામાં એ રાત-દિવસ રહેતી હતી. ઘેરો ઉઠાડવા એણે બનતા પ્રયત્ન પણ કર્યા.

ધારનું રાજ્ય પચાવી પાડવાને મહારાજ સિંધિયાએ બધા કરતાં વધારે શત્રુતા દાખવી હતી; તોપણ આ વખતે મૈનાબાઇ-એ એમની પાસે મદદ માગી. વડોદરાના રેસિડેન્ટ મારફત અંગ્રેજ સરકારમાં પણ લખાણ કર્યું. જે જે ઠેકાણેથી મદદ મળ-વાની આશા હતી, ત્યાં આગળ દૂત મોકલ્યા, પત્ર લખ્યા અને પ્રાર્થના કરી કે, “ધારના બાળકરાજાને આ આપત્તિના સમયમાં મદદ આપો.” પરંતુ સહાય આપવાનું તો ક્યાંય રહ્યું, પણ એ લોકોએ ઉત્તર સુદ્ધાંત ન વાળ્યો. આખરે મૈનાબાઇએ પોતાનાં સગાંસબંધીઓનું શરણ લીધું અને તેમની આગળ પોતાનો સંતાપ જણાવ્યો. ઇશ્વરે એના સામું જોયું અને ગાયકવાડ સરકારે એ વીર વિધવાનો પોકાર સાંભળ્યો તથા વડોદરેથી સખારામ ચિમનભાઈની સાથે થોડીક ફોજ મોકલી. વડોદરામાં મૈનાબાઇની ફોઈ ગહિનાબાઇ ગોવિંદરામ મહારાજની રાણી

થતી હતી. તેણેજ મહારાજાને આગ્રહ કરીને સખારામને મોકલાવ્યો હતો. ગાયકવાડે મોકલેલી એ ફોજ રસ્તામાં હતી; એટલામાં મુરારિરાવ એના આવ્યાની ખબર સાંભળીને બીકનો માર્યો નાસી ગયો. મૈનાબાઈની એ બલા તો ટળી, પણ બકરી કાઢતાં ઊંટ પેઠું. ગાયકવાડ સરકારનો વિચાર મદદ આપીને ધાર સંસ્થાનને પોતાના તાબામાં કરી લેવાનો હતો. સખારામે એ હેતુથી ધારમાં પહોંચતાંવારજ અનેક ઉપાય શરૂ કર્યા. મૈનાબાઈએ એ વખતે એવી બુદ્ધિથી કામ લીધું કે, સખારામની મનોકામના પણ પૂર્ણ ન થાય અને બાઈ તરફથી અપમાનભરી વર્તણુંક ન જણાય. એ ધારમાં પડ્યો પડ્યો દેવાદાર થઈ ગયો અને થોડા દિવસોમાં મરી પણ ગયો. એની જગ્યાએ બાપુ રઘુનાથ સેનાપતિ થઈને ગયો. તેણે પણ પોતાના સ્વામીનું હિત સાધવા સારૂ ઘણા ઉપાય કર્યા પણ મૈનાબાઈની સાવધાનીથી એ બધા વ્યર્થ ગયા. બાઈના સદ્વ્યવહારથી એ એટલો બધો સીધો થઈ ગયો કે, ગાયકવાડનો નોકર હોવા છતાં, તે મૈનાબાઈનું કામ કરતો હતો. ધારમાં જે ઉપદ્રવ મચતો હતો, તેનાથી એ ધાર રાજ્યને બચાવતો હતો. મુરારિરાવ ધારમાંથી તો નીકળી ગયો હતો, પણ એના મનમાંથી રાજ્યનો લોભ ગયો નહોતો; એટલે એણે વચમાં કેટલીએ વાર ચઢાઈ કરી. બાઈસાહેબ મૈનાબાઈ પણ એની આગળ પીઠ બતાવે એવાં નહોતાં. એ બરોબર એની સામે લડીને એને હટાવતાં રહ્યાં.

એ લડાઈટંટાઓને લીધે દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો, આવક ઘટી ગઈ અને ખર્ચ વધી પડ્યાથી ફોજને ભૂખે મરવાનો વારો આવ્યો. કર આપનારાઓએ પણ હાથ ખેંચી લીધો; એટલે મૈનાબાઈએ બુદ્ધિ વાપરીને રજપૂત રાજ્યો ઉપર ચડાઈ કરી અને એમની પાસેથી ખંડણી લઈને ફોજનો પગાર ચૂકવ્યો; પણ ફોજના સિપાઈઓની ભૂખ એટલેથી શાંત થઈ નહિ. તેમણે લૂંટફાટ મચાવી ને પાડોશનાં રાજ્યોને પીડવાનું શરૂ કર્યું. રતલામ, અમઝેરા, બડવાની અને અલીરાજપુર વગેરેના રાજાઓ સાથે લડાઈ થઈ. એમાં મૈનાબાઈનીજ જીત થઈ. એ રાજાઓમાંથી કોઈ નાસી ગયો, તો કોઈ શરણે આવ્યો; કોઈએ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, તો કોઈ કેદ પકડાયો. ઘર અને બહારના ઝઘડાઓમાંથી મૈનાબાઈ હજુ પગ વાળીને બેઠાં ન હતાં; એટ-

લામાં નિર્દય કાળનો એમના ઉપર દારુણ કોપ થયો. જે પ્રિય પુત્રને વિપત્તિમાંથી બચાવીને રાજ્યનો ઉપભોગ કરાવવા સારૂ તેમણે લાખો ઇલાજ કર્યા હતા, તેજ સુકુમાર બાળકને નિર્દય કાળે ઘેરી લીધો. મૈનાબાઇ પુત્રશોકની અસહ્ય વેદના ભોગવવા લાગ્યાં. એકના એક પુત્રના ત્રણ વર્ષની વયે થયેલા આ મૃત્યુથી એમના ઉપર વજ્રાઘાત થયો. એમના શોકનો પાર ન રહ્યો. આખો સંસાર એમને સૂનો લાગવા લાગ્યો. એમણે બધું કામકાજ છોડી દીધું. આખરે મંત્રીઓએ સલાહ આપી કે, "દૈવ આગળ કોઈનું ચાલતું નથી. આપ બુદ્ધિમાન છો. અમે આપને શું સમજાવીએ ? હા, એટલી વિનતિ અવશ્ય છે કે, પ્રજા પહેલેથીજ શત્રુઓને હાથે મરી રહી છે; તેમાં વળી તેના ઉપર આ અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું કે, જે સ્વામીના મોટા થયા પછી પોતાનાં દુઃખ દૂર થવાની આશા બાંધી હતી, તેને પણ પરમેશ્વરે છીનવી લીધો, તેમાં આપની આવી દશા છે, તો પછી એ રાંક પ્રજાનું ધણીધોરી કોણ ? પેલી તરફ દુશ્મનો માથા ઉપર ભમી રહ્યા છે, એમનાં માથાં ભાંગવાં એ જરૂરનું છે, નહિ તો એ શત્રુઓ પ્રજાને કચડી નાખશે અને આપની વસ્તી ઉજ્જડ થઇ જશે."

બાઇએ રોઇને કહ્યું કે, "મને તો હવે જીવન ઉપર પણ કંટાળો આવે છે. પણ તમારા બધાના સુખની ખાતર, તમે જે કાંઇ કહેશો તે કરીશ. હું જાતે દુઃખ વેઠીને પણ તમને બધાને સુખી કરીશ." એટલું કહીને એમણે શોકનો ખૂણો ત્યજ્યો અને દરબારમાં બેસીને કચેરી ભરવા માંડી. બધા અમલદારોને પોતપોતાનાં કામ કરવાનો અને પ્રજાને સુખ આપવાનો હુકમ આપ્યો. પછી રાજ્યનું હિત વિચારીને બધા સરદારોની સલાહથી પોતાની બહેનના છોકરાને ખોળે લીધો.

એ બાળક પણ પવાર વંશમાંજ પેદા થયો હતો. એનું નામ રામચંદ્રરાવ પાડીને તેને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો. એ પણ સગીર વયનો હોવાથી રાજ્યનો પ્રબંધ મૈનાબાઇનેજ કરવો પડતો હતો. એ પ્રબંધ પણ કરતી હતી અને મુરારિરાવ સાથે લડતી પણ હતી. આખરે મુરારિરાવ થાકીને ધાર છોડીને ચાલ્યો ગયો અને થોડા દિવસોમાં બહારજ ક્યાંક મરી ગયો. એ પ્રબળ વેરીથી બાઇને છુટકારો મળ્યો, પ્રજાના જીવમાં જીવ આવ્યો, રાજ્યનો રંગ બદલાયો અને દેશ ફરીથી આબાદ થવા લાગ્યો.

આગળ ઉપર સુખ મળવાની આશા બંધાઈ; પરંતુ હજુ સમય અનુકૂળ નહોતો. મુજફ્ફર નામનો એક મકરાણી લૂંટારો આલીમોહનમાં રહેતો હતો અને ધારમાં અશાંતિ જોઇને લૂંટફાટ મચાવવા લાગ્યો હતો. હવે એણે આગળ વધીને કૂકસી પરગણા ઉપર હુમલો કર્યો અને ધારનાં માણસોને કાઢી મૂકીને પોતાનો અમલ જમાવ્યો. એવા અણીના વખતમાં ગાયકવાડ સરકારનો સરદાર સીતારામ પણ મૈનાબાઇને એકલી છોડીને વડોદરા ચાલ્યો ગયો અને પોતાની ફોજને પણ સાથે લેતો ગયો. એના જતાંવારજ મહારાજા દોલતરાવ સિંધિયાની સેના ખંડણી વસૂલ કરવા સારૂ ધાર આવી. તેણે બીજા પણ ઘણા ટંટા મચાવ્યા. એ બધા પ્રબળ શત્રુઓને લીધે ધાર રાજ્યની પૂરી બરબાદી થઇ ગઇ. બાઇ કિલ્લામાં ઘેરાઇને બેઠી હતી, તોપણ હિંમત હારી ગઇ નહોતી. પોતાના દેશને બચાવવાને માટે એવીજ ચાલ યોજી રહી હતી કે, જેવી ચાલ શેતરંજની રમતમાં દબાયલા બાદશાહને માટે રમનાર યોજે છે. બાપુ રઘુનાથની પાસે આઠસોનવસો સવારો અને પાયદળ લશ્કર હતું. એ લશ્કરની મદદથી એ ઘણો પ્રદેશ લૂટતો ફરતો હતો. ડુંગરપુરથી નીમાડ સુધી લૂંટ મચાવીને એ પોતાના લશ્કરનો નિભાવ કરતો હતો. મૈનાબાઇની પાસે કિલ્લામાં થોડાં માણસો હતાં અને આખી પાંત્રીસ હજારની આવકનો દેશ એના કબજામાં હતો. એટલી આવકથીજ કિલ્લામાં બેઠાં બેઠાં એ દારુણ દુશ્મનોની સાથે લડી રહી હતી અને પરમાત્માને પોતાના રક્ષણની પ્રાર્થના કરી રહી હતી. નિરાધારના બેલી ઇશ્વરે એની પ્રાર્થના સાંભળી. માળવામાં અંગ્રેજી લશ્કર લૂંટફાટનો બંદોબસ્ત કરવાને આવ્યું. મૈનાબાઇએ એ લશ્કરના સરદાર સર જોન માલ્કમની પાસે બાપુ રઘુનાથને મોકલીને બધા સમાચાર જણાવ્યા. સરદારે એને કહ્યું કે, “તમે બીજાઓની તો ફરિયાદ કરવા આવ્યા છો, પણ પોતે આટલું મોટું લશ્કર લઇને બીજાઓના રાજ્યમાં લૂંટફાટ મચાવી રહ્યા છો, તે પહેલાં બંધ કરો પછી બીજી વાત.” એણે ઉત્તર આપ્યો કે, “એ ફોજને લીધે તો આટલો થોડો પણ દેશ અમારા કબજામાં બચવા પામ્યો છે. તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલીએ અને લશ્કર કાઢી નાખીએ, તો એ બચેલો પ્રદેશ પણ ચાલ્યો જાય.” સરદાર માલ્કમે કહ્યું: “તમારા રાજ્યનું રક્ષણ અમે કરીશું અને તમારો

જેટલો મુલક દુશ્મનો પચાવી પડ્યા છે, તે પણ પાછો અપાવીશું.” એટલે બાપુ રઘુનાથે એમની વાત માની, પોતાની ફોજને બીજે લૂંટ કરવા મોકલવાનું બંધ કર્યું અને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી રૂપિયા ઉધાર લઈને એમનો પગાર ચૂકવી દીધો. જનરલ માલ્કમે પણ દોલતરાવ સિંધિયાને ભલામણ કરીને બદનાવર અને બેરસયે નામનાં બે પરગણાં છોડાવીને પાછાં અપાવ્યાં અને કુકસી વગેરે પ્રાંત પિંઢારા અને મકરાણીઓ પાસેથી પડાવી લીધા. પછી ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૬ ના ચૈત્ર સુદિ પડવાને દિવસે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો અને દુશ્મનોનું દુઃખ મટી ગયું.

મૈનાબાઇએ બાપુ રઘુનાથની સારી સેવાથી પ્રસન્ન થઈને સદાને માટે એને એક મોટી જાગીર પ્રદાન કરી.

રાજ્યમાં આ પ્રમાણે શાંતિ વ્યાપી ગયા પછી, એ ઘણા નોકરોને સાથે લઇને ઘણી ધામધૂમથી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી અને કાશી વગેરે પવિત્ર ધામ અને તીર્થમાં પુષ્કળ રૂપિયા વાપરીને ધારમાં પાછી ફરી.

હવે રાજા રામચંદ્રરાવ પણ યુવાવસ્થામાં આવ્યો હતો. મૈનાબાઇએ તેનું લગ્ન મહારાજા દોલતરાવ સિંધિયાની પુત્રી અન્નપૂર્ણાબાઈ સાથે કર્યું.

સિંધિયાએ પહેલાં ધાર રાજ્યનું ઘણું નુકસાન કર્યું હતું અને મૈનાબાઇને ઘણું દુઃખ દીધું હતું; પણ લાગ આવતાં મૈનાબાઇએ બુદ્ધિ વાપરીને એની છોકરી લીધી અને પહેરામણીમાં એક પરગણું પોતાના છોકરાને અપાવ્યું. પુત્રનું લગ્ન કર્યા પછી મૈનાબાઇને પૌત્રને રમાડવાની આશા થઇ; પણ એ આશા પૂરી થવાનું તો ક્યાં રહ્યું, ઊલટું એક અસહ્ય દુઃખ વેઠવું પડ્યું. રાજા રામચંદ્રરાવ ભરયુવાનીમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૯ માં અકસ્માત્ મરણ પામ્યો. અન્નપૂર્ણા વિધવા થઇ. બાવીસ વર્ષ પહેલાં મૈનાબાઇ જેવી રીતે પોતાના પુત્રને માટે રોયાં હતાં, તેવીજ રીતે આજે આ દત્તકપુત્રના મૃત્યુથી રોયાં. શોકમાં ને શોકમાં એમનું શરીર છેકજ લેવાઇ ગયું. આખરે અંગ્રેજ સરકારની મંજૂરીથી દક્ષિણના પવાર સરદારોમાંથી એક છોકરાને બોલાવીને અન્નપૂર્ણાબાઇએ ખોળે લીધો. એનું નામ યશંતરાવ પાડવામાં આવ્યું. એ પણ બાળકજ હતો; એટલે રાજ્યનું કામ પાછું મૈનાબાઇને કરવું

પડ્યું; એથી અન્નપૂર્ણાબાઇને ખોટું લાગ્યું. એ કહેવા લાગી કે, "એમનો છોકરો જીવતો હતો, ત્યારે એમણે કામ કર્યું. હવે એ રાજા મારો છોકરો છે; એટલે હું એમને કામ નહિ કરવા દઉં."

મૈનાબાઇને કોઇ સ્વાર્થ કે રાજ્યલોભ નહોતો; પણ એ જાણતી હતી કે, પોતાને રાજકાજનો અનુભવ છે, અન્નપૂર્ણા હજુ કાચી ઉંમરની છે, એને દુનિયાનો કાંઇ અનુભવ નથી ને ખુશામતિયા લોકોએ એના કાન ભંભેર્યા છે, રાજ્ય એના હાથમાં પડીને ખરાબ ન થઈ જાય અને એને ઉશ્કેરનારાઓ ફોસલાવીને રાજ્યનું ધન ખાઇ ન જાય, એની એને બહુ ચિંતા હતી. રાજા યશવંતરાવ બાળક હતા અને અન્નપૂર્ણાબાઇના કહ્યામાં હતા; એથી સાસુવહુમાં કુસંપ ઊભો થયો. જૂના નોકરો મૈનાબાઇના પક્ષમાં હતા અને અન્નપૂર્ણાબાઈ નવા નોકરોને રાખીને જૂનાને કાઢી મૂકવા માગતી હતી. વાત એટલે સુધી વધી પડી કે, બન્ને તરફથી સિપાઇઓને દારૂગોળો વહેંચવામાં આવ્યો અને મોરચાબંધી પણ થઈ ગઈ. રેસિડેન્ટે એ સમાચાર સાંભળીને સવાર મોકલીને બાપુ રઘુનાથને બોલાવી મંગાવ્યો. એ તો વૃદ્ધ અને અનુભવી હતો. એણે તરતજ ફોજને બોલાવીને અન્નપૂર્ણાબાઇના સલાહકારોને પકડી લીધા. પછી એ લોકોનું રાજાની પાસે આવવાજવાનું પણ બંધ કરી દીધું; એથી અન્નપૂર્ણાને નાઇલાજે પોતાનો પ્રયત્ન છોડી દેવો પડ્યો. ઝઘડામાં કેટલાએ માણસો મરી ગયા, પણ લડાઇ આગળ વધવા ન પામી. થોડા દિવસોમાં સલાહ થઇ ગઈ અને રેસિડેન્ટે ઈંદોરથી ધાર જઇને યશવંતરાવને રાજાનો અધિકાર આપ્યો તથા બાપુ રઘુનાથને સારા કામની 'ખિલત' આપી.

જ્યારે યશવંતરાવ ભણીગણીને મોટો થયો, ત્યારે મૈનાબાઈએ બધું રાજકાજ તેને સોંપી દીધું. પછી એણે પોતાની જાગીરના વહીવટ ઉપરાંત રાજ્યના કામકાજમાં જરાયે હાથ ન ઘાલ્યો. અન્નપૂર્ણાનો અધિકાર છીનવી લેવાને લીધે હવે એણે પોતેજ અધિકાર છોડી દીધો, પણ રાજા એમનું બહુજ માન રાખતા હતા અને એ પણ રાજા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં હતાં. પૂર્વ દિશાનાં તીર્થની યાત્રા તો એ કરી આવ્યાં હતાં, હવે દક્ષિણનાં તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થવાથી રામેશ્વરાદિ ધામની યાત્રા કરીને સંવત ૧૮૯૭ માં પાછાં આવ્યાં અને ધારમાં શિવજીના મંદિરમાં બેસીને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યાં. મૈનાબાઇની વૃદ્ધાવસ્થા હતી અને

અન્નપૂર્ણા ભરજુવાનીમાં હતી. એનો મિજાજ ગરમ હતો, ઢંગ પણ સારા નહોતા; એટલે રાજા એના ઉપર નારાજ રહેતા હતા. માદીકરાનાં મન ઊંચાં થયાં. સંવત ૧૯૦૩ માં અન્નપૂર્ણાનો દેહાંત થયો અને ત્યાર પછી મૈનાબાઇનો સ્વર્ગવાસ થયો. રાજા યશવંતરાવે મૈનાબાઇના અનેક સદ્દગુણોના સ્મારકરૂપે ધારના છત્રીબાગમાં આનંદરાવ પવાર અને બીજાની મૂર્તિની પાસે તેમની મૂર્તિ પધરાવી. એ મૂર્તિ ઘણી પ્રભાવશાળી છે.

ધાર રાજ્યના નિવાસીઓની મૈનાબાઇ ઉપર એટલીજ શ્રદ્ધા અને મમતા છે કે, જેટલી ઇંદોરમાં અહલ્યાબાઇની છે. અહલ્યા બાઇની પછી મૈનાબાઇના જેવી વીર પ્રકૃતિની અને શુદ્ધ વૃત્તિની રાણી માળવામાં કોઈ થઇ નથી. એ રાજ્યકાર્યમાં પણ ઘણી કુશળ હતી. બગડેલી બાજી સુધારવાનો અને આપત્તિના સમય-માં અધીરા ન બનવાનો એનામાં મોટો ગુણ હતો. ઘરના અને બહારના અનેક વેરીઓ તરફથી પુષ્કળ કષ્ટ વેઠ્યું; દૈવગતિથી પણ અનેક શોકસંતાપ સહન કર્યા; પરંતુ કદી હિંમત હારી નહિ. બુદ્ધિમત્તા અને સાવધાનીથી બધા અનર્થ સહન કર્યા અને એ અનર્થ મટાડવાને યોગ્ય ઉપાય પણ શોધી કાઢ્યા.

ત્રણ બાળકરાજાઓનું વાલીપણું કર્યું, રાજ્યને શત્રુઓથી બચાવ્યું અને પોતાનો ધર્મ પણ નભાવ્યો, જેથી આજ સુધી ઇતિહાસમાં એનું નામ અમર થઇ ગયું છે. ધારની પ્રજા હજુ સુધી એના સદ્દગુણો અને ઉપકારોને ભૂલી નથી. મૈનાબાઇને સારૂં ખાવું અને સારૂં પહેરવું કદી પસંદ ન હતું. સદા બહુજ સાદાઇથી એ પોતાનું જીવન ગાળતી હતી. રાજકાજમાંથી બાકી બચેલો સમય ઇશ્વરના ભજનસ્મરણમાં અને ધર્મપુણ્યનાં કામોમાં એ ગાળતી હતી; એજ કારણોને લીધે એ પ્રજાની બહુજ માનીતી હતી અને એના દેહાંતથી આખા દેશમાં શોક વ્યાપી ગયો હતો. પ્રજા એના વિયોગથી બહુ દુ:ખી થઇને ઘણા દિવસ સુધી રોઇ હતી.×

× નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા પુ૦ ૪, અંક ૧, સ્વર્ગસ્થ મુનશી દેવીપ્રસાદજીના એક લેખનો અનુવાદ. —પ્રયોજક

१५०–महाराणी शरत्सुंदरी देवी

બંગાળી ૧૨૬૫ માં પુઠિયા ગામમાં શ્રીભૈરવનાથ સાથાલને ઘેર એમનો જન્મ થયો હતો.

બંગાળા પ્રાંતમાં આવેલા રાજશાહી તાલુકામાં પુઠિયા ગામના જમીનદાર રાજા યોગેંદ્રનારાયણ સાથે એમનું લગ્ન થયું હતું. લગ્ન સમયે તેમની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. ગળીના અંગ્રેજ વેપારીઓ વિરુદ્ધ ભારતવાસીઓએ જે મોટું આંદોલન મચાવ્યું હતું, તેના એ મુખ્ય આગેવાન હતા. એને લીધે એ સદા અંગ્રેજોની અકૃપાને પાત્ર બન્યા રહેતા હતા અને એમની ખાતર ઘણા લાંબા સમય સુધી તેમને સપરિવાર કલકત્તા રહેવું પડ્યું હતું.

દેવી શરત્સુંદરી ઘણાં સુંદર, સદ્ગુણી અને પતિવ્રતા નારી હતાં. બાલ્યાવસ્થામાંજ એમનું લગ્ન મહારાજા સાથે થયું હતું. એ સમયમાં કન્યાઓને ભણાવવાનો રિવાજ પ્રચલિત નહિ હોવાથી શરત્સુંદરીને બાલ્યાવસ્થામાં શિક્ષણ મળ્યું નહોતું; પરંતુ સાસરે ગયા પછી પતિની ઇચ્છાથી એમણે ભણવા માંડ્યું હતું. રાજાએ પોતાના દીવાનને આજ્ઞા આપી હતી કે, રાણીને કાંઈ વસ્તુ જોઇતી હોય, તો સ્લેટ ઉપર લખીને આજ્ઞા મોકલે અને એ લખાણમાં કાંઇ ભૂલ હોય તો, દીવાન સુધારીને બતાવે. એ પ્રમાણે કર્યાથી એમના અક્ષર તથા વાક્યરચના સુધર્યાં હતાં. એમના અક્ષર તો એવા હતા કે, ઘણી થોડી સ્ત્રીઓ એવા સુસ્પષ્ટ અક્ષર લખતી હશે. પોતાના અક્ષર સુધારવાનો એમને એટલો બધો શોખ લાગ્યો હતો કે, તેઓ ઘણા સારા ગ્રંથોની નકલ પોતાના હાથે એક મોટી નોટબૂકમાં કરતાં. તે એટલાં ચોક્કસ હતાં કે, દરરોજ નકલ કર્યાની તારીખ તથા સમય લખી રાખતાં. એ નોંધ

ઉપરથી જણાય છે કે, એમનું લખવાનું કામ મધરાતે થતું.

એમનો એ અભ્યાસ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો હતો. અજવાળી રાત્રે અગાશીમાં બેસીને એ બંગાળી વર્તમાનપત્રો અને માસિકો તથા બોધપ્રદ પુસ્તકો ચંદ્રના પ્રકાશમાંજ વાંચતાં અને પોતાની પાસે બેઠેલી સ્ત્રીઓને સંભળાવીને તે સંબંધે વાદવિવાદ કરતાં. સંસ્કૃત ભાષાનું પણ એમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સંસ્કૃત તથા બંગાળી ભાષાનો એમનો પુસ્તકસંગ્રહ કોઇ પણ સારા પુસ્તકાલયને શોભાવે અને ગૌરવ અપાવે એવો છે. બંગાળી ભાષાનો કોઇ પણ ગ્રંથ તેમણે વાંચ્યા વગર છોડ્યો નહોતો. પુસ્તકોને ઉત્તમ રૂપે બંધાવીને કાચના કબાટમાં ગોઠવવાં, એ એમના જીવનનો એક મુખ્ય આનંદ હતો.

શરત્સુંદરી દેવી પતિ સાથે સુખમાં જીવન ગાળવાનું આરંભી રહ્યાં હતાં, પણ એમનું એ જીવન તો એક સ્વપ્નસમજ થઇ ગયું. તેર વર્ષની બાળવયે તેમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. પતિના મૃત્યુ પછી એમની બધી સંપત્તિ કોર્ટ-ઑફ-વૉર્ડ્સને સોંપવામાં આવી અને તેમના પોતાના પિતા ભૈરવનાથ સાથાલને વગર પગારે મેનેજર તથા સંરક્ષક નીમ્યા. પતિના સ્વર્ગવાસથી એમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પણ ઇશ્વરેચ્છાને બળવતી ગણીને તેમણે પોતાનું આખું આયુષ્ય હરિભક્તિમાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. રંગીન અને સૌભાગ્યસૂચક વસ્ત્રાભૂષણો તેમણે ગરીબ બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધાં અને પોતે સફેદ ધોતિયું ધારણ કરવા લાગ્યાં. જે જગ્યાએ પહેલાં બબ્બે મણ રૂનાં ગદેલાં બિછાવેલાં રહેતાં હતાં, ત્યાં આગળ હવે તૃણશય્યા પાથરવામાં આવી. શ્રીશચંદ્ર મજૂમદાર નામના એક વિદ્વાન, જે મહારાણી ઉપર માતૃસમ શ્રદ્ધા રાખતા હતા, તેઓ એ સંબંધમાં લખે છે કે, "ભરશિયાળામાં પણ એક વિશાળ ઓરડામાં સામાન્ય પાટ ઉપર કામળી તથા એક ચાદર પાથરીને એ સૂતાં હતાં. ઓઢવામાં એક કામળો રાખતાં. ઉનાળામાં એક ચટાઇ પરજ સૂઇ જતાં. ચારે તરફ આશ્રિતા, સગી સ્ત્રીઓ અને અનાથ બ્રાહ્મણ વિધવાઓની પથારીઓ પથરાતી. શિયાળા કે ઉનાળામાં એક સરખું જાડું ખાદીનું વસ્ત્ર પહેરતાં. મયમનસિંહની જમીનદારી પુખૂરિયા પરગણામાંથી એ વસ્ત્ર તૈયાર કરાવવામાં આવતું. માગશર માસની સાંજે પણ હવિષ્યાન્ન ભોજન કરી એજ એક વસ્ત્ર ધારણ કરીને નાની શી સગડી લઇને તાપવા બેસતાં. અલ-

બત્ત, સ્વચ્છતાની ખાતર એ વસ્ત્ર દિવસમાં અનેક વાર બદલવામાં આવતું. બધી ઋતુઓમાં એ પગથી માથા સુધી ઢાંકેલાં રહેતાં. માથાના વાળ વધતા, ત્યારે દાસીઓ કાતરી નાખતી. જરૂર પડતાં હજામને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવવો પડતો. નખ લેવરાવતી વખતે મહારાણી લાંબો ઘૂમટો કાઢતાં. એક વાર હજામની અસાવધાનીને લીધે નખ વધારે કપાઇ ગયાથી આંગળીમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. નોકરો અને દાસીઓ એથી ઘણાં ગુસ્સે થઇ ગયાં, પણ રાણીએ કાંઇ પણ બોલ્યા વગર ઘૂમટાની આડમાંથી ઇશારો કરીને બધાંને રોકયાં."

દીન, દુઃખી અને પાપતાપમય સંસારના બધા વર્ગોનાં પીડિત મનુષ્યો પ્રત્યે તેમનો જે અનિર્વચનીય, આડંબરશૂન્ય કરુણાભાવ દીઠામાં આવતો, તે ઉપરથી સમજી શકાતું કે, તેમની આગળ નાના, મોટા, પાપી અને પુણ્યાત્મા બધાં સંતાનતુલ્ય હતાં; પરંતુ પાપ પ્રત્યે તેમના હૃદયમાં રાતદિવસ જે ઊંડી ઘૃણા હતી, તે પણ એમનાં કાર્યોમાં જણાઇ આવતી. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે એમને ખબર મળ્યા કે, એક સ્ત્રી એમની આગળ ફરિયાદ કરવા આવી છે. એની ખરાબ ચાલચલણની વાત મહારાણીને કાને પહોંચી હતી; એટલે એમણે એને દર્શન દીધાં નહિ; પણ એને ઇન્સાફ મળે તેનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. પોતાનો કોઇ સગો કે આશ્રિત, અન્યાય કે અપકીર્તિનું કામ કરે, તો એની ખબર પડતાંજ એમનાં નયનમાંથી અખંડ અશ્રુપાત થતો; એટલાથીજ અપરાધીને પૂરી સજા મળતી. એને બીજી જાતના દંડની જરૂર પડતી નહિ.

એક વખત પુઠિયા ગામમાં પુષ્કળ રેલ આવવાથી રૈયતને ઘણું ભારે નુકસાન થયું હતું. પુઠિયાના રાજ્યમાં અનેક ભાગીદાર હોવા છતાં, મહારાણીએ બધાની પ્રજાને એક સરખી મદદ આપી હતી. રાજમહેલની સામે સ્ત્રીપુરુષોને અન્નવસ્ત્ર તથા પશુઓને માટે ઘાસ વહેંચવા સારૂ સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. પોતે મહેલમાં બેસીને પડદાની આડમાંથી બધી વ્યવસ્થા ઉપર જાતે દેખરેખ રાખતાં. એ વખતે એમના મુખ ઉપર દયાનો ભાવ છવાઇ રહેતો. ત્યાર પછી એક સમયે એ ગામમાં આગ લાગવાથી લોકોનો ઘાસચારો બળી ગયો. લોકોનું દુઃખ નિવારણ કરવા સારૂ તેમણે પ્રયત્ન તો કર્યોજ, પણ એ બેત્રણ દિવસ સુધી એમ-

નાં નેત્રમાંથી સતત અશ્રુ પડ્યાં હતાં. ગરીબોનાં દુઃખને એ પોતાનુંજ દુઃખ માનતાં.

રાજમહેલમાં પર્વદિને બ્રાહ્મણોને મોટા પ્રમાણમાં ભોજન આપવામાં આવતું. એ સમયે ઘણા લોકો સામગ્રી ચોરી પણ જતા. એ સાંભળીને મહારાણી ઉદારતાથી કહેતાં કે, "ખાવાની વસ્તુ કાંઇ નકામી જાય છે? કોઇ ને કોઇ તો ખાશેજ ને?"

રાણી શરત્સુંદરી પોતાના મહેલમાં શ્રીગોપાલજીની મૂર્તિ પધરાવીને આખો દિવસ તેમની સેવામાં તલ્લીન રહીને બ્રહ્મચર્ય પાલન કરતાં હતાં. બે ઘડી રાત જતી, ત્યારે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, સ્નાન કરીને શ્રીગોપાલજીનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરતાં, તેમને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરાવતાં, સુગંધિત ચંદનનો લેપ કરતાં તથા મિષ્ટાન્નનો ભોગ ધરાવીને આરતી કરતાં. શ્રીગોપાલજીને સાત વર્ષના બાળક સમાન ગણીને તેમની સેવા કરતાં, માતા સમાન પ્રેમથી વારેઘડીએ ઠાકોરજીનાં સામું જોઇ રહેતાં તથા તેમને ધરાવેલા પ્રસાદમાંથી થોડુંક ખાઇને જીવન વ્યતીત કરતાં. ઠાકોરજીને માટે સદા પોતાને હાથેજ તેઓ માળા ગૂંથતાં.

પતિના મૃત્યુ પછી તેમણે એક પુત્ર દત્તક લીધો હતો; પરંતુ તેની વય સગીર હોવાથી પોતે પણ રાજકાજમાં દેખરેખ રાખતા. એ વખતે કોઇ સમારંભના પ્રસંગે અથવા તો કોઇ મોટો માણસ મળવા આવે ત્યારે મહારાણીને બહારની બેઠકમાં આવવું પડતું. ત્યાં આગળ એમના સ્વર્ગસ્થ પતિનું એક તૈલચિત્ર ટાંગેલું હતું. એ તરફ દૃષ્ટિ પડતાંજ એમનું મુખ લાલચોળ અને અશ્રુપૂર્ણ થઇ જતું; તેથી એ ચિત્રને ઘણુંખરૂં ઢાંકીજ રાખવામાં આવતું.

કલકત્તામાં જ્યારે વાસ કરતાં, ત્યારે લોકોપયોગી સંસ્થાને નામે અનેક લોકો તેમની પાસે નાણાં માગવા આવતા. મહારાણી એ લોકોને યથાયોગ્ય મદદ આપતાં, પણ એમાંના અનેક દુષ્ટોએ એમને છેતરવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી હતી. તેઓ મહારાણીએ કહ્યું હોય, તેના કરતાં ચારગણી રકમની ખબર વર્તમાનપત્રોમાં છપાવતા અને થોડા દિવસ પછી એટલી રકમની માગણી કરતા. કોઈ પણ દરજ્જાનો માણસ એમની પાસે સહાયતા માગવા જતો, તો ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ; કોઇને તો એ ગાડીભાડું અને રસ્તાખર્ચ પણ આપતાં.

એમનો સિદ્ધાંત હતો કે, ગંગાતીરે કોઇની પણ ભેટ સ્વીકારવી નહિ; તેથી કોઇ માણસ કલકત્તામાં નજરાણું રજૂ કરતો કે ભેટસોગાદ મોકલતો, તો એ બધું તરતજ ગરીબ લોકોને વહેંચી આપવામાં આવતું અને ભેટ મોકલનારને તો એના બદલામાં સરપાવ તથા લાવનારને ઇનામ આપવામાં આવતાં.

પોતાની જાગીરમાં કોઇ માંદું પડતું, તો એને માટે દૂધ, સાકર, સાબુચોખા વગેરે પથ્યની વ્યવસ્થા કરતાં; એટલુંજ નહિ પણ દાક્તર કે વૈદની ફી સારૂ પોતાના તરફથી રૂપિયા આપતાં. કેવળ ગરીબવર્ગનેજ નહિ, પણ વચલા વર્ગની કેટલીક સન્નારીઓને પોતે એ પ્રકારની મદદ પહોંચાડતાં.

મહારાણી ધર્મનિષ્ઠ, પ્રાચીન આર્ય રીતરિવાજોને પસંદ કરનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારાં હતાં. તેઓ કલકત્તામાં વસતાં પણ નળનું પાણી પીતાં નહિ. આધુનિક અંગ્રેજી ભણેલા યુવકોની ઉચ્છૃંખલતાને એ ધિક્કારતાં; પરંતુ કેટલીક બાબતમાં એ નવશિક્ષિત લોકોની પ્રશંસા પણ કરતાં. ન્યાયની ખાતર કહેવું પડશે કે, અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રારંભકાળમાં વિદ્યાર્થીઓમાં મદ્યપાન, સ્વતંત્ર સ્વભાવ આદિ દોષો આવ્યા હતા તેમ કેટલાક સદ્‌ગુણો પણ આવ્યા હતા. મહારાણી અનેક વાર કહેતાં કે, "હાલના યુવકો સાચાબોલા છે, જે કાંઇ કરે છે તે ખુલ્લી રીતે કરે છે; વળી તેમનો બીજો ગુણ એ છે કે, તેઓ લાંચ લેતા નથી. એમનો એ ગુણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે."

એમની જાગીરમાં એક પોલીસ અમલદાર ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. એ માણસ પ્રમાણિક, શુદ્ધચરિત્રનો, કર્તવ્યપરાયણ તથા લડાઇટંટા વધારવાને બદલે પરસ્પર સમજાવીને પતાવી દેનારો હોવાથી, મહારાણી તેની પ્રત્યે સન્માન અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતાં.

પ્રચલિત હિંદુધર્મ ઉપર તેમને અત્યંત વિશ્વાસ હતો અને ધર્મનાં બધાં અનુષ્ઠાન એ પરમ નિષ્ઠા સહિત સાસરામાં તેમજ પિયેરમાં કરતાં. પિયેરમાં દાદી અને પિતાજીની પાસેથી ભક્તિભાવનું જે શિક્ષણ તેમને મળ્યું હતું, તેનો પાછળથી પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. મહારાણીની માતાની પવિત્રતા, સહનશીલતા અને કરુણાનો અનુભવ કરનારાઓ કહે છે કે, "એ માતાજ એમના બધા મહત્ત્વનું મૂળ હતાં." બાલ્યકાળમાં મહારાણીને હંસ અને

પોપટ પાળવાનો ઘણો શોખ હતો; પણ ફૂલ અને દેવસેવા એમને સૌથી વધારે પ્રિય હતાં. એક દિવસ એમના પિતાજી પૂજા કરીને ઊઠી ગયા હતા, એવામાં બાલિકા શરત્સુંદરી રમતાં રમતાં ત્યાં જઇ પહોંચ્યાં અને પૂજામાં બેઠાં; પરંતુ આસનની પાસે દીવો બળી રહ્યો હતો. તેને એમની ઓઢણીનો અંચળ અડકવાથી એ તરત સળગી ઊઠ્યો; પણ એ વખતે જરા પણ ગભરાયા કે ગડબડ કર્યા વગર એ વસ્ત્ર તેમણે કાઢી નાખ્યું અને નિર્માલ્યના જળમાં એને બોળી નાખ્યું. આગ હોલવીને ભીનું લૂગડું પહેરીને એ માતાપિતાની પાસે ગયાં અને કેવળ એટલુંજ બોલ્યાં કે, “ જુઓ, આવું સુંદર લૂગડું સળગી ગયું. ”

બાળવિધવા શરત્સુંદરી, આવતા જન્મમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત ન થાય, એટલા સારૂ બંગાળી હિંદુવિધવાઓના વિચાર પ્રમાણે દર વર્ષે મોટા ઠાઠથી જગદ્ધાત્રીની પૂજા કરતાં; એટલા માટે એમણે ‘ જગદ્ધાત્રી પૂજાવાડી ’ નામનું એક મકાન રાજમહેલની પાસે બંધાવ્યું હતું અને પૂજા કરવા સારૂ પોતે કેટલીક સગી અને આશ્રિત સ્ત્રીઓ સહિત થોડા દિવસ ત્યાંજ રહેતાં. એ સમયે એ મંદિરમાં શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં એ ગૌરાંગી ઊંચાં મહારાણીને જોઇને એમજ ભાસ થતો હતો કે,એજ સાક્ષાત્ જગદ્ધાત્રી દેવી છે.

પૂજા અને વ્રત નિમિત્તે એ ઘણા ઉપવાસ કરતાં. ત્રણચાર દિવસનો નિર્જળ નિરાહાર ઉપવાસ તો એ ઘણીએ વાર કરતાં. એને લીધે એમનું આરોગ્ય પણ બગડ્યું હતું, પણ એની કાંઇ પણ પરવા ન કરતાં, હસતે મુખે એ ધાર્મિક કાર્યો કરતાં.

મહારાણી સાધારણ રીતે સોનારૂપાને સ્પર્શ કરતાં નહિ. ગુરુના ઘરનું કોઇ આવે, ત્યારે દક્ષિણા કે ભેટ ધરવા ખાતર જે રૂપિયા આપવામાં આવે તેનેજ એ સ્પર્શ કરતાં.

ઠાકોરજીના થાળમાં ભાતભાતનાં ભોજન અને પકવાન્ન થતાં, પણ એ થાળ દરરોજ કોઇ ગૃહસ્થને ઘેર અથવા તો અતિથિ-અભ્યાગતને આપી દેવામાં આવતો અને પોતાને માટે હવિષ્યાન્ન રંધાવતાં. રાંધનારી ન હોય તો હાથેજ રાંધતાં. એ નિયમ તબિયત સારી હોય કે ખરાબ હોય, તોપણ એક સરખી રીતે સચવાતો.

પૂજા–અર્ચના શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે શુદ્ધ રીતે થાય છે કે નહિ, તે ઉપર પોતે ખાસ ધ્યાન રાખતાં. પોતે પંચાંગ જોઇને

દરરોજ સંધ્યાવંદનાદિ કરતાં. પુરોહિત મંત્રોચ્ચાર અશુદ્ધ કરે, તો એ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચતાં.

તાંત્રિક મતવાળાઓ મદ્યપાન તથા માંસાહાર કરે છે, તે એમને કદી પસંદ નહોતું. એમના પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા નહોતી. એક દિવસ તીખી મશ્કરીમાં એમણે કહ્યું હતું કે, " તાંત્રિકોનો મત તો 'સુધાસિંધુ' છે. "

હિંદુસ્તાનના લગભગ દરેક તીર્થસ્થાનની એમણે યાત્રા કરી હતી. પ્રત્યેક તીર્થમાં જઇને એ તીર્થયાત્રાનું સ્મરણ રાખવા એકએક ફળનો ત્યાગ કરતાં. એવી રીતે ત્યજેલા ફળની યાદી ઘણી મોટી હતી.

પોતાનો ધર્મવિશ્વાસ જૂના હિંદુમતને અનુસરતો હોવા છતાં પણ બીજાઓના વિચાર પ્રત્યે તેઓ ઉદાર દૃષ્ટિથી જોતાં, આ દેશના બધા ધર્મસંપ્રદાયોની ખબર રાખતાં અને એમને પોતાનાં મંદિર બંધાવવામાં મદદ આપતાં. બ્રાહ્મોસમાજ જેવી સુધારક સંસ્થાનો ઉપદેશક તેમના ગામમાં ઉપદેશ કરવા ગયો, ત્યારે એને પોતાના રાજમહેલમાં ધર્મોપદેશ આપવાની રજા આપી; એટલુંજ નહિ પણ આગ્રહપૂર્વક ભોજનનું આમંત્રણ કર્યું. ઉપદેશક માંસાહાર કરતા નથી, એવી ખબર પડતાં પ્રસન્ન થઇને પોતાને હાથે કેટલાંક શાક તથા અન્ય વાનીઓ તૈયારી કરી હતી અને ઘણા આદરપૂર્વક ઉપદેશકજીને ભોજન કરાવ્યું હતું. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, એમના આતિથ્યમાં ન્યાત-જાત કે ધર્મનો ભેદભાવ નહોતો.

એમના એ સદ્‌ગુણોથી મુગ્ધ થઇને બંગાળના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય તથા ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર એમને પોતાની કન્યા સમાન ગણીને ચાહતા. મહારાણી પણ એમના પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ રાખતાં. દાન કરવું હોય, ત્યારે વિદ્યાસાગરની સલાહ લેતાં. એ કહેતાં કે, " ઇશ્વરચંદ્રે ચલાવેલો વિધવાવિવાહનો રિવાજ પ્રચલિત થશે, તો એથી દુનિયામાં પાપનો પ્રવાહ ઘણો ધીમો પડશે."

કેળવણીના કામમાં પણ તેમને ઘણો રસ હતો. રાજશાહી કૉલેજના ફંડમાં એમણે ઘણી સારી રકમ ભરી હતી. પુર્ણિયાના બંગવિદ્યાલય અને લાલપુરની મિડલ સ્કૂલને પણ તેઓ હંમેશાં મદદ આપતાં હતાં. સંસ્કૃત શિક્ષણને સારૂ અનેક પાઠશાળાઓ-

ને તેમની તરફથી પુષ્કળ મદદ મળતી હતી. એ ઉપરાંત વિશ્વ-વિદ્યાલયના અનેક વિદ્યાર્થીઓને એ ફી તથા પુસ્તકોને સારૂ મદદ આપતાં. અનેક વિદ્યાર્થીઓને તો એમણે બધું ખર્ચ આપીને ગ્રેજ્યુએટ બનાવ્યા હતા.

સ્ત્રીશિક્ષણનો હવે સારો પ્રચાર થઇ ગયો છે અને જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે; પરંતુ મહારાણી-ના સમયમાં તેમ નહોતું. લૉર્ડ રિપને જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર કર્યો, ત્યારે મહારાણીને ઘણોજ હર્ષ થયો અને તેમનાજ પ્રયત્નથી પુઠિયા જેવા સામાન્ય પછાત ગામમાં એ સંબંધી પહેલી સભા થઇ. પડદામાં બેસીને મહારાણીએ બીજી કુલીન સ્ત્રીઓ સહિત એ સભામાં ભાગ લીધો હતો. એ સભાનું વર્ણન ઘણાં વખાણ સહિત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયું. મહારાણી શાંતિથી કામ કરવું પસંદ કરતાં હતાં. પોતાના જરા સરખા કામનાં આમ ઢોલ વગાડાય, એ એમને પસંદ નહોતું. એથી એમની સ્વભાવિક લજ્જાશીલતાને અઘાત પહોંચ્યો હતો. એમના જેવાં એક પડદાનશીન રાણી એક રાજનૈતિક સભામાં ભાગ લે, એવો બનાવ આજે પણ જવલ્લેજ દીઠામાં આવે છે. આ પ્રસંગ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે, સ્વદેશહિતના કામમાં એ કેવો રસ લેતાં હતાં. સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો અમલ કેવી રીતે થાય છે, સર-કારી અમલદારો તથા પ્રજા એમાં કેવો રસ લે છે, રાજશાહી મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રથમ ચેરમેન કોણ નિમાયો વગેરે જાણવાને એ બહુજ ઉત્સુક રહેતાં.

અમે ઉપર જણાવ્યું છે કે, રાણીનું વિવાહિત જીવન ઘણાજ અલ્પ સમય સુધી રહ્યું હતું. રાજા બાલ્યાવસ્થામાં તો પત્નીને ઘણું ચાહતા હતા. બન્ને પ્રેમથી સાથે રમતાં હતાં; પરંતુ યૌવન-માં રાજાનો એ સ્નેહ ટકી શક્યો નહોતો. કારણ એ હતું કે, એ સમયમાં પશ્ચિમના સુધારાનો નવો અભ્યુદય થયો હતો. દેશના યુવક ઉપર વિલાયતી સુધારાની અસર પ્રબળતાથી પડી રહી હતી. રાજા યોગેંદ્રનારાયણ ૧૨૩૫ બંગાબ્દમાં પુખ્ત ઉંમરના થઇને રાજકાજ ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે શરત્સુંદરીની વય તેર વર્ષની હતી. રાજાને રાણીને ભણાવવાની ઇચ્છા થઇ અને શિક્ષણનો બંદોબસ્ત થતાં છ માસમાં એ લખતાં-વાંચતાં શીખી ગયા.

પણ એટલાથીજ રાજાને સંતોષ થયો નહિ. એ તો પત્નીને

વિલાયતી મડમ જેવી બનાવવા માગતા હતા. એમની ઇચ્છા હતી કે, "રાણી મારી સાથે છૂટથી હરેફરે અને અંગ્રેજ લોકોની સાથે વાતચીત કરે." એમની એ પણ અભિલાષા હતી કે, "હું જેવી રીતે હિંદુધર્મમાં નિષેધ કરેલા પદાર્થ ખાઉં છું, તેવી રીતે રાણી પણ ખાય." એમની શરમ તોડવા ખાતર કોઇ કોઇ વાર તો રાજા એક દર્પણની સામે કિશોરી પત્નીને લઇ જઇને મડમના જેવા ચાળાચટકા કરતાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતા; પરંતુ કહેવાની જરૂર નથી કે, રાજાને એમાંથી એક પણ પ્રયાસમાં સફળતા મળી નહિ. ગળીના વેપારીઓની વિરુદ્ધ આંદોલન કરવા ખાતર રાજા કલકત્તા ગયા, ત્યારે ત્યાંના શિક્ષિત લોકોની સોબતમાં રહીને એ અનેક દૂષણીય આચાર–વ્યવહાર કરવા લાગ્યા હતા. હિંદુધર્મમાં પરમ આસ્થા રાખનારી રાણીને એથી ઘણોજ ખેદ થયો હતો. એક દિવસ રાજાને એવી ઇચ્છા થઇ કે, મારૂં છાંડેલું રાણીને ખાવાનું કહીશ, અને નહિ ખાય તો સજા કરીશ. રાજાએ બ્રાહ્મણોને હાથે બહારથી થાળી પીરસીને મંગાવી અને પોતે જમીને છાંડેલું પત્નીને ખાવાનું કહ્યું. તેર વર્ષની બાલિકા શરત્સુંદરીએ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યોઃ "આપનું છાંડેલું હું અવશ્ય ખાઇશ, પણ રસોઇઓ મારા દેખતાં રાંધે તો; નહિ તો બહારથી આવેલા અજાણ્યા ભોજનને હું સ્પર્શ પણ નહિ કરૂં." એ બાબતમાં રાજારાણીને બહુ તકરાર થઇ. નોકરોને ચિંતા થવા લાગી કે, આજે કાંઇ વિપરીત પરિણામ આવશે. દીવાનજીને કાને ખબર પહોંચ્યા અને એમણે વચમાં પડી સમાધાન કરાવ્યું તથા રાણીની મરજી વિરુદ્ધ નિષિદ્ધ પદાર્થ એમને ન ખવરાવવાનો રાજાને ઉપદેશ આપ્યો.

પરંતુ એવા કષ્ટની વાત પણ મહારાણી કોઇની આગળ કરતાં નહિ. સ્વામીની હયાતીમાં એમના ઉપર તેઓ પ્રેમ રાખતાં અને એમના મૃત્યુ પછી એમનું સ્મરણ પરમભક્તિ તથા શ્રદ્ધા સહિત કરતાં અને રાતદિવસ તેમના નામનું રટણ કરતાં.

મહારાણીના ચરિત્રના અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે, એમનામાં એક તરફ જ્ઞાનયોગિની આધેડ સ્ત્રીના જેવો ઊંડો ધર્મભાવ હતો અને બીજી તરફ સરળ બાલિકાના જેવો નિર્મળ-રમૂજી સ્વભાવ હતો. પિયેરમાં જાય, ત્યારે પોતે મહારાણી છે એ વીસરી જઇ બાલિકાની પેઠે તેઓ સરળતાથી વર્તતાં.

મહારાણી પોતાના સમયના ભારતના અગ્રેસર પુરુષોના સદ્ગુણો તથા સત્કાર્યોથી પરિચિત રહેતાં અને સદા તેમનું અનુકરણ કરતાં.

સ્ત્રીકેળવણીનાં પોતે બહુ પક્ષપાતી હતાં અને એવા સત્કાર્યની વિરુદ્ધ લોકો શા સારૂ થતા હશે, એ એમનાથી સમજાતું નહિ.

મહારાણીએ કોઈ દિવસ સરકારી માન તથા ખિતાબની પરવા કરી નથી. એમના સદ્ગુણ અને દાનશીલતાની ખ્યાતિ સાંભળીને સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી, એમને 'મહારાણી'ના ઉચ્ચ પદથી વિભૂષિત કર્યાં હતાં. બીજાઓને સન્માન મળે, તે વખતે પોતે ઉત્સવ મનાવતાં; પણ પોતાને આવું મોટું માન મળ્યું, તે વખતે એમણે છેક અનાસક્તિજ દર્શાવી હતી.

અંગ્રેજ અમલદારના ઘરની સ્ત્રીઓ ઘણી વાર તેમની મુલાકાતે જતી. એક વખત કલેક્ટરની મડમ એમને મળવા ગઈ. રાણીનો આકર્ષક ચહેરો તથા મધુર સ્વભાવ જોઈ, તે એવી પ્રસન્ન થઈ ગઈ કે, હૃદયના વેગને રોકી ન શકાયાથી નિર્દોષ ભાવે તેણે પૂછ્યું કે, "રાણી સાહેબ! આપ લગ્ન કેમ નથી કરતાં?" રાણીને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું; પરંતુ હસ્યામાં કાઢી નાખીને જણાવ્યું કે, "હિંદુવિધવાને માટે પુનર્વિવાહનો વિચાર પણ ધર્મવિરુદ્ધ છે."

પતિના મૃત્યુ પછી રાણીએ એક પુત્રને દત્તક લીધો હતો અને એ પુખ્ત વયનો થયો, ત્યાંસુધી રાજ્યની વ્યવસ્થા પોતેજ કરી હતી. કુસંગતમાં પડ્યાથી એ બાળકનું વર્તન મહારાણીને પસંદ પડે એવું નહોતું. મહારાણીને એથી ઘણો શોક થતો.

મહારાણીએ પોતાની ઉત્તર વયમાં રાજકાજનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તીર્થયાત્રા તથા ઇશ્વરભજનમાંજ એમનો બધો સમય વ્યતીત થતો હતો.

૧૫૧–સ્નેહલતા

સ્નેહલતા આ યુગનીજ એક બંગાળી બાલિકા હતી. એના પિતાનું નામ હરેંદ્રચંદ્ર મુખોપાધ્યાય હતું. મધ્યમ વર્ગના અનેક મનુષ્યોની પેઠે મહામુસીબતે એ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતી હતી. આથી સ્નેહલતા પરણવા યોગ્ય વયની થવા છતાં હરેંદ્રચંદ્ર એનો વિવાહ કરી શક્યા નહોતા. બંગાળામાં કુળનો રિવાજ વધારે પ્રચલિત છે. કુલીન બ્રાહ્મણ યુવકો પરણતી વખતે મોટી રકમ પહેરામણીમાં માગે છે. એ રિવાજ પહેલાંથીજ થોડોઘણો હતો; પણ અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે વધી પડ્યો છે. અમે જોયું છે કે, દેશના દુર્ભાગ્યે પારસી, બંગાળી બ્રાહ્મણ, કાશ્મીરીઓ આદિ જાતિઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રચારની સાથે વરવિક્રયની પ્રથા પણ વધી પડી છે. પુત્રોને ઉચ્ચ કેળવણી આપનાર માતપિતા એનું ખર્ચ વેવાઇ પાસેથીજ વસૂલ કરવાની ચિંતામાં રહે છે. અસ્તુ ! સ્નેહલતાના ગરીબ પિતાએ ધીરેંદ્રનાથ બંદોપાધ્યાય બી. એ. નામના એક યુવક સાથે પોતાની લાડકી કન્યાનું લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. યુવક વકીલાતનો અભ્યાસ કરતો હતો. વરના પિતાએ બે હજાર રૂપિયા કન્યાના પિતા પાસે માગ્યા. કન્યાના પિતાએ ઘણીએ વિનતી કરી, પણ એ એક પાઇ પણ ઘટાડવા તૈયાર થયા નહિ. હરેંદ્રચંદ્રે પોતાના બાપદાદાનું મકાન ગીરો મૂકીને એમાંથીજ પુત્રીનું લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ઘેર આવીને એમણે એ સમાચાર પોતાની સ્ત્રીને કહ્યા. માતાની પાસેથી સ્નેહલતાને પણ એ વાતની ખબર પડી ગઇ. સ્નેહલતાની વય ચૌદ વર્ષની હતી, પણ એ સમજુ અને શાણી હતી. પોતાની ખાતર પિતાને પૈતૃક ઘર ગીરો મૂકવાનો અને અંતે વેચવાનો વારો આવે, એ એને પસંદ નહોતું. આથી એણે કુંવારા રહેવાનું નક્કી કરી પોતાના વિચાર પિતાને જણાવ્યા; પણ છોકરી મોટી ઉંમર

સુધી કુંવારી રહીજ ન શકે, વળી પોતાની બરોબરના કે ઉચ્ચ કુળના વર સાથેજ લગ્ન કરવામાં શોભા છે, એવી એવી દલીલો કરીને પિતાએ તેની વાત ઉપર જરા પણ ધ્યાન ન આપ્યું.

એમણે એ પણ વિચાર્યું કે, "હાથ આવેલો વર ચાલ્યો જશે, તો ફરી એવું ઠેકાણું નહિ મળે." પુત્રીના સુખની ખાતર એમણે પોતાના પ્રિય ગૃહને ગીરો મૂકવાનોજ નિશ્ચય કર્યો અને એના ઉપર બે હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૪નું લગ્ન-મુહૂર્ત લેવાયું. સ્નેહલતા એ સમાચાર સાંભળીને ઘણીજ શોક-ગ્રસ્ત થઇ. એણે નિશ્ચય કર્યો કે, "હું મારા દેહનો ઉત્સર્ગ કરીશ, પણ પિતાજીને સદાને માટે નિર્ધન તો નહિજ બનાવું." ૭ મી ફેબ્રુઆરીએ રાતે બધા લોકો સૂઇ ગયા, ત્યારે એ ઉપર અગાશી-માં ગઈ અને પોતાનાં વસ્ત્રોને ઘાસલેટમાં સારી રીતે પલાળીને એમાં દીવાસળી સળગાવી દીધી. જોતજોતામાં પ્રચંડ અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો. આગ જોઇને આડોશીપાડોશી દોડી આવ્યાં. એનાં માત-પિતા પણ બેબાકળાં થઇને ઉપર ગયાં અને આગ બુઝાવીને સ્નેહલતાને દવાખાનામાં લઇ ગયા; પણ ત્યાં જતાં જતાંમાંજ એનો પવિત્ર આત્મા આ સંસારમાંથી ચાલી ગયો.

પિતૃસ્નેહની ખાતર સ્નેહલતાએ આત્મબલિદાન આપીને જનસમાજ અને ખાસ કરીને ભણેલા યુવકો ઉપર ગંભીર જવાબ-દારી નાખી છે. એના એ આત્મત્યાગની અસર કેટલાક સમય સુધી તો બંગાળામાં ઘણી થઇ હતી. એક મોટી સભામાં કલકત્તા-ના અનેક વિદ્યાર્થીઓએ લગ્નમાં પહેરામણી નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; પણ વખત જતાં એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ઢીલું થયું છે.

આ પ્રશ્ન ભારતવર્ષની અનેક જ્ઞાતિઓમાં છે. સ્નેહલતાના પિતાની પેઠે અનેક પિતાઓ કન્યાદાન કરવામાં પાયમાલ થઇ જાય છે. સ્નેહલતાનું દૃષ્ટાંત લઇને આપઘાત કરવાની સલાહ અમે કુમારિકાઓને આપતા નથી; પરંતુ એમને ઉચ્ચ શિક્ષણ લઇ સુચરિત્રા થવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. એમ કર્યા-થીજ યુવકોની દૃષ્ટિમાં એમનું મૂલ્ય વધશે; વિદુષી, સદાચારી, પતિપરાયણા પત્ની પ્રાપ્ત કરવાની હોંશમાં તેઓ પહેરામણી માગ-વાનું ભૂલી જશે. એમ ન થાય, ત્યાંસુધી તેમણે કૌમાર્યવ્રત ધારણ કરી ઇશ્વરભક્તિ અને દેશસેવામાં જીવન વ્યતીત કરવું જોઇએ.

१५२–मीरांबाई

એ પંડિત જાનકીપ્રસાદ નામના એક સબ–જજની પત્ની હતી. જાનકીપ્રસાદની વય પાંત્રીસ વર્ષની હતી. એ મધ્ય પ્રાંતમાં મોહ જિલ્લામાં અમલદાર હતા. કોઈ ચેપી રોગથી પીડાઈને એમને ઇલાજ કરાવવા કલકત્તા જવું પડ્યું. પતિએ સાથે આવવા ઘણીએ ના કહી, છતાં એમની પ્રેમાળ પત્ની મીરાંબાઈ એમની સાથેજ ગઈ અને રાતદિવસ પતિની શુશ્રૂષામાં નિમગ્ન રહી. ડૉકટરે કહી દીધું કે, “ જાનકીપ્રસાદનો રોગ અસાધ્ય છે.” રવિવારે મૃત્યુ થવાને થોડાજ કલાકની વાર હતી.

જાનકીપ્રસાદનાં સગાંવહાલાં એ અભિપ્રાય સાંભળીને રોકકળ કરવા લાગ્યાં, પણ મીરાં શાંત હતી. એની સ્થિતિ જોઈને લોકોને એના ઉપર દયા ઊપજતી હતી. પતિના જીવનની છેલ્લી ઘડી પાસે આવી; એટલે એણે ઉત્તમોત્તમ ઘરેણાં અને વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. સંધ્યાકાળે સાત વાગે એણે પતિના મુખની તરફ દૃઢ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોયું. એનાં નેત્રમાંથી એ સમયે એક પણ અશ્રુબિંદુ ન ટપકયું, તેમજ એણે શોકસૂચક એક પણ શબ્દ મુખમાંથી કાઢ્યો નહિ. એણે બધાને એ ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યા જવાનું કહ્યું અને પોતે ઘરની સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઘૂંટણ ટેકવીને બેસી ગઈ તથા બન્ને હાથ ભીડીને મૂઠી વાળી. એનાં સગાં બીજી તરફ ચાલ્યાં ગયાં. થોડી વારમાં એ આગથી સળગવા લાગી. મેડીકલ-કૉલેજના એક વિદ્યાર્થી બલિરામે એ દૃશ્ય જોયું અને એ તરતજ ત્યાં પહોંચ્યો. સતી મીરાંએ સળગતે સળગતે એને કહ્યું: “તમે અહીંયાં શું કામ આવો છો ? ” યુવકે એને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એટલામાં મીરાંએ પાસે પડેલો ઘાસલેટનો ડબો પોતાના શરીર ઉપર રેડી દીધો. પછી તો આગની ઝાળનું શું પૂછવું ? યુવકે પોતાનો જાન જોખમમાં નાખીને એને બચાવવાનો ફરી પ્રયત્ન કર્યો, પણ એટલી વારમાં તો એનું આખું શરીર

સળગી ચૂકયું હતું. બલિરામ પણ ઘણી જગ્યાએ દાઝયો.

તરતજ મીરાંબાઇ અને બલિરામને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. જાનકીપ્રસાદની બહેને મીરાંને મરી ગયેલી સમજીને, પોતાના ભાઇને તેના મૃત્યુની ખબર કહી. જાનકીપ્રસાદ મરણ સમયે પોતાની બહેનને મુખેથી તેના મૃત્યુના ખબર સાંભળીને જરાક મલકાયા અને પછી સદાને માટે આંખ મીંચી દીધી. મીરાં એ સમયે દવાખાનામાં ચેતનાવસ્થામાં હતી. થોડી વારમાં એણે પણ પ્રાણ તજ્યો.

પતિપત્ની બન્નેની અંત્યેષ્ટિ–ક્રિયા સાથે થઇ. મીરાંને સતી ગણીને ઘણા લોકો એમની પાછળ સ્મશાન સુધી ગયા.

આ બનાવ કલકત્તામાં કૉલેજ સ્ટ્રીટમાં ૨૬ મી નવેમ્બર, ૧૯૧૫ માં બન્યો હતો.

१५३–आई कामबाई

આશરે બસો વર્ષ પૂર્વે જામનગરમાં લાખાજી નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એક દિવસ જામસાહેબ રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતાં ચારણોના જાંબુડા નામના ગામમાં જઇ ચડ્યા.

ચારણોનો ડાયરો જામ્યો હતો, ત્યાં જામ જઇ બેઠા. એ સમયે આઈ કામબાઈ નામની ચારણમહિલા જળ ભરવા સારૂ ત્યાં થઇને જઇ રહી હતી. એ ઘણી રૂપવતી નારી હતી. જામની પાસે બેઠેલા ચારણો તેની વિરુદ્ધ પક્ષના હતા. તેમની શિખવણીથી અને ચિત્તમાં કામનો વેગ ઉત્પન્ન થવાથી જામે ચારણમહિલાની મશ્કરી કરી કે, “ કેમ ભાભિ ! મારો ભાઇ ઘોડાં વેચીને હજુ ઘેર નથી આવ્યો કે ? ”

કામબાઇને એ શબ્દો સાંભળતાંવારજ ઘણો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પિતા સમાન રાજા ચારણ કન્યાનું આ પ્રમાણે અપમાન કરવા તત્પર થયો, એ તેને ઘણુંજ અપમાનજનક લાગ્યું. સાથે પોતાના જે સૌંદર્યે રાજામાં મલિન વાસનાનો ઉદય કર્યો હતો, તે સૌંદર્ય ઉપર તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો. રૂપનો નાશ કરવા સારૂ, તેણે પોતાનાં બે સુંદર સ્તનને છરા વડે કાપી નાખ્યાં અને તેમને એક થાળીમાં ઢાંકી ગામના ચોરા તરફ ગઇ.

એની ભીષણ મૂર્તિ જોઇને શત્રુઓ કાંપવા લાગ્યા. આ તો હસવામાંથી ખસવું થઇ ગયું. જામસાહેબ પણ નાસવા લાગ્યા. એ જોઇને સતી કામબાઇએ તેને સંબોધીને કહ્યું:—

" હું બેણી ને તું ભા, સગા આગુનો સંબંધ,
કવચન કાછેલા, કે અવગુણે કઢીયું."

"હે રાજન્ ! હું તારી બહેન થાઉં છું અને તું મારો ભાઇ થાય છે. ક્ષત્રિયનો અને ચારણિયાણીઓનો ભાઈબહેનનો સંબંધ તો આગળથી ચાલ્યો આવે છે. કાછેલા વંશના રજપૂત ! તેં મને, આજ 'ભાભી' એવું કુવચન મારા કયા ગુનાને ખાતર કાઢ્યું ?"

થરથર કાંપતો રાજા તેજ વખતે નગર તરફ ચાલી નીકળ્યો. ચારણી એની પાછળ ચાલવા લાગી. એક ગાઉ જઇને એક પગ કાપી નાખ્યો. ખોડંગતી ખોડંગતી બીજે ગાઉ પહોંચી ને બીજો પગ કાપ્યો. ઉફકેરાયલું અપંગ શરીર આળોટતું આળોટતું ત્રીજે ગાઉ પહોંચ્યું, ત્યાં એક હાથ કાપ્યો; ચોથા ગાઉ ઉપર જઇને બીજો હાથ પણ કાપી ફેંકી દીધો.

નગરના મહેલમાં જામે સાંભળ્યું કે, ચંડિકા સમી ચારણી હજુ તો શરીરના ટુકડા કરતી, સીમાડે લોહી છાંટતી ચાલી આવે છે. રાજા સામા ગયા, મોંમાં તરણું લઇ, જમીન પર નમીને બોલ્યા:—

"માતાજી ! મને પારકાંએ ભુલાવ્યો; હવે ક્ષમા કરો."

"જાણું છું, બાપ ! કે તને મારા વિરોધીઓએ કુમતિ દીધી. હું તને માફ કરૂં છું."

એ પ્રમાણે કહીને કામબાઇએ પોતાના પ્રાણ તજ્યા.*

---

* શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર" ઉપરથી —પ્રયોજક

૧૫૪–લાલબાઈ ચારણી

ઈ. સ૦ ૧૫૦૦ની આસપાસમાં જ્યારે મહંમદ બેગડો મુસલમાનોની સેના લઈને સોમનાથ પાટણનું શિવાલય તોડવા ચઢી આવ્યો, ત્યારે લાઠીના રાજા ભીમજી ગોહિલના પુત્ર હમીરજી નાની ઉંમરના હોવાથી અરઠીલામાં પોતાનાં ભાભી પાસે રહેતા હતા. નાની ઉંમર છતાં પણ, વીર ક્ષત્રિયાણી ભાભીની પ્રેરણાથી હમીરજી મહમદ બેગડા સામે ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં સમઢિયાળા ગામ આવ્યું. ત્યાં લાલબાપ નામની એક ચારણી ડોશી પોતાના મૃત્યુ પામેલા દીકરાના મરસિયા ગાતી હતી. હમીરજી બોલ્યાઃ "માતા ! મારા આવા મરસિયા ગાશો ? મને બહુ ગમશે."

ચારણી બોલીઃ "બાપુ ! તું નાનો બાળક છે. તારા મરસિયાં શીદ ગાઉં ? તારી અમર કાયા રહે. મરસિયા તો મરેલાના હોય."

"મા ! હું મરવાજ જાઉં છું, જીવતો પાછો નથી આવવાનો. શંકરની કમળપૂજા કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, માટે સંભળાવો."

"જા બાપ, સોમનાથમાં તું લડતો હઈશ, ત્યારે તારી પાસે આવીને હું મરસિયા સંભળાવીશ."

હમીરજી ગયા. વચમાં શિહોરની પશ્ચિમે સરોડ નામના ડુંગરમાં વેગડા નામના એક ભીલ સરદારની એમને મુલાકાત થઈ. વેગડાની જુવાન કન્યા પર હમીરજી મુગ્ધ થયા. એની સાથે પરણ્યા. પછી તરત વેગડાના ત્રણસો કામઠાવાળા ભીલોને સાથે લઈ પાટણ પહોંચ્યા. લડાઈ જામી. હમીરજી કિલ્લાની અંદર ગયા. બહાદુર વેગડો બહાર યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો હતો. હમીરજી-એ વેગડાને બારીની અંદર આવી જવાનું કહ્યું.

વેગડો વીર કેવો જવાબ વાળે છેઃ "હમીરજી ! મારૂં નામ-જ વેગડો (લાંબા શીંગડાવાળો બળદ) છે ! મારાથી બારીમાં પેસાય નહિ." એ રીતે બહાર લડીનેજ વેગડો મરાયો.

" વેગડવડ ઝુંઝાર, ગઢ બારીએ ગયો નહિ;
શીંગ સમારણહાર, અંબર લગે અડાવીઆં."

અર્થાત્ એ સમર્થ યોદ્ધો વેગડો ડરીને ગઢમાં ન પેસી ગયો. એણે તો પોતાનાં શીંગ છેક આકાશે અડકાડ્યાં; અર્થાત્ એ ક્ષુદ્ર ભીલે પણ યુદ્ધમાં અપૂર્વ ટેક દાખવી.

સોમનાથની મૂર્તિ સામે બેસી પોતાને હાથે પોતાનું માથું ઉતારી, સોમનાથજીને ધરીને, હમીરજીનું ધડ હાથમાં તલવાર લઇ યુદ્ધમાં ગયું.

એ વખતે ચારણ ડોશી લાલબાઇએ રણક્ષેત્રમાં આવીને હમીરજીના મરસિયા દૂહા કહ્યાઃ—

" વેલો આવ્યે વીર, સખાતે સોમૈયાતણી
હીલોળવા હમીર, ભાલાં અણીએ ભીમાઉત."

અર્થાત્ હે ભીમજી ગોહીલના પુત્ર હમીરજી ! તારાં ભાલાંની અણીએ શત્રુઓને મારવા તું આ સોમનાથજીની મદદે વહેલો આવી પહોંચજે.

" પાટણ આવ્યાં પૂર, હળહળતાં ખાંડાં તણાં;
શેલે માંહી શૂર, ભેંસાસણશો ભીમાઉત."

અર્થાત્ સોમનાથ પાટણમાં તલવારોનાં પ્રચંડ પૂર આવી પહોંચ્યાં, પરંતુ ભીમજી ગોહિલનો પુત્ર હમીરજી તો એ પૂરની અંદર બળવાન પાડાની માફક તૂટી રહ્યો છે.

" વેળ તાહરી વીર, આવીને ઉવાટી નહિ;
હાકમ તણી હમીર, ભેખડહુતી ભીમાઉત."

અર્થાત્ તારી શક્તિરૂપી વેળ આવી, પણ એણે ઉવાળ ન કાઢ્યો; એટલે કે કાંઠેથી છલકીને બહાર ન નીકળી શકી; કારણકે સામે મોટા સૂબાની ફોજરૂપ ભેખડ હતી.

" પંડે શંકર પૂજિયો, માથું ઉતારી હાથ;
ધડ લડીયું ભારાથ, ભાલે ચડીને ભીમાઉત.
વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવાં થયાં;
આંબો અળવ હમીર, ભાંગ્યો મોરી ભીમાઉત."

અર્થાત્ હમીરજીરૂપી આંબો હજુ તો મોરતો હતો, ત્યાંજ ભાંગી પડ્યો; એટલે હવે અમારે તો જીવીએ ત્યાંસુધી કાંટાનાં વનજ જોવાનું રહ્યું.*

* શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત " સૌરાષ્ટ્રની રસધાર " ઉપરથી.

१५५–वीरांगना गरासणी

"ગેમાભાઇ ! આ દીકરીને આજે એને સાસરે મૂકવા જાવાં છે. તો તમે સાથે જશોને ?"

"દરબાર ત્રણ ટકાનુંયે જ્યાં જોખમ ન હોય, ત્યાં મારૂં વળાવું ન હોય; પાંચપચાસ હજારના દાગીના હોય–એવા ગામતરામાંજ ગેમાનું વળાવું દીપે. જાઓ બીજાં સપારડાં ઘણાં છે." ગેમે જવાબ દીધો.

આ ગેમો કારડિયો રજપૂત હતો. પચ્છેગામની અંદર આવા ચાલીસ પચાસ કારડિયાઓ ગરાસિયાનો પગાર ખાતા હતા. ક્યાંયે વળાવે (ગામતરા સાથે) જવું હોય, ત્યારે પસાયતા તરીકે એ બધા પાસેથી કામ લેવાતું. બધા કારડિયાની અંદર ગેમો બહુ જોરાવર જવાન હતો. ગેમો વળાવિયો બનીને જે ગાડા સાથે ચાલે, એ ગાડાની પડખે કોઇ બદમાસ ચડી શકે નહિ. જેવા તેવાને તો ગેમો ઉપર લખ્યા મુજબના તોછડા જવાબજ દેતો. એના મગજમાં ખુમારી ભરાઇ હતી.

એક દિવસ ગામના બાપુ ખુમાણસંગજી તરફથી ગેમાને તેડું આવ્યું. ખુમાણસંગજીનાં દીકરી રૂપાળીબા એમને સાસરે હેબતપર ગામમાં હતાં. ત્યાં એ દીકરીને સીમંત હતું. ખોળો ભરીને લાવવાનાં હતાં. એક વેલડું, બે છોકરીઓ અને સાથે ગેમો, તેમજ બીજો એક કારડિયો–એ બધાં હેબતપર ગયાં.

હેબતપરથી પચ્છેગામ આવતાં મણિપુર ગામ સુધી આશરે દસ ગાઉનું ભાલનું રણ છે. દિવસે એમાં મુસાફરી થાય નહિ; કારણકે પાણી વિના પ્રાણ જાય; એટલે રૂપાળીબાને રાતે રવાના કરવામાં આવ્યાં. વેલડીમાં રૂપાળીબા અને બે છોકરીઓ બેઠી. બીજા ગાડામાં ગેમો, એનો બીજો સંગાથી અને પાણીનાં બે માટલાં હતાં. બધાં ચાલી નીકળ્યાં. રૂપાળીબાની પાસે એક ઇસ્કો-

તરો હતો. એમાં પાંચ હજારના તેમના દાગીના હતા;અંગ ઉપર પણ ઘરેણાંનો શણગાર હતો.

ગાડાં ચાલ્યાં એટલે ગેમાએ તો પછેડી ઓઢીને લાંબા પડી ઊંઘવાનું શરૂ કર્યું. ઘોર અંધારામાં એનાં નસકોરાં ગાજવા લાગ્યાં. ગાડાવાળાએ એક વાર ટપારી જોયું કે, " ગેમાભાઈ રાત અંધારી છે, ઊંઘવા જેવું નથી હો. "

ગેમાએ જવાબ દીધો કે, " એલા, ઓળખછ તું આ ગેમાને? ગેમો હોય, ત્યાં લૂંટારા ન ડોકાય. છાનોમાનો ગાડું હાંક્યો આવ." ગેમો નસકોરાં ગજાવવા લાગ્યો. ફરી વાર વેલડીનો પડદો ઉઘાડી રૂપાળીબાએ પણ કહી જોયું કે, " ગેમાભાઈ ! સુવાય નહિ. "

ગેમો ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં બડબડતો હતો કે, "હું કોણ? ગેમો!"

એમ કરતાં વેળાવદર ગામ વળોટયું. દોઢ બે ગાઉ માથે એક તળાવડી છે. ગાડાખેડુએ નજર કરી, તો ત્યાં એ તળાવડીમાં આગના તણખા ઊડતા દેખાયા. વહેમ આવ્યો કે, કોઈ ચકમક કરે છે. ગેમાને એણે હાકલ કરી.

ગેમાનો તો એકજ જવાબ: " મને ઓળખછ ? હું ગેમો."

ગાડાં તળાવડીની નજીક પહોંચ્યાં. ગાડાખેડુને દસબાર આદમીનું ટોળું દેખાયું; એની છાતી ધડકી ઊઠી. ગેમાને એણે ઢંઢોળ્યો; પણ ગેમો કાંઈ ઊઠે ? એ કોણ ? એ તો ગેમો !

જોતજોતામાં બાર જણા વેલડીને ઘેરી ઊભા રહ્યા. પડકારો કર્યો. ગેમો ઝબકીને આંખો ચોળે છે અને હાકલ કરે છે કે, " ઓળખો છો ? હું ગેમો." ત્યાં તો એક ડાંગનો ઘા પડ્યો અને ગેમો જમીનદોસ્ત બન્યો. એના હાથપગ બાંધ્યા, બેસાડીને હાથપગને એક બંધે બાંધ્યા, પગના ગોઠણ ઊભા કરાવી, પછી ગોઠણ નીચે સોંસરી એક લાકડી નાખી, એક ધક્કો દઈ, દડાની માફક ગબડાવી દીધો. (આ ક્રિયાને ' રણગોળીટો કર્યો ' એવું કહેવાય છે. રણગોળીટો એટલે રણનો દડો. આદમી આ રીતે દડા જેવો બની જાય છે.)

બાઈએ વેલડીના પડદા ખોલી નાખ્યા અને બદમાસોએ માગ્યા મુજબ પાંચ હજારના દાગીનાની પેટી આપી દીધી. તારાઓના પ્રકાશમાં રૂપાળીબાનાં અંગ ઉપર સોનું ચળકી ઊઠયું. બદમાસો બોલ્યા કે, " અંગ ઉપરથી ઘરેણાં ઉતાર. " બધાં ઘરેણાં

ઉતાર્યાં. બાકી રહ્યાં પગનાં કડલાં.

“ કડલાં ઉતાર.” બદમાસોએ બૂમ પાડી.

બાઇ વીનવવા લાગીઃ “ ભાઇ ! આ નરેડીનાં નક્કર કડલાં છે ને વળી ભીડેલાં છે. હું ભયેં પેટે છું, મારાથી નહિ ઊઘડે, આટલેથી ખમૈયા કરો.”

“ સફાઈ કર મા, કાઢી દે !” “ ત્યારે લો તમેજ કાઢી લો.” એમ કહીને રૂપાળીબાએ વેલડીમાં બેઠાં બેઠાં પગ લાંબા કર્યા. પોતાના જંતરડાની મજબૂત દોરીઓ ભરાવીને બે કોળી સામ સામા કડલાં ઉઘાડવા લાગ્યા અને બીજા વાતોમાં રોકાયા. કોઈનું ધ્યાન નહોતું.

રૂપાળીબાએ ત્રાંસી નજર નાખી. બીજું કાંઈ ન દેખ્યું; ફક્ત ગાડાનાં આડાં (લાકડાના ધોકા) દેખ્યાં. વિચાર કરવાનો એ વખત નહોતો. નીચ મનુષ્યો એ રજપૂતાણીના શરીરની મશ્કરી કરતા હતા. રૂપાળીબાએ એક આડું ખેંચ્યું અને નીચે બેસી કડલાં ખોલનારા બે જણની ખોપરી પર અક્કેક ઘા કર્યો. ખોપરી ફાટી ગઇ. બેય જણા ધરતી પર ઢળ્યા. ગરાસણીને શૂરાતન ચઢી ગયું. એ આડું લઇને કૂદી પડી. દસ માણસોની લાકડી પોતાના અંગ ઉપર પડતી જાય; માર વાગતાં પોતે ગોઠણભર થઈ જાય; પાછી ઊઠીને આડાનો ઘા કરે. એ ઘા ! ચંડીસ્વરૂપિણી એ ક્ષત્રિયાણીનો ઘા ! જેના ઉપર પડે તે ફરી ઊઠવા ન પામે !

૧૮ વરસની ક્ષત્રિયાણી લાકડીઓના ઘા અને તલવારોના ઝટકા ઝીલતી ઘૂમે છે. જે પડ્યા તેમાંના એકની તલવાર એના હાથમાં આવી છે; પછી તો જગદંબાનું રૂપ પ્રકટ થયું; બચેલા બદમાસો પલાયન કરી ગયા.

ગેમો રણનો ગોળીટો થઇને ઝાંખરામાં પડેલો. બાઇએ કહ્યું કે, “ છોડી નાખો એ બાયલાને.”

છૂટીને ગેમો ચાલ્યો ગયો; મોં ન બતાવી શક્યો; પછી ગામમાં ડોકાયો પણ નહિ.

ગરાસણી યુવતીની છાતીમાં શ્વાસની ધમણ ચાલતી હતી, એના અંગે અંગ ઉપરથી લોહી નીતરતું હતું; નેત્રોમાંથી જ્વાળાઓ છૂટતી હતી. હાથમાં લોહીથી તરબોળ તલવાર લઇને કાળી રાતે જાણે કોઈ ચંડિકા નીકળી. વાહ ગરાસણી !

એણે ગાડામાં બેસવાની ના પાડી. ધિંગાણું કરનાર માનવી બેસી શકે નહિ. એના શરીરમાં શૌર્ય ફાટફાટ થતું હોય છે. ચાહે તેટલા ઘા પડ્યા હોય, પણ એ ગાઉના ગાઉ ચાલી શકે; એનું લોહી શાંત થાય નહિ. રૂપાળીબા ગાડાની પાછળ પાછળ ચંડીરૂપે ચોપાસ નજર કરતાં ચાલી નીકળ્યાં.

સવાર પડયું ત્યાં મણિપુરનું પાદર આવ્યું. એ એમના મામાશ્રી દાદભાનું ગામ હતું. મામાને ખબર મોકલ્યા કે, “ કસૂંબો લઈને આવે. ”

કસૂંબો લઈને મામા હાજર થયા. દીકરીને જખમોની પીડા ન દેખાય, માટે કસૂંબો લેવરાવ્યો. મામાએ આગ્રહ કર્યો કે, “ બેટા રોકાઈ જા. ”

“ ના મામા, જલદી ઘેર પહોંચવું છે; માને અને મારા બાપુ-ને મળી લેવું છે. ” ગાડાં ચાલી નીકળ્યાં.

પચ્છેગામમાં બહેનના ધિંગાણાની વાત પ્રસરી ગઈ. તમામ-ને ચેતાવી દેવામાં આવ્યાં કે, “ કોઈ એનાં વખાણ ન કરશો. ઊલટું એને પાછી પાડવા જેવાં વેણ કહેજો, નહિ તો એને ચમક ઊપડશે. ” ચમક ઊપડે એટલે માણસ મરી જાય.

લોહી નીતરતાં બહેન ઘેર આવ્યાં. ઢોલિયામાં સુવાડ્યાં. બધાંય ઠપકો દેવા લાગ્યાં કે, “ બેટા! બહુ અઘટિત કર્યું. પાંચ હજારનાં ઘરેણાં જાત, તો ક્યાં બાપુને ખોટ આવી જાત? ”

“ પણ હું શું કરૂં? મારી આબરૂ પર કોઈ હાથ નાખી શકે? ” દીકરીએ જવાબ દીધો.

બે કલાકમાં તો એનો જીવ ચાલ્યો ગયો; પણ એનો ઇતિ-હાસ હજુ આજ સુધી નથી ગયો. બહુ તો પચીસ વર્ષ પહેલાંની આ બીના છે.

१५६–आई जासल

"આ તેજણ તરસે તલવલાંસ; થાળામાં બે કળહા પાણી નાંખાંસ બીન? * "

" ભલે નાંખાંસ ભઇ ! "

તેજણની તરસ છીપી, ત્યાંસુધી પાણિયારીએ સીંચી સીંચી થાળામાં પાણી ઠાલવ્યું. તરસ છીપતાં ઘોડીએ મોં ઊંચું કરી જોરથી હણહણાટી નાખી. કેમ જાણે એના ધણીને સાન કરી હોય કે, " હવે હું તૈયાર છું ! "

એ પીઠ પર બેઠેલો સવાર તે કૂછડીનો પ્રતિષ્ઠિત મેર લાધવો બારાડીમાંનાં× પોતાનાં સગાંને મળવા ગયેલો, તે આજે કૂછડી ભણી પાછો વળ્યો હતો. રસ્તો કાટવાણા પાસે થઇને પસાર થતો હતો; તેથી અત્યારે તે કાટવાણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો અને તરસી થયેલી ઘોડીએ જોર કરી સવારને ડેરવાવ તરફ લાવતાં, તે વાવની નજીક આવ્યો હતો. તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પાણિયારી તે ચારણિયાણી જાસલ હતી અને તેને સવાર સાથે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઇ હતી.

ચડેલો ઋણભાર ફિટાડવા સારૂ લાધવે પાંચ કોરીઓ પાણિયારીના ચરણારવિંદ તરફ થોડે દૂર ફેંકી અને બોલ્યો: " લે બીન, તારા લાધવાનો આ કમખો. જો ના પાડે, તો તુંને આ તારા ભઇના સમ છે. "

પાણિયારીએ કહ્યું: " લાધાભાઇ, એની કાંઈ જરૂર નથ. મારે ઘરે પરભુનો પરતાપ છે. તમે સમ દીધા એટલે લાસાર, હું

* મેરોની ભાષા છે. અર્થ–આ તેજણ ઘોડી તરસે ટળવળે છે. થાળામાં બે લોટા પાણી નાખીશ બહેન ?

× જામસાહેબની હદમાં આવેલો બરડા પ્રાંતનો વિભાગ 'બારાડી' નામથી ઓળખાય છે.

કમખો લાંસ; પણ એક વાતે. ખરા બપ્પોરા થયાસ, એટલે શિરામણ કીધા વના બીનને ઘરેથી ભઈએ ભૂછ્યાં ન જવાય."

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આગ્રહ પાસે છટકનાર કોણ છે? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જાસલની પાછળ હાંકી અને બહેનને મકાને આવ્યો. એની ઓસરીની થાંભલીએ ઘોડી બાંધી અને જાસલે ઓસરીમાં નાખી આપેલા ચાકળા ઉપર તે બેઠો.

જાસલની ઉંમર આશરે વીસ વર્ષની હતી. એ નવયૌવનાના રૂપનાં શાં વખાણ કરવાં? એની ગૌર કાંતિ, કૃષ્ણ કેશ–રાશિ અને અનુપમ અંગોપાંગો વર્ણવવાને તો કોઇ વિદ્વાન કવિ જોઇએ.

જાસલના પતિનું નામ ચારણ ધાનો ભેડો હતું. જાસલ એ ધાના ભેડાની નવી પરણેલી પત્ની હતી. પોતાની જૂની સ્ત્રી પુનસરીને ૪૫ વર્ષ લગી કાંઇ સંતતિ ન થઇ, ત્યારે ધાના ભેડાએ પુત્રની લાલસાએ બે વર્ષથી આ નવું લગ્ન કર્યું હતું અને બન્ને શોકયો વચ્ચે સારો બનાવ ન રહેવાથી, તેમને થોડે થોડે દૂર નોખાં નોખાં ઘરોમાં રાખી હતી. ધાનો મોટે ભાગે નવા ઘરનો અતિથિ હતો. પુનસરીને વિશેષ ઇર્ષ્યાનું કારણ આ પણ હતું. નસીબજોગે આજે ધાનો ઘેર નહોતો, કાંઇ કામે ગામ ગયો હતો.

જાસલે જાડા બાજરાના બે રોટલા, તાંસળીભરી દૂધ, ગઢિયા ગોળનું એક મોટું દડબું અને ડુંગળીનું શાક–જે પહેલેથી તૈયારજ હતાં, તે પૂરેભાવે પરોણાને પીરસ્યાં. લાધવો પણ પોતાનું પાઘડું સાંગામાંચી ઉપર મૂકી, કોગળા કરી તથા હાથપગ ધોઇ ઓરડામાં જમવા બેઠો.

બસ, પુનસરીને જોઇતું હતું, તેવું નિંદાનું પ્રબળ કારણ મળી આવ્યું. "અલી એઇ જો, જો, એ લોંઠો કુંણ સે? એ કુંણને તાંણ કરી કરીને પીરહે સે?" ઇત્યાદિ ચર્ચા તેણે ચાલુ કરી. ચેપકાં જોવામાં ચતુર ચારણિયાણીઓનાં ટોળાં એકઠાં થઇ બિચારી નિર્દોષ જાસલની મનભાવતી નિંદા કરવા લાગ્યાં.

જમી રહ્યા પછી લાધવે બહેનને ઘેર બે ઘડી બપોરા ગાળ્યા. તે સમયે જાસલના પૂછવાથી, આત્મસ્તુતિ ન લાગે, તે રીતે લાધવે ટૂંકામાં પોતાની સાંસારિક સ્થિતિ કહી. વાચકોની જાણ ખાતર તે સંક્ષિપ્તમાં કહીએ છીએઃ—

લાધવો એ કૂછડીનો મેર હતો. ઉંમર લગભગ ચાળીસ

વર્ષની; તેને ત્યાં રૂપમાં રંભા જેવી રૂપી નામની આધેડ ધર્મપત્ની; પુત્રપૌત્રાદિમાં તેમજ સંપત્તિમાં પણ પ્રભુની પુષ્કળ કૃપા; પોતાની રીતભાતથી તથા ઉદારતાથી ગામમાં, નાતજાતમાં અને રાજદરબારમાં સારૂં સન્માન; આ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ હતી.

બહેનનું મફત ન ખવાય, એવી માન્યતાથી વિદાય થતી વખતે લાધવે જાસલના હાથમાં પચ્ચીસ કોરી મૂકી; પણ તે પાછી આપતાં જાસલ બોલી:–

" ભઇ ! આ જગતમાં મહિયરમાં મારે કોઇ નથી. આજથી તું મારો ઘરમનો ભઇ ! જો સાચો ભાવ હોય, તો કોઇ વસમી વેળાએ આવી ઊભો રહેજે, પરભુ તને ખેમ રાખે." એટલું બોલી સજળ નયને તેણે લાધવાનાં દુઃખણાં લીધાં. દુઃખણાં લેતાં મગફળી જેવી તેની કોમળ અંગુલિઓમાંથી ફૂટેલા ટાચકા વિદાય લેતા લાધવાએ સાંભળ્યા. બહેનને પગે લાગી લાધવો સવાર થઇ રવાના થયો. રવાના થતાં તેણે સજળ નયને જાસલને હાથ જોડ્યા.

એ વખતે આઘે ઊભેલી સ્ત્રીઓના એક ટોળામાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ થયો.

પરનિંદા જેવું મીઠું જગતમાં બીજું શું છે ? કાંઇજ નહિ. પુનસરીએ પ્રસરાવેલી જાસલની નિંદા આખા ગામમાં ફેલાઇ.

બે દહાડે ધાનો ભેડો ઘેર પાછો આવ્યો. તેને જોઇને એક સ્ત્રીએ હાસ્ય કર્યું, બીજીએ મોઢું મરડ્યું અને ત્રીજીએ કાંઇક સ્પષ્ટ બબડાટ પણ કર્યો. નાગણી જેવી વેરણ શોક્ય પુનસરીએ તો બધી વાત ચોખ્ખે ચોખ્ખી ધાના ભેડાને કહી. ચારણનો મિજાજ ગયો. તેના બળતા અંતઃકરણમાં ઘીની આહુતિ અપાઇ.

ધાનો ભેડો એક તો બહારગામથી થાક્યોપાક્યો આવેલો, વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભરાયલો હતોજ; તેમાં અધૂરામાં–પૂરૂં આ દારુણ વાત સાંભળી, એટલે બાકી શું રહે ? ધૂંવાંપૂંવાં થયેલો ચારણ ચાબકો લઇ જાસલના મકાન તરફ ચાલ્યો.

બે દહાડાથી ન જોયેલા–જીવ જેવા વહાલા પોતાના ઘરવાળાનો સત્કાર કરવાને જાસલ સામી ચાલી અને હસતે મુખે ઓસરીની ધાર પાસે આવી ઊભી રહી; પણ ત્યાં તો કાંઇજ પૂછ્યાગાછ્યા વિના વિકરાળ મુખમુદ્રાવાળા ભેડાએ તેના અંગ પર ચાબખાનો પ્રહાર કર્યો. શરીરે સાપ વીંટાતો હોય તેમ " ફડાક "

અવાજ કરતો ચાબખો બેત્રણ આંટા જાસલના કુમળા શરીર ઉપર વીંટળાયો અને તેજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાનું પણ થયું. જાસલની કનકવર્ણી કાયામાંથી લોહીની શેડો વછૂટી !

આ દૃશ્ય જોવા ચોગમ મેદની માતી નહોતી અને તેમાં પણ આજે પુનસરીના હરખનો પાર નહોતો! એના મુખમાંથી "રાંડ વાલામૂઈ, મેરને ઘરમાં ઘાલીને અમારૂં નાક વઢાવ્યું !" એવો મેણાંનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

પહેલાં તો પવિત્ર જાસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજી શકી નહિ; પણ શોકયનાં વચનોએ તેને બધી વાત દીવા જેવી સમજાવી. પોતાની પવિત્ર વૃત્તિ ઉપર થતા અન્યાયી અત્યાચારે, તેના મનમાં અકથ્ય ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો. એ આવેગમાં તે બોલી: "હે જગદંબા ! હે માવડી ! જો હું પવિતર હોઉં, તો તારા સાચના બે છાંટા મારા પર નાખીને મારૂં સતીપણું સાચવજે. આઇ ! વધારે કાઉં કહું ?"

આવો ઉચ્ચાર કરી પોતાનાં લોચનો બંધ કર્યાં. થોડી વાર લગી તો તેનું અંગ સ્થિર જણાયું; પણ ધીમે ધીમે તેની મુખકાંતિમાં તથા સમગ્ર અંગમાં કંપનો તથા દિવ્ય કાંતિનો સંચાર થયો ! રૂપેરી ટોટીઓથી મંડિત થયેલા તેના બન્ને શ્રવણોમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો !

આ અદ્‌ભુત પ્રભાવ જોતાંજ તમાસો જોવા ઊભેલી માનવમેદની ઝંખવાણી પડી ગઇ અને "આઇ ખમૈયા કરો. અમે તમારાં છોરૂ છીયે, અમારી ભૂલ થઇ," "છોરૂ કછોરૂ થાય, પણ માવિતર કમાવિતર ન થાય," "વડાંને વકાર ન શોભે," "માવડી તારે જે જોઇએ તે માગી લે, પણ જગદંબા ! અમારી ઉપર અમીનો છાંટો નાખજે" ઇત્યાદિ વચનો બોલી પગે પડી જાસલને વીનવવા લાગી.

જાસલે કહ્યું: "તમારામાંથી કોઇ સવાર કૂછડીએ જાઓ ને મારા ભાઇ લાધવાને કહો કે:—

સોરઠો

"સત ચડિયું શરીર, અધઘડી ઊભાએ નહિ,
માડી માયલા વીર,(તું) વહેલો આવે લાધવા."

"હે લાધવા ! મારા શરીરમાં સત ચડ્યું છે; એટલે હવે

સંસારમાં અધઘડી પણ ઉભાય એમ નથી. આ જાસલ તારી વાટ જુએ છે, તો વીરા તું વહેલો આવ.”

સોરઠો

“ સળગી સમદર માંહ્ય, એકલ ઓલાણી નહિ,
કૂછડિયા કુળ–ભાણ, વેહેલો વળજે લાધવા !”

“ સંસારસમુદ્રમાં સળગી ગઈ છું, એકલી છું, એ લાહ્ય ઓલવાણી નથી. હે કુળભાણ કૂછડિયા ! તું વહેલો આવજે.” (અથવા મારો ધણી પોતેજ મારા માટે વહેમ આણે એ તો સમુદ્રમાં આગ લાગ્યા જેવુંજ થયું કહેવાય. એ વડવાનલની આગ શો રીતે હોલાય ? અર્થાત્ ખુદ પતિના મનની શંકા શી રીતે ટાળી શકાય ?)

સોરઠો

“ અગર ને અબીલ, જાતું બે જુજવીઉં;
કૂછડિયા હે વીર, લેતો આવે લાધવા !
સસ્વાદીલું સગા, ભોજનમાં લઈ ભેળવીએ;
(તે) સોરંભી સગા, લેતો આવે લાધવા !”

“ તું આવે ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું, તો તેને લાયકનો સામાન પણ જોઈશે. જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં પણ, સાથેજ વપરાતાં અગર અને અબીલ જોઈશે. ભોજનમાં ભેળવાતું સોડમવાળું ઘૃત પણ જોઈશે. તે તમામ લાવજે.”

આજ્ઞા સાંભળતાંજ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને કૂછડી તરફ ધાયો. લાધા મેરને મળ્યો અને તેને બહેનનો સંદેશો કહ્યો.

પોતાને માટે બહેનને માથે આવી પડેલી આફતથી લાધવાના કોમળ કાળજામાં ભારે આઘાત થયો, પણ શું કરે ? બહેને મંગાવેલી સામગ્રી–મળી આવ્યાં તેટલાં અગરચંદનનાં કાષ્ઠો, અબીલગુલાલના પડા, કંકુ, નાડાછડી, ચૂંદડી, મોડીઓ, શ્રીફળો અને ઘીના ભરેલા બે ડબ્બા નાખીને તેણે બે સાંઢણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ઘોડીએ ચડીને બહેનનાં દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કાટવાણે પહોંચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલાં જોયેલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોતું. આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચહચહાટ થતો હતો

અને અનેક ત્રંબાળુ ઢોલો ધ્રબૂકીને ધ્રબૂકી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યાં હતાં. કલકંઠી કામિનીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી અને સૌને મોખરે લાંબા અને છૂટા કાળા કેશવાળી, વિશાળ લલાટમાં કેસરની પીયળવાળી અને ભવ્ય મુખમુદ્રાવાળી જાસલ હાથમાં શ્રીફળ લઇ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની નિંદા કરવાને તો શું, પણ તેની તેજપૂર્ણ મુખાકૃતિ સામે જોવાની પણ માનવીઓની તાકાત નહોતી ! જાણે આરાસૂરી જગદંબા સાક્ષાત્ પ્રકટ થઇ હોય, તેવી તેની કાંતિ ઝળહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે ચેહ ખડકાણી છે. ત્યાં જવા તે નીકળી છે. આગળ તંબૂરાના ઝણેણાટ ને મંજીરાના કિણકિણાટ સાથે ભક્તમંડળી ભજનની ધૂન મચાવી રહી છે. આંધળાં, પાંગળાં, વાંઝિયાં અને એવાં એવાં અનેક દુ:ખિયાં સતીને રસ્તામાં આવી પગે લાગે છે. આશીર્વાદ મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે ! સતી પોતાને માટે ખડકાવેલી ચિતાએ પહોંચવા આગળ ચાલે છે.

જાસલ ચિતા પાસે પહોંચી નહોતી, ત્યાં તો લાધવો પત્ની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એની આંખમાં આજે શ્રાવણભાદરવો રેલી રહ્યો હતો.

સતીને પગે લાગતાં તે બોલ્યો: “ આઇ માફ કરજે. મારાં ગોઝારાં પગલાંએ તારી આ દશા કરી છે.”

એને આશીર્વાદ અને સાંત્વન આપતી જાસલ બોલી: “ ભાઇ એવું ઓછું ના બોલ. તારાં પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન થઇને–અરે આઈ થઇને–પૂજાઇ. વળી મારા બન્ને લોક સુધર્યા. હવે હું માગું, ત્યારે પાસે આવી છેલ્લો કરિયાવર કરજે.”

એક ચારણ બોલ્યો: “ આઇ જાસલ ! શેર માટીની ખોટે મારા ભાઇ ભેડાએ તમને આણેલાં, પણ તમે સિધાવો છો, તો મારા ભાઇની શી ગતિ ? ”

આ વાણી સાંભળી જાસલ થંભી અને બોલી: “ પુનસરી ક્યાં ? એને મારી પાસે લાવો. ”

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે બાઇડીઓનાં ટોળાં પાછળ ક્યાંય સંતાઇ ગઇ હતી.

પોતાનું કાળું મોં એ સતીને શી રીતે બતાવી શકે ? છતાં વકરેલા વાઘની પેઠે છલંગો મારતો ભેડો સ્ત્રીઓના ટોળામાં

ગયો ને પદપ્રહાર કરતો તથા ચોટલો ઝાલી ખેંચતો, પુનસરીને લઇ આવ્યો. પોતાની ભૂલની પણ ક્ષમા માગતો હોય, તેમ તે પાઘડીનો છેડો અંતરવાસ કરી સતી પાસે નીચે મુખે ઊભો.

ગંભીર સ્વરે જાસલ બોલીઃ "ચારણ! પુનસરીને પુણશો ના. એ બિચારીનો વાંક શો? વાંક મારા નસીબનો. બહેન પુનસરિ! મારૂં વરદાન છે કે, આજથી નવમે મહિને તારે ઘેર પારણું બંધાશે ને ધણીનો વંશ રહેશે; પણ ભોળા ભરથાર ભેડા! ખબરદાર, જો વંશ હલાવવો હોય, તો હવેથી ડેરવાવનું પાણી અગરાજ (અગ્રાહ્ય) કરજો, એ મારૂં વચન છે."

વળી ઢોલ જોસથી ધડૂકવા લાગ્યાં. કાયરને પણ શૂરવીર કરે, એવા શરણાઇના સિંધૂડા સ્વરો ચાલવા લાગ્યા ને 'જય અંબે' 'જય અંબે' ના ગગનભેદી સ્વરો નીકળતાં ચારણપુત્રી જાસલ ચિતા પર ચડી. તેનાં ચરણોની દસે અંગુલિઓમાંથી એક સાથે અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળી ને તેણે ચિતાને ભડભડાટ પ્રજ્વલિત કરી. થોડી વારમાં સર્વભક્ષી અગ્નિદેવની રંગબેરંગી જ્વાળાઓ ભડક ભડક અવાજ કરી ચિતા પર ખેલવા લાગી. એવામાં ઝૂંપડીમાંથી–ચિતા ઉપરની ઝૂંપડીમાંથી સતીનો સ્વર આવ્યોઃ—

"વીર લાધવા! તું મારો સાત જન્મારાનો ભાઇ છે. બીધા વિના તું ચિતા પર આવ ને છેવટનો કમખો આપી પાછો સિધાવ."

ખરો મર્દ, પવિત્ર ચરિત્ર, મેર લાધવો છલંગ મારી ચિતા પર ચડ્યો. પણ ચમત્કાર! અગ્નિની જ્વાળા તેને ઠંડકદાતા લાગી! બહેનના ખોળામાં તેણે શ્રીફળ, કમખો ને ચૂંદડી મૂક્યાં તથા બહેનના પવિત્ર શરીર ઉપર ઘૃતનો હોમ કર્યો ને અશ્રુપૂર્ણ નયને હાથ જોડી તે ઊભો રહ્યો!

સતી જાસલ બોલીઃ "ભાઇ તને શું આપવું? તારે માયામિલકત છે, છૈયાંછોકરાં છે ને લાજઆબરૂ પણ છે; પરંતુ મારૂં વચન છે કે, જે તારા કુળનો હશે, તે કદી સત નહિ ચૂકે."

"તથાસ્તુ આઇ" એટલો ઉચ્ચાર કરી રોતો રોતો લાધવો વગર આંચે ચિતા પરથી નીચે ઊતર્યો.

જોતજોતામાં સતી જાસલનું સ્થૂળ શરીર ભસ્મીભૂત બની ગયું; પણ તેનું અમર નામ તો ભસ્મીભૂત નજ થયું.

નવ મહિને પુનસરીને પુત્ર સાંપડ્યો. તેના વંશજો હજુ કાટવાણામાં છે, તેમજ લાધવાના વંશજો હજુ કૂછડીમાં જોવાય છે.

ચારણિયાણી જાસલ આઈનો પાળિયો હજુ કાટવાણાને પાદર ઊભો છે અને એની એ ડેરવાવનાં જળ પણ હજુ જાસલની કીર્તિ અસ્પષ્ટ સ્વરે ગાઈ રહેલ છે. સર્વભક્ષી કાળ કીર્તિને ખાવા અશક્ત છે, એ કવિકથન ઘણું સત્ય છે.×

૧૫૭–સતી રૂપી અને સોઢી

મોઢવાડાનો કિલ્લો આજે દરબારી અમલદારોનો ઉતારો બન્યો છે. એના ખળભળી ગયેલા પથ્થરો ખડકીને મહેમાનોનું પાયખાનું કરેલું છે. પાદરમાંથી એક પાળિયો લાવીને કડિયાઓએ એને નવા ઉતારાના ઉંબર નીચે ચણી લીધો છે. હૈયાના અણરૂઝયા ઘા જેવા થોડા અક્ષરો હજુ પણ અમલદારોના ચરણ નીચે ઘસાતા પાળિયામાં અણભૂંસ્યા રહ્યા છે. એવા પાળિયાથી કેટલાંએ ગામોમાં ઉતારા ચણાયા હશે!

એ કિલ્લો મોઢવાડાના મેર દુદા ભગતે બંધાવેલ હતો. ભગતને રૂપી અને સોઢી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી.

એક વખત બૂમ પડી કે, વાઘેરો ગામની ગાયો વાળીને જાય છે. ગોવાળિયા ઘા નાખતા ભગત પાસે દોડ્યા. ભગત પોતાની રોઝી ઘોડી ઉપર ચડી, ભેટમાં તલવાર અને હાથમાં ભાલું લઈ સહુ મેરોની મોખરે નીકળ્યા.

સાંજ પડી ત્યાં તો કારમી હણહણાટી દેતી રોઝી ઘેર આવી. પલાણ ઉપર સવાર નહોતો. રોઝી આકાશની સામે જોઇને ચીસો પાડવા લાગી, જાણે પોતાના ધણીને વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગપુરીમાં વિચરતો જોતી હોય ને!

સોઢીએ ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં ઘોડીની હણહણાટીનો ભેદ સમજી લીધો. એણે ચીસ પાડી કે, "દુદો રણમાં રહ્યો."

એટલું સાંભળતાં તો "જય અંબે, જય અંબે" બોલતી રૂપી

× શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર" માંથી.
—પ્રયોજક

ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. એની આંખોમાં જાણે સતના દીવડા પ્રકટ થયા. એના હોઠ કંપવા લાગ્યા. એ ગામને પાદર ચાલી નીકળી. પાછળ આખું ગામ ઊલટયું. એ હાથની તાળી પાડતાં તો આગની જ્વાળાઓ છૂટી. ચિતામાંથી રૂપીએ જોયું કે, સોઢીનું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું છે, સોઢીની આંખોમાં સત ભભૂકવા લાગ્યું છે; એટલે રૂપીએ રાડ નાખીઃ "સોઢી! આજ નહિ, ખમૈયા કરી જા બહેન!"

સોઢી બોલીઃ "કાં બાપ! તારે એકલાં જઇને ભગતની ચાકરી કરવી છે ને મને આ ભવસાગરમાં રઝળતી મેલવી છે."

ઝૂંપડીમાંથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો. રૂપી બોલીઃ "બહેન! તારા ઉદરમાં ઓધાન છે. જા મારૂં વચન છે કે, એક વરસ વીત્યે તને સત ચડશે. એક વરસ પૃથ્વીમાં રહીને ભગતના દીકરાને મોટો કરજે, મારા નામની વાવ ચણાવજે અને બ્રાહ્મણોને જમીન દેજે. જા મારાથી સવાયાં સત તારાં ગણાશે."

રૂપીનો દેહ રાખ બની ગયો, આત્મા દુદા ભગતના આત્મામાં ભળી ગયો અને સોઢીએ રૂપીના નામની વાવ બંધાવી. બ્રાહ્મણોને ચારકોસી વાડી, ચોવીસ વીઘાં જમીન અને ચોવીસસો કોરી રોકડી દીધી. દીકરાને જન્મ દીધા પછી બરોબર એક વરસે એનેય સત ચડયું.

આજ મોઢવાડાને પાદર રૂપીવાવ મોજૂદ છે. સોઢીનો ચોરો પણ ચણેલો છે. બ્રાહ્મણને દીધેલી વાડી અને જમીન પણ હજુ કોઇએ ઝૂંટવી નથી લીધી.×

× શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર" માંથી.
—પ્રયોજક

૧૫૮–શ્રીમતી કૃષ્ણભાવિની દાસ

એ સન્નારીનો જન્મ બંગાળામાં થયો હતો. એમનું લગ્ન કલકત્તા હાઇકોર્ટના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ અને લક્ષાધિપતિ બાબુ શ્રીનાથના પુત્ર દેવેંદ્રનાથ દાસ સાથે થયું હતું. દેવેંદ્રનાથે પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ અને સેન્ચ્યુરી કૉલેજના પ્રોફેસર હતા. કૃષ્ણભાવિની દાસને બાલ્યાવસ્થામાં સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. પતિ પ્રત્યે તેમને અગાધ પ્રેમ હતો. પતિની સાથે પોતે ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં વિલાયત ગયાં હતાં અને આઠનવ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યાં હતાં. વિલાયતનિવાસ સમયે એમણે મોજશોખમાં પોતાનું જીવન ન ગાળતાં, વિદ્યાધ્યયનમાંજ ચિત્ત પરોવ્યું હતું. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના વિશાળ પુસ્તકાલયમાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસીને એ અનેક વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં. એમના પતિ પણ એક સ્વદેશભક્ત પુરુષ હતા. બંનેના મનમાં અભિલાષ હતો કે, સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી દેશસેવાના પવિત્ર કાર્યમાં નિમગ્ન થઇશું. દેવેંદ્રનાથ ભારતમાં આવીને કલકત્તાની સેન્ચ્યુરી સ્કૂલમાં જોડાયા, જેને પાછળથી કૉલેજનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. એક સાચી સહધર્મિણીને છાજે, એવી રીતે કૃષ્ણભાવિની પતિને એમના દરેક કાર્યમાં મદદ અને સલાહ આપી મંત્રીની ગરજ સારતાં. શ્રીમતી કૃષ્ણભાવિની દાસને સંતાનમાં એકજ બાલિકા હતી અને તે પણ બાળવયમાં એમની આંખ આગળ પરલોક સિધાવી હતી. એમના સ્નેહાળ પતિએ પણ યુવાવસ્થામાંજ પરલોકગમન કરીને શ્રીમતી કૃષ્ણભાવિનીના જીવનને અંધકારમય બનાવ્યું. એ સમયે શોકાતુર ન થતાં, શ્રીમતી કૃષ્ણભાવિનીએ પતિને પ્રિય હતાં એવાં દેશહિતકારી કાર્યોમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાની દેશી બહેનોની દશા સુધારવાનું તથા તેમને કેળવવાનું કામ એમણે શુદ્ધ હૃદય અને ઉમંગથી

ઉપાડી લીધું. કલકત્તામાં સ્ત્રીમંડળ નામની એક સંસ્થા હતી. તેનાં પોતે મંત્રી બન્યાં અને બીજી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓની મદદથી ઝનાનામાં વસતી સ્ત્રીઓમાં ઘેરઘેર ફરીને કોઇ પણ જાતના ન્યાતજાતના ભેદ વગર શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય આરંભ્યું. એ કાર્ય તેમણે અનેક વર્ષ સુધી અસ્ખલિત રીતે કર્યું હતું. પોતાના એ કાર્યમાં તેમણે સરકારની મદદનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો; કારણકે સરકારની મદદ સ્વીકારતાંવારજ સંસ્થાને પોતાની સ્વતંત્રતા ખોવી પડે છે અને સરકારે માની લીધેલી પદ્ધતિએ ચાલવું પડે છે; એ એમને જરાયે પસંદ નહોતું. એ તો સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરીને સ્ત્રીશિક્ષણના કાર્યમાં પોતાના અનુભવમાં આવેલી પદ્ધતિઓ અજમાવવા માગતાં હતાં. સાધારણ શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓ પાસેથી પણ એ તદ્દન નિરક્ષર સ્ત્રીઓને જ્ઞાન અપાવવાનું કામ લેતાં હતાં. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં કેળવાયલી સ્ત્રીશિક્ષિકા મળી આવે, ત્યાંસુધી સ્ત્રીકેળવણીનો આરંભ થવો ન જોઇએ, એવું માનનારાંમાંનાં તેઓ એક નહોતાં.

તેમણે એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી અને તેની સાથે કન્યાઓનું નિવાસગૃહ પણ હતું. ગરીબ કુટુંબની અનેક કન્યાઓ ત્યાં શિક્ષણ પામતી. અનેક અનાથોને એ મદદ આપતાં હતાં.

પતિત સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનું કાર્ય પણ એમણે ઉપાડી લીધું હતું અને તેમને સારૂ એક સંરક્ષણગૃહ પોતે નિભાવતાં હતાં.

પોતે એક સુધારક કુટુંબનાં સ્ત્રી હતાં. દસકો વિલાયત રહ્યાં હતાં, છતાં આર્યસભ્યતાનો તિરસ્કાર નહોતાં કરતાં; તેમજ વેશ કે વાણીમાં મડમ બની ગયાં નહોતાં. એક સામાન્ય પડદાનશીન સ્ત્રીની પેઠે તેઓ લજ્જાપૂર્વક વાતચીત કરતાં. એક હિંદુવિધવાને શોભે એવા સ્વાર્થત્યાગ, નિરભિમાન અને ભક્તિની સાથે, પશ્ચિમના સમાજસેવાનો ઉત્સાહ અને કાર્યપદ્ધતિનું તેમણે મિશ્રણ કર્યું હતું. તેઓ બંગાળી ભાષામાં સારા લેખો અને કવિતા લખતાં; તેમના ગદ્ય લખાણોમાં તેમના વ્યક્તિત્વની પ્રબળ છાપ હતી.

પોતે પડદાનશીન હિંદુ સન્નારી અને લક્ષાધિપતિની પુત્રવધૂ હોવા છતાં, ઘણીજ સાદાઇથી રહેતાં અને એક સંન્યાસિનીના જેવું કઠિન તપસ્યામય જીવન ગાળતાં હતાં. એમ કહે-

વાય છે કે, એ શ્રીમંત રમણી કલકત્તા જેવા શહેરમાં કેવળ મહિનાના પંદર રૂપિયાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હતાં. પોતાની સંસ્થાઓને સારૂ ફંડ ઉઘરાવવા માટે પોતે કલકત્તાના ભીડવાળા રસ્તાઓમાં પગે ચાલીને જતાં.

કોઇ પણ પ્રકારે પ્રસિદ્ધિમાં આવવું, પોતાના કામનાં વર્તમાનપત્રોમાં બણગાં ફુંકાવવાં, એ એમને જરા પણ પસંદ નહોતું. એ કદી કોઇને પોતાની છબી પાડવા દેતાં નહિ; પરંતુ આચાર્ય સર જગદીશચંદ્ર બસુના ઘરમાં એ એક વાર વાતોમાં ગૂંથાયાં હતાં, તે સમયે મિસ લાર્ચર નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ તેમનું એક ચિત્ર પેન્સિલથી ઉતારી લીધું. તે ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં મોડર્ન રીવ્યુ માસિકમાં છપાયું હતું.×

× 'મોડર્ન રીવ્યુ' ૧૯૧૯ એપ્રિલ તથા 'સ્ત્રીબોધ' પુ૦ ૬૩, અંક ૬ ઉપરથી. —પ્રયોજક

१५९-देवी शारदासुंदरी

ધર્મ અને સંસારસુધારા સંબંધી પોતાનાં તેજસ્વી ભાષણોથી એક સમયે સભાઓ ગજાવી મૂકનાર, પ્રબળ ભક્તિ અને નિર્મળ ચરિત્રથી એ સમયના યુવકો ઉપર સદાને માટે પવિત્ર છાપ પાડનાર અને હિંદુ પ્રજાને અજ્ઞાનતા અને વહેમના પડદામાંથી બહાર લાવી શુદ્ધ એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કરનાર, 'નવવિધાન' બ્રાહ્મોસમાજના સ્થાપક અને આચાર્ય બાબુ કેશવચંદ્ર સેનના નામથી અમારા પ્રિય વાચકો જાણીતા હશે. એ આગેવાન સુધારકના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ પચીસ વર્ષે, તેમનાં વૃદ્ધ માતુશ્રી ૮૮ વર્ષની પાકી વયે ગુજરી ગયાં હતાં. જે પુણ્યવતી નારીએ કેશવચંદ્ર જેવા નરરત્નને જન્મ આપ્યો અને વિચારોમાં મતભેદ હોવા છતાં પણ અનેક આફતોને પ્રસંગે તેમના પક્ષમાં ઊભાં રહી, એક સાચી માતાની ખરી દિલસોજીથી જેમણે તેમનું રક્ષણ કર્યું, તે સન્નારીની જીવનકહાણી સાદી હોવા છતાં પણ, આપણા દેશની સ્ત્રીઓને લાભદાયક છે.

એ સન્નારીને સંબોધીને મહાત્મા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે એક વખત કહ્યું હતું કે, "માતા ! ખરૂં કહું છું કે, એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે આખી દુનિયા તારા ઉદર અને આંતરડાંની આસપાસ તાંડવ નૃત્ય કરશે; કેમકે આના (કેશવને બતાવીને) જેવો પુરુષ તારા ગર્ભમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે."

એ સન્નારી વિષે લખતાં આચાર્ય શ્રી. પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર લખી ગયા છે કે, "જ્યારે કેશવની મહત્તા ભવિષ્યની કદરદાન પ્રજા પિછાનશે, ત્યારે એની ભલી, ઉદારહૃદયા માતાના સદ્ગુણોની પ્રશંસા થયા વગર રહેશે નહિ."

કેશવની મહત્તા સ્વીકારાઇ છે એટલે હવે અમે એમની માતાનો કાંઇક પરિચય આપીશું.

એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૯:માં હુગલી જિલ્લામાં ત્રિવેણી-ના તટ ઉપર ગરીફા ગામમાં એમના મોસાળમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ગૌર હરિદાસ હતું અને એ ન્યાતે તથા ધંધે વૈદ્ય હતા. શારદાસુંદરીને ભાંડુમાં ત્રણ બહેન અને એક ભાઈ હતાં. એમનું કદ ઊંચું અને વર્ણ ગૌર હતો. ગૌરહરિ ધાર્મિક વૃત્તિના પુરુષ હોવાથી પોતાના સંતાનોમાં તેમણે ઊંચા પ્રકારના ધાર્મિક સંસ્કાર પાડ્યા હતા. આપણે હાલમાં જેને કેળવણી કહીએ છીએ, તેવી નિશાળની કેળવણી શારદાસુંદરીને મળી નહોતી. એમને સહેજસાજ વાંચતાં તથા ભાગ્યુંતૂટ્યું લખતાં માત્ર આવડતું હતું; પરંતુ એ જમાનાનું સ્ત્રીશિક્ષણ બીજા-જ પ્રકારનું હતું. શારદાસુંદરીને રામાયણ–મહાભારત આદિ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથો મોઢે હતા. એ કથાઓના શ્રવણથી બાલ્યા-વસ્થામાંજ પિતૃભક્તિ, પતિભક્તિ, સત્યપરાયણતા આદિ ઉચ્ચ ગુણો તેમના હ્રદયમાં સ્થાન પામ્યા હતા. ધર્મની લાલસા તો એમના કુટુંબની રગેરગમાં ભરેલી હતી. એમના મોટાભાઈ ધર્મ-ના આવેશમાં આવી જઈને આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી ઘરબાર છોડી સંન્યાસી બની ગયા હતા. શારદાસુંદરીમાં એ ધાર્મિકભાવ ઉપરાંત ગૃહકાર્યમાં કુશળતાનો પણ ગુણ હતો. નવ વર્ષની બાળવયે તેમનું લગ્ન બંગાળ બેંકના દીવાન રામકમલ સેનના પુત્ર પ્યારીમોહન સેન સાથે થયું હતું.

દીવાન રામકમલ સેન મોટા પગારવાળા અને રાજદરબારમાં આબરૂ ઇજ્જતવાળા અમલદાર હતા. તેઓ પરમ ભક્ત વૈષ્ણવ હતા. તેમને ઘેર પૂજાપાઠ, કથાકીર્તન વગેરે ધાર્મિક કાર્યો નિય-મિત રીતે થતાં હતાં. સંસારમાં રહેવા છતાં એ સાચા વૈરાગી હતા. દસ વર્ષની બાળવયે શારદાસુંદરી સાસરે આવ્યાં અને તેમના નિર્મળ, શાંત, સરળ સ્વભાવને લીધે તેઓ સસરાનાં માનીતાં થઈ પડ્યાં. સૌથી નાનાં હોવાને લીધે એમને સાસુ, નણંદો તથા જેઠાણીઓના તાબામાં રહી, તેમની આજ્ઞાનુસાર ઘરનું કામકાજ કરવું પડતું; પરંતુ એ બધાં કામ ઘણીજ પ્રસ-ન્નતાથી અને નમ્રતાથી કરતાં. સાસુ કે નણંદ તરફથી કોઈ વાર એમને કટુ વચન પણ સાંભળવાં પડતાં; પણ ધૈર્યપૂર્વક બધું સહન કરતાં. અપૂર્વ ધૈર્ય, નમ્રતા અને સ્વાર્થત્યાગના જે સદ્ગુણો એમણે એ સમયે પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે એમને ભવિષ્યના જીવનમાં

ઘણા ઉપયોગી થઇ પડ્યા.

ધર્મનું ઊંડું રહસ્ય સસરાજી તરફથી એમના સમજવામાં આવ્યું હતું. એક સમયે બાળવધૂ શારદાસુંદરી ઘરના મંદિરમાં બેસીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરી રહ્યાં હતાં, તે સમયે એમના સસરા રામકમલ સેને જઇને પૂછ્યું: "દીકરિ ! તું શાને સારૂ પૂજા કરે છે ? ધન, સંતાન કે સુખસમૃદ્ધિને સારૂ તું ઠાકોરજીની પૂજા કરી રહી છે ?" નિર્દોષ, સરળહૃદયા પુત્રવધૂએ ઉત્તર આપ્યો: "હાસ્તો, બીજા શાને માટે પૂજા થતી હશે, એ હું જાણુતી નથી." સસરાએ કહ્યું: "એક બીજી વસ્તુ છે અને એજ વસ્તુ માટે મનુષ્યોએ ભગવાનની પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવી જોઇએ. પોતાની રક્ષાને માટે એની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ. ભગવાનને એજ પ્રાર્થના કરવી જોઇએ કે, 'હે પિતા ! આ સંસારમાં અને પરલોકમાં મારૂં રક્ષણ કરજો.' "

શારદાસુંદરીના પતિ પ્યારીમોહન સેન એક પુણ્યાત્મા અને શુદ્ધ હૃદયના પુરુષ હતા. તેઓ પત્ની ઉપર અગાધ પ્રેમ રાખતા અને તેમને પ્રસન્ન રાખવા સદા પ્રયત્ન કરતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં શારદાસુંદરીના સસરાનો સ્વર્ગવાસ થયો. ત્યારપછી એ કુટુંબની આર્થિક દશા ઘણી સારી રહી નહિ. દુર્ભાગ્યે ચાર વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં શારદાસુંદરીના પતિ પ્યારીમોહને પણ પરલોકગમન કર્યું. એ સમયે શારદાસુંદરીની વય કેવળ પચીસ વર્ષની હતી. એ સમયે તેમને ત્રણ નાના નાના પુત્ર અને ત્રણ પુત્રી સંતાન હતાં. વિધવા થયા પછી એમની આર્થિક દશા ઘણી દયાજનક થઇ પડી. ઘણાં સંકટ વેઠીને, અપમાન સહન કરીને તેમણે બાળકોને ઉછેર્યાં અને ઉચ્ચ શિક્ષણથી વિભૂષિત કર્યાં. જ્યેષ્ઠ પુત્ર કેશવચંદ્રે નિશાળ અને કૉલેજમાં ઉત્તમ ખ્યાતિ મેળવી; એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રભુભક્તિનો પણ પરિચય આપવા માંડ્યો; પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રભાવથી હિંદુઓના અનેક રીતરિવાજ ઉપરથી એની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ. મૂર્તિપૂજા, વહેમ, રૂઢિ વગેરે માટે તેને જરા પણ માન રહ્યું નહોતું. એમના કુટુંબમાં પ્રચલિત રીત પ્રમાણે કેશવને જ્યારે ગુરુમંત્રથી દીક્ષિત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે એણે સ્પષ્ટ ના કહી. એથી એમના કાકા હરિમોહન સેનને ઘણું ખોટું લાગ્યું. કુટુંબમાં તથા ન્યાતજાતમાં ખળભળાટ મચી

ગયો. બધા તરુણ કેશવને નિંદવા લાગ્યા. કેશવની માતાની સ્થિતિ એથી ઘણી કફોડી થઇ પડી.

પતિના મૃત્યુ પછી ઘણી દીન દશામાં તેમનું જીવન વ્યતીત થતું હતું; તેમાં કેશવનું આવું વલણ જોઇને એમને શંકા થવા લાગી કે, “રખે કેશવને ધર્મભ્રષ્ટ ગણીને સાસરિયાં તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકે. એવું થાય, તો નાનાં નાનાં સંતાનવાળી એ વિધવાની કેવી દુર્દશા થાય?” એ વિચારથી એ પુત્રને દીક્ષા લેવાને વારંવાર સમજાવવા લાગ્યાં. એક દિવસ તો શુભ મુહૂર્ત જોઇને પોતાના ભત્રીજા મોહિન, જોગીન અને કેશવને એકસાથે મંત્રદીક્ષા દેવાનું નક્કી પણ કર્યું. કેશવચંદ્ર સેને એ અરસામાં કેટલાક દિવસ પહેલાંથીજ મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથ ઠાકુરને ઘેર જવા-આવવા માંડયું હતું. મંત્રદીક્ષાની તૈયારી જોઇને આજે એ ઘેર-જ ન આવ્યા. પૂજાની બધી સામગ્રી તૈયાર છે. માતા શારદા-સુંદરી રાહ જોઇ રહ્યાં છે. ન્યાતવાળાને તથા સ્નેહીઓને જમાડ-વાની પણ તૈયારી થઇ છે; પરંતુ જેની ખાતર આ બધી તૈયારી હતી, તે કેશવચંદ્ર ત્યાં નહોતા. આખો દિવસ વ્યતીત થઇ ગયો, પણ કેશવ નજ આવ્યા. ત્યારે સ્નેહાળ માતાને આશંકા થવા લાગી કે, “પુત્ર ખ્રિસ્તી થઇ ગયો હશે.” એ સમયમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ ખ્રિસ્તીધર્મનું શરણ લેતા હતા; પરંતુ માતાની એ શંકા ખોટી પડી. સાંજ પડતાં કેશવચંદ્ર ઘેર પાછા આવ્યા. ગુરુ મહારાજ ઘણા નિરાશ થયા. માતાને પણ ઘણું ખોટું લાગ્યું; પરંતુ કોઇએ કાંઇ કહ્યું નહિ. કેશવને મંત્ર આપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. બીજે દિવસે કેશવચંદ્ર બ્રાહ્મોસમાજનાં કેટલાંક પુસ્તક જનની પાસે મૂકીને ચાલ્યા ગયા. એ બ્રાહ્મોસંગીત ભજ-નનાં પુસ્તક હતાં. દેવી શારદાસુંદરીનો ધર્માનુરાગ ઘણો પ્રબળ હતો. એ ગ્રંથોમાં સારી વાતો વાંચ્યાથી એમનું ચિત્ત એ તરફ આકર્ષાયું. એમણે સાંભળ્યું હતું કે, કેશવ બ્રહ્મજ્ઞાની થશે. ગુરુ-ની પાસે મંત્ર ગ્રહણ કરશે નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાની કોને કહે, બ્રાહ્મો-સમાજ ક્યાં છે અને કેવો છે,એ વિષે તેમને કાંઇ ખબર નહોતી. એ તો સરળ પ્રકૃતિનાં સીધાં, સાદાં સ્ત્રી હતાં; પરંતુ બ્રાહ્મો-સમાજનાં પુસ્તકો વાંચ્યાથી એમને એટલી તો ખાતરી થઇ કે, એમાં લખેલી વાતો બહુ સારી છે. માતા એ પુસ્તકને લઇને ગુરુજીની પાસે ગયાં અને કહેવા લાગ્યાં: “જુઓ, કેશવને કેવો

ધર્મ મળી આવ્યો છે? હું તો આમાં કાંઇ સમજતી નથી." ગુરુદેવે પુસ્તક વાંચીને સંતોષ જાહેર કર્યો તથા જણાવ્યું: "આ ધર્મ તો બહુ સારો જણાય છે; પરંતુ એનું પાલન કરી શકાય તો સારી વાત; પણ માતા! હવે તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જે માર્ગે કેશવ ચાલી રહ્યો છે, તે માર્ગ એના કલ્યાણનો છે." ગુરુવાક્યથી જનનીના ચિત્તને સંતોષ થયો.

ત્યાર પછી શારદાસુંદરી ઉમંગભેર પુત્ર પાસેથી તેના ધર્મની વાતો સાંભળતાં. એ જોઇને કુટુંબની તથા પાડોશની અનેક સ્ત્રીઓ મેણાં મારતી કે, "માતાજ કેશવને ચડાવીને બગાડી રહી છે." વસ્તુતઃ કેશવચંદ્રના પ્રથમ જીવનમાં તેમનાં જનની ધર્મમાર્ગમાં એક ઉત્તમ સાધિકારૂપ હતાં. માતા કહેતાં કે, "મારો કેશવ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ ભક્ત છે. તેનું શરીર કદી અસ્વચ્છ કે દુરાચારી જોવામાં આવતું નહિ. જે મલિનતા બીજાં બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે અપવિત્ર કરે છે, તે મલિનતાથી કેશવ મુક્ત હતો. શરીરે ઠાકોરજીના નામની છાપ મારવી, નાકથી તે કપાળ સુધી ટીલું કરવું, ગળામાં માળા ધારણ કરવી વગેરે સાજ સજીને ભક્ત બનવું મારા કેશવને ઘણું પસંદ હતું; માટે એ નાસ્તિક અને વિધર્મી નહિ નીવડે એવી મારી ખાતરી છે."

કેશવચંદ્રે જ્યારે જોયું કે, એ વિશાળ કુટુંબમાં કેવળ એક માતાજ તેમના ધર્મમાર્ગમાં ઉત્સાહ પ્રદાન કરનારી છે, ત્યારે તેમણે પોતાના સુંદર અક્ષર વડે એક પ્રાર્થના લખી આપીને કહ્યું: "મા! તમે દરરોજ આ પ્રાર્થનાનો પાઠ કરજો." એ કાગળ દેવી શારદાસુંદરીએ ભીંતે ચોડી રાખ્યો હતો અને દરરોજ તેનો પાઠ કરતાં હતાં. તેમના જેઠ હરિમોહન સેને એ કાગળ ઉપર નજર પડતાં તેને ઉખાડીને ફાડી નાખ્યો હતો.

દેવી શારદાસુંદરી પોતે શુદ્ધ સનાતનધર્મનાં અનુયાયી હતાં અને આર્યગ્રંથોમાં બતાવેલા વૈધવ્યધર્મનું યથાયોગ્ય પાલન કરી રહ્યાં હતાં; છતાં એમનું હૃદય સંકીર્ણ અને ધર્માંધ નહોતું. એમના વિચારો એટલા ઉન્નત હતા કે, પોતાના પુત્રના સંસારસુધારા અને ધર્મની બાબતમાં આગળ પડતા વિચારો સાથે તેમનો મેળ ખાતો. કેશવચંદ્ર સેને બ્રાહ્મોધર્મ ગ્રહણ કર્યો, ત્યારની પોતાની અવસ્થાનું વર્ણન તેઓ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

"મારા પુત્રના બ્રાહ્મોધર્મમાં વટલાઇ જવાથી મારે ઘણું દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. મારા જેઠ તરફથી મારા માથા ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો હતો. મને દુઃખ દેવામાં કુટુંબીઓએ કચાશ રાખી નહોતી. ચોધાર આંસુ પાડ્યા વગર મારો એક પણ દિવસ જતો નહિ. વારેઘડીએ હરિમોહન બાબુ ગુસ્સે થઇ જઇને મને કહેતા કે, 'કેશવના આગળ પડતા ધાર્મિક વિચારોને નહિ રોકીને તેંજ એને બગાડ્યો છે.' મને પણ એ સમયે તો કોઇ કોઈ વાર એમ લાગતું કે, કેશવે ખોટું કર્યું છે; પણ હવે હું એ દૃષ્ટિએ જોતી નથી."

દેવી શારદાસુંદરીને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે, એમનો પુત્ર અનાચાર કે અધર્મને માર્ગે નથી જઈ રહ્યો, તેથી એમણે બધાં મેણાં અને ત્રાસને શાંતિપૂર્વક સહન કર્યાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૩ ની ૧૧ મી જાનેવારીએ કેશવચંદ્રે પોતાના પુત્રનો જાતકર્મ સંસ્કાર બ્રાહ્મોવિધિ પ્રમાણે કર્યો. એના આખા કુટુંબને એ વાત રુચી નહિ. તેઓ ઘણા ગુસ્સે થઇને એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને બદલે ઘરબાર છોડીને બહાર ચાલ્યાં ગયાં. એ સમયે કેશવજનની દેવી શારદાસુંદરી એકલાંજ ઘરમાં રહ્યાં.

પરાધીન હિંદુવિધવાને માટે એ એક મોટું સાહસ હતું; પરંતુ એમનો અંતરાત્મા સાક્ષી આપતો હતો કે, કેશવ અનુચિત કૃત્ય નથી કરી રહ્યો. એ વિશ્વાસને લીધે એમણે પુત્રનો પરિત્યાગ કર્યો નહિ.

દેવી શારદાસુંદરીને કોઈપણ ધર્મ માટે દ્વેષભાવ નહોતો. બાલ્યાવસ્થામાં પિયેરમાં શાક્તધર્મ જોયો હતો. સાસરામાં આવ્યા પછી ચુસ્ત વૈષ્ણવધર્મનું પાલન કરવું પડ્યું હતું. એથી એમના વિચારમાં સાંકડાપણું નહોતું હિંદુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મ, ખ્રિસ્તી બધાને એ સમાનતાથી જોતાં. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં રહેલી સમાનતા અને સારા અંશોને એ જોતાં અને કોઇના પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં નહિ.

ધર્મ સંબંધી એમના વિચારો દિનપ્રતિદિન કેવા ઊંચા થતા હતા, તેનું ભાન યાત્રા સંબંધી તેમણે દર્શાવેલા વિચારો ઉપરથી થઈ શકે છે. તેઓ લખે છેઃ—

"જગન્નાથજીની જાત્રાએ ગયાં, ત્યારે અમે પણ રથની

આગળ રસ્તામાં આડાં પડચાં કે રથનું દોરડું અમારા માથાને સ્પર્શ કરે. હું ધારતી હતી કે, એથી મને મોટું પુણ્ય થશે, પણ હવે હું એવું માનતી નથી. એ તો એક બાળકની કલ્પનામાત્ર હતી. હજુ પણ હું પવિત્ર તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રા કરૂં છું, પણ કેવળ પુણ્ય કમાવાની આશાથી નહિ. મંદિરોમાં દર્શન કરવા જવું, એ સારી વાત છે એમાં તો સંદેહ નથી; પરંતુ એ તો માતપિતાને બાળકો માટે એક પ્રકારનો પ્રેમ હોય છે–હું જેવી રીતે મારાં લાડકાં બચ્ચાંઓને ચાહું છું–તેના જેવું એ છે; એથી વધારે કાંઇ નથી. વ્રત અને યાત્રાઓ એ કેવળ બાહ્યરૂપ છે, ઉપરનાં છોતરાં છે; પણ અંદરનું ફળ નથી, એ ખાતરી રાખજો. એમાં આનંદ સમાયલો છે, છતાં એનાથીજ મુક્તિ નહિ મળે. અશુદ્ધ આત્માને મુક્તિ નથી મળી શકતી. હૃદયમાંની અશુદ્ધિ કાઢી નાખીને એને નિર્મળ બનાવવું જોઇએ. બાલ્યાવસ્થામાં પરણીને સાસરે આવી, ત્યારથી હું આ કુટુંબના ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઊછરી છું. મેં કદી અપવિત્ર કર્મ થતાં જોયું નથી; કદી ખરાબ વિચારમાં ગરકાવ થતાં કોઇને દીઠાં નથી; મેં મારા જીવનની પ્રત્યેક પળ કાંઇ ને કાંઇ સારા કામમાં ગાળી છે. ધીમે ધીમે ધર્મના સંસ્કારો માટે મને અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઇ અને તીર્થયાત્રા કરવાનો, મંદિરોનાં દર્શન કરવાનો શોખ પણ ઉત્પન્ન થયો—હજુ પણ હું ઘણી પૂજા કરૂં છું; પરંતુ મારા હૃદયમાં ઊંડો વિશ્વાસ એજ છે કે, ઇશ્વર એક છે અને નિરાકાર છે. એની દયા વગર મારી ગતિ નથી. એ પ્રભુની ઇચ્છાનેજ આધીન થઇને, હું તેને શરણે રહેવા ચાહું છું. જો હું સંપૂર્ણપણે અને શુદ્ધ હૃદયથી એનું શરણ લઇશ; તો પછી હું સ્વર્ગમાં જાઉં કે નરકમાં, તેની મને જરા પણ પરવા નથી.”

દેવી શારદાસુંદરીનું કુટુંબ ઘણું મોટું હતું. એમને અનેક પૌત્રપૌત્રી હતાં; પરંતુ ખેદની વાત છે કે, એ પવિત્ર વિધવાના દુઃખમાં વધારો કરવા એમનાં બધાં સંતાન એમની હયાતીમાંજ સ્વર્ગવાસ પામ્યાં હતાં. કેશવચંદ્ર સેન અને કૃષ્ણવિહારી સેન તો બહુ પ્રસિદ્ધ પુરુષો હતા. એમના મૃત્યુથી આખા દેશે શોક દર્શાવ્યો હતો, તો શારદાસુંદરીના શોકની તો સીમાજ ક્યાંથી હોય ? એમનાં અનેક પૌત્રપૌત્રીઓ તથા દૌહિત્રો પણ અલ્પ સમયમાં તેમના દેખતાંજ કાળને વશ થયાં હતાં; પરંતુ

પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી, એમણે શાંતિપૂર્વક એ બધાં દુઃખ સહન કર્યાં હતાં. એ સંબંધમાં પોતે લખે છેઃ—

" મારાં સગાંઓનાં પૌત્રપૌત્રી તથા દૌહિત્ર દૌહિત્રીઓના ઘણા વિશાળ કુટુંબમાં હર્ષ અને શોક તો વારાફરતી આવ્યાજ કરવાનાં. હવે તો એ રોજનો બનાવ થઇ ગયો છે; પણ એ કસોટીમાં તપાયાથી મારામાં રહેલું તાંબાનું મિશ્રણ નીકળી ગયું છે અને હું એવી દશાએ પહોંચી છું કે, સુખ કે દુઃખ મને અસર કરી શકતાં નથી. હું જોઉં છું કે, મારા કુટુંબની એક શાખા રાજગાદીએ પહોંચવા યોગ્ય સ્થિતિમાં આવી છે;* ત્યારે બીજી શાખા ઘરબાર અને પૈસા વગર વલખાં મારી રહી છે, એથી હર્ષના સમાચાર મારા ચિત્તને પ્રફુલ્લ નથી કરી શકતા અને શોકના સમાચાર મને નિરુત્સાહી નથી કરતા. હું એ બધામાં બુદ્ધિમાન પ્રભુની લીલા જોઇ રહી છું અને મારા વિશાળ કુટુંબથી વીંટળાયલી એક આંખ હસતી અને એક આંખ રડતી રાખીને, અંતકાળની વાટ જોતી પ્રભુની સાંનિધ્યમાં બેસી રહી છું. "

કેવી સરળ પણ ઉદાર ધર્મભાવના !

દેવી શારદાસુંદરીમાં દયાનો અંશ ઘણો હતો. કોઇનું પણ દુઃખ જોઇને તેમનું હૃદય પીગળતું અને એ મદદ કરવા તૈયાર થતાં. પડોશમાં કે સગાંસંબંધીમાં કોઈ માંદું હોય, તો પોતાની અશક્તિની પણ પરવા ન કરતાં, તેની ચાકરી કરવા સારૂ જતાં. વિધવા થયા પછી એમની આર્થિક દશા સારી નહોતી, છતાં પોતાની પાસે જે થોડુંઘણું હતું, તેમાંથી ગરીબોને દાન કરવાનું ચૂકતાં નહિ. તારા નામની એક દાસીને તો એ ઘણીજ મદદ કરતાં. પોતાને ખર્ચે એને દૂરદેશાવરની યાત્રાઓ કરાવી હતી. બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ હમેશાં તેમના આશ્રયની આશા રાખતા અને કદી નિરાશ થતા નહિ. એમના એવા દયાળુ અને દુઃખીઓ પ્રત્યે લાગણીવાળા સ્વભાવને લીધે, જૂના વિચારના તેમજ સુધારાવાળા સર્વેમાં એ એકસરખાં પ્રિય થઇ પડ્યા હતાં. શત્રુ શું, એ તો એ જાણતાંજ નહોતાં. પોતાની પ્રત્યે ગમે તેવો અન્યાય કરનાર તરફ, પણ એ શત્રુતા દાખવતાં નહિ. એમની મિલકતના

* એમની પૌત્રી—કેશવની કન્યાનું લગ્ન કૂચબિહારના મહારાજા સાથે થયું હતું.

ભાગ વહેંચવામાં આવ્યા, ત્યારે લોકોએ તેમને સલાહ આપી હતી કે, તમારા પતિ વસિયતનામું કરીને પંદર હજાર રૂપિયા તમારે સારૂજ મૂકતા ગયા છે. એ રૂપિયા હરિમોહન સેને પચાવી પાડ્યા છે, માટે તમે કૉર્ટમાં ફરિયાદ નોંધાવો; પરંતુ તેમણે એ શિખામણને માની નહિ અને ચોખ્ખી ના કહી. એ સંબંધી પોતે આત્મચરિત્રમાં લખે છે કે, "મુકદ્દમાબાજી શું, તે હું જાણતીજ નહોતી. મુકદ્દમાના નામથી હું ધ્રૂજવા લાગતી. મારા અને દિયર કૃષ્ણબિહારીના ભાગના રૂપિયા કદી અમને મળ્યા નહિ; પણ મેં કાયદાની મદદ લેવાની ના કહી. મેં દલીલ કરી કે, 'શું સંસારમાં ધન એજ એકમાત્ર કામની વસ્તુ છે? નાણાંની ખાતર મારે એમને કેદમાં મોકલવા? ના.'" એક ગરીબ વિધવાને માટે આ સ્વાર્થત્યાગ ઘણો મોટો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનના અભાવે એમને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું, પણ પોતે કરેલા સ્વાર્થત્યાગ માટે તેમણે કદી પણ પસ્તાવો કર્યો નથી.

દેવી શારદાસુંદરી આદર્શ આર્યરમણી હતાં અને એમની અસર કેશવચંદ્ર સેન ઉપર ઘણી મોટી થઈ હતી. એમના ધર્મમાં સ્ત્રીજાતિ માટે જે ઘણું સન્માન જોવામાં આવે છે તથા કેશવે સ્ત્રીઓને આર્ય આદર્શ ઉપર ઘડવાનો વારંવાર જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેનો યશ દેવી શારદાસુંદરીનેજ છે. પોતાની માતાના જેવા ઉચ્ચ આદર્શવાળી આર્યરમણીઓને જોવાની કેશવને અભિલાષા હતી. એમણે પોતાનાં અનેક વ્યાખ્યાનોમાં સ્ત્રીઓને કહ્યું છે કે, "તમે અંગ્રેજ મડમોનું અનુકરણ કરીને ફેશનની પૂતળીઓ ન બનશો. સરળતા, પવિત્રતા અને પતિભક્તિમાં તમારી પૂર્વની આર્યરમણીઓના આદર્શને ન વીસરશો." કેશવના એ ઉપદેશોનું મૂળ એમની માતાના પવિત્ર ચરિત્રમાં હતું. એ માતાના જીવનને દૃષ્ટિ આગળ રાખીને કેશવચંદ્ર અનેક પ્રલોભનોમાંથી બચી ગયા હતા અને ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકાર ન કરતાં, હિંદુ તરીકેજ પાછા આવ્યા હતા. દેવી શારદાસુંદરી–માતાના પ્રભાવથી કેશવચંદ્રે પોતાના નવવિધાન સંપ્રદાયમાં અનેક હિંદુ સંસ્કારોને સ્થાન આપ્યું હતું. કેવળ એ સંસ્કારોને વળગી રહેલા વહેમનાં પડળને તેમણે દૂર કરી નાખ્યાં હતાં તથા એમાં નવજીવન પ્રેર્યું હતું.

આચાર્ય કેશવચંદ્ર મૃત્યુની પૂર્વે અસહ્ય વેદના ભોગવી રહ્યા હતા, તે સમયે માતા શારદાસુંદરી તેમની પથારી આગળ

બેસી રહ્યાં હતાં. કેશવ વારેઘડીએ તેમના ચરણની રજ માથે ચડાવી રહ્યા હતા. પુત્રની વેદના જોઈને માતાએ એક દિવસ અધીરાં થઈ જઈને કહ્યું હતું: "કેશવ! મારા પાપે તારે આટલું દુઃખ વેઠવું પડે છે!" આચાર્ય કેશવચંદ્રે માતાના ખોળામાં માથું મૂકીને ગળગળે સ્વરે કહ્યું: "મા! એવું બોલશો નહિ. તમે તો મારાં ઘણાં ભલાં મા છો. તમારા આશીર્વાદથીજ હું બધું કરી શક્યો છું. તમે તો મારાં ધાર્મિક મા છો. તમારાં જેવાં મા ભાગ્યેજ મળે છે. તમારા ગર્ભમાં જન્મ્યાથીજ હું આટલો સારો થઇ શક્યો છું."

મહાસમાધિ સમયે કેશવચંદ્ર જેવા ધર્મપરાયણ મનુષ્યે ઉચ્ચારેલાં આ વચનો શિષ્ટાચાર કે વિવેકના શબ્દો નહોતા; પરંતુ પોતાના જીવન ઉપર એ પુણ્યમયી માતાની જે મહાન અસર થઇ હતી, તેના સ્પષ્ટીકરણરૂપેજ એ શબ્દો હતા.

તેમનો અંતસમય પ્રભુની પ્રાર્થનામાં વ્યતીત થતો હતો. કેશવચંદ્રે ઉપાસના કરવા સારૂ બાંધેલા 'કમલકુટિર' નામના દીવાનખાનામાં દેવી શારદાસુંદરીએ પોતાના મૃત્યુના થોડા દિવસ અગાઉ કરેલી પ્રાર્થના સાંભળીને ઘણા લોકો આશ્ચર્ય પામી ગયા હતા. કેશવચંદ્ર તેમને ઉપાસનાનું જે શિક્ષણ આપી ગયા હતા, તેજ શિક્ષણને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાર્થના ઉપરનો અનુરાગ, તેમની બાકીની જિંદગીમાં દિલાસા અને ધીરજનો એકમાત્ર ઉપાય નીવડ્યો હતો. તેઓ કહી ગયાં છે કે, "કેશવના મૃત્યુ પછી એક દિવસ વ્યાકુલચિત્તે રડતાં રડતાં મેં ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, 'તેં મને મારા વહાલા સંતાનથી વિખૂટી કેમ પાડી?' અંદરથી જવાબ આપ્યો: 'તું મને ચાહે છે કે દુનિયાની માયાને?' મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'ના પ્રભુ! હું સંસારને ચાહતી નથી, તમને ચાહું છું.' ફરીથી ઉત્તર મળ્યો: 'ત્યારે દુનિયાનું સઘળું સુખ છોડી દેવાને તૈયાર થા.'"

આ જાણે ઇશ્વરની એક ભવિષ્યવાણી હતી. થોડાકજ સમયમાં તેમનો મોટો પુત્ર નવીનચંદ્ર અને ત્યાર પછી થોડા સમયમાં સૌથી નાના પુત્ર કૃષ્ણવિહારીનું મૃત્યુ થયું. એકેએક કન્યાઓ પણ સ્વર્ગે સિધાવી, પણ એ માતાએ એ દુઃખોની પરંપરામાં ધૈર્ય ખોયું નહિ અને ચિત્તને આશ્વાસન આપ્યું કે, "કેશવે જો મને પ્રાર્થના કરતાં ન શીખવ્યું હોત, તો શોક અને વિલાપ-

માં હું ક્યારનીયે મોતના મુખમાં સપડાઇ હોત.”

દેવી શારદાસુંદરીના સંબંધમાં કેશવચંદ્રનું જીવનચરિત્ર લખનાર એક વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે ઉદ્દગાર કાઢે છે: “એમના જેવી ઉદાર, ભક્તિમતી, સતીસાધ્વી, દયાવતી, સ્નેહમયી માતા જગતમાં પૂજનીય છે, તેમાં જરાયે સંશય નથી. પચીસ વર્ષની વયે, વિધવા થઇને તેમણે સગીર વયના ત્રણ પુત્ર અને કેટલીક કન્યાઓ સહિત જે પ્રકારનું કષ્ટપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરીને પોતાના મહત્ત્વ અને સ્વર્ગીય ચરિત્રનું રક્ષણ કર્યું છે, તે સાંભળીને હૃદય પીગળી જાય છે. સ્વાભાવિક રીતે એ શરમાળ સાધ્વી હતાં. તેમનામાં વૈધવ્યના જ્વલંત બ્રહ્મચર્યની જ્યોતિ ઝળકી રહી હતી. પારકાને સારૂ જીવન ધારણ કરવું એટલે શું, એ બાબતમાં એ આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટાંતરૂપ હતાં. સંસારમાં એ જીવનપર્યંત દુઃખી હતાં. શારદાસુંદરી દેવી નાની વયમાં વિધવા થઇને સંતાનો સહિત ભયપૂર્વક ઘણી સાવધાનતાથી વડીલોની દેખરેખ નીચે જીવન ગાળતાં હતાં. પૂજા, આહ્નિક, વ્રત, ઉપવાસ, તીર્થભ્રમણ, ગંગાસ્નાન, સાધુસંતનાં દર્શન, સારાંનરસાં કુટુંબો અને ગરીબ તથા દુઃખીઓની સેવા, ઘરસંસારમાં રસોઇ આદિ કાર્ય એ બધા વિષયોમાં એ એકસરખો રસ લેતાં. * * વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ કોઇની પાસે ચાકરી કરાવવી પસંદ કરતાં નહિ; પરંતુ બીજાઓની સેવા કરવાને પોતે સદા ઉત્સુક રહેતાં.

“એવી ધર્મનિષ્ઠા અને સદાચારની સાથે એમનામાં અતિ આશ્ચર્યકારક ઉદારતા અને વાત્સલ્યભાવ હતાં. પ્રખ્યાત ધર્મસુધારક પુત્ર કેશવચંદ્રની ઉપાસના, પ્રાર્થના, નામસંકીર્તન અને એવાં બીજાં અનેક ધર્માનુષ્ઠાનોમાં એ પ્રથમથીજ એક મુખ્ય સહાયક હતાં. પોતે આચારનિષ્ઠ હિંદુવિધવા બ્રહ્મચારિણી હોવા છતાં, પુત્રના દરેક અનુષ્ઠાનમાં સદા નિર્ભયપણે સામેલ થતાં હતાં. કેશવના સ્વદેશી અને વિદેશી મિત્રો અને સેવકોને એ પોતાના સંતાન સમાં ગણતાં. બ્રહ્મોપાસના, બ્રહ્મોત્સવ, નગરકીર્તન, એ એમને જેટલાં પ્રિય હતાં, તેટલાં આપણામાંથી કેટલા થોડાને છે? તેમની મૂર્તિમયી માતૃપ્રકૃતિમાં છવાઇ રહેલી દિવ્યતાનું દર્શન કર્યાથી પુણ્યનો સંચાર થતો હતો.”

એ પુણ્યમયી મહિલાનો સ્વર્ગવાસ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ૮૮ વર્ષની વયે થયો હતો.

૧૬૦–શ્રીમતી ભગવતીદેવી

પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનાં જનની દરિદ્ર કુટુંબમાં જન્મેલાં એક રત્નરૂપ રમણી હતાં. તેમના પિતા શ્રીયુત રામકાંત તર્કવાગીશ, જહાનાબાદ જિલ્લામાં સુપ્રસિદ્ધ ગોઘાટ ગામમાં વાસ કરતા હતા. એ સંસ્કૃત ભાષાના સારા પંડિત હતા.

પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહાશયે, પોતે રચેલા 'આત્મચરિત' ગ્રંથમાં પોતાના મોસાળનું જે ઉજ્જવળ અને હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર આંક્યું છે, તે વાંચ્યાથી વાચકોને જણાશે કે, ભગવતીદેવી કેવા ઉત્તમ વાતાવરણમાં ઊછર્યાં હતાં અને તેની અસર તેમના પોતાના ઉપર તથા તેમનાં સંતાનો ઉપર કેવી ઉત્તમ થઈ હતી.

એવા મોસાળમાં ભગવતીદેવી બાલ્યાવસ્થામાં લાડપૂર્વક ઊછર્યાં હતાં. એ વખતમાં સ્ત્રીકેળવણનો રિવાજ નહોતો. છોકરીઓ રીતસર વિદ્યાભ્યાસ કરે, તેની વિરુદ્ધ લોકમત હતો; પરંતુ મોસાળમાં રાતદિવસ ધર્મકર્મનાં જે અનુષ્ઠાન થતાં, તે જોતાં તેમની સન્મુખ અનેક પ્રકારના સદ્‌ગુણોનો જે જ્વલંત આદર્શ વિદ્યમાન હતો, તેને લીધે તેમણે કેળવણી લીધી નહોતી, એમ પણ અમે કહી શક્તા નથી; કારણકે અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે લખતાંવાંચતાં આવડવું, એજ કાંઇ કેળવણી નથી. ઇંદ્રિયો, મસ્તિષ્ક અને હૃદયનો પૂર્ણ વિકાસ કરવો, તેનું નામજ કેળવણી છે. આંખ, કાન, જીભ વગેરે ઇંદ્રિયોનો યોગ્ય વ્યવહાર કરતાં આવડે, સારૂંખોટું પારખતાં આવડે, મન અને બુદ્ધિ વિકસિત થાય, ચિત્તમાં ઉદારતા આવે, એ બધાં શિક્ષણનાં લક્ષણો છે.

ભગવતીદેવીના મોસાળના ગામમાં ક્ષત્રિય, કાયસ્થ, રજપૂત, હજામ વગેરે અનેક જાતો રહેતી હતી. તેમના મોસાળની પાસે કેટલાક દરિદ્ર, અસ્પૃશ્ય જાતિના લોકો પણ રહેતા હતા. બાલ્યા-

વસ્થામાં ભગવતીદેવી એ બધી જાતની સરખી વયની છોકરીઓ સાથે રમતાં હતાં. તેમનામાં એવી આશ્ચર્યકારક શક્તિ હતી કે, ગામની બધી છોકરીઓ તેમની સાથે ગાઢ મૈત્રીના સૂત્રથી બંધાઇ જતી. ભગવતીદેવી એ બધી છોકરીઓને પોતાને ઘેર બોલાવતાં અને ધૂળમાં રમવાને બદલે, તેમની આગળ પોતે માતામહીને મોઢેથી સાંભળેલી વાતો, પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ તથા વ્રતકથાઓ કહી સાંભળાવતાં. તે પોતાની સહિયરોનાં દુઃખ સાંભળતાં અને તેમને પોતાથી બનતી મદદ આપતાં. તેમનો ચોટલો વાળતાં. એ વખતે એ ન્યાતજાતનો વિચાર કરતાં નહિ. કોઇ વખત રમવા આવેલી બહેનપણીઓને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમાડી ઘણાં ખુશ થતાં. પોતાની સખીઓના દુઃખની કહાણી સાંભળીને પોતે રોઈ જતાં. "રોનારાંની સાથે રોવા"માં એ સુખ અને આનંદ અનુભવતાં હતાં. તેમનાં બાલ્યાવસ્થાનાં આચરણો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, શૈશવાવસ્થામાંથીજ એ સેવાધર્મનું મહત્ત્વ સમજ્યાં હતાં. એ જાણતાં હતાં કે, હિંદુધર્મ એ 'સેવા'નોજ ધર્મ છે; મનુષ્યમાત્ર પરમાત્માની મૂર્તિસ્વરૂપ છે; એ મનુષ્યની સેવા હિંદુનો પરમ ધર્મ છે. વેદાંતીઓ પ્રત્યેક વસ્તુમાં બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે; એ બ્રહ્મસેવાને નિમિત્તે નરસેવામાં જોડાઇએ, પ્રત્યેક મનુષ્યને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ માનીને એની સેવા કરવા માંડીએ, તો પછી હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ કે પારસીનો ભેદ શું કામ રહે?

ભગવતીદેવીના બાલ્યજીવનમાં તેજસ્વિતાનો પણ વિશેષ પરિચય મળે છે. દીનતાની સાથે તેજસ્વિતાનું સંમિલન થવાથી મણિકાંચનના યોગની પેઠે તેમના હૃદયે પરમ રમણીય ભાવ ધારણ કર્યો હતો. અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, ભગવતીદેવી હલકી મનાતી ન્યાતની બાલિકાઓની સાથે પણ રમતાં; તેમને કોઈ દિવસ ખાવાનું તથા વસ્ત્ર વગેરે પણ આપતાં હતાં. એવા લોકોની સાથે ભળવાથી રખે કુટુંબના વડીલો ગુસ્સે થશે, એમ ધારીને એમની માતાએ એક વખત એવી છોકરીઓ સાથે રમવાનો નિષેધ કર્યો. તે ઉપરથી ભગવતીદેવીએ ઉત્તર આપ્યો: "મામા કદી ગુસ્સે થશે નહિ અને કદી ગુસ્સે થાય તો એમને કહેજો કે, મને એક રેંટિયો લાવી આપે. હું રેંટિયા ઉપર રૂ કાંતીશ અને એના જે પૈસા આવશે, તેમાંથી ચોખા અને વસ્ત્ર વગેરે લઇ, તે એ છોકરીઓને વહેંચીશ." આ વાત ધીમે ધીમે

રાધામોહનને કાને પહોંચી. તેમને એ વાત સાંભળ્યાથી ઘણોજ આનંદ થયો. એ નાની ભાણેજના ઉત્તરમાં તેમણે એક સ્વર્ગીય ભાવ જોયો. એમણે ભગવતીને બોલાવીને સ્નેહપૂર્વક ખોળામાં બેસાડીને ચુંબન કર્યું તથા કહ્યું: " બેટા ! તું સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાનો અવતાર છે. તું તારી મરજીમાં આવે તેટલું દાન ગરીબોને આપજે. જો તને કોઇ વઢે કે રોકે, તો કહેજે કે દાન કરવાનું મારે માટેજ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે. ગરીબને એકગણું આપ્યાથી ભગવાન દસગણું આપે છે. ગરીબને આપેલું દાન કદી નકામા ખર્ચમાં ગણાય કે ?"

આવા ઉચ્ચ આશયવાળા કુટુંબમાં ઊછરનાર બાલિકાને પેટે ભવિષ્યમાં દયાસાગર ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેવાં સંતાન ઉત્પન્ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

શકે ૧૭૩૫ માં હુગલી જિલ્લામાં વનમાલિપુર ગામમાં વસતા ભુવનેશ્વર બંદ્યોપાધ્યાય મહાશયના પૌત્ર અને રામજય બંદ્યોપાધ્યાયના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઠાકુરદાસ બંદ્યોપાધ્યાય સાથે ભગવતીદેવીનું શુભ લગ્ન થઇ ગયું.

પતિની સ્થિતિ ઘણીજ ગરીબ હોવા છતાં પણ ભગવતીદેવી યૌવનની સીમામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાંજ સાસરે ગયાં. મોસાળની પુષ્કળ સાહ્યબી કે લાડની તેમણે પરવા કરી નહિ. સાસરામાં એ દરેક વાતમાં પતિની ઇચ્છાને અનુસરીને ચાલતાં. દરરોજ સવારના પહોરમાં વહેલાં ઊઠીને પોતાને હાથે વાસીદું વાળતાં, ઘર લીંપતાં, વાસણ માંજતાં અને રસોઇ વગેરે કાર્ય કરતાં. સાસરામાં કોઇની પણ સાથે ઊંચે સાદે બોલતાં નહિ કે મુરબ્બીઓના દેખતાં ઊંચે આસને બેસતાં નહિ.

ભગવતીદેવીના વધૂજીવનના સેવાધર્મનું એક ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટાંત ખાસ જાણવા યોગ્ય છે.

એક દિવસ સાંજને વખતે એક ભૂખ્યોતરસ્યો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તેમના ઘર આગળ આવીને અભ્યાગત તરીકે ઊભો રહ્યો. એ દિવસે એમના ઘરની અવસ્થા ઘણીજ દરિદ્ર હતી. રાતે છોકરાંઓને અડધાં ભૂખ્યાં અને બીજે દિવસે તદ્દન ભૂખ્યાં રાખવા વારો આવ્યો હતો. એવા સમયમાં ઘેર ભૂખ્યોતરસ્યો બ્રાહ્મણ અતિથિરૂપે આવ્યો; એટલે શું કરવું ? થોડી વાર પછી ભગવતીદેવીનાં

સાસુએ આંખમાં આંસુ આણીને બે હાથ જોડીને એ બ્રાહ્મણને કહ્યું: "મહારાજ ! અમે ઘણાં અભાગિયાં છીએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોવા છતાં, અમે એ આશ્રમનો ધર્મ પાળી શકતાં નથી અને અભ્યાગતને સેવા–શુશ્રૂષા કર્યા વગરજ પાછો મોકલવા વારો આવ્યો છે. આવી સ્થિતિ કરતાં તો જંગલમાં જઇને વસવું એજ વધારે સારૂં. મારાં છોકરાંઓ આજે તદ્દન ભૂખ્યાં સૂશે એવી અવસ્થા છે, તો પછી હું મહેમાનનો સત્કાર ક્યાંથી કરૂં ? મારા ઉપર દયા આણીને મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો." ભગવતીદેવી ઘરની અંદર બેઠાં બેઠાં સાસુજીનાં આ વચનો સાંભળી રહ્યાં હતાં. તેમની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. સાસુની પાસે જઇને તેમણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું: "મા ! આવા ભૂખ્યાતરસ્યા અતિથિને કદી પણ પાછા કાઢી શકાય નહિ. ગમે તે પ્રકારે એમની મહેમાનગત તો કરવીજ જોઇએ. તમે એમને બેસાડો અને અર્ઘ્ય-પાદ્ય કરો. હું હમણાં આવું છું." એટલું કહીને એ પોતાના હાથમાંની પિત્તળની ચૂડી કાઢી એક પડોશીને ઘેર ગયાં અને એ ગીરવી મૂકીને તેની પાસેથી એક શેર ચોખા લીધા. એ શેર ચોખામાંથી એક ખોબો ચોખા કોઇ મોદીને ત્યાં મોકલાવીને તેના બદલામાં એક ખોબો દાળ મંગાવી અને એમાંથી દાળભાત રાંધીને એ અતિથિને જમાડ્યો. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ભગવતીદેવીની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સેવા જોઇને કેટલો બધો સંતુષ્ટ થયો હશે, તેની કલ્પના વાચકોજ કરી શકશે. જમાડ્યા પછી ભગવતીદેવીએ સાસુને કહ્યું: "બા ! આપણું ઘર તો કેવળ ઝૂંપડું છે, માટે આ અતિથિને સૂવાને માટે કોઇ પાડોશીને ઘેર બંદોબસ્ત કરી આપો." સાસુએ તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરી. બીજે દિવસે સવારે એ બ્રાહ્મણ ભગવતીદેવીને આંગણે આવીને તેમને ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપીને ચાલ્યો ગયો.

ખરેખર ! સામાન્ય દરિદ્ર ઝૂંપડાના આ અતિથિસત્કાર, ઉદારતા અને સહાનુભૂતિની સરખામણીમાં અતુલ વૈભવશાળી મહેલ પણ કાંઇજ વિસાતમાં નથી.

ભગવતીદેવીને પેટે ચાર પુત્ર અને ત્રણ કન્યાસંતાન જન્મ્યાં હતાં. પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર એ બધાંમાં સૌથી વડા હતા. પ્રત્યેક સંતાનને ભગવતીદેવીએ ઘણા યત્નપૂર્વક ઉછેર્યાં હતાં. તેમનામાં સારા સંસ્કાર આણવાને સારૂ એ પોતાનાથી બનતો

યત્ન કરતાં. એમનામાં એક મુખ્ય ગુણ એ હતો કે, અસત્ય વાત ઉપર તેમને પુષ્કળ તિરસ્કાર હતો.

છોકરાઓ કોઈ સારૂં કામ કરીને આવતા, તો તેને ઉત્તેજન આપતાં. બાળક વિદ્યાસાગર એક દિવસ પોતાની સાથે રમતા એક છોકરાને ફાટેલું વસ્ત્ર પહેરેલ જોઇને દયાવશ થયા અને પોતાનું આખું વસ્ત્ર તેને પહેરાવી, તેનું ફાટેલું વસ્ત્ર પોતે પહેરી આવ્યા. ઘેર ગયા પછી માતાએ તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે એમણે સાચી વાત કહી દીધી. ભગવતીદેવીએ એથી સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું: "એ તો ડાહ્યા છોકરાનું કામ! હું રેંટિયો કાંતીને તારે સારૂ એક બીજું કપડું બનાવરાવીશ." આવી રીતે ઉત્તેજન મળવાથી છોકરાઓમાં રહેલા સદ્ગુણો વિકાસ પામતા હતા.

ભગવતીદેવીની બીજી ખૂબી એ હતી કે, તે પુત્રીઓ અને વહુઓ ઉપર એક સરખુંજ હેત રાખતાં. કોઇ વખત છોકરીઓ નવી આવેલી ભોજાઇની ખોડખાંપણ કાઢીને તેની સાથે વઢે, તો ભગવતીદેવી પુત્રીને શિખામણ આપતાં કે, "સંસારની નજીવી બાબતો ઉપર આટલું બધું ધ્યાન શું આપવું? અહા! નાની નાની વહુઓ માબાપના ખોળામાંથી આપણે ઘેર આવી છે. હુંજ એમના મોં સામું નહિ જોઉં, તો કોણ જોશે? મારી નજરમાં તો જેવી તમે તેવીજ એ. તમારા રોજ સેંકડો ગુના માફ કરૂં છું, તો શું એમના દોષ હું માફ નહિ કરૂં? જુઓ, વહુઓ તો તમારી સામે કાંઇ પણ બોલતી નથી. તમારાં કેટલાં વખાણ કર્યા કરે છે. તમારે પણ એમના ઉપર હેત રાખવું જોઇએ." આનું પરિણામ એ થતું કે, વહુઓ એમની સાથે એટલી બધી હળી જતી કે, સાસરામાં તેમને એક દિવસ પણ માતાની ખોટ જણાઇ આવતી નહિ અને તેઓ પિયેર કરતાં સાસરામાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરતી.

ભગવતીદેવી પુત્રપુત્રીઓને તથા વહુઓને વિલાસિતા અને આત્મસુખનો ત્યાગ કરવાની હમેશાં સલાહ આપતાં હતાં. કન્યાઓને કહેતાં કે, "પરણ્યા પછી તમે તમારા સ્વામી પાસે ઘરેણાં અને કિંમતી કપડાં માગશો નહિ; પરંતુ એ પૈસાનો ઉપયોગ ગરીબોનું દુઃખ નિવારણ કરવાના કામમાં થાય એવો યત્ન કરજો." ભગવતીદેવી અને તેમના પતિ ઠાકુરદાસને સુવર્ણના અલંકારો ઉપર વિલક્ષણ દ્વેષ હતો. તે એ ઘણી વાર કહેતાં કે, " ઘરમાં

સ્ત્રીઓને અલંકાર અપાવીએ તો ધાડપાડુઓ અને ચોરનો ભય રહેશે, વળી સ્ત્રીઓના મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થશે અને ઘરધંધા ઉપર તેઓ જોઈતું ધ્યાન આપશે નહિ. ગરીબ લોકોને તેઓ તરછોડી નાખશે. અલંકાર બનાવવાને બદલે એ પૈસામાંથી પુષ્કળ અન્ન ખરીદ કરીએ, તો અનેક દરિદ્ર બાળકો આપણા ઘરમાં રહીને ભોજન કરીને ભણતાંગણતાં શીખી શકે.” ઘરમાંની સ્ત્રીઓને એ બારીક વસ્ત્ર પણ પહેરવા દેતાં નહિ. કોઈ કોઇ વખત છોકરાઓ કલકત્તાથી ઝીણાં વસ્ત્ર મોકલતા, તો એ ઘણાં ગુસ્સે થતાં. ઘરની વહુદીકરીઓ સારૂ પોતે જાડાં દેશી વસ્ત્ર ખરીદ કરતાં તેમજ ઘરનું બધું કામકાજ પોતાને હાથે કરવા તેમને સલાહ આપતાં.

હવે ભગવતીદેવીના હૃદયની વિશાળતા અને તેમની પરમાર્થપરાયણતા વિષે થોડુંક કહીશું.

ભગવતીદેવીના મોટા દીકરા વિદ્યાસાગર મહાશયને જે વખતે સંસ્કૃત કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે ત્રણસો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો તથા પોતે રચેલાં પુસ્તકો વગેરેની પણ પુષ્કળ આવક હતી, તે વખતે તે પોતાને સ્વદેશ વીરસિંહ ગયા હતા. એક દિવસ વાતચીતના પ્રસંગમાં તેમણે માતુશ્રીને પૂછ્યું: “મા! તમને કયાં ઘરેણાં પહેરવાની ઇચ્છા છે?” તેના ઉત્તરમાં ભગવતીદેવી બોલ્યાં: “બેટા, ઘણા દિવસથી ત્રણ ઘરેણાં પહેરવાની મને બહુજ ઇચ્છા હતી; પરંતુ કોઇ સારો પ્રસંગ નહિ આવ્યાથી મેં તને એ ઇચ્છાઓ આજ સુધી જણાવી નહોતી. આજે તેં પોતેજ એ સંબંધી પૂછ્યું એ ઠીક થયું. જો ભાઇ! દેશના છોકરાઓ મૂર્ખ બનતા જાય છે. એમને ભણવા સારૂ તું ધર્માદા નિશાળ કાઢ, એ મારી એક ઇચ્છા છે. બીજું, તું દેશનાં ગરીબ લોકો ધનના અભાવને લીધે દવાદારૂ કરાવી શકતાં નથી અને એમનામાંના ઘણા લોકો અકાળ મોતના ભોગ થઇ પડે છે; માટે એમના પ્રાણ બચાવવા સારૂ એક ધર્માદા દવાખાનું સ્થાપન કર. વળી ગરીબોનાં છોકરાંઓ કયાં રહેશે તથા કયાં આગળ ખાઇપીને વિદ્યાલયમાં ભણવા જશે? માટે એમને રહેવા તથા ખાવાપીવા સારૂ એક અન્નસત્ર સ્થાપન કર. બેટા! ઘણા દિવસથી આ ત્રણ ઘરેણાં પહેરવાની મને ઘણીજ ઇચ્છા હતી. માની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી એ યોગ્ય પુત્રનું કામ છે. તું મારો યોગ્ય પુત્ર છે, માટે આ ત્રણ ઘરેણાં

પહેરાવીને મારી ઘણા દિવસની અભિલાષા પૂર્ણ કર !”

વિદ્યાસાગર મહાશયના મનમાં પણ એવી પરોપકારી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની ઇચ્છા હતી. આજે પોતાની વાસનાને માતા તરફથી ઉત્તેજન મળ્યાથી, તેમણે થોડા સમયમાં એ ત્રણે સંસ્થાઓ સ્થાપીને માતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરી.

ત્યારપછી વિદ્યાસાગર મહાશયને પાંચસો રૂપિયાનો મહિનો થયો, ત્યારે તેમણે ફરીથી દેશમાં જઇને માતુશ્રીને પૂછ્યું કે, “મા ! હવે તમારી શી ઇચ્છા છે ?” તે ઉપરથી ભગવતીદેવીએ કહ્યું કે, “આપણાં સગાંઓમાં જેમની હીન અવસ્થા છે, તેમને ગુજરાનને વાસ્તે મહિનો બાંધી આપ.” વિદ્યાસાગરે માતાની એ ઇચ્છા પણ પૂર્ણ કરી.

’૫૩ની સાલમાં બંગાળામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળમાં જે લોકોએ અન્નસત્રનો આશ્રય લીધો હતો, તે લોકો પાછળથી કેવી રીતે ગુજરાન ચલાવે છે, તેની તપાસ કરવા સારૂ વિદ્યાસાગર મહાશય એક વખત પોતાને ગામ ગયા હતા. તપાસ કરતાં તેમને જણાયું કે એમાંના અનેક લોકો મહાકષ્ટે એક વખત ભોજન કરવા પામે છે. એ સાંભળીને વિદ્યાસાગરે ભગવતીદેવીને પૂછ્યું: “ વર્ષમાં એક જગદ્ધાત્રી દેવીની પૂજા કરીને છસોસાતસો રૂપિયા ખર્ચવા એ સારૂં છે કે, ગામનાં અનાથ મનુષ્યોને એ પૈસામાંથી અવસ્થા પ્રમાણે મહિને મહિને થોડી થોડી મદદ કરવી એ સારૂં છે ?” એ વાતના ઉત્તરમાં ભગવતીદેવી બોલ્યાં: “ગામના દરિદ્ર લોકો રોજ ભોજન મેળવી શકે, તો પછી પૂજા કરવાની આવશ્યકતા નથી. તું ગામના ગરીબ લોકોને દર મહિને થોડું થોડું આપીશ, તો હું ઘણી રાજી થઇશ.” એક અંગ્રેજ કવિ કહી ગયો છે કે, “જે કોઇ માનવજાતિની, પશુની અને પક્ષીની યોગ્ય રીતે સેવા કરે છે, તેજ મનુષ્યની ખરી પ્રાર્થના કરે છે.” ભગવતીદેવીનો ઉત્તર એવાજ ઉદાર અને મહાન ભાવથી પ્રેરાયેલો હતો. જૂના સંસ્કારમાં ઊછરેલી એક હિંદુ મહિલાને માટે ઇશ્વરભક્તિનો આવો ઉચ્ચ આદર્શ રાખવો, એ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. ભગવતીદેવીની એ ઉદારતા આપણી સ્ત્રીઓને માટે અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

બંગાળી સંવત ૧૨૭૨ માં બંગાળામાં ઘણો મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. એ સમયમાં ઘણા આબરૂદાર લોકો પણ ધનના

અભાવે ભૂખે મરતા હતા. એ સમયમાં વિદ્યાસાગર મહાશયે છૂટે હાથે પુષ્કળ દાન કર્યું હતું. વીરસિંહ ગામના ઘણા ખરા લોકો સવારથી તે રાતના દસ વાગ્યા સુધી તેમને બારણે ઊભા રહેતા. તેમને જમાડ્યા વગર ઘરમાંથી કોઇ જમવા પામતું નહિ. ધીમે ધીમે આસપાસનાં ગામોના દુકાળથી પીડાતાં લોકો પણ વિદ્યાસાગરને બારણે ભિક્ષા માગવા આવવા લાગ્યાં. કરુણામયી, દીનજનની સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા સમાન ભગવતીદેવી એ બધાંનાં દુઃખ જોઇને સ્થિર બેસી શક્યાં નહિ. તેમની મર્મભેદી ચીસોથી તેમનું કોમળ હૃદય ચિરાઇ જવા જવા લાગ્યું. તેમણે તરતજ એ લોકોને સારૂ એક અન્નસત્ર સ્થાપ્યું. શરૂઆતમાં તો તે પોતાને હાથે રાંધીને દરિદ્ર લોકોને જમાડવા લાગ્યાં. એ લોકો જમવા બેસતાં, તે વખતે પોતે પાસે ઊભાં રહેતાં અને તેમનું દુઃખ જોઇ આંખમાંમાંથી આંસુ વર્ષાવતાં. આ દૃશ્ય કેવું મધુર-કેટલું હૃદયસ્પર્શી છે! ભગવતીદેવીની આ જીવન-કહાણી સાંભળીને કોણ એવું કહેવાનું સાહસ કરશે કે, સેવાધર્મનું શિક્ષણ આપણને અંગ્રેજો પાસેથી મળ્યું છે? ભગવતીદેવીએ એક દિવસ પોતાના પતિને કહ્યું હતું: "આજ મારૂં કાશી છે અને આજ સ્થળ તે મારૂં વિશ્વેશ્વરનું મંદિર છે." મનુષ્યમાત્રમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવું તે આનુંજ નામ. ભગવતીદેવી ગરીબ-નિરાધાર મનુષ્યોને કેવળ અન્નદાન કરીને સંતોષ પામતાં નહિ. તેમને જમાડ્યા પછી ભગવતીદેવી ગરીબોની છોકરીઓને પોતાની પાસે બોલાવતાં અને તેમના વાળ ધોઇ પોતાના હાથે તેલ ઘાલીને ચોટલો વાળતાં. ઊંચી જાતનાં બ્રાહ્મણરમણી હોવા છતાં, આવે વખતે ન્યાતજાતનો તફાવત રાખતાં નહિ. હાડિ, ડોમ, તિવર, બાગ્દી વગેરે હલકી મનાતી ન્યાતોનાં બાળકોના માથામાં ભગવતીદેવી પોતાને હાથે નારિયેળનું તેલ નાખતાં તથા તેમના કપાળમાં સિંદૂરનો ચાંલ્લો કરતાં. ધન્ય ભગવતિ! ધન્ય છે તમારા જીવનને! તમેજ આડંબરશૂન્ય સાચાં સેવિકા હતાં. પુણ્યની લીલાભૂમિ ભારતવર્ષ! તને પણ એવી આદર્શ સેવિકાઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે હજારો વાર ધન્ય છે!

"હિંદુ પેટ્રિયટ" પત્રનો ખબરપત્રી ૧૨૭૩ ની ૧૫મી શ્રાવણના અંકમાં એ હૃદયસ્પર્શી સેવાવ્રતનો ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે કે, "વીરસિંહ ગામમાં વિદ્યાસાગર મહાશયનાં માતુશ્રી દરરોજ ચારસો પાંચસો માણસોને મુક્ત હસ્તે અન્નદાન કરતાં હતાં."

હવે અમે શ્રીમતી ભગવતીદેવીના સૌજન્ય અને સદ્વ્યવહાર સંબંધી કાંઇક કહીશું.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૮ માં બંગાળાના એક મોટા અમલદાર હેરિસન ઇન્કમટેક્સ (આવકવેરો)ના કમિશ્નર નિમાયા હતા. વિદ્યાસાગર સાથે તેમને સ્નેહ હતો;આથી તેમણે કમિશ્નરને પોતાને ઘેર વીરસિંહ પધારવાનું આમંત્રણ આપ્યું. મિ. હેરિસને જણાવ્યું કે, "હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે ઘરનો વડીલ પુરુષ અથવા સ્ત્રી આમંત્રણ ન કરે, ત્યાંસુધી જવાય નહિ." એ ઉપરથી ભગવતીદેવીએ હેરિસનને નિમંત્રણ મોકલ્યું. હેરિસન આમંત્રણને માન આપીને વીરસિંહ ગયા અને હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે ભગવતીદેવીને પ્રણામ કર્યા તથા હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે પલાંઠી વાળીને ભોજન કર્યું. ભગવતીદેવીએ પાસે ઊભાં રહીને તેમને ભોજન કરાવ્યું હતું. તેમના વિવેકથી મિ. હેરિસન આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. ભગવતીદેવી ઘણાં જૂના વિચારનાં હિંદુ સ્ત્રી હતાં, છતાં પણ એમનો સ્વભાવ ઘણો ઉદાર હતો અને મન અતિશય ઉન્નત હતું. નાના કે મોટા, ધનવાન કે ગરીબ, ગોરા કે દેશી, સર્વ તેમની નજરમાં સરખા હતા.

ભોજન થઇ રહ્યા પછી મિ. હેરિસને ભગવતીદેવીને પૂછયું: "આપની પાસે કેટલું ધન છે?" ભગવતીદેવીએ સ્મિતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: "બેટા! ચાર ઘડા ધન છે." હેરિસને કહ્યું: "અહો, એટલું બધું ધન છે?" તેના ઉત્તરમાં ભગવતીદેવીએ હસતે ચહેરે વિદ્યાસાગર મહાશય તથા બીજા ત્રણ પુત્રો તરફ આંગળીનો ઇશારો કરીને કહ્યું: "આ મારૂં ચાર ઘડા ધન." મિ. હેરિસને વિસ્મય પામીને વિદ્યાસાગરને તથા ત્યાં બેઠેલા બીજા પુરુષોને કહ્યું: "આ તો ખરેખર બીજી રોમન સ્ત્રી કોર્નેલિયા છે."

ત્યાર પછી ભગવતીદેવીએ મિ. હેરિસનને કહ્યું: "જુઓ બેટા! તમે ઘણી જવાબદારીનું કામ લઇને આ જિલ્લામાં આવ્યા છો. ગરીબોને કોઇ પણ જાતનું નુકસાન ન પહોંચે તેની કાળજી રાખજો. તમે એવી રીતે કામ કરજો કે, આ જિલ્લો છોડી ગયા પછી પણ લોક તમને સંભારીને રૂએ." મિ. હેરિસન ભગવતીદેવીની સલાહ સાંભળીને અત્યંત સંતુષ્ટ થયા અને વિદ્યાસાગર મહાશયને કહેતા ગયા કે, "આવી માતા વગર તમે આવા થઇ શકત નહિ. માતાના ગુણને લીધેજ તમે સ્વભાવથી ઉન્નત વિચારના

બન્યા છે.” ત્યારપછી ઘરનો બધો વહીવટ જોઇને મિ. હેરિસન બોલ્યા: “હું ઘણાં ઘરમાં ગયો છું, પણ આવી સફાઇ મેં કદી પણ જોઈ નથી. હવે ખાતરી થઇ કે, આપનાં માતુશ્રી ઘણાંજ ગુણવાન છે. એમની સરખામણી કોઇની સાથે થાય એમ નથી.”

ત્યાર પછી ઘણે દિવસે કોઇ કામસર વિદ્યાસાગર મહાશયને પત્ર લખતાં મિ. હેરિસને લખ્યું હતું કે, “આપનાં માતુશ્રીના ઉપદેશ પ્રમાણે કામ કરવાને હું યત્ન કરૂં છું. તમે તેમને જણાવજો કે, તમારા મુખમાંથી નીકળેલા અમૃતમય ઉપદેશ-વચનો હંમેશાં મારા કાનમાં ગાજી રહે છે અને મને સત્કાર્ય કરવામાં ઉત્તેજિત કરે છે.” તેમના સૌજન્ય અને સદ્‌વ્યવહારથી એક પરદેશી, પરધર્મી અને ઊંચા દરજ્જાના અમલદાર ઉપર કેવી સારી અસર થઇ હશે, તે આ ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

હવે શ્રીમતી ભગવતીદેવીની કર્તવ્ય-બુદ્ધિ કેટલી બધી સતેજ હતી, તે દર્શાવવા એકાદ ઉદાહરણ આપીશું.

બાળવિધવાઓનું દુઃખ જોઇને દયાળુ વિદ્યાસાગર મહાશયનું હૃદય પીગળી ગયું હતું. તેને સારૂ તેમણે અથાગ પરિશ્રમ કરીને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ પણ શોધી કાઢ્યાં હતાં; પરંતુ એમનો વિચાર એવો હતો કે, જ્યાંસુધી માતાપિતાની મંજૂરી ન મળે, ત્યાંસુધી એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થવું. એ ઉદ્દેશથી એ વીરસિંહ ગયા અને ભગવતીદેવી આગળ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. ભગવતીદેવીએ સંતુષ્ટ ચિત્તે જવાબ આપ્યો કે, “બેટા! તું કાંઇ જેવો તેવો છોકરો છે? તેં જ્યારે સાબિત કરી આપ્યું છે કે, વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે, ત્યારે હું પ્રસન્ન થઇને તને આશીર્વાદ આપું છું. જો એ જન્મ-દુઃખી સ્ત્રીઓને સુખી કરવાનો કોઇ ઉપાય હોય, તો બેટા હમણાંજ એ કામ કર; પરંતુ બેટા! એક વાર કામને હાથમાં લીધા પછી સમાજના ભયથી અથવા તો મારા કે તારા પિતાજીના વાર્યાથી પણ તું કોઇ રીતે એ કામ છોડી દઇશ નહિ.” ત્યારપછી વિદ્યાસાગરે પિતાની રજા માગી અને તેમણે પણ એ બાબતની રજા આપી. વિદ્યાસાગરે તન, મન, ધનથી એ કાર્યને હાથમાં લીધું. વિધવાવિવાહનું કાર્ય ઉપાડ્યાથી ગામના લોકોએ વિદ્યાસાગરને અને તેમના કુટુંબને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ દીધો હતો. તેમના ત્રાસને લીધે દયાળુ ભગવતીદેવીને પણ અત્યંત દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું; પણ એ બધું દુઃખ એમણે શાંત-

ચિત્તે સહન કર્યું હતું; એટલે સુધી કે, એક વખત કોઇ સરકારી અમલદારને ખબર પડી કે, ગામના લોકો વિદ્યાસાગર મહાશયના માતપિતાને પજવવામાં બાકી રાખતા નથી, એટલે તેઓ એ ગામમાં તપાસ કરવા આવ્યા. એમણે આવીને પૂછ્યું કે, "આપને કયા લોકો હેરાન કરે છે? તેનાં નામ આપો, એટલે હું તેમને ઘટતી સજા કરીશ." પરંતુ ઉદાર ચિત્તનાં ભગવતીદેવી અને ઠાકુરદાસે કોઇનાં પણ નામ આપ્યાં નહિ અને એ અમલદારને સમજાવીને પાછો મોકલી દીધો. એ લોકોએ ભગવતીદેવી અને ઠાકુરદાસ ઉપર જે જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેને ધ્યાનમાં લીધા પછી તેમની આ ક્ષમાવૃત્તિનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે લાગે છે કે, તેમની ક્ષમાવૃત્તિ ઇશુખ્રિસ્તની ક્ષમા કરતાં કોઇ રીતે ઊતરે એમ નહોતી. વાચકોની જાણ સારૂ એ અત્યાચારના બેએક નમૂના અત્રે રજૂ કરીશું.

એક વખતે ગામના લોકોએ પુષ્કળ કાંટા એકઠા કરીને ભગવતીદેવીના બારણા આગળ તેનો ઘણો મોટો ઢગલો કરીને બહાર જવાનો રસ્તો બંધ કરી દીધો હતો. મહામહેનતે તેઓ બહાર જવાનો રસ્તો કરી શક્યાં હતાં. એજ રીતે એક દિવસે ગામના લોકોએ મરી ગયેલાં જીવજંતુઓનો ઢગલો એમના આંગણામાં કર્યો હતો. વળી એક વખત ઠાકુરદાસ નવું ઘર બંધાવતા હતા, તેનો એકઠો કરેલો સામાન ઉપાડી લઇ ગયા હતા. આવો આવો અત્યાચાર ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. ભગવતીદેવીના પુત્ર ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું એ વખતે સરકારમાં એટલું બધું માન હતું કે, ગવર્નર સુધ્ધાંત એમને પુષ્કળ માન આપતા તથા અનેક બાબતોમાં એમની સલાહ લેતા. એવે વખતે ભગવતીદેવીએ ધાર્યું હોત તો ગમે તે પ્રકારે ગામના લોકોને સજા કરી શકત; પરંતુ એ ક્ષમાની અવતાર દેવીએ તેમના દોષ ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ધન્ય ભગવતીદેવિ! ધન્ય તમને! તમારા ઉદરમાં ઇશ્વરચંદ્ર જેવા દયાસાગર જન્મે એમાં શું આશ્ચર્ય?

ભગવતીદેવી અત્યંત પતિવ્રતા હતાં. ઠાકુરદાસની આજ્ઞા પાળવામાં કે એમની સેવા કરવામાં એમણે કદી પણ કોઇ જાતની ત્રુટિ રાખી નથી. બંગાળી સંવત ૧૨૭૭માં ઠાકુરદાસ કાશીધામમાં માંદા પડ્યાં; એટલે ભગવતીદેવી પોતાના પુત્રને લઇને તરતજ કાશી પહોંચ્યાં અને સેવાચાકરી કરીને તેમને જલદી સાજા

કરી દીધા. ત્યાં આગળ બે મહિના સુધી રહીને પતિની આજ્ઞાથી દીન અનાથોની સેવા કરવા તથા ઘરનો વહીવટ કરવા વીરસિંહ પાછાં આવ્યાં. ત્યાં બેએક મહિના રહ્યા પછી ચૈત્રસંક્રાંતિને દિવસે ભગવતીદેવીની તબિયત બગડી આવી. આ વખતે તેમના જીવવાની આશા વૈદ્યોએ તથા ડૉકટરોએ મૂકી દીધી. ભગવતી-દેવીએ મંદ સ્વરે મીઠી વાણીથી બધાને ધીરજ આપી અને છેવટે પતિના ચરણની રજ માગી. શાંત, ધૈર્યશીલ ઠાકુરદાસ હવે હૃદયના આવેશને રોકી શકયા નહિ. તેમની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. ગદ્દગદ સ્વરે એ બોલ્યા: “ તું સાધ્વી સતી છે. તને હું બીજો શો આશીર્વાદ આપું ? તું તારા પોતાના પુણ્યબળ વડે આગળ ચાલી. આખરે તારોજ જય થયો. તું સર્વદા કહેતી હતી કે, ‘ જપતપ કરવું એ બધું ખરૂં, પણ મરતાં આવડવું જોઇએ.’ કેવી રીતે મરવું જોઇએ, એ ખરેખર તું જાણી શકે છે. તને અક્ષય સ્વર્ગસુખ મળજો ! ”

આ પ્રમાણે પતિનો આશીર્વાદ મેળવીને પુત્ર-પુત્રી, પૌત્ર-પૌત્રી વગેરેનો મોટો સંસાર મૂકીને ભગવતીદેવી અપૂર્વ શાંતિ-પૂર્વક નાશવંત દેહ છોડીને અમર ધામમાં સિધાવ્યાં. તેમના મૃત્યુથી અનેક દરિદ્ર અનાથોએ દારુણ શોક કર્યો. અમે પણ શોકવિહ્વળ ચિત્તે ઇશ્વરપ્રાર્થના કરીશું કે, “ હે ઇશ્વર ! ભારત-ભૂમિમાં ભગવતીદેવી જેવી સરળ અને નિરભિમાની સેવિકાઓ ઘેરે ઘેરે ઉત્પન્ન કરો ! ”

१६१–देवी अघोरकामिनी

હવે અત્રે અમે એક એવી સન્નારીના જીવનનો પરિચય આપવા માગીએ છીએ કે, જેમણે પોતાના અંતરની દૃઢ ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને સંસારમાં રહેવા છતાં, પણ પોતાનું સમસ્ત જીવન "સેવાકાર્ય"માં સમર્પણ કર્યું હતું, જેમણે ઇશ્વરનું સદા સાંનિધ્ય અનુભવ્યું હતું, પ્રભુપ્રેમમાં ડૂબકી મારીને જીવન મધુમય કર્યું હતું અને એ પરમસ્વરૂપ તરફ દુનિયાનાં અન્ય નરનારીઓને આકર્ષિત કરીને તેમને સત્ય, સુંદર અને મંગળ પરમાત્માની સમીપમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

એ સન્નારીનું નામ દેવી અઘોરકામિની હતું. એ આપણાજ જેવાં સાધારણ મનુષ્ય હતાં. મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી અનેક ન્યૂનતા તથા દુર્બળતા તેમનામાં પણ હતી; પરંતુ ઇશ્વરનું સાંનિધ્ય સર્વદા અનુભવવાથી, સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારને જીવનનું સૂત્ર બનાવવાથી તથા ન્યાતજાતનો ભેદ ગણ્યા વગર ભૂતદયા પાછળ પોતાના સાધારણ જીવનનો ઉપયોગ કર્યાથી, તેમનું જીવન ઘણુંજ ઉન્નત થયું હતું. આપણા આર્યસંસારમાં પતિ અને પત્નીનું જીવન અભેદ્ય, અવિચ્છિન્ન છે. એકના આચાર-વિચારની અસર બીજાના ઉપર થયા વગર રહેતી નથી, તો પછી પ્રકાશચંદ્ર જેવા ભક્તિપરાયણ અને વિચારશીલ પતિનો પ્રભાવ દેવી અઘોરકામિની જેવી પ્રતિવ્રતા આર્યનારી ઉપર પડ્યા વગર કેવી રીતે રહે?

શ્રીયુત પ્રકાશચંદ્ર રૉય બિહાર પ્રાંતમાં એક જાણીતા ગૃહસ્થ હતા. પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મોપદેશક બાબુ કેશવચંદ્ર સેનના એ મિત્ર હતા.

ભક્તિભાવથી ઝળકી રહેતા તેમના હસતા ચહેરા સાથે જ્યારે એ બ્રાહ્મોસમાજી સ્ત્રીપુરુષોમાં ઊભા હોય, ત્યારે ઘણા કેળવાયેલા પુરુષો પણ તેમના ચરણની રજ ગ્રહણ કરીને પોતાને કૃતાર્થ

માનતા હતા. એ એક ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા. દેવી અઘોરકામિની તેમના જીવનનાં અને તેમના ધર્મપંથનાં સાચાં સાથી હતાં. જેવી રીતે પુષ્પવાળાં વૃક્ષો પોતાનાં સુંદર પુષ્પ વડે આખા બગીચામાં સુગંધી ફેલાવે છે, તેવીજ રીતે આ ભક્તિમતી નારીએ પોતાના હૃદયનાં ભક્તિરૂપી પુષ્પો વડે સ્વામીના કંટકમય માર્ગને સુગંધથી આચ્છાદિત કર્યો હતો. તેમને લીધે તેમના સ્વામીનો જીવનમાર્ગ ઘણોજ સુંદર અને તેમની સંસારયાત્રા ઘણીજ આનંદજનક બની હતી.

આ સંસારમાં સ્ત્રીપુરુષોમાં ગુણનાં કજોડાં ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રેમી પુરુષને કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવી સ્ત્રી સાથે, ભક્તને કંકાસિયા સ્વભાવની કર્કશા સાથે ઉદાર દિલના ગૃહસ્થને કંજૂસ સ્ત્રી સાથે અને ધાર્મિક સુધારકને સાંકડા વિચારવાળી સ્ત્રી સાથે પાનું પડ્યું હોય છે.

બગીચામાં જે અનેક લતાઓ વૃક્ષને વળગી રહે છે, તેમાંની કેટલીક એવી હોય છે કે, જેના ભારને લીધે વૃક્ષો શક્તિહીન થઇને પડી જાય છે, ત્યારે કેટલીક એવી પણ નાજુક વેલડીઓ હોય છે કે, જેનાં રંગબેરંગી પુષ્પો અને હરિયાળાં સુંદર પલ્લવોને લીધે વૃક્ષની શોભા અનેકગણી વધી જાય છે. તેવીજ રીતે આ સંસારમાં એવાં પણ અનેક સ્ત્રીરત્નો હોય છે કે, જેમના હૃદયની મધુરતા, પ્રીતિ તથા પવિત્રતાને લીધે પતિનો સંસાર સ્વર્ગરૂપ બની જાય છે. એવીજ પુણ્યશાળી નારીઓની માફક દેવી અઘોરકામિની પણ પોતાના હૃદયની મહત્તા અને ઉચ્ચ ગુણોના મહિમા વડે સ્વામીને સૌભાગ્યવાન કરી ગયાં છે.

અઘોરકામિનીનું કર્મજીવન અવસાન પામ્યું છે; પરંતુ એમના પતિને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, એમનો અમર આત્મા તેમને તેમના કાર્યમાં સહાય કર્યા કરે છે. તેમણે તેમનું એક જીવનવૃત્તાંત પ્રકટ કર્યું છે. ઊંચી કેળવણી, ઇશ્વરભક્તિ અને સ્વામીની સહાયતા મેળવ્યાથી એક નારીજીવન પ્રભુભક્તિ અને સેવાના વિષયમાં કેટલું ઉન્નત થઇ શકે છે, તે વાત એ ચરિત્ર ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવે છે. એ સદ્ગુણસંપન્ન ભક્તિમતી, તેજસ્વી નારીના જીવનનું વિવરણ ઘણાજ સંક્ષેપમાં અમે નીચે ઉતારીએ છીએઃ—

ઇ. સ. ૧૮૫૪ ની સાલમાં ચોવીસ પરગણામાં આવેલા શ્રીપુર ગામમાં દેવી અઘોરકામિનીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. પૈસેટકે પણ સુખી હતા. ઊંચુ કુળ અને પૈસા બંને હોવાથી કન્યાને માટે યોગ્ય વર મેળવવામાં એમને મુશ્કેલી નડી નહિ અને એ સમયના રિવાજ મુજબ દસ વર્ષની બાળવયમાંજ અઘોરકામિનીનું લગ્ન પ્રકાશચંદ્ર સાથે થઇ ગયું.

અઘોરકામિની પોતાના પાછલા જીવનમાં લોકસેવાને માટે જે આત્મસમર્પણ કરી શક્યાં, સેવાને પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ બનાવી શક્યાં, તેનો આભાસ બચપણથીજ થયો હતો. જ્યારે એ દસ વર્ષનાં હતાં, ત્યારે તેમનો ભાઇ શીતળાના રોગથી પીડાતો હતો. એ સમયે અઘોરકામિનીએ જીવને જોખમે પણ એ ચેપી રોગમાં એની બહુ સેવાચાકરી કરી હતી. એટલી નાની વયમાંજ એ સાસરે આવીને સાસુજીને મદદ કરવા લાગ્યાં હતાં અને સુંદર સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવતાં શીખ્યાં હતાં. તેમનું ઘરકામ જોઇને બધાંને સંતોષ થતો હતો. એ વખતથીજ એમના સ્વભાવમાં તેજસ્વિતા જણાઇ આવતી.

વિવાહ થયા પછી કેટલાંક વર્ષ બાદ પ્રકાશચંદ્રે બ્રાહ્મોધર્મ ગ્રહણ કર્યો. એ સમયે અઘોરકામિની કાંઇ વધારે ભણ્યાંગણ્યાં નહોતાં; પણ એમણે સાધારણ બુદ્ધિના બળ વડે પતિના ધર્મને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણ્યો. એવી રીતે સ્વામીના નવધર્મને અનુસરવાથી એમને એક સખત કસોટીમાં કસાવું પડ્યું; કારણકે એ સમયે એ તરુણ કુળવધૂ ઘરની વડીલ સ્ત્રીઓને તાબે હતાં, છતાં પણ એમને ઘરની ચાલતી આવેલી રૂઢિઓની વિરુદ્ધ ચાલવું પડતું. વળી આટલા માટે એમને ગામની સ્ત્રીઓનાં મેણાં પણ કાંઇ ઓછાં સાંખવાં પડ્યાં નહોતાં.

ત્યાર બાદ પ્રકાશચંદ્ર "હરિનાભિ" સ્કૂલના બીજા માસ્તર નિમાયા. મતિહારી જઇને અઘોરકામિની સ્વામીનાં શિષ્ય બન્યાં. સ્વામીની પાસે ધર્મનું શિક્ષણ મેળવીને સાધનાનો આરંભ કર્યો. એ સમયે એમની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી; પણ પારસના સ્પર્શથી જેમ લોઢું પણ સુવર્ણ થઈ જાય છે, તેમ ધર્મના સ્પર્શથી તેમનું ચિત્ત નિર્મળ અને ઉદાર થઈ ગયું. સુવર્ણના અલંકારોથી દેહને ખડકવાનો શોખ તેમણે ઓછો કરી નાખ્યો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૭ ની સાલમાં લોકોને અન્નનું કષ્ટ છે, એ વાત

સાંભળીને તેમણે પોતાના હાથની સોનાની બંગડીઓ જરા પણ ખેદ વગર દુકાળફંડમાં દાન કરી દીધી હતી.

સંસારપથની કઠોરતાનો તેમને ધીમે ધીમે અનુભવ થવા લાગ્યો. પોતે અબળા, ઘરનો ભાર ઉઠાવનાર ગૃહિણી તથા સંતાનોની જનની હોવા છતાં પણ, ગૃહત્યાગી ઋષિઓ જેની વાંચ્છના કરે એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની તેમને અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે કઠોર સાધનાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પહેલાં તો સ્ત્રીઓમાં કુદરતી રીતે રહેલી સુખની લાલસા સાથે એમને સંગ્રામ કરવો પડ્યો. એ દૂરઅંદેશ બાઈ સમજી શક્યાં હતાં કે, ભક્તિનું અમૃતમય ઝરણું અને સંસાર એ બેની વચ્ચે વૈરાગ્યનું એક રેતાળ રણ પડયું છે. જે બીકણ આદમી વૈરાગ્યની એ મરુભૂમિને જોઇનેજ ભય પામે છે, તેમને માટે ભક્તિનો અમૃતરસ પીવાનો કોઈ પણ સંભવ નથી; પણ જે સાહસિક મનુષ્યો નીડર થઇને એ મરુભૂમિને ઓળંગી જાય છે, તેજ નિર્મળ ઝરણાનું જળપાન કરીને ભક્ત થવા પામે છે. કુદરતે દેવી અઘોરકામિનીને એક દુર્બળ બંગાળી અબળા બનાવ્યા છતાં પણ, તેમના અંતઃકરણમાં તેજનું સ્ફુરણ કરાવવામાં કાંઈ કચાશ રાખી નહોતી, એથીજ એમણે વૈરાગ્યના માર્ગમાં ચાલવાનું સાહસ કર્યું. અંગ ઉપરનાં સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોનો ત્યાગ કરીને તેમણે સાદાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. આ અવસ્થાને લક્ષમાં રાખીને બાબુ પ્રકાશચંદ્રે પોતાની પત્નીને "ગૃહસ્થ વૈરાગિની" શબ્દથી સંબોધન કર્યું છે.

એક સમયે દેવી અઘોરકામિની કલકત્તે ગયાં હતાં, તે વખતે તેમની ઇશ્વરોપાસના તરફની પ્રીતિ જોઇને મહાત્મા કેશવચંદ્રે અન્ય સ્ત્રીઓને શિખામણ દીધી હતી કે, "આ નવી આવેલી બાઈ પાસેથી તમે ઉપાસના ઉપરનો પ્રેમ શીખો."

કલકત્તાથી પાછાં ફરતી વખતે અઘોરકામિનીએ કેશવચંદ્રને કહ્યું કે, "મને ભૂલશો નહિ" કેશવચંદ્રને તેમના ઉપર એટલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે, તેમણે કહ્યું: "ભુલાય ખરૂં કે?"

પ્રકાશચંદ્રની મતિહારીથી બદલી થવાથી તેઓ બાંકિપુર ગયાં. તેમણે ઘણા સમય સુધી બાંકિપુર ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો ભોગવ્યો હતો; એટલે બાંકિપુર અઘોરકામિનીનું કાર્યક્ષેત્ર બન્યું. એ સમયે પોતાના વખતનો એ કેવો સદુપયોગ કરતાં હતાં, તે વિષે પ્રકાશચંદ્ર લખે છે: "દેવિ! એ સમયે આપણું

દૈનિક જીવન કેવું તપસ્યામય હતું ! દરરોજ સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાં પહેલાં તું મારી સાથે માતૃસ્તોત્ર ગાતી અને પછી ઉપાસનાની ઓરડીમાં સઘળી વસ્તુઓ તૈયાર કરતી. * * * નિષ્ઠાપૂર્વક આસન બિછાવીને મારે માટે રાહ જોતી. ઉપાસના થઇ રહ્યા પછી પ્રતિદિન એક નાની પ્રાર્થના કરતી. ત્યારબાદ રસોડામાં જતી. છોકરાંઓને ખવરાવીપિવડાવીને ભણવા મોકલતી. પછી પોતાના ખાવાનો બંદોબસ્ત કરતી. એની વચમાં કોઇ વખતે પડોશનાં બેત્રણ ઘરની ખબર પૂછી આવતી અને એમને કોઇ વાતની અડચણ હોય, તો તે દૂર કરતી. બપોરે કાંઈ વાંચતી અને કંઇ જવાનું હોય, તો જઇ આવતી. સંતાનોને ખવરાવવાનું પિવડાવવાનું તથા કપડાંલત્તાં પહેરાવવાનું કામ સદા પોતાનેજ હાથે કરતી. સાંજે રસોઇ કરીને છોકરાંઓને જમાડીને તેમને ભણવાનો બંદોબસ્ત કરી આપતી. ત્યારબાદ આપણે બન્ને જણાં ઈશ્વરનાં ભજન ગાતાં અને જો કોઇ નવું સાધન કરવાનું હોય, તો તે કરતાં. આહાર કરી રહ્યા પછી પાછાં ભજન ગાતાં. એ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાએ નિયમો પાળતાં. ”

ત્યારબાદ અઘોરકામિનીને એક સખત કસોટીમાં કસાવું પડ્યું. એ મર્મભેદી કહાણી આખી કહેવા બેસીએ તો એક નવલકથા થઇ જાય. કલ્પિત નવલકથાઓમાં જે ઘટનાઓ વાંચીને આપણે આંસુ પાડીએ છીએ, તેવીજ ઘટના અઘોરકામિનીના કુટુંબમાં ખરેખર બની. એ ઘટનાનો સાર નીચે મુજબ છેઃ—

અઘોરકામિનીની મોટી દીકરીનું નામ સુસારવાસિની હતું. તેના સમાગમમાં આવનાર એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ કહે છે કે, “ તેની મધુર ઉપાસનામાં સામેલ થઇને હું કૃતાર્થ થયો છું. તેના આત્મત્યાગ અને સેવાને જોઇને મને તેને માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ છે.”

આ સુસાર જ્યારે તરુણી હતી, ત્યારે વૃંદાવન નામના એક યુવક તરફ આકર્ષાઇ. સુસારના પિતાને ખબર પડતાં, એમણે પુત્રીની ઇચ્છાનુસાર તેનો વિવાહ કર્યો. એ વખતે વૃંદાવન ધર્મોત્સાહી યુવક ગણાતો હતો.

પણ માણસનું મન કાંઈ હમેશાં એકસરખું નથી રહેતું. વૃંદાવને બ્રાહ્મોધર્મ પ્રમાણે લગ્ન કર્યાં અને તે વિવાહના કાયદા મુજબ કચેરીના રજિસ્ટરમાં નોંધાઈ પણ ગયાં; છતાં થોડા દિવસ પછી તેણે બ્રાહ્મોસમાજનો ત્યાગ કર્યો અને તેની સાથે સાધ્વી પત્ની

સુસારનો પણ ત્યાગ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ એ યુવકે એક ધર્મશીલા પત્નીના નિર્મળ પ્રેમને તરછોડીને ફરીથી એક હિંદુ બાલિકા સાથે લગ્ન કર્યું !

એવે સમયે એ પ્રેમમયી, કોમળહૃદયા, ધૈર્યશીલા અને ઇશ્વર-પરાયણા સુસારવાસિનીએ શું કર્યું ? તેણે ધાર્યું હોત, તો બ્રાહ્મો-ધર્મનો કાયદો તોડીને બીજી વાર લગ્ન કરવા માટે પતિને સજા કરાવી શકત અને તેના બીજા લગ્નને રદ કરાવી શકત; પણ સ્વામીની વિરુદ્ધ તેણે એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ સ્વામી ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ લેશમાત્ર તેણે ઓછો કર્યો નહિ.

સુસાર આજે આ જગતમાં નથી. તેણે ઘણાં વર્ષો બ્રહ્મચારિણી યોગિનીને વેશેજ જનનીનું અધૂરૂં કામ પૂરૂં કરવામાં ગાળ્યાં હતાં અને ઇશ્વરને આત્મસમર્પણ કરીને પોતાનું આયુષ્ય અન્ય બાળકીઓની સેવા પાછળ ગાળવા માંડ્યું હતું.

આ પ્રમાણે સાધના અને સેવામાં પોતાના હૃદયને પરોવવા છતાં પણ એ તીવ્ર ઘા સહન કરી શકી નહિ અને ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થતાં ન થતાંમાં તો એનું શરીર દારુણ રોગની સામે ટક્કર ન ઝીલી શકવાથી તૂટી પડ્યું.

આજ સુસારવાસિની આ જગતમાં નથી એ વાત ખરી છે; પણ એની 'ડાયરી'–નોંધપોથી હજુ આપણી સમક્ષ છે. એ વાંચવાથી પથ્થરની છાતીવાળા મનુષ્યનું હૃદય પણ પીગળે છે. ડાયરીમાં એક સ્થળે એણે લખ્યું છે:—

"આજ મારા જીવનનો કેવો દિવસ ! આજ બપોરે ખબર પડી કે, મારા સ્વામીએ ફરીથી લગ્ન કર્યું છે. કેવો ઘા ! વિચાર આવે છે કે, આજ મારી વહાલી મા સોડ્યમાં ઘાલીને દિલાસો ન આપતી હોત, તો હું રોઇ રોઇને માથું ફૂટીને મરી જાત. હવે હું જગજ્જનનીને શરણે પડી છું."

નોંધપોથીમાં બીજી જગ્યાએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે: "૧૮૯૧ ની ૭ મી ઑક્ટોબર * * આજ ચાર વર્ષ થયાં વિખૂટી પડી છું. કેવળ માજીની* કૃપાથી જીવું છું. ધન્ય! માજીની ઇચ્છા

* આ સ્થળે અને હવે પછી દેવી અઘોરકામિની અને તેમનાં પુત્રીએ 'માજી' શબ્દોનો પ્રયોગ ઈશ્વરને સંબોધીને કર્યો છે. આચાર્ય-શ્રી. કેશવચંદ્ર સેન પણ ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રભુને માતારૂપે સંબોધવાનું પસંદ કરતા હતા. —પ્રયોજક

એવી હોય, તો એમજ થાઓ.”

૧૮૯૧ની ૧૯મી નવેમ્બર. * * * “આજ મારા સ્વામી-નો જન્મદિવસ છે. માજીના ચરણમાં સો સો વાર ઉપકાર સહિત સ્મરણ કર્યું કે, આજે એમને ૨૬મું વર્ષ બેઠું. ધન્ય માજી! ધન્ય તમારો સ્નેહ! આ નવજીવનના દિને એમના આત્માને તમારી તરફ ખેંચો.”

સ્ત્રીનો કેટલો જબરો પ્રેમ અને કેટલી આશ્ચર્યકારક સહન-શીલતા!! ચાર વર્ષથી જે સ્વામીએ વગર વાંકે પોતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેના મંગળને માટે ઇશ્વરપ્રાર્થના! ધન્ય છે હિંદુ સન્નારી! તારૂં હૃદય ખરેખર દૈવી છે!

વાચક બહેનો! વિચાર કરો કે, જે સમયે કન્યા સુસાર-વાસિનીનો તેના ધણીએ પરિત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેની સ્નેહમયી જનની અઘોરકામિનીની શી દશા થઇ હશે? એક દિવસનું દુઃખ નહોતું, મહિના બે મહિનાનું દુઃખ નહોતું; પણ રાત ને દિવસ આખી જિંદગી સુધી પુત્રીની આ દુર્દશા કેવી રીતે જોઇ શકાય? માનો પ્રાણ આ દુઃખ સહન કરી શકે? પણ દેવી અઘોરકામિની-એ આ સમયે પણ સંપૂર્ણ રીતે ઇશ્વર ઉપરજ પોતાનો આધાર રાખ્યો હતો. ઇશ્વરે તેમની પ્રાર્થના સાંભળીને તેમના હૃદયમાં એક અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર કર્યો. આ ઈશ્વરી શક્તિની સહાયતા-થી એ નિર્બળ બાઇએ ધીરજ ધરીને પોતાના કામમાં મન પરોવ્યું. આ સમયે અઘોરકામિની લખનૌ શહેરમાં એક અશકય જણાતા કામને શકય કરવામાં પરોવાયાં હતાં; પણ તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એમના કઠોર વૈરાગ્ય અને સાધનાની વાત કહીશું.

અઘોરકામિનીએ અંગનાં આભૂષણોનો તો પ્રથમથીજ ત્યાગ કર્યો હતો. હવે તેમણે માથાના કેશ કપાવી નાખીને સુખલાલસા-નું બાકી રહેલું ચિહ્ન પણ કાઢી નાખ્યું અને સંકલ્પ કર્યો કે, “જે પ્રિયતમ સ્વામીના પ્રેમ વગર એક ઘડી પણ રહી નહોતાં શકતાં, જેમને જોઇને તેમનું ચિત્ત ચંચળ થઇ જતું; તે સ્વામીની સાથે હવે બહારનો કાંઇ પણ સંબંધ નહિ રાખું. ફક્ત અંતરનો પ્રેમ અને આત્મા સાથે આત્માનું સંમિલન કાયમ રહેશે. આ વખતે અઘોરકામિનીનું વય માત્ર છવીસ વર્ષનું હતું. તેમણે સ્વામીની સાથે બ્રહ્મચર્ય અને વૈરાગ્યવ્રત ધારણ કર્યાં.

હવેથી અઘોરકામિનીને સાધન અને ભજનમાં સગવડ થઈ; કારણકે આટલા દિવસ નાનાં નાનાં છોકરાંઓને લીધે સેવામાં અડચણ પડતી હતી. હવે એમના ખોળામાં કોઈ નાનું બાળક આવીને બેસવાનો સંભવ નહોતો. આ ઘટના પછી સાત વર્ષે તેમનો આધ્યાત્મિક વિવાહ થયો.

આધ્યાત્મિક વિવાહ એટલે શું, તેનો કાંઇક ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. મહાત્મા કેશવચંદ્ર સેન પોતે રચેલા 'નવસંહિતા' નામના ગ્રંથમાં એક કઠણ વ્રતનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છે. એ વ્રતનું નામ આધ્યાત્મિક વિવાહ છે. એ વ્રત લીધા બાદ પતિપત્ની આત્મામાં આત્મા મેળવીને પ્રભુસેવામાં જીવન સમર્પણ કરે છે. એટલા માટે એ અનુષ્ઠાનના અધિકારીમાં ભેદ હોય છે. જે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળવાને સમર્થ હોય, તેમનેજ માટે એ વ્રત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે; બીજાઓને માટે નહિ.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૧ ની ૨૭ મી જાન્યુઆરીએ પ્રકાશચંદ્ર અને અઘોરકામિનીનો આધ્યાત્મિક વિવાહ થયો. એને માટે એ બન્ને બુદ્ધદેવના લીલાક્ષેત્ર રાજગિરિ તીર્થમાં ગયાં હતાં. એ તીર્થમાં જઈને પહેલાં પ્રકાશચંદ્ર અને તેમની સ્ત્રીએ મૂંડન કરાવ્યું, ત્યાર બાદ ઉપાસના કરવામાં આવી. બસ, આટલા વિધિ પછી તેમનું આધ્યાત્મિક લગ્ન સધાઈ ચૂક્યું.

એ શુભ પ્રસંગે શ્રીયુત ચષ્ડિદાસ નામના એક બંગાળી વિદ્વાન હાજર હતા. એ ગૃહસ્થ એ સંબંધમાં પોતાની ડાયરીમાં લખે છેઃ "ઉપાસના—સ્વર્ગની ઉપાસના ! આજ એક મહાન કાર્ય થયું. ભક્તિભાજન પ્રકાશ બાબુ અને તેમની ભાર્યા અઘોરકામિની આજે આધ્યાત્મિક વિવાહસૂત્રથી બંધાયાં. * * * આ કાર્ય જોઈને બધાના મનમાં એક સ્વર્ગીય ભાવ વ્યાપી ગયો. હમણાં પ્રકાશ બાબુની વય ૪૪ અને અઘોરકામિનીની ૩૬ વર્ષની છે."

હવે અઘોરકામિનીના લખનૌ જવાની વાત કહીશું. આટલા દિવસ એમણે ભક્તિમાર્ગમાં સાધના, સ્વામી અને સંતાનોની સેવા તથા બાંકિપુરની અનેક રોગી અને દુઃખી નારીઓની સેવા કરવામાં ગાળ્યા હતા. હવે દેશસેવાના કાર્યમાં પડવાનો તેમને અભિલાષ ઉત્પન્ન થયો અથવા એમ કહો કે, ઇશ્વરે તેમને એ કામ તરફ પ્રેરણા કરી; પણ દેશના કયા કાર્યમાં હાથ ઘાલવો ? સાધનમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા છતાં પણ, એ કોમળહૃદયા નારી હતાં.

નારીઓને માટે કયું કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ છે, એ વિચારી તેમણે પોતાને માટે કામ પસંદ કરી લીધું. જોયું કે બિહાર પ્રાંતમાં સ્ત્રીજાતિની ઘણી દુર્દશા છે. તેમને ભણવાગણવાનાં કાંઇ સાધન નથી અને ભણ્યાગણ્યા વગર સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થવાનો સંભવ નથી. નિશ્ચય કર્યો કે, છોકરીઓને માટે એક સારી નિશાળ અને બોર્ડિંગ હાઉસ ઉઘાડવાં અને તેનો ભાર પોતે ઉઠાવવો; પણ એને માટે ખર્ચ અને શિક્ષણની જરૂર હતી. વિચાર્યું કે, પૈસાનું તો પછીથી થઇ પડશે; પણ શિક્ષણ આપવાને તથા બોર્ડિંગ ચલાવવાને માટે પહેલાં પોતેજ શિક્ષણ લેવું પડશે. એ વિચારથી પ્રૌઢ વયમાં એ લખનૌ ભણવા ગયાં. બધા કહેવા લાગ્યા કે, “ આ શું કૌતુક ? સ્વામી અને છોકરાંઓને મૂકી દઇને તમે લખનૌ ભણવા જશો ? અને આટલી ઉંમરે અંગ્રેજી આવડવાનો સંભવ છે ? ” એ ટીકા કરનારાઓને ખબર નહોતી કે, અઘોરકામિનીને માટે ‘ અસંભવ ’ શબ્દજ મિથ્યા હતો. સ્વામીને ઘરસંસારનો વહીવટ સોંપીને એ લખનૌ ગયાં. ત્યાંની બોર્ડિંગ હાઉસની ઉપરી મડમ એક બંગાળી રમણીનું આ સાહસ, મનોબળ અને કર્મોત્સાહ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગઇ. તેણે કહ્યું: “મિસિસ રૉય! તમે બોર્ડિંગમાં રહેવાનું તો કહો છો, પણ તમારાથી આ ઉંમરે બોર્ડિંગ હાઉસના બધા નિયમો પળાશે નહિ.” અઘોરકામિનીએ કહ્યું: “ના એમ નહિ. હું વિદ્યાર્થિની થઇને અત્રે શિક્ષણ મેળવવા આવું છું; એટલે મારે બધા નિયમો પાળવાજ પડશે.”

લખનૌ જવાના થોડા દિવસ બાદ તેમનો મોટો છોકરો સુબોધ ઘણો માંદો પડ્યો. આ સુબોધ તે હાલના કલકત્તાના બૅરિસ્ટર મિસ્ટર એસ. સી. રૉય; પણ એ વખતે તે બાળક હતા. તેમનો તાવ ૯૭ ડીગ્રીથી એકદમ ૧૦૫ ડીગ્રી આવીને ઊભો. તરતજ લખનૌ ખબર આપવામાં આવી. બીજી વખતે ગમે તેટલું ધૈર્ય રાખનારી આપણી સ્ત્રીઓ છોકરાંઓની માંદગી વખતે ઘણી ગભરાઇ જાય છે, પણ અઘોરકામિનીએ પોતાના પ્યારા સંતાનને ઇશ્વરની કૃપા ઉપર છોડીને ચિત્તને સ્થિર રાખ્યું. એ દિવસની ડાયરીમાં તેઓ પોતે લખે છે કેઃ—

“ સુબોધના મંદવાડની ખબર સાંભળીને, તેને માજીના ખોળામાં સોંપ્યો; ઘણોજ આરામ.”

અઘોરકામિનીએ લખનૌથી પોતાના સ્વામીને જે પત્રો લખ્યા

હતા, તે ઘણાજ ઉત્કૃષ્ટ છે. એ વાંચતાં તેમની સ્વામી તરફની નિષ્કામ પ્રીતિ જોઇને જેટલું આશ્ચર્ય થાય છે, તેટલુંજ તેમની ધર્મનિષ્ઠા, ઉદ્યોગ અને અનુપમ ઈશ્વરભક્તિ જોઇને તેમને એક નમૂનારૂપ સ્ત્રી કહેવાનું મન થાય છે. એક પત્રમાંથી કેટલોક ભાગ અમે નીચે ઉતારીએ છીએઃ—

"તમે જે કાંઇ કહેશો, તે જીવસાટે પણ પાળવા હું યત્ન કરીશ. આટલા દિવસ તમારાથી ભિન્ન હતી. હવે આપણે આધ્યાત્મિક વિવાહથી બંધાઇને એકરૂપ થયાં છીએ. એવું કયું કાર્ય છે કે, જેને માટે 'મા' આપણને કહે અને આપણે ના કરી શકીએ? ન કરી શકીએ, તોપણ કરી તો જોવુંજ જોઇએ. જો આપણે હાથે કામ કરાવવાની તેની ઇચ્છા હશે, તો એ કામ અવશ્ય પાર પડશે. × × × સઘળું લોહી આપીને પણ માજીની ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ થાય? × × જે સાધના પૂર્ણ કરવાને માટે માએ જન્મ આપ્યો છે,તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં કેટલું સુખ મળશે,તે તમે કહી શકશો નહિ અને કહેવાની ઇચ્છા પણ નહિ થાય; કારણકે માજીની નિકટ જતાં જઇશું તેટલુંજ વધારે પાસે જવાની ઇચ્છા થશે. નિકટપણાને શું હદ છે?"

આ કાગળમાં 'સઘળું લોહી આપીને પણ પ્રભુની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા' સંબંધી જે વાક્ય છે તેના ઉપર ધ્યાન આપો. કોમળ સ્ત્રી-જાતિને મોંએ એવા શબ્દો ક્વચિતજ સાંભળવામાં આવે છે. મનુષ્યોના હિતને માટે કોઇ નારી આ પ્રમાણે સ્વાત્માર્પણ કરવા તૈયાર થાય એવાં દૃષ્ટાંત આ દેશમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અઘોરકામિનીને સંસારમાં સ્વામી, પુત્ર, પુત્રી બધુંએ હતું; છતાં પણ સંસારમાં આસક્તિ નહોતી. હૃદયની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરીને તેમણે એ આસક્તિને હઠાવી મૂકી હતી. એ સંગ્રામની કહાણી 'અઘોર પ્રકાશ' ગ્રંથમાં લખી છે. અમે એમાંના એકજ દિવસની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીશું.

લખનૌ બોર્ડિંગ હાઉસમાં અઘોરકામિની એક દિવસ માંદાં પડ્યાં. એ વખતે એમના મનમાં તરંગ ઊઠ્યો કે, "આજે પ્રભુ-આજ્ઞા થાય, તો હું દેહત્યાગ કરવા તૈયાર છું કે નહિ? કોઇને માટે આસક્તિ છે કે નહિ?" મને જવાબ આપ્યોઃ "કોઇને માટે આસક્તિ નથી. અત્યારે પણ પ્રયાણ કરવા તૈયાર છું."

આ બધી ઉક્તિઓ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે,

એ ખરેખરા ધર્મરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા પામ્યાં હતાં. એમ ન હોત તો સંસારી મનુષ્યમાં આટલી વિરક્તિ કેવી રીતે આવે?

દેવી અઘોરકામિનીનું લખનૌ ખાતેનું શિક્ષણ લગભગ સમાપ્ત થઇ ગયું હતું. હવે એ ભવિષ્યના કાર્યક્રમની કલ્પના કરવા લાગ્યાં. સૌંદર્યની કલ્પનાથી કવિના હૃદયમાં જેવી રીતે ભાવરસ ઊછળે છે, તેવીજ રીતે કર્મની કલ્પનાથી અઘોરકામિનીનું હૃદય આનંદથી ઊભરાવા લાગ્યું. એ સમયે તેઓ ડાયરીમાં લખે છેઃ—

"આ તો કામનો પાયો નંખાયો. કેટલું કામ થશે તે કહી શકાતું નથી. કેમ કરીને થશે, તે પણ જાણતી નથી; પણ કરવાથીજ કામ પાર પડશે. એક ઉપાસનાગૃહ, એક છોકરીઓની નિશાળ, એક દુઃખિતોનો આશ્રમ, એક વિદ્યાર્થીઓનો આશ્રમ એટલું સ્થાપવું પડશે. નિશાળ તો ઘણી જલદી શરૂ થશે. હાલને માટે રૂ. ૧૦૦ નું માસિક ખર્ચ કરીશ. એક મોટા મકાનની જરૂર છે. ૩૦ કે ૩૫ રૂપિયાનો મહિનો હોય તો બાબુની છોકરી એન્ટ્રન્સ પાસ થઇ છે તે આવી શકે. હવે સમજાયું કે જ્ઞાનની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. કેટલી છોકરીઓ એ જ્ઞાનના અભાવે જડની માફક આહારનિદ્રામાં વખત ગાળે છે. પૈસાને માટે મેં કોઇ દિવસ ફિકર કરી નથી અને કરીશ નહિ. જો ખરેખર માજી કાજે મારાથી કાંઇ કરી શકાવાનું હશે, તો અવશ્ય કોઇ પણ અભાવ નડશે નહિ."

આવી આવી ઉચ્ચ અભિલાષાઓ સાથે લખનૌનો અભ્યાસ પૂરો કરીને અઘોરકામિની સ્વામીની પાસે બાંકિપુર ગયાં; પણ બોર્ડિંગનાં કષ્ટથી તથા ઘણું કામ કરવાથી તેમનું શરીર બિલકુલ લેવાઇ ગયું હતું. પ્રકાશચંદ્રે તેમને આ દશામાં જોઇને લખ્યું છેઃ "તારા હાથ અલંકારશૂન્ય હતા અને પહેરવેશ સાદો હતો, છતાં મારી આગળ તું દિવ્ય જ્યોતિ જેવી ઉજ્જવલ લાગતી હતી. આ તારૂં કેવું રૂપ! આ શું દેવી નહિ તો માનવી?"

સ્વામીએ પત્નીનાં તપસ્વિની વેશે દર્શન કરીને અને તેની ઇશ્વરભક્તિ અને આત્મત્યાગની કથાનું સ્મરણ કરીને તેને પ્રણામ કર્યા; એ ઘણાને હદપાર જવા જેવું લાગ્યું હશે. કેટલાએક એને યૂરોપમાંથી શીખેલો 'સુધારો' ગણીને તેના તરફ તિરસ્કારથી જોશે; પણ ખરૂં જોતાં એ હદપાર જવાની વાત પણ નહોતી અને પશ્ચિમના સુધારાની નકલ પણ નહોતી. શક્તિ જોઇને ભક્તિ

ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા ભક્તમાળ ગ્રંથમાં એવાં દૃષ્ટાંતોનો અભાવ નથી. એ ભક્તિરસનો ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે, કેટલાક અભિમાની નૃપતિઓ પોતાની પત્નીના અનુપમ ભક્તિભાવથી આશ્ચર્ય પામી જઇને તેના ચરણમાં સોનાના મુગટ સાથે નમ્યા છે.

ત્યારબાદ અઘોરકામિની કેટલીક સખીઓને લઈને રસ્તામાં ઇશ્વરભજન ગાવા અને કેટલીક જગ્યાઓએ ભાષણો આપવા લાગ્યાં. આથી કરીને લોકોમાં તેમની નિંદાનો પાર રહ્યો નહિ, પણ એમણે પોતાના આત્માને એવી સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો હતો કે, જેમાં નિંદા કે પ્રશંસા અસર નહોતાં કરી શકતાં. મનુષ્યોના સખ્ત તિરસ્કારને સમયે પણ એમનું હૃદય પોતાના શુભ કામમાંથી પાછું હઠ્યું નહિ.

પછીથી એમણે પ્રખ્યાત વકીલ સ્વર્ગસ્થ ગુરુપ્રસાદ સેન મહાશયના આગ્રહથી બાંકિપુરની કન્યાશાળાનો બધો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. એ નિશાળ બંધ પડી જવાની તૈયારીમાં હતી. ફંડનું તળિયું આવી રહ્યું હતું. છોકરીઓની સંખ્યા પણ જોઇએ તેટલી નહોતી; પણ અઘોરકામિનીએ કહ્યું: “પૈસા નથી? હું ગમે તેમ કરીને પૈસાની સગવડ કરીશ. છોકરીઓ નથી? હું ઘેરેઘેર જઇને ગામેગામ ફરીને છોકરીઓ એકઠી કરીશ.”

આ સ્ત્રીનાં આવા અદ્ભુત કર્મોત્સાહ, ખંત અને દૃઢ સંકલ્પને કોની સાથે સરખાવીએ? આવી સ્ત્રીને માટે અસંભવિત શું? તેમણે ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ કન્યાશાળાનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. માર્ચ મહિનો પૂરો ન થયો, એટલામાં તો નિશાળમાં ૨૯ કન્યાઓ દાખલ થઇ. ત્યારબાદ હિંદુસ્તાની કન્યાઓ પણ નિશાળમાં આવવા લાગી.

આ અરસામાં અઘોરકામિની ઘડિયાળના કાંટા સામું જોઇને કામ કરતાં. જરા પણ વખત નકામો જવા દેતાં નહિ. આ વખતનો કાર્યક્રમ એમણે પોતાની રોજનીશીમાં લખી રાખ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ-(૧) છોકરાંઓને ખવરાવવું, (૨) પાઠ, (૩) ઉપાસના, (૪) રોગીઓની સેવા, (૫) નિશાળમાં જવું, (૬) મુલાકાત કરવી, (૭) નવાં આડોશીપાડોશીની ખબર પૂછવી, (૮) આવકખર્ચનો અડસટ્ટો કાઢવો અને પગાર આપવો.

આ પરિશ્રમનું શું ફળ આવ્યું, તે પણ કહીશું. બાંકિપુરની કન્યા શાળામાં એન્ટ્રન્સ સુધીનું શિક્ષણ અપાવા લાગ્યું અને એ

નિશાળમાંથી કન્યાઓ પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં પાસ થવા માંડી. આ ઉપરાંત એમણે પોતાને ઘેર છોકરીઓને વાસ્તે એક બોર્ડિંગ હાઉસ–છાત્રાલય ઉઘાડ્યું. દેશપરદેશની છોકરીઓ એ બોર્ડિંગમાં રહીને શિક્ષણ મેળવવા લાગી. ફક્ત એક નારીના ઉત્સાહથી દેશને માટે કેટલું કામ થઈ શકે છે, તે જોવા જેવું છે.

આ મનસ્વી સન્નારીનું હૃદય કેટલું ઉન્નત હતું, તેમનો સેવા સંબંધી વિચાર કેવો ઊંચો હતો, તે સંબંધી બેએક શબ્દો કહીશું. સેવા સંબંધે એ હિંદુ કે બ્રાહ્મ, બંગાળી કે હિંદુસ્તાની, પોતાનો કે પારકો એવો કાંઈ પણ ભેદ રાખતાં નહિ. સેવાનું તેડું આવતાંજ તેને ઈશ્વરનો હુકમ ગણીને તે તૈયાર થતાં. એક વખત એવું બન્યું કે, બાંકીપુરમાં એક સ્ત્રી સુવાવડને ખાટલે પડી. ઘરમાં બીજું બૈરું નહોતું, એટલે એ બિચારીની ચાકરી કોણ કરે? અઘોરકામિનીને કાને વાત આવતાંજ, એ ત્યાં પહોંચ્યાં અને સગી માની પેઠે એ બાઈની સુવાવડ કરી.

તેમની સેવા સંબંધી પ્રકાશચંદ્ર લખે છેઃ—

“ આ દેશના નારીજીવનમાં સેવા નથી એમ નહિ, પણ તે પ્રાયઃ સ્વામી અને કુટુંબની સીમામાંજ બંધાઈ રહી હોય છે. આસક્તિના કોટને જેટલો તોડશો, તેટલોજ પારકાનો વિચાર કરવાની અને મદદ કરવાની શક્તિ આવશે. તારે માટે એ સમય ઉપર જેટલો મોટા માણસનો હક હતો, તેટલોજ દુઃખી વિધવાની ઝૂંપડીનો હતો. ખબર મળતાંજ તું તેમનું દુઃખ દૂર કરવા દોડતી. છેવટે જ્યારે એ સેવાકાર્ય ઘણું વધતું ગયું, ત્યારે મારી પાસે આવીને પૂછી જવાનો સમય પણ રહ્યો નહિ. કેટલાએક દિવસ મારી અજાણમાં તેં કેટલાએ રોગીઓની સેવા કરી છે.

“એક દિવસ રાતના બે વાગ્યાને સમયે મારી પથારી આગળ ઊભી રહીને તું બોલીઃ ‘હું જાઉં છું.’ આંખ ઉઘાડીને જોઉં છું, તો તું કપડાં પહેરીને તૈયાર થઈ છે. મેં કહ્યુંઃ ‘આ શિયાળાની રાતે ક્યાં જઈશ?’ તેં કહ્યુંઃ ‘વિધવા બ્રાહ્મણીનો છોકરો ઘણો પીડાય છે, તેને જોવા જઈશ.’ વિધવા બ્રાહ્મણીને બીજું કોઈ નહોતું. એકનો એક પુત્ર એફ. એ. (ઇન્ટર) પાસ થયેલો હતો. એજ છોકરો તાવના રોગમાં ઘડીપળ થઈ રહ્યો હતો. દવા માટે ડૉકટર પરેશ બાબુને બોલાવ્યા હતા. મને એ વખતે એ બધી વાતની કાંઈ ખબર નહોતી. × × × મારી રજા મળતાં,

તું કાંઈ પણ ફિકર નહિ રાખતાં એવી ઘોર અંધારી રાતે પગે ચાલીને રોગીઓની સેવા કરવા ગઇ. સાથે રોગીના ઘરનો ચાકર હતો. તેના હાથમાં ફાનસ હતું."

બાંકિપુરના ડૉકટર શ્રીયુત કામાખ્યનાથ બંદોપાધ્યાય લખે છે: "એક દિવસે એક વિદ્યાર્થીએ મેડિકલ સ્કૂલમાં મને કહ્યું કે, 'અહીં એક આબરૂદાર ધનવાનની એક સગી રોગથી ઘણીજ પીડાય છે. એ સ્ત્રીને મહિના દોઢ મહિનાની એક છોકરી છે. તેની સેવાચાકરી કરનાર કોઇજ નથી. ખાવાપીવાની પણ ગોઠવણ નથી. તેનાં સગાંવહાલાં કોઇ તેની ખબર લેતાં નથી.' વિદ્યાર્થીને મોંએ આ વાત સાંભળીને મને અત્યંત દુઃખ થયું. દુઃખનિવારણનો શો ઉપાય કરવો, એ વિચારમાં હું માજી (અઘોરકામિની) ની પાસે ગયો અને તેમને બધી વાત કરી. મારે મોંએ બધી વાત સાંભળીને એમણે તરતજ ચાકરને ગાડી લેવા મોકલ્યો અને મને સાથે લઇને એ અનાથ નારીના ભાગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં આવી ઊભાં રહ્યાં.

"આવીને પહેલાં તો મળમૂત્રનાં ભરેલાં બાળોતિયાં એ ઘરમાં આમ તેમ પડેલાં હતાં, તે લઇને ધોઇ નાખ્યાં. આ જોઇને હું તો આભોજ થઇ ગયો.

"સુવાવડી ઘણાજ ગંદા બિછાનામાં સૂઇ રહી હતી. દેવી અઘોરકામિનીએ પોતાને ઘેરથી વસ્ત્ર તથા ઓઢવાપાથરવાનું લાવી આપ્યું અને સુવાવડીનાં કપડાં બદલાવીને તેને બિછાનામાં સુવાડી. તેમની સેવાથી પ્રસૂતિમાં એક પ્રકારની શક્તિ આવી અને તે બોલી ઊઠી: 'મા તમે મને આજે જીવાડી.'"

એક વાર બાંકિપુરમાં એક સર્કસપાર્ટી આવી. તેમનામાંનો એક આદમી ટાઇફોડ તાવથી પીડાવા લાગ્યો. હાય! બિચારો બે પૈસા રળી ખાવા ઘરબાર છોડીને આવ્યો હતો. અહીં એની કોણ ચાકરી કરે અને એ જાય પણ ક્યાં? ચેપીરોગ જાણીને કોઇ એની ચાકરી કરવા તૈયાર થયું નહિ.

દેવી અઘોરકામિનીને ખબર મળતાં એ અજાણ્યા આદમીને એમણે પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો, તેની દવા કરી, તેની સેવા કરી અને આખરે તેને સાજોતાજો કર્યો. આ દેશમાં નારીની એવી ઉદારતા અને સેવાનાં દૃષ્ટાંત ઘણાં થોડાં જોવામાં આવે છે.

દેવી અઘોરકામિનીની સેવા સંબંધી સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર મહાશય પોતાના "સ્ત્રીચરિત્ર" ગ્રંથમાં લખી ગયા છેઃ "બિહાર પ્રાંતમાં નારિયેળ એક મુશ્કેલીથી મળી આવતી વસ્તુ છે. એક વાર અઘોકામિનીને બેચાર નારિયેળ ભેટ મળ્યાં. એમણે એના એક જાતના મીઠા રોટલા બનાવીને નિશાળના છોકરાઓને વહેંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓ એ મીઠાઇ ખાઇને ઘણા ખુશ થયા. આ સામાન્ય વિષયનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે, અઘોરકામિની ત્યારબાદ ઘણા થોડા વખતમાં પરોપકાર વ્રતમાં એટલાં બધાં અનુરાગી અને ઉત્સાહી થયાં કે પારકાઓની સેવા તેમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડયું. ગમે તે જાતનાં લોક કેમ ન હોય, મોટા દરજ્જાવાળાં હોય કે ઘણી નીચ જાતિનાં હોય; સંકટમાં આવતાં સાધ્વી અઘોરકામિની તેમની સેવામાં તરતજ જોડાઈ જતાં."

દેવી અઘોરકામિનીની સેવાના આ વર્ણનની સાથે સાથેજ તેમના સાહસની વાત કહીશું. એક વખત તેમના ગરીબ પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હતી; પણ બીજા લોકો જ્યારે એ આગ જોઇને ખાલી બૂમાબૂમ કરતા હતા, ત્યારે અઘોરકામિનીએ પોતાની એક મોટી શેતરંજી પાણીમાં બોળીને બળતા ભાગ ઉપર નાખી દીધી અને પછી ડોલથી એના ઉપર પાણી નાખ્યા કર્યું. આથી આગ હોલવાઇ ગઇ અને ગરીબનું ઝૂંપડું બચી ગયું.

દેવી અઘોરકામિની સ્વામી સાથે થોડા દિવસને માટે પ્રવાસે નીકળ્યાં. વિવિધ સ્થળોએ ફરતાં ફરતાં ચિત્રકૂટ આવી પહોંચ્યાં. અઘોરકામિની પહેલાં કોઈ દિવસ ઘોડેસવાર થયાં નહોતાં; પણ આગળ જણાવી ગયા છીએ, તેમ 'ફલાણું કામ તો મારાથી થઇ શકે નહિ,' એ શબ્દો તો તેમની પાસે હતાજ નહિ. ચિત્રકૂટ આવતાં ઘોડેસવાર થવાની જરૂર પડી, તો એમણે છસાત માઇલ સુધી ઘોડા ઉપર સવારી કરી.

એક તરફ એમનું સાહસ આટલું હતું, ત્યારે બીજી તરફ એમનું નારીહૃદય કુસુમ કરતાં કોમળ હતું. આ પ્રવાસમાં જાનકીકુંડ આગળ તેમણે પંડ્યાઓને મોઢે સાંભળ્યું કે, "આ કુંડમાં સીતાદેવી વનવાસ સમયે સ્નાન કરતાં હતાં." અઘોરકામિનીએ બ્રાહ્મોધર્મી હોવા છતાં પણ, સ્ત્રીજાતિની આરાધ્યદેવીરૂપ સીતા-

જીને માટે સન્માન દર્શાવવા એ કુંડમાં સ્નાન કર્યું અને ઇશ્વર પાસે સીતાજી જેવા ચરિત્રને માટે પ્રાર્થના કરી. સીતાજી જેવા ચરિત્રને માટે પ્રાર્થના કરવાનું કારણ એ છે કે, એ પોતે પણ સીતાની માફક પતિપ્રેમનાં ભૂખ્યાં હતાં.

દેશાટન કરી આવીને બાંકિપુર પહોંચતાંજ પાછાં કામમાં જોડાયાં. એ સમયે મિ. બોલ્ટન ચીફ સેક્રેટરી થઇને બાંકિપુરથી કલકત્તે જતા હતા. જતા પહેલાં એ દેવી અઘોરકામિનીની નિશાળ જોવા ગયા. નિશાળ જોઇને ઘણા ખુશી થયા અને કહ્યું: " સ્કૂલ જોઇને હું ઘણો ખુશ થયો છું. વિલાયતમાં આવું કામ કુમારિકાઓ કે વિધવાઓજ કરે છે. સ્વામી અને પુત્ર સાથે આટલું કામ હાથ ધરનાર મેં આજ સુધી કોઇ જોયું નથી."

હવે અમે દેવી અઘોરકામિનીના સ્વભાવની તેજસ્વિતા અને અન્યાય મટાડવાના પ્રયત્ન સંબંધી બેએક વાતો કહીશું.

" સંન્યાસીચરણ " નામનો એક યુવક આસામના ચાના બગીચામાં કામ કરતો હતો. ત્યાં આગળ એનું નામ ચોરીના એક જૂઠા મુકદ્દમામાં લખાવવામાં આવ્યું. તે પોતાને લાચાર હાલતમાં જોઇને ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો અને દાનાપુર આવી ઊભો; પણ અંગ્રેજોનું વૉરંટ કાંઇ એથી રોકાયું નહિ. સંન્યાસીચરણને દાનાપુરમાં પકડવામાં આવ્યો અને તેને બાંકિપુરની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો. આ નિરપરાધી યુવકની દુર્દશાની વાત સાંભળીને અઘોરકામિની જાતે જેલમાં ખબર કાઢવા ગયાં. ત્યાં જઇને એ યુવકને મળ્યાં. યુવક આંસુભરી આંખે પોતાના દુઃખની કહાણી કહેવા લાગ્યો. અઘોરકામિનીને તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ ઊપજ્યો. છંછેડાયલા સાપની માફક માથું ઊંચું કરીને એ બોલી ઊઠ્યાં: " આવો અન્યાય ગમે તેમ કરીને રોકાવીશ."

પોતાનું વચન એ હમેશાં પાળતાં. ત્યાંથી આવીને એમણે પોતાના એક સગાને આસામ મોકલ્યો અને આસામના આગેવાન વકીલ શ્રીયુત રામદુર્લભ મજુમદારને એ મુકદ્દમામાં વકીલ કર્યા. તેમની નિઃસ્વાર્થ લડતથી સંન્યાસીચરણ કેદમાંથી છૂટી ગયો.

ત્યારબાદ એક વખત કોઇ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર થયો. આ ખબર સાંભળીને તેમનો પિત્તો ખૂબ ઊકળી ગયો. તેમનાથી શાંત બેસી રહેવાયું નહિ. સુપ્રસિદ્ધ બૅરિસ્ટર મનોમોહન ઘોષને એ

સંબંધી એક પત્ર લખ્યો. બીજી તરફથી લેફ્ટેનંટ ગવર્નરનાં પત્નીનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચ્યું. લેડી ઇલિયટે એ તરફ લાગણી બતાવ્યાથી એ બળાત્કાર કરનારને પાંચ વર્ષની કેદની સજા થઇ.

પણ હાય! આટલો સખ્ત પરિશ્રમ તેમનાથી વધારે વખત સહન થઇ શક્યો નહિ. શરીર ભાગી ગયું, નબળાઇ દરરોજ વધતી ગઈ અને જોતજોતામાં એમના મુખકમળ ઉપર મૃત્યુની છાયા છવાઇ ગઇ. આથી બધાને ઘણો ખેદ થયો; પણ જેનું મૃત્યુ એટલું પાસે હતું તેમને કાંઈ ડર લાગ્યો નહિ. શરીરમાં બળ ન રહ્યું, એટલે મનની શક્તિથી કામ કરવા માંડયું. આ સમયમાં એમણે પોતાના સ્વામીને લખ્યું છેઃ "જ્યારે કામ આવી પડે છે, ત્યારે ગમે ત્યાંથી બળ પણ આવી જાય છે. મને આશ્ચર્ય એજ થાય છે કે, મારાથી આટલું બધું કેવી રીતે થઇ શકે છે! મારે માટે પ્રાર્થના કરજો કે, જેથી તમને વધારે ઉપયોગી થઇને મરી શકું. * * * એક દિન આવાં પત્રો મળી શકશે નહિ, પણ ખેર; ઘણી સારી વાત. તેને માટે તૈયાર છું."

દેવી અઘોરકામિનીનાં એ બધાં કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચંદ્રે લખ્યું છેઃ "અઘોરકામિનીના દૃષ્ટાંતે બાંકિપુરના સ્ત્રીમંડળમાં ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. આજે રેલગાડીમાં મુસાફરી કરનારી સ્ત્રીઓને માટેના વિશ્રામસ્થાનમાં, તો કાલે સ્ત્રીઓના ઉપર બળાત્કાર કરનાર દુરાચારીઓને સાટે સરકાર પાસે અરજી આપવામાં, તો વળી બીજે દિવસે વાર્ષિક ધર્માનુષ્ઠાનમાં, એવી રીતે અનેક સત્કાર્યમાં તેમનો હાથ હતો."

પ્રતાપચંદ્રનાં આ વચનો વાંચીને એક બીજી વાત પણ સ્મરણમાં આવે છે અને તે એ કે, અઘોરકામિનીના જીવનની અસર બાંકિપુરની અનેક સન્નારીઓ ઉપર એવી પડી હતી કે, એમાંની કેટલીક ઉત્સાહી મહિલાઓ દેશકલ્યાણના કામમાં પ્રેરાઈ હતી.

ધીમે ધીમે દેવી અઘોરકામિની પરલોકની યાત્રાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. આ સંસારમાં જે થોડી પણ આસક્તિ હતી, તે કાઢી નાખવાને માટે સાધનામાં જોડાયાં. આ સમયે પોતે ડાયરીમાં લખે છે કે, "એમ લાગે છે કે, અહીંનું મારૂં કામ પૂરૂં થયું છે. આજ પ્રાર્થના કરી કે, 'હવે આ દેશમાં ગમતું નથી. જે દેશમાં જવાનું છે એ દેશની સઘળી વસ્તુઓ આજથી મને

બતાવો. આ દેશની માયા મટાડીને એ દેશની માયા વધારો. આ ભિક્ષા પૂર્ણ કરો.'"

હવે એમનું શરીર બિલકુલ પડી ભાગ્યું. આ વખતે નિર્દય મૃત્યુએ પોતાના બન્ને હાથ પસાર્યા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૬ ની ૨૭ મી મેને દિવસે એ કારી રોગે એમના ઉપર જોરથી હુમલો કર્યો. ૩ જી જૂને શ્વાસ બંધ થઇ જવા આવ્યો. ડૉકટરે પરીક્ષા કરી કહ્યું: "રૂમેટિઝમ ઓફ ધી હાર્ટ (છાતીનો સંધિવા) થયો છે." આ સમયે કયા ડૉકટરે તેમની સારવાર કરવી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો; કારણકે આટલા દિવસ તેમના ધર્મબંધુ બાબુ પરેશનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય તેમના ઘરમાં બધાની દવા કરતા હતા; પણ એ હોમિયોપેથિક ડૉકટર હતા. આવા અણીના વખતે તેમના એકલાના ઉપર કેવી રીતે ભરોંસો રાખી શકાય? પણ અઘોરકામિનીએ મૃત્યુ સમયે પણ માનસિક બળનો પરિચય આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે, "મારી દવા પરેશ બાબુજ કરશે; બીજા કોઇ ડૉકટરની જરૂર નથી." તેમની ઇચ્છા મુજબજ કરવામાં આવ્યું.

૧૩ મી જૂને મોટા દીકરાને બોલાવીને કહ્યું: "માજીની પાસે જાઉં છું. હવે વાર લગાડાય એમ નથી. સુબોધ! અસત્ય માર્ગે જતો ના. × × × મારે માટે રોતો ના."

આખરે ૧૫ મી જૂન આવી પહોંચી. એ એમની મહાયાત્રાનો દિવસ હતો. એ દિવસે બે ઉપર બાર મિનિટે એ અનંત સમાધિમાં લીન થઇ ગયાં. તેમના પ્રાણથી અધિક વહાલા સ્વામી તથા પુત્રપુત્રીઓ બધાં તેમની તરફ આકુળતાથી જોતાં રહ્યાં; પણ તેમની સમાધિ તૂટીજ નહિ. એ તો પોતે ચિરવાંચ્છિત જગજ્જનીના ખોળામાં અનંતકાળને માટે સૂઇ ગયાં.

હાય! પુત્રપુત્રીઓ તેમને માટે અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યાં; બંધુઓ રોઈ રોઇને વ્યાકુળ થઇ ગયા. ગામના ગરીબ લોકો તેમના મૃતદેહને ઘેરી લઇને હાય હાય કરવા લાગ્યા; પણ હાય! તેમનો આત્મા તો ગયો તે ગયોજ.

આજ તેમનો મૃતદેહ જોવામાં આવતો નથી, પણ તેમનો અમર આત્મા આજ પણ કેટલીએ નારીઓના પ્રાણમાં શક્તિનો સંચાર કરે છે; કેટલાએ પુરુષોના હૃદયમાં ભક્તિનો ઉદય કરે છે; સ્વધર્માવલંબી કેટલાએ લોકો એમની અપૂર્વ જીવનકહાણી

સાંભળીને વિસ્મય પામે છે અને તેમના આત્માને ભક્તિની પુષ્પાંજલિ અર્પે છે. અમારી ઇશ્વર પાસે એજ પ્રાર્થના છે કે એ લોકો પણ એમનીજ માફક ભક્તિ અને ધર્મથી જીવનને કૃતાર્થ કરે !

દેવી અઘોરકામિનીના સ્વર્ગવાસ પછી બાંકિપુરની પ્રજા તરફથી એક સભા ભરવામાં આવી. તેમના આત્મા તરફ ભકિત પ્રગટ કરવા સારૂ એ શહેરના અનેક બંગાળી, હિંદુસ્તાની અને કેટલાક અંગ્રેજ સદ્‌ગૃહસ્થો ત્યાં એકઠા થયા હતા. ત્યાંના આગેવાન વકીલ બાબુ ગુરુપ્રસાદ સેને સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું. તેમના અંગ્રેજી ભાષણનો કાંઇક સાર નીચે આપીએ છીએ.

"ઘણા સૈકાઓ પછી અહીં આવી સભા ભરાઇ છે. એક પ્રસિદ્ધ સન્નારીની સ્મૃતિ જાળવી રાખવાને માટે આજની સભા બોલાવવામાં આવી છે. × × × મિસિસ રૉય (દેવી અઘોરકામિની) ના સંબંધમાં બોલતાં કહી શકાય કે, તેમના જીવનનો પ્રભાવ વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાયો હતો. × × જે કન્યાશાળામાં આપણે એકઠા થયા છીએ તે કન્યાશાળા ઘણા સમય અગાઉથી વર્તમાન હતી; પણ મિસિસ રૉયે તેને નવી જિંદગી બક્ષી હતી. × × × તેમણે પોતાને ઘેર પોતાને ખર્ચે એક બોર્ડિંગ હાઉસની સ્થાપના કરી હતી. અહીંની બાલિકાઓ તેમનેજ પોતાની માતા ગણે છે. આ બોર્ડિંગ હાઉસમાં તેમના કુટુંબની આવકનો મોટો ભાગ ખર્ચાતો. મનુષ્યો તરફના તેમના પ્રેમનું સ્મરણ જાળવી રાખવા યોગ્ય છે. તેમના સમાગમમાં આવનારને માટે એ દેવીરૂપ હતાં. તેમણે ફકત બ્રાહ્મોસમાજીઓમાં પોતાનું કાર્ય કર્યું છે એમ નથી, હિંદુસમાજમાં પણ એમણે ઘણું કામ કર્યું છે."

બિહાર નેશનલ કૉલેજના હાલના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત દેવેંદ્રનાથ સેન એમ. એ. મહાશય બોલ્યા કે, "તેમણે બીજાંઓને માટે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કર્યો છે. બાલિકાઓ આગળ દાનશીલતા અને ઉદ્યમનું ઊંચા પ્રકારનું દૃષ્ટાંત રાખી ગયાં છે. મને યાદ આવે છે કે, એમણે કેવી રીતે માતાના જેવી કાળજીથી મારી સેવા કરી હતી. કોઇની પણ પીડાની વાત સાંભળતાં એ તરતજ ત્યાં દોડતાં. પોતાની તબિયત કે પૈસાના સામું જોતાં નહિ. આવી એક સન્નારીને માટે સન્માન દર્શાવવું, એ આપણી ખાસ ફરજ છે."

હિંદુસ્તાની સદ્‌ગૃહસ્થોના આગેવાન બાંકિપુરના પ્રસિદ્ધ

વકીલ શ્રીયુત ગજાધરપ્રસાદ બોલ્યાઃ "આવી મહાન નારીની તરફ સન્માન દર્શાવ્યાથી આપણે આપણી જાતનુંજ ગૌરવ વધારીએ છીએ. મિસિસ રૉય પોતાની બધી સુખસગવડોને ભૂલી જઇને પોતાનું ધન બીજાઓના કલ્યાણને માટે ખર્ચતાં હતાં."

પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના હાલના અધ્યક્ષ મિસ્ટર એચ. આર. જેમ્સ બોલ્યા કે, "આવી એક સહૃદય નારીનું સ્મરણ જાળવી રાખવું વાજબી છે. એ પોતાના મહાન જીવન વડે દેશનું ગૌરવ વધારી ગયાં છે. એવી સ્ત્રીશિક્ષા ઉપરજ ભારતવર્ષના ઉદયનો ખરો આધાર છે."

ડૉ. જે. એન. ઘોષ મહાશયે જે કાંઈ કહ્યું તેનો સંક્ષેપ સાર આ મુજબ છેઃ—

"જે નારી હમણાં સંસારમાંથી ચાલ્યાં ગયાં છે તેમની વાત યુગના યુગ સુધી સ્મરણમાં રહેશે. તેમનું અંતઃકરણ આધ્યાત્મિક ભાવથી પરિપૂર્ણ હતું. એ હંમેશાં ઈશ્વરની શક્તિથી ચાલતાં; બાળકબાલિકાને સુખી કરવાં અને તેમનાં હૃદય ઇશ્વરભક્તિથી પૂર્ણ કરવાં એ તેમના જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય હતું. હિંદુ, બ્રાહ્મ કે મુસલમાન એવો કાંઇ વિચાર એમના મનમાં નહોતો આવતો. બધાની સહાયતા માટે એ તૈયાર રહેતાં. એમની આગળ જ્યારે કોઇ ગૂંચવાડો ઊભો થતો ત્યારે તેને ઉકેલવા માટે એ ઈશ્વરની પાસે ખુલાસો પૂછતાં. આટલા માટે એમનાં બધાં કાર્યોમાં એમને સફળતા વરી છે."

દેવી અઘોરકામિનીના સંબંધમાં સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર મહાશય લખે છે કે, "અઘોરકામિની દર વર્ષે કેટલાક સ્નેહીઓને લઇને રાજગૃહ નામના એક બૌદ્ધ તીર્થમાં જતાં. ફક્ત ધર્મસાધનજ તેમના આ પ્રવાસનો ઉદ્દેશ હતો. ત્યાં આગળ બેત્રણ દિવસ સુધી પ્રબળ ઉત્સાહથી ધર્મોત્સવ કરતાં, રસ્તામાં લોકોને મળીને જાહેર રીતે ઉપદેશ આપતાં તથા નગરસંકીર્તન કરતાં. આવી રીતે ધર્માત્મા સ્વામીની સાથે જોડાઇને એમણે ગાઢ ભક્તિ, નિષ્ઠા અને ઉચ્ચ વ્રતપાલન કર્યાં છે. ઇશ્વરોપાસનામાં અઘોરકામિનીની આસામાન્ય ભક્તિ જોઇને આચાર્ય કેશવચંદ્રે ઘણો સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ધર્મભાવ, પરસેવામાં પ્રવૃત્તિ, ભગવદ્ભક્તિ અને લોકસેવા એકસરખી રીતે

તેમના જીવનમાં ગૂંથાયલાં હતાં. પારકાંઓની સેવામાં તેમનું આત્મસમર્પણ, સત્કાર્યમાં ઉત્સાહ, સંસાર તરફ વૈરાગ્ય, ચિત્ત-શુદ્ધિ, પવિત્રતા, ધર્મ, વિશ્વાસ અને અસાધારણ ભગવદ્‌ભક્તિની કથા જે સાંભળશે તેને વિશુદ્ધ આનંદ ઊપજશે. શ્રીયુત પ્રકાશ-ચંદ્ર રૉય એમને સહધર્મિણીરૂપે પામીને ધન્યવાદને પાત્ર થયા છે અને પ્રકાશચંદ્રને પતિરૂપે પામીને એ ધન્ય થઇ ગયાં છે અને આપણે એ બંનેની તરફ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ દર્શાવીને સુખી થયા છીએ, ઉપકૃત થયા છીએ, કૃતાર્થ થયા છીએ."

દેવી અઘોરકામિનીના સંબંધમાં બીજા પણ અનેક વિદ્વાનો-ના સારા અભિપ્રાય મળી આવે એમ છે; પણ તેની જરૂર શી? આપણે સંક્ષેપમાં તેમનું જે જીવનચરિત્ર જોયું તે ઉપરથી આપણ-ને વિશ્વાસ છે કે, અઘોરકામિની માનવી હોવા છતાં પણ દેવીની માફક આ સંસારમાં સારાં કાર્યો કરીને સ્વર્ગધામમાં સિધાવ્યાં છે. સમાજ, ધર્મ અને કેળવણી તથા એ સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રો-માં પણ એમણે પોતાની સેવાનો વિપુલ ફાળો આપ્યો છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ માટેની તેમની ઊંડી તમન્ના અને જીવનની અંતિમ પળ સુધી કરેલા તનતોડ પ્રયત્નોનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણું મસ્તક તેમના પ્રત્યે સહેજે માન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમે છે. આપણા દેશની કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ દેવી અઘોરકામિનીની માફક ભક્તિમતી નારી બને અને દેશની સેવા કરવાને તનમનધનથી યત્ન કરે, એજ અમારી સહૃદય પ્રાર્થના છે. એમ થશે ત્યારેજ દેશની દુર્ગતિનો નાશ થશે. અસ્તુ ! અસ્તુ !!*

* આ સન્નારી વિષે વધારે જાણવા ઇચ્છનારે આજ લેખકે લખેલ અને પ્રકટ કરેલ "ભારતની દેવીઓ–ભાગ ૧ લા" માં "દેવી અઘોરકામિની"નું વિસ્તૃત ચરિત્ર વાંચવા ભલામણ છે.—**પ્રયોજક**

१६२–डॉ. आनंदीबाई जोशी

શ્રીમતી આનંદીબાઈ જોશીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પૂના નગરમાં તેમના મોસાળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ગણપતરાવ હતું એ ખાધે-પીધે સુખી તથા ધર્મનિષ્ઠ, શાંત અને ઘણાજ સાદા પુરુષ હતા.

આનંદીબાઈ બાલ્યાવસ્થામાં સુંદર, રમૂજી, હસમુખાં અને રમતિયાળ બાળા હતાં. પાછળથી શીતળા નીકળ્યાથી એમનું રૂપ જરા બગડી ગયું હતું.

છસાત વર્ષની વયે એમણે એક વાર પોતાના ઘરની સામે એક પાદરીને ભાષણ કરતાં સાંભળ્યો હતો. એ પણ પોતાની સાહેલીઓને એકઠી કરીને તે પાદરી સાહેબના ચાળા પાડતાં. એ વખતનો તેમનો હાવભાવ, જુસ્સો તથા પાદરીનું પૂરેપૂરું અનુકરણ જોઇને બધાં વિસ્મય પામી જતાં. તેમની માતા તેમને 'પાદરણ' કહીને ચિડાવતી હતી.

સાત વર્ષની ઉંમરે તેમને નિશાળે બેસાડવામાં આવ્યાં. તેમની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. કોઈ વાત એક વાર સાંભળ્યામાં આવે તો તે કદી ભૂલી જતાં નહિ; પરંતુ વાંચવાલખવા ઉપર તેમનું ચિત્ત ચોટતું નહિ. આખો દિવસ ઘેર રહીને ધિંગામસ્તી કરવાનું એમને બહુ ગમતું. આમ છતાં એમના પિતાનો એમના ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો.

આનંદીબાઈ શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન હતાં. પોતાનાથી મોટી ઉંમરનાં બાળકોને પણ કુસ્તીમાં હરાવતાં. આથી એમની એક માસીએ એમનું નામ "યમુના મલ્લ" પાડયું હતું. કસરત, યોગ્ય ખોરાક તથા કાળજીને લીધે એમના શરીરનો એવો વિકાસ થયો હનો કે, સાત વર્ષની વયે એ દશ વર્ષની બાળા જેવાં જણાતાં. આથી માતાપિતા તેમને માટે વર શોધવા લાગ્યાં, પણ

શીતળાથી તેમનું સૌંદર્ય જતું રહેવાથી વર મળતાં વાર લાગી.

આખરે ગોપાળ વિનાયક જોશી નામના એક પોસ્ટ ઑફિસના કારકુન સાથે એમનું લગ્ન થયું. એ ગૃહસ્થ વિધુર હતા અને સુધારક વિચારના હોવાથી વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર રાખતા હતા. આનંદીબાઇનું માગું સ્વીકાર્યા પછી પણ એ વિધવાની શોધમાં હતા, એવા અસ્થિર મનના એ હતા; પણ આખરે એક હિતૈષીના ધમકાવ્યાથી એમણે યમુનાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. લગ્ન પછી યમુનાનું નામ આનંદીબાઈ પડ્યું અને એજ નામથી એ પ્રસિદ્ધ થયાં.

લગ્ન કર્યા પછી ગણપતરાવના આગ્રહથી આઠ મહિના સુધી ગોપાળરાવ સાસરે રહ્યા. આનંદીબાઇ તેમનાથી યમરાજાના જેટલું બીતાં. પોતાની મરજી મુજબ આનંદીબાઇને ભણાવી શકાય એ માટે ગોપાળરાવે પોતાની બદલી અલિબાગ કરાવી. આનંદીબાઇની સાથે તેમની વૃદ્ધ દાદી પણ અલિબાગ ગઇ.

સારાં સારાં કપડાં તથા ઘરેણાંગાંઠાં પહેરવાનો આનંદીબાઇને વિશેષ શોખ હતો. ગોપાળરાવને આનંદીબાઇનો પહેરવેશનો ઠાઠ જરા પણ પસંદ પડતો નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, આનંદીબાઈ પોતાની આગલી ટેવ છોડી દઇને સ્વામીના મતને અનુસરવા લાગ્યાં.

લગ્ન પછી બે વર્ષે આનંદીબાઇને એક પુત્ર જન્મ્યો; પણ એ બાળક આ દુનિયામાં દસ દિવસ કરતાં વધારે વખત જીવ્યો નહિ. આનંદીબાઇને ગોપાળરાવે હવે અંગ્રેજી ભણાવવાનો આરંભ કર્યો. તેમની સ્મરણશક્તિ ઘણી પ્રબળ હતી એટલે તે થોડા સમયમાંજ પાઠ પૂરો કરીને બાકીનો સમય અનેક અઠવાડિક અને માસિકપત્રો વાંચવામાં ગાળતાં. ખાનગી કાગળો લખવાનું કામ પણ ગોપાળરાવે તેમને સોંપ્યું હતું, એટલે તેમની ભાષા તથા શૈલી પણ સુધર્યાં અને હસ્તાક્ષર પણ સારા થયા.

અંગ્રેજી ભણાવવાની સાથે સાથે ગોપાળરાવ પોતાની પત્નીને લઈને લગભગ દરરોજ સંધ્યાકાળે હવા ખાવા સમુદ્ર–કિનારે જતા. મહારાષ્ટ્રીઓમાં પડદાનો–ઘૂમટાનો રિવાજ બિલકુલ નહિ હોવા છતાં પણ આ પ્રમાણે જુવાન પત્નીને સાથે લઈ સમુદ્ર–તીરે ફરવા જવાથી લોકો ગોપાળરાવની અનેક પ્રકારે મશ્કરી કરવા લાગ્યા. આખરે તેને અલિબાગથી કોલ્હાપુર બદલી કરા-

વવી પડી. એ વખતે આનંદીબાઇની ઉંમર તેર વર્ષની હતી.

અંગ્રેજ લોકોની રીત પ્રમાણે સ્ત્રીને શિક્ષણ આપવાની તેની ઇચ્છા છે એવું જાણ્યા પછી કોલ્હાપુરમાં પણ ગોપાળરાવ ઘણા લોકોના ઉપહાસને પાત્ર બન્યા.

કોલ્હાપુરમાં પાદરીઓ સાથે વાતચીત કરતાં ગોપાળરાવને જણાયું કે, અમેરિકા જઈ શકાય તો આનંદીબાઇને પોતાની ઇચ્છાનુસાર કેળવણી આપવાનું બની શકે; પરંતુ પાદરીઓએ એ બાબતમાં તેમને કોઇ પણ મદદ આપવાને બદલે યુક્તિપૂર્વક તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવવાનો યત્ન કર્યો. આખરે કંટાળી જઈને ગોપાળરાવને તેમનો સંસર્ગ છોડવો પડ્યો. તે પહેલાંથીજ આનંદીબાઈને ખ્રિસ્તી બનાવવા સારૂ પાદરી મહાશયોએ તેની આગળ ઇશુખ્રિસ્તના માહાત્મ્યનું કીર્તન કર્યું હતું; પરંતુ તેર વર્ષનાં આનંદીબાઈની સ્વધર્મમાં એટલી બધી દૃઢ નિષ્ઠા હતી કે તેમના વિચારોમાં જરા પણ ફેરફાર થયો નહિ.

કોલ્હાપુરમાં આનંદીબાઈને ભણાવવાની સગવડ બંધ પડી ગઈ, એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૯ના પ્રારંભમાં ગોપાળરાવ મુંબઇ ગયા. ત્યાં તેમણે પાદરીઓની એક નિશાળમાં આનંદીબાઇના શિક્ષણનો બંદોબસ્ત કર્યો. આનંદીબાઈ દરરોજ એકલાં પગે ચાલીને જતાં, તે ઉપરાંત તેમના પહેરવેશમાં પણ થોડીઘણી પાશ્ચાત્ય છટા આવી હતી. એને લીધે મુંબઇના પણ કેટલાક લોકો રસ્તામાં તેમને જોતાંવારજ ચાળાચટકા અને ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા.

મુંબઇમાં પાદરીઓની નિશાળમાં ભણતી વખતે આનંદીબાઇ હમેશાં સૌથી પહેલો નંબર રાખવાનો યત્ન કરતાં. અલિબાગથી કોલ્હાપુર જતી વખતે રસ્તામાં એક દિવસ ૧૩ વર્ષનાં આનંદીબાઇને ઉતારામાં એકલાં મૂકીને ગોપાળરાવ આઠ પ્રહર સુધી ક્યાંય સંતાઇ રહ્યા હતા! મુંબઇમાં રહેતી વખતે પણ ગોપાળરાવે સ્ત્રીનું સાહસ વધારવા વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા હતા.

ત્યાર પછી ગોપાળરાવે આનંદીબાઈની દાદીને કલ્યાણ મોકલી આપી અને પોતે ત્રણ મહિનાની રજા લઇને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરવા નીકળી ગયા. ચૌદ વર્ષનાં બાલિકા આનંદીબાઇને મુંબઇમાં એકલાં રહેવું પડ્યું. એ વખતે એ નિશાળની બોર્ડિંગમાં રહેતાં અને દરરોજ બે વખત ગોપાળરાવની પહેલી વારની પત્નીના ભાઇને ઘેર જઇને ભોજન કરી આવતાં. આ

પ્રમાણે આવજા કરતી વખતે વેઠવા પડતા દુષ્ટજનોના ત્રાસથી કંટાળી જઇને આનંદીબાઈ દોઢ મહિના પછી કલ્યાણ શહેરમાં પોતાને પિયેર જઇને રહ્યાં.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરી આવ્યા પછી ગોપાળરાવ દૂર-દેશાવરમાં બદલી કરાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં કચ્છભુજમાં ભુજની ટપાલ ઑફિસના પોસ્ટ માસ્તરની જગ્યા ખાલી પડી. અમલદારોએ ગોપાળરાવની એ જગ્યાએ બદલી કરી; પણ ભુજ ગયા પછી આનંદીબાઇને નિશાળે મોકલવાની સગવડ મળી નહિ, એટલે ગોપાલરાવ પોતેજ ફુરસદની વખતે તેમને શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

આનંદીબાઇને આટલા દિવસ સુધી રસોઇ કરતાં શીખવાની ફુરસદ મળી નહોતી. અત્યારસુધી દાદીની કૃપા હોવાથી રસોઇ કરવાનું પ્રયોજન તેમને કદી પડ્યું નહોતું; પરંતુ ભુજમાં આવ્યા પછી ઘરસંસારનો બધો ભાર તેના માથા ઉપર આવી પડ્યો. થોડા દિવસ એ દંપતીને શેકેલા ચણાજ ખાઇને ગાળવા પડ્યા.

દોઢ વર્ષ ભુજ નગરમાં રહ્યાથી આનંદીબાઇએ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી. બેએક સંસ્કૃત પુસ્તક પણ તેમણે પૂરાં કર્યાં હતાં. હવે તો તે સંસ્કૃત જ્ઞાનમાં ગોપાળરાવથી પણ આગળ વધી ગયાં ! કોઇ ગોરી મડમની સહાયતાથી એ શીવણ, ભરત અને ગૂંથણકામ પણ શીખ્યાં હતાં.

બીજી તરફ, ગોપાળરાવ સાથે થોડા સમય પૂર્વે પાદરીઓને જે પત્રવ્યવહાર થયો હતો, તે ‘ ક્રિશ્ચિયન રિવ્યુ ’ નામના અમેરિકાના એક માસિકપત્રમાં પ્રગટ થયો. એ પત્રવ્યવહાર દૈવ-યોગે શ્રીમતી મૅરી કાર્પેન્ટર નામની અમેરિકાની એક દયાળુ અંતઃકરણની રમણીની જાણમાં આવ્યો. એમાં છપાયેલા પત્ર ઉપરથી ગોપાળરાવની અવસ્થા અને પાદરીઓએ તેની સાથે ચલાવેલી વર્તણુંકનો વૃત્તાંત તેના જાણ્યામાં આવ્યો. તેણે આનંદીબાઇને સહાનુભૂતિસૂચક ને ઉત્સાહવર્ધક પત્ર લખ્યો.

ભુજ નગરમાં એ પત્ર આનંદીબાઇને મળ્યો. આથી તેમના હૃદયમાં આનંદ થયો અને ઇશ્વરની કરુણા માટે ગાઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો. આનંદીબાઇએ એક પત્ર લખીને મૅરી કાર્પેન્ટરનો તેની સહૃદયતા માટે આભાર માન્યો. એ દિવસથી બંને જણાં-

ઓ નિયમિત રીતે દર મહિને એકબીજાને પત્ર લખવા લાગ્યાં. એક પત્રમાં આનંદીબાઇએ શ્રીમતી કાર્પેન્ટરને લખ્યું હતું કે, "હિંદુઓ સાધારણ રીતે જેટલા શાંત સ્વભાવના અને સાત્વિક પ્રકૃતિના છે તેટલા યૂરોપિયનો નથી. અમારા (દક્ષિણીઓ)માં પશ્ચિમના નિવાસીઓ કરતાં રોગની સંખ્યા ઓછી છે અને કામ-ક્રોધ આદિ મનોવિકારનો પ્રભાવ પણ ઘણો થોડો છે." વળી બીજા એક પત્રમાં લખ્યું છે કે, "યુરોપવાસીઓ એમ માને છે કે, સભ્યજાતિઓને હિંદુશાસ્ત્રમાં કાંઇ પણ શીખવાનું મળે એવું નથી." તેમનો એ વિચાર ભૂલભરેલો છે એ બતાવવા સારૂજ હું સંસ્કૃત ભણું છું. હું નિરામિષ (માંસમાછલી વગરનું) ભોજન કરૂં છું અને દેશી પોષાક પહેરૂં છું. મડમના જેવો પોષાક પહેરવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી; એટલા માટે સ્વદેશી રીત-ભાતનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કરીને અમેરિકામાં રહેવું મારે માટે સંભવિત થઇ શકશે કે નહિ, તે મને જણાવશો." કોઇ કોઇ પત્રમાં તો તેમણે પોતાની દેશની સ્ત્રીઓએ યોજેલાં વ્રતઅનુષ્ઠાનો વગેરેની આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યા પણ શ્રીમતી કાર્પેન્ટરને સમજાવી હતી. એક કરતાં વધારે પત્રોમાં તેમણે પાદરીઓને દુરાગ્રહી, પારકાના ધર્મ ઉપર દ્વેષ રાખનારા અને સાંકડા મનવાળા કહ્યા છે.

શ્રીમતી કાર્પેન્ટરની સાથે પત્રવ્યવહારદ્વારા ધીમે ધીમે આનંદીબાઇનો સંબંધ ઘાડો થતો ગયો. બંને જણાં પોતપોતાના દેશની શિલ્પસામગ્રી અને અલંકારો એકબીજાને ભેટ તરીકે મોકલતાં. શ્રીમતી કાર્પેન્ટરની સાથે પરિચય બંધાયા પછી આનંદીબાઇનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું વધવા લાગ્યું.

આ સમયમાં બંગાળાના પોસ્ટ માસ્તર જનરલે ટપાલ ખાતામાં સ્ત્રીઓને નોકર રાખવા સંબંધી એક હુકમ બહાર પાડ્યો. એ ઉપરથી આનંદીબાઇને એ ખાતામાં કોઈ કામ ઉપર રખાવવાની ઇચ્છાથી ગોપાળરાવે પોતાની બદલી કલકત્તા કરાવી; પરંતુ ત્યાંનાં હવાપાણીના દોષથી આનંદીબાઈ માંદાં રહેવા લાગ્યાં. એ દેશમાં પડદાનો રિવાજ ઘણો સખ્ત હોવાથી ત્યાંના લોકો પણ તેના કષ્ટનું કારણ થઇ પડ્યા.

કલકત્તામાં નોકરી કરતી વખતે એક વાર એક સરકારી કાગળ ગોપાળરાવના હાથમાંથી અચાનક ખોવાઇ ગયો. એ વાંક માટે તેને થોડા સમય માટે નોકરી ઉપરથી બરતરફ થવું પડ્યું હતું.

આનંદીબાઇને ટપાલખાતામાં નોકરી અપાવવાને માટે ગોપાળરાવે જે યત્ન કર્યો હતો, તે હવે ફળીભૂત થયો. ટપાલખાતાના વડાએ આનંદીબાઇને મહિને ત્રીસ રૂપિયાના પગારની નોકરી આપી, પણ તે પહેલાં ગોપાળરાવના હાથે એક સરકારી કાગળ ખોવાઇ જવાથી તેમને થોડા સમય સુધી બરતરફ થવું પડવાથી સરકારી નોકરી ઉપર આનંદીબાઇને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, એટલે તેમણે નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. પછી ગોપાળરાવ નિર્દોષ ઠર્યા અને ૧૮૮૨ ની ૧ લી એપ્રીલે ફરીથી નોકરી પર દાખલ થયા, પણ તેમની બદલી શ્રીરામપુર ખાતે થઈ.

શ્રીરામપુરના નિવાસકાળમાં, થોડાક મહિનાની રજા લઇને ગોપાળરાવ પોતાની સ્ત્રી આનંદીબાઇ સાથે જયપુર, આગ્રા, લખનૌ, ગ્વાલિયર, કાનપુર, દિલ્હી, પ્રયાગ અને કાશી આદિ સ્થાનોમાં મુસાફરી કરવા ગયા હતા. આ પ્રવાસથી આનંદીબાઇનું જ્ઞાન વિશાળ થયું તથા પ્રવાસ સંબંધી માહિતી મેળવી. હિંદુસ્તાનમાં આનંદીબાઇનું શિક્ષણ શ્રીરામપુરમાંજ સમાપ્ત થયું. ત્યાંથીજ તે વૈદકશાસ્ત્ર ભણવા અમેરિકા દેશમાં ગયાં.

ગોપાળરાવની વર્તુણૂંક બીજી બાબતમાં ગમે તેવી હશે, પણ સ્વદેશની રમણીઓનું કલ્યાણ સાધવાની ઇચ્છાએ તરુણવયથીજ તેમના હૃદયમાં ઊંડું મૂળ ઘાલ્યું હતું. સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સંબંધી તેમના સમકાલીન સુધારકો જે આંદોલન કરી રહ્યા હતા, તેના એ વિશેષ પક્ષપાતી નહોતા. ખાલી મોંએથી બોલીને સુધારક કહેવરાવવા કરતાં સ્ત્રીજાતિનું ખરૂં હિત સાધવાનું તેને વિશેષ પસંદ હતું. એ વિષયમાં પોતાની સહધર્મિણીની ખાસ મદદ મળે એટલા સારૂ તેમને ધીરજ અને ખંતપૂર્વક શિક્ષણ આપીને પોતાનું અભીષ્ટ સાધવામાં ઉપયોગી બનાવ્યાં હતાં. દેશની અવસ્થાનું અવલોકન કર્યાથી તેમણે એવો વિચાર બાંધ્યો હતો કે,સારી સ્ત્રીડૉકટરોના અભાવથી ભારતવર્ષની મહિલાઓ ડગલે–પગલે અડચણ ભોગવે છે; જેથી એ અભાવ પૂરો કરવા માટે તેમણે પોતાની ક્ષુદ્ર શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. વળી આપત્તિને સમયે સ્ત્રી પોતાનું ગુજરાન જાતેજ ચલાવી લે, એવી સ્થિતિમાં તેમને મૂકવાનો બીજો ઉદ્દેશ હતો. શ્રીરામપુરથી આનંદીબાઇએ શ્રીમતી કાર્પેન્ટરને લખ્યું હતું કે, “ ચિકિત્સાવિદ્યા શીખીને અમારા દેશનો એક મોટો અભાવ દૂર કરવાને હું ઘણી

વ્યગ્ર થઇ છું. સ્વામીના ઉપદેશને લીધે તે વિષય મારા હૃદયમાં એવી દૃઢતાથી છપાઇ ગયો છે, જે કદી ભૂંસાઈ જવાનો નથી."

આવા મહાન ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇને આ મહારાષ્ટ્રીય દંપતીએ અમેરિકા જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. વળી પાશ્ચાત્ય અને દેશી વૈદકશાસ્ત્રનું મિશ્રણ કરીને દેશની વર્તમાન અવસ્થાને ઉપયોગી થઇ પડે એવી ચિકિત્સાપદ્ધતિ યોજવા તરફ પણ આનંદીબાઇનું લક્ષ હતું. પૈસાની તંગીને લીધે તેમનો આ સંકલ્પ ઘણા દિવસ સુધી પાર પડી શક્યો નહિ.

શ્રીરામપુરમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી ગોપાળરાવે અમેરિકા જવા સારૂ પોતાના ઉપરી પાસે બે વર્ષની રજા માગી. તેમણે વિચાર્યું હતું કે, " પત્ની સાથે પોતે અમેરિકામાં હશે તો તેને સગવડ પડશે અને બે વર્ષમાં આનંદીબાઇનો અભ્યાસ સમાપ્ત થશે." પરંતુ અમલદારોએ તેમને રજા આપવાની ના કહી; જેથી ઘણો વિચાર કરીને તેમણે એક દિવસ આનંદીબાઇને કહ્યું: " મને લાગે છે કે, હવે નકામો સમય ગુમાવવાથી કાંઇ લાભ નથી; એટલા માટે તમે એકલાંજ અમેરિકા જાઓ ! હું થોડા દહાડા પછી ત્યાં આવી પહોંચવાનો યત્ન કરીશ."

સ્વામીની વાત સાંભળીને આનંદીબાઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયાં; પરંતુ એ ઉત્તર આપે તે પહેલાંજ ગોપાળરાવ બોલ્યા: " આજ સુધી કોઇ બ્રાહ્મણની પત્ની એકલી પરદેશમાં ગઇ નથી; તેથી તમે એ સંબંધમાં બધાનાં માર્ગદર્શક બનો. સ્વદેશી રીતભાતમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વગર, પોતાની વર્તણુંકના ગુણથી અમેરિકાના વતનીઓને હિંદુસ્તાનની રીતભાતનાં પક્ષપાતી બનાવજો. સ્ત્રીઓદ્વારા કોઇ પણ મોટું કાર્ય સધાવાનું નથી એવું જે હિંદવાસીઓનું માનવું છે, તેને તમે ખોટું સાબિત કરી આપજો. આ દેશમાં ઘણા સુધારકો સ્ત્રીજાતિના કલ્યાણને માટે મોઢેથી ઘણા દિવસો થયાં આંદોલન કરતા આવ્યા છે; પરંતુ તેમનાથી કાંઇ કાર્ય થઇ શક્યું નથી, તો તમે એ અઘરૂં કામ થોડું ઘણું પણ સાધીને બધા લોકોને ઉદાહરણરૂપ બનો."

સ્વામીના ઉપદેશને લીધે આનંદીબાઇના હૃદયક્ષેત્રમાં દેશહિતનાં બી પહેલેથીજ રોપાઇને અંકુરિત થયાં હતાં; એટલે સ્વામીની આ આજ્ઞા સાંભળતાંવારજ આનંદીબાઇએ પોતાની સંમતિ જણાવી. લાંબી મુસાફરીને લીધે થનારી જુદાઇ અને

પરદેશમાં પડતા સુખદુઃખનું સ્મરણ કરીને એ થોડી વાર મૂંઝાયા ખરા; પરંતુ પરમેશ્વરની કરુણામાં દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી તેમણે પોતાનો ઘણા દિવસનો સંકલ્પ છોડી દીધો નહિ. શ્રીમતી કાર્પેન્ટર ઉપરના એક પત્રમાં તેઓ પોતાનો નિશ્ચય જણાવે છે કેઃ—

" મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, જે કાર્ય માટે હું અમેરિકા જાઉં છું, તે કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય તો સ્વદેશમાં પાછી નહિ ફરૂં. જો નિષ્ફળ નીવડીશ તો ભારતમાં ફરીથી કોઇને મોં દેખાડીશ નહિ. પ્રાચીન કાળની હિંદુરમણીઓ કેવી બુદ્ધિમતી, શૂરવીર અને પરોપકારી હતી, તે હું જાણું છું. તેમના વંશમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને એમના નામને હું કદી કલંકિત કરીશ નહિ. ગમે તે પ્રકારે હું મારા કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. મને વિશ્વાસ છે કે કોઇ મારૂં અનિષ્ટ કરી શકશે નહિ; કારણકે એક માત્ર ઈશ્વર વગર કોઈ માણુસ બીજાનું ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ કરી શકતો નથી. આપણે બધાં જ્યારે પરમેશ્વરનાં સંતાન છીએ, ત્યારે મારે કષ્ટ શું કામ ભોગવવું પડશે ? મારે મારૂં કર્તવ્યપાલન કરવુંજ પડશે. 'મંત્રનું સાધન કે શરીરનું પાતન !' મરીશ કે જીવીશ પણ સંકલ્પમાંથી પાછી હઠીશ નહિ. * * * હું જેના ઘરમાં રહું, તે મને પોતાની કન્યાની માફક રાખે, એટલીજ મારી પ્રાર્થના છે. ત્યાં રહેતી વખતે મારે હાથે રાંધવું પડશે એથી ખર્ચ પણ થોડું આવશે."

આ પત્ર લખાયો તે સમયે આ વીર બાળાની ઉંમર ફક્ત સત્તર વર્ષની હતી.

ગોપાળરાવ મુંબઇની થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીના એક સભાસદ હતા. એ સંબંધને લીધે આનંદીબાઇના અમેરિકા જવાના સમાચાર સાંભળીને કર્નલ ઑલકોટે અમેરિકાના એક ન્યાયાધીશ ઉપર તેમને ભલામણપત્ર લખી આપ્યો. ત્યાર પછી સારો સંગાથ ખોળવામાં તથા બીજી અનેક જાતની તૈયારીઓ કરવામાં ઘણા દિવસ નીકળી ગયા. પેલી તરફ આનંદીબાઇ અમેરિકા જશે, એ વાત વર્તમાનપત્રોદ્વારા જાહેર થતાં, તેમના સગાંસંબંધીઓ તથા મિત્રો અનેક પ્રકારે તેમના કામમાં વિઘ્ન નાખવા લાગ્યાં; પણ આનંદીબાઇએ પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ.

આનંદીબાઇના અમેરિકા જવાના કારણ સંબંધી અનેક લોકો-

એ તેમને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો કર્યા હતા. એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આનંદીબાઇએ સ્થાનિક નિશાળમાં એક જાહેરસભા બોલાવીને એક ભાષણદ્વારા આપ્યા હતા. સત્તર વર્ષની બ્રાહ્મણ યુવતીને મોંએથી ખુલ્લી સભામાં અંગ્રેજીમાં અસ્ખલિત ભાષણ અપાતું જોઇને ઘણા લોકો વિસ્મય પામી ગયા.

શ્રીરામપુરની કૉલેજમાં પણ તેમણે એજ મતલબનું ભાષણ આપ્યું. ત્યાર પછી ઘણા કેળવાયલા મનુષ્યોએ તેમને ઉત્સાહ-પૂર્વક કાગળો લખ્યા. ટપાલખાતાના ડાયરેકટરે આ સમાચાર જાણીને આનંદીબાઇ ઉપર, મદદ તરીકે સો રૂપિયાની એક નોટ મોકલી આપી અને અમેરિકાના બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપર ભલા-મણપત્ર લખી આપ્યા; એટલુંજ નહિ પણ આનંદીબાઇના ઉદ્દે-શની પ્રશંસાપૂર્વક, અમેરિકાના વર્તમાનપત્રમાં તેમનું જીવન-ચરિત્ર લખીને તેના પ્રતિ અમેરિકાવાસીઓની સહાનુભૂતિ પણ જાગૃત કરી. ડૉકટર થોબર્ન નામના એક કલકત્તાપ્રવાસી અમે-રિકન પાદરી પાસેથી પણ આનંદીબાઈએ તેમના અમેરિકામાં રહેનારા મિત્રો ઉપર ભલામણના પત્રો મેળવ્યા.

૧૮૮૩ ની ૭ મી એપ્રિલનો દિવસ આનંદીબાઇની અમે-રિકાની યાત્રા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો. પહેલાં તો ગોપાળ-રાવે તેમની સાથે એડન સુધી અથવા એટલું ન બને તો મદ્રાસ સુધી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ પૈસા અને ફુરસદની અગવડને લીધે તેમને તે સંકલ્પ પણ છોડી દેવો પડયો. આખરે શ્રીમતી જોન્સન નામની એક મહિલાએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે, " આનંદીબાઇને હું મારી સંગાથે લઇ જઇશ."

ત્યાર પછી મુસાફરીની તૈયારીઓ શરૂ થઇ. આપણા દેશ-ના પદાર્થ અમેરિકામાં સહેલાઇથી મળી શકશે નહિ એમ વિ-ચારીને આનંદીબાઇએ પુષ્કળ ચૂડીઓ, કાંચળીઓ, દેશી કાપડ, મરાઠી સાડી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશી સિંદૂર વગેરે ચીજો સાથે લીધી હતી. આનંદીબાઇ પરદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની સખ્ત વિરુદ્ધ હતાં; એટલા માટે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલે એટલી બધી વસ્તુઓ તેમને અહીંથી સાથે લઇ જવી પડી હતી. અમેરિકામાં આપણા દેશ કરતાં ટાઢ વધારે પડે છે, એમ જાણીને આનંદીબાઇએ દેશી બનાત તેમજ કેટલાંક જાડાં વસ્ત્રો જોઇતા પ્રમાણમાં સાથે રાખવા ઉપરાંત અમેરિકાવાસીઓને દેખાડવા સારૂ રામ-

ચંદ્ર, શંકર, પાર્વતી વગેરે દેવદેવીઓનાં ચિત્રો પણ પોતાની સાથે રાખ્યાં હતાં.

૬ ઠ્ઠી એપ્રિલના રાતના અગિયાર વગ્યા સુધી તૈયારીઓ કર્યા પછી, આનંદીબાઇ સૂઇ ગયાં. એ રાત્રે ગોપાળરાવને નિદ્રા આવી નહિ. વિવિધ પ્રકારની ચિંતાઓ આખી રાત તેમના મગજમાં ઘોળાયા કરી.

પાછલી રાતના ત્રણ વાગ્યા એટલે ગોપાળરાવે સહધર્મિણીને જગાડી અને તૈયાર થવા કહ્યું. આનંદીબાઈ બેઠાં થયાં એટલે તરતજ પ્રબળ શોકાવેગથી ગોપાળરાવનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. પ્રિય સ્વામી અને જન્મભૂમિથી દૂર થઈને, દૂર દેશમાં રહેવાના વિચારથી આનંદીબાઇનું હૈયું પણ ભરાઇ આવ્યું અને તેમનામાં બોલવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. તેથી મૂંગે મોઢે શોક અને ગંભીરતાપૂર્વક સગાંસંબંધીઓને નમસ્કાર કરીને એ પોતાના સ્વામી સાથે ગાડીમાં બેસીને બંદર તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાં બંનેની દૃષ્ટિ એકીટશે એકબીજાની તરફ લાગેલી હતી. બંનેમાંથી કોઇની પણ જીભ ઊપડી શકી નહિ.

બંદર ઉપર પહોંચ્યા પછી આનંદીબાઈ સ્ટીમરમાં બેઠાં. મિસિસ જોન્સનના હાથમાં પોતાની પત્નીને સોંપીને ગોપાળરાવ બોલ્યાઃ "થોડા ખર્ચ છતાં પણ બની શકે તેટલા સુખ અને સગવડપૂર્વક મારી સ્ત્રી અમેરિકા પહોંચી શકે એવો આપ પ્રયત્ન કરશો તો હું ઘણો આભારી થઇશ." એ વાત સાંભળીને મિ. જોન્સને ઘણા ઉદ્ધતભાવે જવાબ આપ્યોઃ "એ બની શકશે નહિ. મારી સ્ત્રીની સાથે મોકલો છો, તો તમારી સ્ત્રીને પણ તેની માફકજ ખર્ચ કરવું પડશે." આ ઉત્તરથી ગોપાળરાવના હૃદયને વજ્રાઘાત થયો; પણ એ વખતે આનંદીબાઇને ઉતારી લેવાનો સમય નહોતો, એટલે તેમણે આનંદીબાઇને કહ્યું: "તમે કરુણામય સર્વસાક્ષી પરમેશ્વર ઉપર ભરોસો રાખજો."

ત્યાર પછી ત્યાં આગળ ઊભા નહિ રહી શકાયાથી ગોપાળરાવ પણ આંસુ લૂંછતો લૂંછતો ઘર તરફ ચાલ્યો. પેલી તરફ આનંદીબાઇનો અત્યાર સુધી રોકી રાખેલો શોકાવેગ ઊભરાઇ આવ્યો. તેમનાથી હવે રુદનને રોકી શકાયું નહિ. પ્રબળ અશ્રુધારા તેમના ગાલ પર થઇને વસ્ત્રને ભીંજવવા લાગી. સ્ટીમર જ્યાંસુધી દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર ન પહોંચી ત્યાંસુધી તેમની આંસુ-

ભરી દૃષ્ટિ ગોપાળરાવના તરફ સ્થાપિત રહી હતી. ગોપાળરાવના ચાલ્યા ગયા પછી પણ ઘણી વાર સુધી આનંદીબાઈ ચિત્રમાં આંકેલ પૂતળીની પેઠે સ્વામીના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહ્યાં હતાં.

આગબોટમાં બેઠા પછી આનંદીબાઇને મિસિસ જોન્સનના અયોગ્ય વ્યવહારથી ઘણુંજ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું. મિસિસ જોન્સન એક પાદરીની રમણી હતી. તેણે આનંદીબાઇને ખ્રિસ્તી બનાવવાના હેતુથી બેહદ દુઃખ દીધું હતું. સ્ટીમરમાં તેણે પ્રથમ તો મીઠા ઉપદેશથી અને ત્યાર પછી લાલચથી અને છેવટે તિરસ્કાર તથા ભય દર્શાવીને અસહાય આનંદીબાઇ પાસે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરાવવાનો યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ દૃઢ મનનાં આનંદીબાઇ કોઇ પણ રીતે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવા સંમત થયાં નહિ.

ત્યાર પછી બીજી જાતની લાલચ અને વિપત્તિઓ શરૂ થઈ. એ સ્ટીમરનો ગોરો એન્જિનિયર આનંદીબાઇને એકલી જોઇને તેમની અનેક પ્રકારે ઠઠ્ઠામશ્કરી કરવા લાગ્યો અને પોતાની સાથે નીચે જઇને સ્ટીમરનું સાંચાકામ જોવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. એ યુક્તિ વ્યર્થ જવાથી એન્જિનિયરે એક સોનાની કિંમતી ઘડિયાળ ભેટ આપવાની માગણી કરી; પરંતુ સાધ્વી આનંદીબાઇએ તે નામંજૂર કરી.

આનંદીબાઇને આ પ્રમાણે અચળ અને દૃઢ જોઇને મિસિસ જોન્સનનો આનંદીબાઈ ઉપરનો કંટાળો ઘણો વધી પડ્યો. સ્ટીમરમાં આનંદીબાઈ દાંતના દુખાવાથી ઘણું પીડાયાં હતાં. એ દશામાં તેમને કેટલાક દિવસ સુધી બિલકુલ ભૂખ્યાં રહેવું પડ્યું હતું;પરંતુ કઠોર હૃદયની મિસિસ જોન્સન એક દિવસ પણ તેમની પાસે ગઈ નહોતી. સ્ટીમરમાંની બીજી ગોરી મહિલાઓએ પણ મિસિસ જોન્સનના માર્ગનું અનુસરણ કર્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ સાધારણ રીતે લોકો પોતાની દાસદાસીઓ સાથે જેવો વ્યવહાર રાખે છે, તેવો વ્યવહાર આ ગોરી મડમોએ શ્રીમતી આનંદીબાઇ સાથે રાખ્યો હતો. આનંદીબાઇ માંસમદિરા આદિ અખાદ્ય વસ્તુઓ ખાવાને ના કહેતાં ત્યારે તેઓ તેમની મશ્કરી કરતાં પણ અચકાતી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ વખતોવખત એમાંની બેએક જણીઓ આનંદીબાઈના ઓરડામાં પેસી જઈને, તેમને બિચારાંને ઉપર ડેક (તુતક) ઉપર ખુલ્લી જગ્યામાં રહેવાની ફરજ પણ પાડતી. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ અને

અપમાન સહન કર્યાં છતાં પણ આનંદીબાઈએ તેમના તરફ કોઈ પણ જાતનો તિરસ્કાર પ્રકટ ન કર્યો.

સ્ટીમરમાં આનંદીબાઈ દરરોજ બેત્રણ બટાકા સિવાય બીજું કાંઇ ખાતાં નહિ. આ પ્રમાણે તે ૧૦ મી મેને દિવસે લંડન અને ૧૯ મી મેને દિવસે લીવરપૂલ પહોંચ્યાં. ત્યાં બેએક દિવસ રહીને તે અમેરિકા જનારી સ્ટીમરમાં બેઠાં. મિસિસ જોન્સને એ વખતે પણ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો નહિ. સ્ટીમર અમેરિકાની પાસે પહોંચી એટલે તેણે આનંદીબાઇને કહ્યું: "મિસિસ જોશી ! તમારા સ્વામી તમને મારા હાથમાં સોંપી ગયા છે, એટલે મિસિસ કાર્પેન્ટરનો તમારા ઉપર કાંઈ પણ અધિકાર નથી." ત્યાર પછી એ દુષ્ટ સ્ત્રીએ "મેરી કાર્પેન્ટર ઘણીજ ખરાબ ચાલની સ્ત્રી છે" એવું સમજાવવાનો યત્ન કર્યો હતો. આનંદીબાઇએ તેની એવી વાતો ઉપર અણગમો બતાવ્યો, ત્યારે એ પાપી સ્ત્રીએ તેને 'ચોર, દુષ્ટ, અસભ્ય અને ખૂની' વગેરે જાતજાતના અપશબ્દો કહીને પીડા આપી હતી. ત્યાર પછી પણ બોસ્ટન શહેરમાં તેમને લઇ જઇને ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનું એ મડમ ચૂકી નહોતી. આ જુલમની વાત આનંદીબાઇએ ઘણા દિવસ સુધી પોતાના સ્વામીને પણ જણાવી નહોતી. અમેરિકા પહોંચ્યા પછી ઘણે દિવસે એક પત્રમાં, પ્રસંગવશાત્ તેમણે પોતાના સ્વામીને માત્ર સારરૂપે એ સંબંધી લખ્યું હતું.

યથાસમયે આનંદીબાઈ રોશેલની પાસેના બંદરમાં જઇ પહોંચ્યાં. ત્યાં મિસિસ કાર્પેન્ટર બંદર ઉપર આવ્યાં. આનંદીબાઈ સ્ટીમરમાંથી ઊતર્યાં એટલે એકદમ તેમનો મેળાપ થયો. તેઓએ ત્યાંથી આગગાડીમાં બેસીને રોશેલ તરફ મુસાફરી કરી. એ પ્રથમ મુલાકાત વખતે આનંદીબાઇની વર્તણૂક જોઇને મિસિસ કાર્પેન્ટરે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો હતો:—

"આનંદીબાઇ કદી પણ પ્રયોજન કરતાં વધારે બોલતી નથી, તેમ છેક થોડાબોલી પણ નથી. તેના જેવી ગંભીરતા મોટી વયની ઘણી રમણીઓમાં પણ જવલ્લેજ દીઠામાં આવે છે. આનંદીબાઈ સાથે બંદર ઉપર મારી પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારે મેં મનમાં વિચાર કર્યો હતો કે, એ બીજી ચપળ સ્ત્રીઓની પેઠે ગાડીની બારીઓમાંથી મોં બહાર કાઢીને ચારે તરફ દૃષ્ટિપાત કરશે અથવા તો પ્રત્યેક નવી જોયેલી વસ્તુ સંબંધી જાતજાતના

પ્રશ્ન કરીને મને કંટાળો આપશે; પણ એમાંનું કશુંયે બન્યું નહિ. એ ઘણાજ ગંભીર ભાવથી ગાડીમાં બેસી રહી હતી. ઘણી વાર મારા મનમાં એમ થતું કે આ વખતે તો એ પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર રહેશેજ નહિ; પરંતુ તેણે મને કોઇ પણ વસ્તુ સંબંધી શરૂઆતમાં કાંઇ પણ સવાલ કર્યો નહિ. કહેવાની જરૂર નથી કે બુદ્ધિની સ્થૂળતા અથવા જિજ્ઞાસાવૃત્તિનો અભાવ એ તેનાં કારણ નહોતાં. તેણે પાછળથી મારી સાથે જે બધી વાતચીત કરી તે ઉપરથી હું સમજી કે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના પ્રભાવશી અજાણ્યા દેશની અનેક બાબતોનો કાર્યકારણ સંબંધ એ દૃષ્ટિ નાખતાંની સાથેજ સમજી શકી હતી. અહીં આવ્યા બાદ રોજ નવા પદાર્થ અને નવા રીતરિવાજ જોઇને પણ તેણે કદી એના સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીને મને કંટાળો આપ્યો નથી. તેની વર્તણુંકમાં દોષ કાઢવા જેવું કાંઇ પણ નથી. તેની કાર્યકુશળતા, એકાગ્રતા અને સદાચાર આદિ ગુણો બધાંએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.”

અમેરિકા પહોંચ્યા પછી આનંદીબાઇએ મિસિસ કાર્પેન્ટર સાથે પ્રથમ ન્યુ જરસી નગરમાં તેમના ઘરમાં વાસ કર્યો. ત્યાં તેમને ચાર મહિના સુધી રહેવું પડયું. ત્યાંના નિવાસના થોડા દિવસમાંજ એ કાર્પેન્ટરના પરિવારનાં બધાં મનુષ્યોનાં પ્રીતિપાત્ર બન્યાં હતાં. બાળકબાલિકાઓ પણ તેમની આ હિંદુ ભગિનીથી વિખૂટાં પડતાં નહિ. પડોશણો પણ તેમના તરફ ઘણી માયાળુ થઈ ગઇ હતી. પરદેશમાં જઇને, લોકો મશ્કરી કરે એવા વિચારથી પારકાઓની રીતભાતનું અવલંબન કરવાની વાત તો દૂર રહી; પણ આનંદીબાઇએ એથી ઊલટું કાર્પેન્ટરના પરિવારમાં ઘણી બાબતમાં હિંદુઓના રીતરિવાજ દાખલ કર્યા હતા. આનંદીબાઇ મિસિસ કાર્પેન્ટરને કદી નામ દઇને બોલાવતાં નહિ. મુરબ્બીઓને નામ દઇને બોલાવવાની રીત પશ્ચિમના દેશોમાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે; એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં પુત્ર પણ પિતાને નામ દઈને બોલાવતાં સંકોચાતો નથી, પણ આનંદીબાઇના આચરણ ઉપરથી મિસિસ કાર્પેન્ટરનાં બધાં સગાંઓ તે સંબંધમાં હિંદુ રિવાજને શ્રેષ્ઠ સમજવા લાગ્યા હતાં. પ્રાતઃકાળમાં ‘શેકહેન્ડ’ ને બદલે નમસ્કાર કરવાનો અને આશીર્વાદ આપવાનો રિવાજ પણ તેમણે ગ્રહણ કર્યો હતો. આનંદીબાઇએ કાર્પેન્ટરના પરિવારમાં ‘હેલ્ના’ ‘સુચાર્ટ’ અને ‘આમી’ વગેરે

નામને બદલે 'તારા' 'સગુણા' અને 'પ્રમીલા' નામ દાખલ કર્યાં. તેમણે પોતાની અનેક સખીઓને પણ ભારતવર્ષીય સાડીની પક્ષપાતી બનાવી હતી. કેવળ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમનામાંની અનેક તો મહારાષ્ટ્રની રીત પ્રમાણે વેણી ગૂંથવાનો અને કપાળમાં ચાંલ્લો કરવાનો શોખ પણ રાખવા લાગી. શ્રીમતી કાર્પેન્ટરના ઘરમાં સાડીનું માહાત્મ્ય એટલું બધું વધી પડયું હતું કે, બાલકબાલિકાઓ પોતાની ઢીંગલીઓને પણ સાડી પહેરાવ્યા વગર સંતોષ પામતાં નહિ.

આનંદીબાઇએ ભારતવર્ષ છોડ્યા પછી ગોપાળરાવે તેને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, "આવશ્યક લાગે તો પરદેશી વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવાં અને માંસાહાર કરવો." પણ સ્વદેશી આચાર વિચારો ઉપર આનંદીબાઇની એટલી બધી ગાઢ પ્રીતિ હતી કે, તેમણે જરા પણ માંસાહાર કર્યો નહિ. એ હમેશાં પોતાને હાથે દાળ રોટલી રાંધીને ખાતાં. એ દેશમાં ઠંડીનું જોર વિશેષ હોવાથી એમને પોતાના પોશાકમાં સાધારણ ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રીય રીત પ્રમાણે સાડી પહેર્યાથી બંને પગનો નીચેનો ભાગ થોડો ખુલ્લો રહે છે તેથી એ ગુજરાતી ઢબની સાડી પહેરતાં; પરંતુ સ્વદેશમાં આવવા સારૂ આગબોટમાં ચડ્યા પછી તો તરતજ મહારાષ્ટ્રીય ઢબની સાડી પહેરી હતી. સ્વદેશી પોશાક પહેરવા માટે તેમને ઘણી વાર ઈંગ્લૅંડ, આયર્લૅંડ અને અમેરિકામાં અડચણ પણ વેઠવી પડી હતી. પાશ્ચાત્ય સમાજમાં ઉપહાસને પાત્ર થવું પડશે એમ ધારીને પ્રવાસમાં જે લોકો યુરોપિયન રીતરિવાજનું અનુકરણ કરે છે અને સ્વદેશમાં આવ્યા પછી પણ ટેવનું બહાનું કાઢીને જે લોકો પ્રચંડ ગ્રીષ્મ સમયમાં પણ સાહેબશાહી ખાણું ખાવાનો શોખ ધરાવે છે તથા ગરમ કપડાંથી દેહને ઢાંકીને સાહેબશાહી મર્યાદાનું રક્ષણ કરે છે, તેઓ એક વખત આનંદીબાઇના દૃષ્ટાંતનું સ્મરણ કરશે તો ઘણું સારૂં થશે.

અમેરિકામાં વાસ કરતી વખતે આનંદીબાઇની અજ્ઞાનતા કોઇ દિવસ જણાઇ આવી નથી. કોઇને તેમને અનાડી કહેવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિબળને લીધે બેએક દિવસમાંજ એ ઘરકામમાં યથોચિત અભિજ્ઞતા મેળવી ચૂકયાં હતાં. મિસિસ કાર્પેન્ટરના ઘરમાં રાંધવા સિવાયના બીજા બધા ઘરકામમાં એ

મદદ આપતાં. બાલ્યાવસ્થાથીજ રમતગમત ઉપર તેમને ઘણો શોખ હતો. એક વાર જોવાથીજ અમેરિકાનાં બાલક-બાલિકાઓની રમતો તેઓ એવી સરસ રીતે શીખી ગયાં હતાં કે, તેમની સાથે રમવાનો પહેલી વાર પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સૌથી ઊંચો નંબર એમનોજ આવ્યો. સંગીતવિદ્યાથી પણ એ છેક અજાણ્યાં નહોતાં. જે લોકો તેમને મળવા સારૂ આવતા તેમને ઘણી વાર બ્રહ્મજ્ઞાન અને ભક્તિવિષયક મરાઠી સંગીત સંભળાવીને પરિતૃપ્ત કરતાં. તેમનું સંગીત શ્રવણ કરીને બધાં તેમની ઘણીજ પ્રશંસા કરતાં; પણ એ પ્રશંસાના શબ્દો સાંભળીને આનંદીબાઈ કદી પણ ફુલાઈ જતાં નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એ વખાણોથી આત્મસંતોષનાં કોઈ લક્ષણ તેમના મુખકમળ ઉપર પ્રકટ થતાં નહિ.

કંઠસ્વરની માફક તેમના સૌંદર્યે પણ અમેરિકાવાસીઓની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. મિસિસ કાર્પેન્ટરે લખ્યું છે: "આનંદીબાઈ સ્વદેશી વસ્ત્રાભૂષણમાં સજ્જ થતી, ત્યારે તેના લાવણ્યની છટાથી અમારાં નેત્ર અંજાઈ જતાં. એવો ભાસ થતો કે, જાણે દેવલોકમાંથી કોઈ દેવકન્યા પૃથ્વીમાં ઊતરી આવી છે!" આનંદીબાઈનું રૂપ કાંઈ સર્વ રીતે સુંદર હતું નહિ; પણ તેમની દિવ્ય કાંતિ બધાને વિસ્મયમાં ગરકાવ કરી નાખતી. વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં કે ઘરસંસારનાં કામકાજ કરતી વખત, સર્વદા તેમનો ચહેરો પ્રફુલ્લિત જોઈને મિસિસ કાર્પેન્ટર તેમના ઉપર એટલાં બધાં મુગ્ધ થઈ ગયાં હતાં કે, તેમણે તેમનું નામ આનંદમયી પાડ્યું હતું.

પરંતુ આ દેવકન્યા જેવાં આનંદમયીના મુખ પર પણ ગોપાળરાવનો પત્ર આવતાં વિલંબ થાય તો ઊંડો ઉદ્વેગ અને ઉદાસીનતાની છાયા જણાઈ આવતી. તેમણે એક પત્રમાં ગોપાળરાવને લખ્યું હતું કે, "બીજા કામકાજમાં રોકાયલી રહેવા છતાં પણ આપનું ધ્યાન ધરીને હું ઘણો વખત આનંદમાં ગાળું છું; પણ જ્યારે આપણા બેની વચ્ચે કેટલું બધું અંતર છે, આપણે બે એકબીજાથી કેટલે દૂર પડ્યાં છીએ એ વિષયનો વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે હૃદય નિરાશામાં ડૂબી જાય છે. મારો મનોભાવ છુપાવી રાખવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું; છતાં પણ મુખ ઉપર વિષાદની છાયા પ્રકટ થઈ આવે છે. શરૂઆતમાં તો હું ઘણું રડી દેતી, પણ અત્યાર સુધી મેં મારાં અશ્રુ કોઈને દેખવા દીધાં નથી. હવે ઘણુંખરૂં ચક્ષુમાં જળ આવતું નથી.

દુઃખનો વેગ અસહ્ય થઇ જવાથી કેવળ જીભ અને કંઠ સુકાઈ જાય છે અને હૃદયમાં એક ન સમજાય એવી પીડા થાય છે; પરંતુ રખે કોઇ જાણી જશે એવા ભયથી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને હૃદયનો ભાર ઓછો કરવાનો અવસર પણ મને મળતો નથી.” આ પ્રમાણેની મર્મભેદક યંત્રણા સહન કર્યા છતાં પણ આનંદીબાઈ મિસિસ કાર્પેન્ટરને ‘ આનંદમયી ’ સ્વરૂપે દેખાયાં હતાં તે શું એમની સામાન્ય ધૈર્યશીલતા સૂચવે છે ?

આનંદીબાઈના અમેરિકાનિવાસ દરમિયાન આ દેશના ઘણા સારા માણસોનાં સંતાન વિદ્યાભ્યાસ અર્થે એ દેશમાં ગયાં હતાં. તેમનામાંથી આનંદીબાઈના પત્રોમાં કેવળ શ્રીયુત પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર મહાશયની પ્રશંસા વાંચવામાં આવે છે. બીજા કેટલાકોના સંબંધમાં તેમણે પૂનામાં પોતાની કોઇ બહેનપણીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ અમેરિકામાં આવ્યાથી ભારતવાસીઓની જવાબદારી ઘણી વધી જાય છે, એ વાત ઘણા સમજતા નથી. અહીંયાં આવ્યાથી જાણે હાથમાં સ્વર્ગ આવી ગયું હોય એમ ઘણા ધારે છે અને સ્વેચ્છાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવા માણસોની સંખ્યા ઓછી હોવા છતાં પણ એમનાં આચરણ જોઇને અમેરિકાના લોકો સમગ્ર ભારતવાસીઓના સ્વભાવ અને ચાલચલણ સંબંધી અનેક પ્રકારના સિદ્ધાંત બાંધી દે છે. એ કારણસર તેમનાં માતાપિતા અને સ્વદેશની આબરૂ ખાતર, આ દેશમાં રહેતી વખતે સદાચાર રાખવો, એ એવા લોકોનું કર્તવ્ય છે. એમનામાંના બેએક જણા મને મળવા આવ્યા હતા. તેમાંથી એક જણાએ તો મને પોતાની સાથે નાટક જોવા લઈ જવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો. મેં તેના એ પ્રસ્તાવ પ્રત્યે અનેક તિરસ્કાર દર્શાવ્યા. એણે કદાચ એવુંજ ધાર્યું હશે કે, તેની માફક બધાંજ ભણવાનું બહાનું કાઢીને, વિલાસવાસના ચરિતાર્થ કરવા અમેરિકા આવતાં હશે. એના જેવા કેટલાકની વર્તણુંકથી અમેરિકાવાસીઓની દૃષ્ટિમાં ભારતવાસીઓની મર્યાદા ઓછી થઈ ગઇ છે, એ જોઇને મને ઘણું દુઃખ થયું છે. એક તો મૂળથીજ ભારતવર્ષ સંબંધી આ દેશના લોકોના મનમાં ઘણા કુસંસ્કાર છે; તેમાં વળી ખ્રિસ્તી પાદરીઓની કૃપાથી એ કુસંસ્કાર ઘણા દૃઢ થાય છે. તેવી અવસ્થામાં આ દેશમાં વસતી વખતે ઘણી સાવધાનીથી સદાચરણપૂર્વક ન વર્તાય

તો ભારતમાતાની મર્યાદાને હાનિ પહોંચશે, એ વાત પ્રત્યેક ભારતવાસીએ સ્મરણમાં રાખવી જોઇએ."

ન્યુ જરસી શહેરનો પરિત્યાગ કરતાં પહેલાં આનંદીબાઇએ પોતાની અમેરિકન બહેનપણીઓને એક દિવસ મરાઠી ઢબની 'ડિનરપાર્ટી' આપી હતી. અઢાર અમેરિકન મહિલાઓએ તે દિવસે મરાઠી પોષાકમાં સજ્જિત થઈને ટેબલ, ખુરસી અને છરી કાંટાનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ હિંદુ રીત પ્રમાણે ભોજન કર્યું હતું.

બધાની પાસે વિદાયગીરી માગીને ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૩ ની ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરને દિને આનંદીબાઇએ મિસિસ કાર્પેન્ટરની સાથે ફિલાડેલ્ફિયા તરફ યાત્રા કરી અને એ દિવસે સાંજે ત્યાં પહોંચ્યાં. બીજે દિવસે કૉલેજના કર્તાહર્તાઓએ ખાસ સમારોહપૂર્વક આનંદીબાઇને કૉલેજમાં દાખલ કર્યાં. આનંદીબાઇને અભિનંદન આપવા સારૂ એ દિવસે પાંચસો મહિલાઓ અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો હાજર થયાં હતાં. એ દિવસના સમારંભનું વર્ણન કરતાં મિસિસ કાર્પેન્ટરે લખ્યું છે કે, "રત્નાલંકાર પહેરીને એટલી બધી મહિલાઓ એ દિવસે એકઠી થઇ હતી, પણ તેમાંની એક પણ સૌજન્યમાં આનંદીબાઇની બરોબરી કરે એવી નહોતી." અસ્તુ! કૉલેજની પાસે આનંદીબાઇને રહેવા સારૂ એક ઘર ભાડે રાખવામાં આવ્યું. મિસિસ કાર્પેન્ટર તેમને એક ઘર રાખી આપીને બેએક દિવસ પછી પોતાને ગામ પાછાં સિધાવ્યાં. ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદીબાઇના મનને જેટલું કષ્ટ થયું હતું તેટલુંજ કષ્ટ તેમને મસિસ કાર્પેન્ટરને વિદાયગીરી આપતી વખતે ભોગવવું પડયું હતું. નવ દસ દિવસ સુધી તો તેમને ખાવુંપીવું ભાવ્યું નહોતું. ખરેખર જેમના માતૃતુલ્ય સ્નેહ અને સંભાળ નીચે ચાર માસ સુધી ન્યુ જરસી નગરમાં વાસ કરીને તેમણે એક દિવસ પણ પરદેશનું દુઃખ જાણ્યું નહોતું, તેમનો વિયોગ આ પ્રમાણે દુઃસહ થઇ પડે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. મિસિસ કાર્પેન્ટરના જેવાં રમણીરત્ન બધા દેશમાં વિરલ હોય છે.

ફિલાડેલ્ફિયા ગયા પછી થોડાજ દિવસ પછી આનંદીબાઈની તંદુરસ્તી નબળી પડી ગઇ. એ દરરોજ દસ અગિયાર કલાક અભ્યાસ કરતાં, તે ઉપરાંત બધું ઘરકામ પણ તેમને એકલાંને કરવું પડતું. તેમનું રહેવાનું ઘર પણ સગવડતાવાળું નહોતું. ચૂલો એવો ખરાબ હતો કે કોઈ દિવસ દેવતા જલદી સળગતો નહિ;

એને લીધે કોઇ કોઇ દિવસ નિરાહારી રહીને તો કોઇ દિવસ કાચું-પાકું ભોજન ખાઇને તેમને કૉલેજમાં જવું પડતું. એ બધાં કારણોને લીધે તેમની તબિયત લથડવા માંડી.

ફેબ્રુઆરીના પ્રારંભમાં આનંદીબાઈ 'ડિપ્થિરિયા' રોગથી પીડાવા લાગ્યાં. કંઠની નળીમાં ફોલ્લો થવાથી તેમને અસહ્ય વેદના થવા લાગી, એ ઉપરાંત જ્વર તથા માથાનો દુખાવો હતો; એટલે એક દિવસની અંદરજ એ ઘણાં દુર્બળ થઇ ગયાં. એ વખતના મંદવાડમાં તેમના બચવાની બિલકુલ આશા નહોતી; પણ તેમની સહાધ્યાયિનીઓના યત્ન અને ચાકરીને લીધે તે સાજાં થઇ ગયાં. આ સમયમાં ગોપાળરાવ અને મિસિસ કાર્પેન્ટર તરફથી તેમને જે આશ્વાસનના પત્રો મળ્યા હતા, તે વાંચ્યાથી તેમનું માનસિક કષ્ટ ઘણું શમી ગયું હતું.

ફિલાડેલ્ફિયા ગયા પછી શારીરિક પીડા ઉપરાંત બીજાં પણ કષ્ટ તેમને ભોગવવાં પડ્યાં હતાં. ઉપર જણાવેલી માંદગીમાંથી સાજાં થયા પછી મિસ બોડલે નામની શિક્ષિકાએ આનંદીબાઇને ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા આપવા સારૂ ઘણો યત્ન કર્યો હતો; પણ એ બાબતમાં નિષ્ફળ નીવડ્યાથી તેણે તેમના ઉપર વારેઘડીએ ક્રોધ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેના આ ત્રાસને લીધે આનંદીબાઇને ઘણી વખત ઉપવાસ કરીને દહાડા ગાળવા પડ્યા હતા.

આટલું બધું કષ્ટ સહન કર્યા છતાં પણ આનંદીબાઇ ખરા દિલથી યત્ન કરીને કૉલેજમાં ભણવાના બધા વિષયો તૈયાર કરવા લાગ્યાં. એ સમયમાં ભારતવર્ષમાંથી કોઇ એક નરપશુએ ઘણી કુત્સિત ભાષામાં પત્ર લખીને તેમને મર્મપીડા પહોંચાડી હતી.

આ બધી આપદાઓમાંથી એમનો પૂરો ઉદ્ધાર થયો નહોતો, એટલામાં તો વળી ગોપાળરાવ તેમના ઉપર ગુસ્સે થયા. પ્રારંભમાં આનંદીબાઈ પોતાના સ્વામીને દર અઠવાડિયે નિયમિતરૂપે વિસ્તારપૂર્વક પત્ર લખતાં હતાં. ફિલાડેલ્ફિયા ગયા પછી ફુરસદના અભાવને લીધે સ્વામીને પત્ર લખવામાં ઘણુંખરૂં વિલંબ થતો. એ ઉપરથી ગોપાળરાવે વિચાર્યું કે, આનંદીબાઇ અહંકારને લીધે પત્ર લખવામાં બેપરવાઇ રાખે છે; તેથી તેમણે આનંદીબાઇને એક પત્રમાં 'ગર્વિતા' અને 'નફટ' આદિ તિરસ્કારપૂર્ણ શબ્દો લખ્યા હતા. આથી આનંદીબાઇની મર્મવેદનાનો

પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ તેમણે ક્ષમા માગ્યાથી તથા ક્ષોભપૂર્ણ પત્ર લખ્યાથી ગોપાળરાવનો તે વિચાર દૂર થઇ ગયો. આનંદીબાઇને તે ત્યાર પછીના પત્રોમાં 'સરસ્વતી' નામથી સંબોધન કરવા લાગ્યા. અવ્યવસ્થિત ચિત્તનાં મનુષ્યો એજ પ્રમાણે ઘડીકમાં રાજી ને ઘડીકમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે.

બાલ્યાવસ્થામાં આનંદીબાઇને બગીચો બનાવવાનો ઘણો શોખ હતો; પણ અત્યાર સુધી ઉદ્યાન સંબંધી ચર્ચા કરવાનો અવસર તેમને મળ્યો નહોતો. ફિલાડેલ્ફિયા આવ્યા પછી તેમણે એ વિષયમાં ખાસ મન પરોવ્યું. કોલેજમાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેમને જે સાધારણ અવકાશ મળતો, તેનો ઉપયોગ તેઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં કરતાં. જંગલી પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને તેમની વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા કરવામાં તેમનો ઘણો સમય જતો હતો. તેમણે જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષાનો અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો હતો; પરંતુ સમયના અભાવને લીધે આખરે એમને એ અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેમનો પ્રેમ પરદેશમાં પણ ઓછો થયો નહોતો. ગોપાળરાવ તેમને વખતોવખત આપણા દેશમાંથી સંસ્કૃત ગ્રંથો મોકલી આપતા. એક વાર આનંદીબાઇએ ભારતવર્ષમાંથી પોતાના એક પત્રમાં મિસિસ કાર્પેન્ટરને લખ્યું હતું કે, "ભારતવર્ષ સંબંધી અમેરિકાવાસીઓ બિલકુલ અજ્ઞાન છે. હિંદુશાસ્ત્ર અને હિંદુ-આચારવ્યવહારનું રહસ્ય સમજાવવા સારૂ હું સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન કરૂં છું." ફિલાડેલ્ફિયા જઇને આનંદીબાઇએ એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી. ભારતવર્ષમાંથી પાછી આવેલી પાદરી રમણીઓ હિંદુઓના સંબંધમાં મરજીમાં આવે તેવા વિચારો પ્રકટ કરતી ત્યારે તેમનું ખંડન કરવાનો અને તેમની ભ્રાંતિ સુધારવાનો લાગ એ બનતાં સુધી ખોતાં નહિ. એક વખત હિંદુ-ઓમાં પ્રચલિત બાલવિવાહ સંબંધી કોઈએક રમણીએ કેટલુંક અવનવું ભરડ્યું હતું, તેનું સ્ત્રીઓની એક સભામાં ખંડન કરીને તેમણે જય મેળવ્યો હતો અને તે માટે તેમને દસ ડૉલરનું ઇનામ મળ્યું હતું. એ સભામાં એ દિવસે લગભગ બે હજાર સ્ત્રીઓ હાજર હતી. 'હિંદુ રમણી' એ વિષય પર પણ એક વાર ભાષણ આપીને અમેરિકાવાસીઓના ખોટા વિચારો દૂર કરવાનો તેમણે યત્ન કર્યો હતો. તેમનું ભાષણ સાંભળવા પ્રત્યેક મનુષ્યને ઇંતેજારી

રહેતી, પણ સમયના અભાવને લીધે આનંદીબાઇને અનેક જગ્યાઓનાં ભાષણ આપવા આવવાનાં નિમંત્રણ નામંજૂર કરવાં પડચાં હતાં. એમ છતાં પણ અમેરિકાવાસીઓની દૃષ્ટિમાં ભારતવર્ષનું ગૌરવ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે, તેની ચિંતા આનંદીબાઈના ચિત્તમાં સંપૂર્ણ અધિકાર જમાવીને બેઠી હતી.

એક વાર તેમણે એક પત્રમાં પોતાના એક સંબંધીને નીચે લખેલા કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા:—

" આપણી જાતીયપતાકા કયી ?

" તેનો રંગ તથા આકૃતિ કેવાં છે ?

" મહારાજા શિવાજીની વિજયપતાકા કેવા પ્રકારની હતી ?

"મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાં આ વાત ન જાણવી એ ખરેખર શરમની વાત છે. પ્રસિદ્ધ ગેરુઆ રંગની પતાકાજ ખરેખરી તેમની વિજયપતાકા હતી ?

" હાલના દેશી રાજાઓ કયા પ્રકારના નિશાનનો ઉપયોગ કરે છે ? કૃપા કરીને મને એ બધી બાબતોનો ખુલાસો જણાવજો. જો બની શકે તો તેમનાં ચિત્ર કે નમૂના મોકલાવશો; તેમાંથી અહીંની કૉલેજની મારી સહાધ્યાયિનીઓ અને મુખ્ય અધ્યાપિકાને તથા માશીને (મૅરી કાર્પેન્ટરને) એમની એકેક પ્રતિકૃતિ કે પ્રતિલિપિ ઉતરાવીને આપીશ તથા અસલ નમૂનાઓ મારી પાસે રાખી મૂકીશ."

હાલના સમયમાં કેટલા માણસોના હૃદયમાં આ બધી બાબતોનાં તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે ?

ફિલાડેલ્ફિયામાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી ગોપાળરાવના વિયોગથી આનંદીબાઇને ઘણું કષ્ટ થવા લાગ્યું; એટલા માટે તેમણે સ્વામીને અમેરિકા બોલાવવાનો પત્ર લખ્યો.

ગોપાળરાવ પણ અમેરિકા જવા ઉત્સુક થઇ રહ્યા હતા. આનંદીબાઈના ભારતવર્ષ છોડચા પછી અનેક કારણોને લીધે સ્વદેશ અને સ્વસમાજ ઉપરથી ગોપાળરાવની શ્રદ્ધા ઓછી થઇ ગઈ હતી અને તેમણે સ્થાયીરૂપે અમેરિકામાં વાસ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. આનંદીબાઇએ તેમનો મનોભાવ જાણ્યા પછી તેમને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેનો કેટલોક ભાગ નીચે ઉતારીએ છીએઃ—

"હમણાં હમણાં આપના વિચારો બદલાતા જોઈને હું ઘણી દુઃખી થઇ છું. આપે લખ્યું છે કે, 'હિંદુઓ ઉપર મને ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ છે.' હિંદુજાતિ સંબંધી આપના વિચાર આ પ્રમાણે શાથી બદલાઇ ગયા? સારૂં અને નરસું તો બધાજ દેશો-માં અને બધીજ સમાજોમાં હોય છે. × × × × 'હિંદુ' કહે-વરાવાથી હું ખાસ અભિમાન અનુભવું છું. આ દેશમાં જો કે બધાં મારા ઉપર સ્નેહ રાખે છે, એટલે સુધી કે ધોબી પણ ઓછે પૈસે મારાં કપડાં ધૂએ છે, છતાં પણ મારા દ્વારા કોઇ પણ દેશનો ઉપકાર થવાનો સંભવ હોય તો તે ઉપકાર ભારતવર્ષ ઉપર થાય એવી મારી એકમાત્ર કામના છે.

"ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીઓને વૈદકવિદ્યાનું શિક્ષણ આપવા સારૂ કૉલેજ સ્થાપવાનું ઇશ્વરને મંજૂર ન હોય તો, છેવટે તંદુરસ્તી સાચવવાના નિયમોથી તેઓ જાણીતી થાય એવું કરવામાં મારો બધો સમય અને મારી સમસ્ત શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું કર્ત-વ્ય મેં મારે માટે નિર્માણ કરી રાખ્યું છે. એ વિષયમાં કોઇ મારાથી પ્રતિકૂળ આચરણ કરશે તોપણ હું કર્તવ્યમાર્ગમાંથી ખસી જઈશ નહિ. × × × × ×

"પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશને હું ધિક્કારતી નથી; પરંતુ ભારત-વર્ષના અભાવો જે પ્રમાણમાં વધારે છે, અને ત્યાંની રમણી-ઓના રીતરિવાજ તથા સ્વભાવાદિ સંબંધી મને જેટલી માહિ-તી છે, તે બધું જોતાં બીજા બધા દેશો કરતાં ભારતવર્ષનો મારા ઉપર અધિક હક છે એવું મારૂં માનવું છે. મારા દ્વારા ત્યાં આગળ વધારે સારૂં કામ થઇ શકશે. × × × આપ અમે-રિકામાં સ્થાયી ભાવે વાસ કરવાનો સંકલ્પ છોડી નહિ દો તો તેથી વિપરીત પરિણામ આવશે. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, હું સ્વ-દેશમાં પાછી જઇશ. મારા વગર આપને અમેરિકામાં રહેવાથી શું સુખ મળશે, તે હું જાણુતી નથી! (અથવા હું શું ગાંડી થઇ ગઇ છું? મારા અભાવથી આપના સુખમાં શો અંતરાય નડશે?) એક વખત અમેરિકા આવ્યા પછી સ્વદેશમાં પાછા નજ જવા-નો આપનો સંકલ્પ હોય તો આપે અહીંયાં આવવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું કોઇ પણ પ્રકારે સુખેદુઃખે ચાર વર્ષ કાઢી નાખીશ. મારૂં ધૈર્ય કાંઇ છેકજ જતું રહ્યું નથી. મારે સારૂ કોઇ પણ જાતની ચિંતા કરવાનું આપને કારણ નથી.

"ઠીક, હું આપને પ્રશ્ન કરૂં છું કે, આ દેશમાં સ્થાયીરૂપે વાસ કર્યાથી આપ સ્વદેશવાસીઓને કેવું શિક્ષણ આપશો ? સ્વાર્થપરાયણતાનુંજ ને ? આપ પણ સ્વાર્થપરાયણતાને ધિક્કારો છો, હું પણ તેને ધિક્કારૂં છું. × × × સાધારણ મનુષ્યોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય આચરણ કરવાને માટે ભારતવર્ષજ યોગ્ય ક્ષેત્ર છે, અમેરિકા નહિ."

બીજા એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે કે, "આચારવિચારમાં હિંદુ રહીનેજ આપણે સુધારો અને ઉન્નતિ કરવાં પડશે, એ વાક્ય આપના પત્રમાં વાંચીને હું ઘણી આનંદિત થઇ. એ નીતિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રશંસનીય છે. × × ×

"મારી કૉલેજમાં એક રમણી ઘણીજ નાસ્તિક હતી; અનેક મિશનરીઓએ ઘણો ઉપદેશ આપ્યા છતાં પણ એ આસ્તિક બની શકી નહિ; એટલા સારૂ અનેક જણીઓ તેનો ભય રાખતી, પણ મારી સાથે ત્રણ દિવસ સુધી ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કર્યાથી એ હવે ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનારી થઇ ગઇ છે. × ×

"હિંદુ રમણી કરતાં આ દેશની (અમેરિકાની) રમણીઓ વધારે પ્રમાણમાં સ્ત્રીરોગોથી પીડાય છે. આપણી હિંદુ રમણીઓ ગમે તેટલી અશિક્ષિત અને અસભ્ય હશે, પરંતુ ધર્મ, સહનશીલતા અને નીતિના વિષયમાં આ દેશની રમણીઓ કરતાં તેઓ ઘણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. પૃથ્વીના બધા દેશોના લોકોએ હિંદુ રમણીના એ ગુણનું અનુકરણ કરવું જોઇએ.

"હું ખ્રિસ્તી થઈ જઇશ એવો આપને ભય રહે છે; પણ આનંદીબાઇ કાંઇ રમાબાઈ નથી તેમ રમાબાઈ પણ આનંદીબાઇ નથી. અંતરાત્મા વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા કરતાં હું મૃત્યુને શ્રેયસ્કર ગણું છું. રમાબાઈ મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન છે એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે મરતાં સુધી સ્વધર્મનો ત્યાગ નહિ કરૂં. 'હું ખ્રિસ્તી થઈ જઇશ,' એવું લખીને ફરીથી તમે મને નિરર્થક કષ્ટ આપશો નહિ."

આનંદીબાઇનો પત્ર વાંચીને ગોપાળરાવે અમેરિકામાં વસવાનો સંકલ્પ ત્યજી દીધો; પરંતુ એ સમયે સહધર્મિણીને મળવા સારૂ અમેરિકા જવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહિ. નાણાંનો અભાવ એ તેનું મુખ્ય કારણ હતું. અમેરિકાની યાત્રાનું ખર્ચ કાઢવા

માટે આનંદીબાઈએ ગોપાળરાવને ભારતવર્ષમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ લેતા આવવાનું લખ્યું હતું. અમેરિકા સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યાથી કેટલો લાભ થઈ શકશે અને એ વિષયમાં હિંદુસ્તાનના લોકોના માર્ગદર્શક બન્યાથી દેશના ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે, એ સંબંધી આનંદીબાઈએ કેટલાંક પત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું હતું. એ વિષયમાં ગોપાળરાવે તેમના કેટલાંક વેપારીબંધુઓની સલાહ માગી; પરંતુ કોઈ તેમને મૂડી આપીને મદદ કરવા આગળ પડ્યો નહિ. એ વખતે આનંદીબાઇએ લખ્યું: "મને હવેથી ફક્ત દર મહિને પચાસ રૂપિયા મોકલશો. મનીઑર્ડર કરવાના ખર્ચ સહિત પચાસ કરતાં વધારે ખર્ચ મારે માટે આપ કરશો નહિ. એટલા રૂપિયામાંથી હું ગમે તે પ્રકારે અહીંનું ખર્ચ ચલાવીશ. મને કષ્ટ પડશે, એમ ધારીને પચાસ રૂપિયા કરતાં એક પાઇ પણ વધારે મોકલશો નહિ. આ પ્રમાણે કર્યાથી જે રકમ બચે તે બેંકમાં જમા કરાવી રાખશો. એમ કર્યાથી થોડા દિવસમાં આપને અમેરિકા આવવા જેટલું ધન જમા થશે. × × × મારે માટે જોડા કે વસ્ત્ર વગેરે મોકલવાનું હવે કાંઇ પ્રયોજન નથી. એમ છતાં ખરેખર મારે માટે કાંઇક મોકલાવવાની આપની ઇચ્છાજ હોય, તો અનુકૂળતાએ એક પિન (કપડામાં ખોસવાની ટાંકણી) દેશી સોની પાસે ઘડાવીને મોકલાવી આપશો. અંગ્રેજોની દુકાનેથી એને ખરીદ કરશો નહિ. અંગ્રેજ કારીગરની બનાવેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં હું જરા પણ ગૌરવ ગણુતી નથી."

આનંદીબાઈની સ્વદેશનિષ્ઠા, ચિત્તની દૃઢતા વગેરે ગુણો જોઇને અમેરિકાના એપિસ્કોપેલિયન સંપ્રદાયના એક પાદરીએ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું હતું: "મિસિસ જોશીએ જે દિવસે અમેરિકામાં પહેલી વાર પગ મૂક્યો તે દિવસે એ જેવી હતી તેવી ને તેવીજ આજે છે. એના આચારવિચારમાં અણુમાત્ર પરિવર્તન થયું નથી; પણ એ આ પ્રમાણે અવિકૃત અવસ્થામાં સ્વદેશમાં પાછી જશે, તો આપણા માટે અને ખ્રિસ્તીધર્મને માટે એ ઘણીજ લજ્જાની વાત થશે."

અમેરિકાનાં પત્રોના રિપોર્ટરોએ આનંદીબાઇને ઘણોજ કંટાળો આપ્યો હતો. એ ક્યાંય પણ જતી તો તેઓ તેની પાછળ જતા. અનેક લોકો તેની સાથે મુલાકાત કરીને તેને

અનેક વિષયના પ્રશ્ન પૂછતા; પરંતુ આનંદીબાઇની યશોલિપ્સા પ્રબળ નહિ હોવાથી એ સંક્ષેપમાંજ વાતચીત કરીને તેમને વિદાય કરી દેતી. વખતોવખત એ રિપોર્ટરો તેના સંબંધી એવાં અદ્ભુત વૃત્તાંતો પ્રકટ કરતા કે, તેને વાંચ્યા પછી હાસ્ય રોકી રાખવું દુષ્કર થઇ પડતું. સારાટોગા નામક સંસ્થાનના એક સંવાદપત્રમાં એક વાર તેના સંબંધી આ પ્રમાણે ખબર છપાઇ હતી: "એક હિંદુ મહિલા ઝરણાં જોવા સારૂ આ દેશમાં આવી છે; તેણે પ્રત્યેક ઝરણામાંથી એટલું બધું પાણી પીધું છે કે તેથી તેની તબિયત બગડી છે અને ડૉકટરો તેને દવા પાઇ પાઇને કંટાળી ગયા છે!" બીજાં બેએક પત્રમાં પણ તેના સંબંધી એવીજ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ ખબરો પ્રકટ થઇ હતી; તથાપિ અધિકાંશ વર્તમાનપત્રો તો તેની પ્રશંસામાંજ તત્પર રહેતાં. એક વખત ગોપાળરાવે આનંદીબાઇના કાગળપત્ર અને તે સંબંધી અમેરિકાના અધિપતિઓએ દર્શાવેલા અભિપ્રાયો એકઠા કરીને પ્રગટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; પણ આનંદીબાઇને યશોવાસના બિલકુલ નહિ હોવાથી તેમણે એવું કરવાની સાફ ના કહી અને ગોપાળરાવને એ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવો પડ્યો.

દર વરસે ઉનાળાની રજામાં આનંદીબાઇ તેમની માશી (મેરી કાર્પેન્ટર) પાસે રોશેલના ન્યુ જરસી ગામમાં જતાં. કોઇ કોઇ વખત બેએક બહેનપણીઓના ઘણાજ આગ્રહને માન આપીને એ તેમને ગામ પણ જતાં. એ પ્રકારે તેમણે વોશિંગ્ટન, બોસ્ટન વગેરે કેટલાંક નગર જોયાં. તેમના એ લાંબા પ્રવાસમાં તેઓ પોતાની સખીઓના ખાસ આગ્રહથી ફક્ત એકજ વાર નાટક અને સર્કસ જોવા ગયાં હતાં. અમેરિકામાં તેમની વિલાસપ્રિયતા કે કૌતુક જોવાની ઇચ્છા કંઇ પ્રકટ થયાં નહોતાં. તેમણે જેવી રીતે જ્ઞાનાર્થી થઇને તપસ્વિનીની પેઠે આડંબર વગર અમેરિકાગમન કર્યું હતું, તેવીજ રીતે ત્યાં ગયા પછી એક દિવસ પણ આત્મસંયમ ખોયો નથી. તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું છે: "ભારતવાસીઓને સારૂ કાંઇ કરવું ઉચિત છે એવો વિચાર મારા મનમાં ન હોત તો હું આટલે દૂરદેશાવર કદી પણ આવત નહિ. × × × ભારતમાં પાછા ફર્યા પછી હિંદુમહિલાઓ માટે એક ડૉકટરી કૉલેજ સ્થાપન કરવી એ મારા જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય થયું છે." આ લક્ષ્યથી તે એક ક્ષણને માટે પણ આઘાં ખસ્યાં નહોતાં;

પરંતુ ભગવાનનું વિધાન જુદાજ પ્રકારનું હતું.

આનંદીબાઇનું કર્તવ્યજ્ઞાન કેવા પ્રકારનું હતું, તે તેમના નીચે લખેલા પત્રનાં કેટલાંક વાક્યોમાંથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. "આ જગતમાં જે જે કાર્યો કર્તવ્યની લાગણીથી પ્રેરાઇને થતાં નથી, તે તે બધાં કામોમાંથી દુઃખનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. વ્યવસાય અને અવસ્થાનુસાર આપણામાંનાં દરેકને કેટલાંક કર્તવ્ય હોય છે. સ્વર્ગમાં પણ કેવળ પુષ્કળ ધન, ઉત્તમોત્તમ ભોજનો અને ઉત્કૃષ્ટ વસ્ત્રાદિજ હોય અને કર્તવ્ય ન હોય તો મારે એ સ્વર્ગનું પણ પ્રયોજન નથી. એવા સ્વર્ગને હું વાંચ્છનીય ગણું નહિ, કારણકે કર્તવ્યનું પાલન કર્યા પછી જે સુખ મળે છે તે સુખ વગરનાં બીજાં બધાં સુખ ક્ષણિક છે."*

ઇ. સ. ૧૮૮૩ના વસંતકાળમાં તેઓ 'મોરિસન હોસ્પિટલ' નામની એક ગાંડાઓની હોસ્પિટલ જોવા ગયાં હતાં. ત્યાં તે મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યાં. ત્યાં આગળ એક ગાંડી સ્ત્રીએ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. એ ગાંડીનો કર્કશ સ્વર અને ઉગ્ર મૂર્તિ બધાના ચિત્તમાં ભય ઉત્પન્ન કરતાં. ગાંડીની પાસે એક ટેબલ ઉપર કેટલાંક ધારવાળાં ઓજાર પડેલાં હતાં. ગાંડાની હોસ્પિટલની એક દાસીએ દૂરથી આ બનાવ જોઇને ભયભીતચિત્તે આનંદીબાઈને ત્યાંથી પલાયન કરી જવાનો ઇશારો કર્યો; પણ નિર્ભય સ્વભાવનાં આનંદીબાઈ આ બનાવથી જરા પણ વિચલિત થયાં નહિ; પરંતુ અસાધારણ ધૈર્ય રાખીને આનંદીબાઈ આ મોટી ઘાતમાંથી બચી ગયાં. તેમણે ધીરજ અને કૌશલ્યપૂર્વક પોતાનો ગાંડીના પંજામાંથી બચાવ કર્યો, એટલામાં એ ગાંડીની દેખરેખ રાખનારી સ્ત્રીએ આવીને એ ગાંડીને પકડી લીધી. અસ્તુ!

બીજી તરફ ગોપાળરાવના મનમાં ઘણા દિવસથી પૃથ્વીની મુસાફરી કરવાની ઇચ્છા હતી. આનંદીબાઇના વિરહને લીધે પણ તે અમેરિકા જવાને ઘણા વ્યગ્ર થયા હતા. આખરે ઇ. સ. ૧૮૮૪ની સાલના મધ્ય ભાગમાં છ મહિનાની 'ફરલો' રજા લઇને તે અમેરિકા જઇ પહોંચ્યા.

સ્વામીના આગમનની વાત સાંભળીને આનંદીબાઈ ઘણાંજ ઉત્કંઠિત થઇ ગયાં. કેવી રીતે સ્વામીની અભ્યર્થના કરવી એ

* ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ મિસિસ કાર્પેન્ટરને લખેલા પત્રમાંથી.

સંબંધમાં તેમણે બહુ પ્રકારનો વિચાર કરીને ગોપાળરાવને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા સારૂ એક પત્ર લખ્યો. તેમણે ત્યાંની એક કૉલેજમાં ગોપાળરાવને માટે એક સંસ્કૃત શિક્ષકની જગ્યા પણ રખાવી મૂકી હતી; પરંતુ વિચિત્ર સ્વભાવના ગોપાળરાવને એ વાત રુચી નહિ. આનંદીબાઇએ પત્રમાં કરેલી સૂચનાનો ઊલટો અર્થ કરીને એક પત્રમાં ઘણા કઠોર શબ્દોમાં તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. આનંદીબાઇને એથી કોપ ચઢ્યો ને તેમણે તેનો જે અભિમાનપૂર્ણ પત્ર લખ્યો તેનો ગોપાળરાવે ફરીથી ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યાર પછી ગોપાળરાવ અમેરિકામાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં ભાષણ આપતા ફરવા લાગ્યા. દીન આનંદીબાઈ તેમનાં દર્શન મેળવવાને જેટલી વ્યગ્રતા પ્રકટ કરવા લાગ્યાં; તેટલીજ બેપરવાઇ એ બાબતમાં ગોપાળરાવ જણાવવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ:પણ તેમણે એક વાર આનંદીબાઇને જણાવ્યું કે, "તમે પરીક્ષા આપી નહિ રહો ત્યાંસુધી હું તમને મળીશ નહિ."

એક દિવસ આનંદીબાઈ મિસિસ કાર્પેન્ટરની કન્યા આમિની સંગાથે કોઈ બહેનપણીને ઘેર ગયાં હતાં. ત્યાંથી પાછાં આવીને જુએ છે તો ગોપાળરાવ તેમનાં ઓરડામાં એક ટેબલ આગળ પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન થઇને બેઠા છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ગોપાળરાવે પોતાના આવવાની ખબર આગમચથી કોઇને મોકલી નહોતી.આનંદીબાઇ ઘેર પાછાં આવ્યાં તે વખતે પણ તેમને કોઇએ સ્વામીના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા નહોતા. એવી અવસ્થામાં દીર્ઘકાળના વિરહ અને આશા ઉપરાંત પ્રતીક્ષા કર્યા પછી એકાએક સ્વામીનાં દર્શન થયાથી તેમના મનને કેવા પ્રકારનો આનંદ ઊપજ્યો હશે, તે સહજ સમજાઇ શકે એવું છે.

ઘણા દિવસના પ્રવાસમાં ભોગવેલા કષ્ટને લીધે ગોપાળરાવની તબિયત લથડી ગઇ હતી. આનંદીબાઇના યત્નથી તેમણે પોતાનું આગલું સ્વાસ્થ્ય પાછું મેળવ્યું. ત્યાર પછી બંને જણાંએ એકત્ર વાસ કરીને પરમ સુખમાં ચાર માસ ગાળ્યા. એ વખતે ગોપાળરાવે ફરીથી ભારતવર્ષ પાછા જવાને બદલે સ્ત્રીનું શિક્ષણ પૂરૂં થતાં સુધી અમેરિકામાં વાસ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પશ્ચિમના દેશોમાં ભાષણો આપીને યથેષ્ટ ધન કમાઈ શકાય છે. ગોપાળરાવમાં ભાષણ આપવાની શક્તિ હતી; એટલે તેમણે એ વ્યવસાય કરવાનું શ્રેયસ્કર ગણ્યું. આનંદીબાઇએ કહ્યું: "દુષ્ટ સ્વભાવના

પાદરીઓ બીજા દેશોના સંબંધમાં પાયા વગરની વાતો ઘડી કાઢવામાં મજા માને છે. એવી અવસ્થામાં તમે જો ભારતવર્ષ સંબંધી ભાષણો આપીને આ દેશના લોકોની ભ્રાંતિ ભરેલી ધારણાઓ દૂર કરવાનો યત્ન કરશો, તો તેથી ઘણું સારૂં પરિણામ આવશે.” ગોપાળરાવે પણ એ સૂચના માન્ય રાખી. એક તો મૂળથીજ એ પર-છિદ્રાન્વેષી હતા, તેમાં વળી સ્ત્રીના આગ્રહ અને સ્વદેશભક્તિને લીધે ઉત્સાહિત થઇને તેમણે ભાષણ આપવાં શરૂ કર્યાં, ત્યારે એક પ્રકારના શ્રોતાવર્ગનું ધ્યાન તેમના તરફ ઘણું આકર્ષાયું. આ પ્રમાણે શહેરે શહેરમાં ભાષણ આપતા આપતા એ ફરવા લાગ્યા અને આનંદીબાઇએ પોતાના વિદ્યાભ્યાસમાં મન પરોવ્યું.

શીતપ્રધાન અમેરિકા દેશમાં બરફ ઘણો પડે છે અને એ બરફથી રસ્તાઓ છવાઇ જાય છે. એવા તુષારમય રસ્તાઓ ઉપર આવ-જા કરતી વખતે અનેક બાલકબાલિકાઓ અને યુવતીઓ લપસી પડે છે અને બીજા લોકો તેમની મશ્કરી કરવા લાગી જાય છે. આનંદીબાઇ ત્રણ વર્ષ સુધી અમેરિકામાં રહ્યાં પણ એ અરસામાં ફક્ત એકજ વાર હિમથી છવાયેલા માર્ગમાં તેમનો પગ સરકી પડ્યો હતો. એ દુર્ઘટનાથી તેમના હાથમાંની કાચની બધી બંગડીઓ નંદવાઇ ગઇ. આનંદીબાઇએ નવી બંગડીઓ પહેરી ત્યાંસુધી અન્નજળ ગ્રહણ કર્યું નહિ. ગોપાળરાવ એ સમયે અમેરિકામાં હતા. તેમણે એ બનાવ બન્યા પછી પ્રિયતમાને સોનાની બંગડીઓ બનાવી આપી. એ બનાવનો ઉલ્લેખ કરીને આનંદીબાઇએ મિસિસ કાર્પેન્ટરને લખ્યું હતું કે, “મને કાચની બંગડીઓના બદલામાં સોનાની બંગડીઓ મળી છે. દરેક વખતે ઠોકર ખાવાથી જો આટલું સોનું મળે, તો આવી ઠોકરને શું દુર્ઘટના કહી શકાય? છતાં પણ હું એ બનાવને દુર્ઘટના માનું છું; કારણકે એવી દુર્ઘટના ન બની હોત તો એટલા ધનમાંથી એક જરૂરનું ઓજાર કે ઉપયોગી પુસ્તકો ખરીદી શકાત.”

ગોપાળરાવે ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યાખ્યાન આપવાં શરૂ કર્યાં એટલે આનંદીબાઈ ફરીથી ધ્યાન દઈને વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યાં. પરીક્ષાનો દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ કઠણ પરિશ્રમ કરીને અભ્યાસક્રમના બધા વિષયો તેમણે તૈયાર કરી નાખ્યા, એથી તેમની તબિયત બગડી આવી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬

ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેમને ફરીથી એક વાર ડિપ્થરિયા રોગ થઇ આવ્યો; પણ સદ્ભાગ્યે એ વખતે સહજમાં બચી ગયાં; પરંતુ ફરીથી તે પહેલાંના જેટલી તંદુરસ્તી મેળવી શકયાં નહિ. આ મંદવાડ આવતાં પહેલાં નાતાલની રજામાં રોશેલ નગરમાં રહેતી વખતે તેમણે અંગ્રેજી ભાષામાં "હિંદુ ધાત્રીવિદ્યા "ના વિષય ઉપર પચાસ પૃષ્ઠનો એક નિબંધ લખ્યો હતો. એ પુસ્તકને એકસો પૃષ્ઠમાં સંપૂર્ણ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી, પણ સમયના અભાવને લીધે એ પુસ્તક તેઓ પૂરૂં કરી શકયાં નહિ.

યથાસમયે આનંદીબાઇ પરીક્ષામાં પાસ થયાં. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬ ના માર્ચ માસની ૧૨ મી તારીખે ફિલાડેલ્ફિયા કૉલેજના અધ્યક્ષ, અધ્યાપકો અને ત્યાંના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓએ એકત્રિત થઇને મોટા સમારોહપૂર્વક તેમને એમ. ડી. ની પદવી આપી.

અમેરિકામાં વૈદક કૉલેજો ઘણી છે, તેમાં ફિલાડેલ્ફિયાની કૉલેજ સૌથી શ્રેષ્ઠ તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ કૉલેજમાંથી ઉપાધિ મેળવવા સારૂ રશિયા, જર્મની, ફ્રાંસ અને ઈંગ્લંડની રમણીઓ વિશેષ આગ્રહ ધરાવે છે. અધઃપતિત ભારતની હિંદુમહિલા આ સર્વોત્કૃષ્ટ કૉલેજમાંથી સર્વોચ્ચ ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઇ, એ સામાન્ય ગૌરવની વાત નથી. એ ગૌરવકર ઉત્સવમાં સામેલ થવા માટે કૉલેજના કારભારીઓના આગ્રહથી કૉલેજને ખર્ચે પંડિતા રમાબાઇ છેક ઇંગ્લંડથી ફિલાડેલ્ફિયા આવ્યાં હતાં. ઉપાધિ મળ્યાને પ્રસંગે આનંદીબાઇએ અનેક બહેનપણીઓ અને હિતૈષીઓ તરફથી ભેટો અને ઇનામો મેળવ્યાં. એ સમયે ત્યાંની કોઇ સારા ઘરની મહિલાએ તેમને એક સુંદર સોનાનું ઘડિયાળ ભેટ આપ્યું હતું. ત્યારપછી સખીઓની સાથે ભ્રમણ કરવામાં તથા ઉજાણીઓ વગેરેનો અત્યંત આનંદ ભોગવવામાં તેમનાં બે ત્રણ અઠવાડિયાં વ્યતીત થઇ ગયાં.

પહેલેથીજ આનંદીબાઇની તબિયતમાં બગાડો થયો હતો. પરીક્ષાના સમયમાંજ એ અત્યંત દુર્બળ થઇ ગયાં હતાં. તેમણે ડિગ્રી-ઉપાધિ લીધા પછી થોડે સમયે પંડિતા રમાબાઇની કન્યા મનોરમા ઘણી માંદી પડી. આનંદીબાઇએ તે સમયે કેટલીએ રાત ઉજાગરો કરીને તેની શુશ્રૂષા કરી; એથી તેમની પોતાની પ્રકૃતિ વધારે મંદ થઇ ગઇ. એ અસ્વસ્થતા ઘણા શ્રમને

લીધે થઇ હશે એમ ધારીને વિશ્રામ લેવા સારૂ આનંદીબાઇ પતિની સાથે રોશેલ નગર ગયાં. ત્યાં થોડા દિવસ રહીને સાજાં થયાં ન થયાં એવામાં તેમને ન્યુ ફાઉન્ડલેન્ડની ખ્યાતનામ હૉસ્પિટલમાં ચિકિત્સાશાસ્ત્ર સંબંધી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવા જવું પડયું. ત્યાં આગળ રાતદિવસ રોગીઓની તપાસ કરવામાં રોકાવાની ફરજ પડતી હોવાથી તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું. પહેલેથીજ તેમને માથાના દુખાવાનો રોગ હતો. હવે એ વ્યાધિ વધી પડ્યો અને દુર્બળતા સાથે ખાંસીએ દેખાવ દીધો. આ કોઇ ભયંકર રોગનાં પૂર્વલક્ષણ છે, એ વાત એ સમયે કોઇની સમજમાં આવી નહિ. કેવળ હવાફેર અને વિશ્રામ કર્યાથી એ રોગનું નિવારણ થશે, એમ ધારીને બધાંએ તેજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. આનંદીબાઇએ કદી તો પોતાના સ્વામીની સાથે તો કદી બીજી બહેનપણીઓની સાથે બોસ્ટન, પ્રોવિડેન્સ, હાઇફોર્ટ, ડિલાવાકો, સિનસિનેટો, કાર્લાઇલ વગેરે સ્વાસ્થ્યકર સ્થાનમાં પ્રવાસ કરવામાં કેટલાય દિવસ ગાળ્યા; પરંતુ એથી એમની પીડા કાંઈ શમી નહિ. ઉપર જણાવેલાં સ્થાનોમાં બોસ્ટન નગર, સિનસિનેટો નગરમાંનો નાયગરા નદીનો ધોધ અને કાર્લાઇલ નગરમાં 'ઇંડિયન સ્કૂલ' અથવા દક્ષિણ અમેરિકામાં ગયેલા હિંદુઓને માટે સ્થાપેલું વિદ્યાલય વગેરે જોઇને આનંદીબાઇએ સવિશેષ આનંદ અનુભવ્યો હતો.

એ સમયમાં મુંબઇ ઇલાકામાં આવેલા કોલ્હાપુર નામના દેશી રાજ્યના અધિપતિએ પોતાના રાજ્યમાં એક ઇસ્પિતાલ સ્થાપી હતી. એ ઇસ્પિતાલમાં ડૉકટરનું પદ સ્વીકારવાને આનંદીબાઇને આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. ઘણા દિવસથી પરદેશમાં એકલાં રહેતાં હોવાથી, સ્વદેશમાં જઇને સગાંસંબંધીઓની સાથે દિવસ ગાળવાની તેમને પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હતી; પરંતુ ગોપાળરાવ એ મતના વિરોધી હતા. તેમની ઇચ્છા તો રશિયા, ઇંગ્લૅંડ આદિ દેશોમાં જઇને ભારતીય સમાજની નીતિની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવાની હતી. એ કારણને લીધે આનંદીબાઇએ એકલું સ્વદેશમાં પાછું જવાનું નક્કી કર્યું; પરંતુ આખરે આનંદીબાઇની તબિયતની અવસ્થા અને સ્વદેશ જવાની વ્યગ્રતા જોઇને ગોપાળરાવને પોતાનો સંકલ્પ છોડવો પડ્યો. એ સમયમાં આનંદીબાઇએ પોતાના સસરાને જે થોડાંક પત્રો લખ્યા

હતા, તેમાં તેમણે પોતાની સાસુજીને કોલ્હાપુર આવીને પોતાની સાથે વસવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. સાસુજીનો સ્નેહ પ્રાપ્ત કરવા તથા તેને સર્વ પ્રકારે સુખી કરવાને તેમના મનમાં એ સમયે જે વ્યાકુળતા જન્મી હતી, તે એ પત્રો વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

અમેરિકા છોડી જતાં પહેલાં આનંદીબાઇને ડૉકટરોની સલાહ મુજબ થોડા દિવસ સુધી પહાડી પ્રદેશમાં રાખવામાં આવ્યાં; પરંતુ એથી પણ એમની તંદુરસ્તી સુધરી નહિ; બલકે ખાંસીની સાથે હવે જ્વરે પણ દેખાવ દીધો. આવી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં એ એક દિવસ બધાના નિષેધનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ એક સંકટમાં આવી પડેલી પ્રસૂતિને પ્રસવ કરાવવા સારૂ તેમને ઘેર ગયાં હતાં. ત્યાં આગળ દશ કલાક સુધી પરિશ્રમ કર્યાથી તથા પાછી ફરતી વખતે એકાએક વરસાદની ઝડી પડવાને લીધે ભીંજાઇ જવાયાથી, તેમની પીડા અતિશય વધી પડી. પરોપકારવૃત્તિથી ઉત્સાહિત થઈને તેમણે એ રમણી અને તેના ગર્ભમાંના બાળકના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું એ વાત ખરી, પણ તેના બદલામાં છેવટે તેમને પોતાનો પ્રાણ વિસર્જન કરવો પડ્યો. આ વખતે વધારે પરિશ્રમ કર્યાથી તેમની પીડામાં જે વૃદ્ધિ થઇ હતી, તેને લીધેજ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું.

કોલ્હાપુર દરબાર તરફથી આનંદીબાઈને માટે સફરનું ખર્ચ આવી પહોંચ્યું, એટલે તેમણે મિસિસ કાર્પેન્ટર વગેરેને મળી આવીને અમેરિકાત્યાગની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આ વખતે તેમની અધ્યાપિકા કુમારી બોડ્લેએ તેમની સાથે જે વર્તણુંક ચલાવી એ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. આનંદીબાઇએ તેના ઉપદેશાનુસાર ખ્રિસ્તીધર્મ ન સ્વીકાર્યો તેથી તેમણે તેને ઘણી જાતનું દુઃખ દીધું હતું. એ બાઇસાહેબના પાપે ઉપવાસ કર્યાથી તથા કાચું-પાકું ખાધાથીજ આનંદીબાઇનું સ્વાસ્થ્ય બગડી આવ્યું હતું. આ વખતે આનંદીબાઇને કોલ્હાપુરની ઇસ્પિતાલમાં નોકરી ન મળે એવી કોશિશ આ આદર્શ (!) ખ્રિસ્તી અધ્યાપિકા ગુપ્તપણે ખરા અંતઃકરણથી કરવા લાગી. કહેવાની જરૂર નથી કે, તેનો એ ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. એ બધાં કારણોને લીધે આનંદીબાઈને ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે, પાદરીઓ ક્રૂર સ્વભાવના, વિશ્વાસઘાતક અને બેઇમાની હોય છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬ ની ૯ મી ઑકટોબરે આનંદીબાઇ અને

ગોપાળરાવે અશ્રુપૂર્ણ નયને મિસિસ કાર્પેન્ટરના શાંતિનિકેતનનો ત્યાગ કરીને બંદર તરફ યાત્રા કરી.

મિસિસ કાર્પેન્ટર તેમને આગબોટમાં બેસાડીને દિલગીરી સાથે ઘેર પાછાં ગયાં. આનંદીબાઈ તેમના વિરહથી અત્યંત દુઃખી થયાં હતાં. યાત્રાસમયે તેમની જમણી આંખ વારંવાર ફરકવા લાગી, તેથી આનંદીબાઇનું ચિત્ત નાના પ્રકારની દુશ્ચિંતાઓથી આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યું. તે ઉપરાંત આગબોટની સફરમાં દરિયાની હવાથી આનંદીબાઇ ઘણું કષ્ટ પામવા લાગ્યાં.

લંડનમાં આવ્યા પછી તેમને આગબોટ બદલવી પડી. તેમણે બીજી આગબોટની ટિકિટ ખરીદ કરીને તેમાં બેસવા જવા માંડ્યું; પરંતુ એ આગબોટના કેપ્ટને તેમને 'નેટિવ' અથવા 'કાળા આદમી' કહીને આગબોટમાં ચડવાનો નિષેધ કર્યો. તેમને ટિકિટના નાણાં પાછાં આપી દેવામાં આવ્યાં અને એ બે જણાં બીજી આગબોટની શોધ કરવા લાગ્યાં. આ બનાવને લીધે ચઢ–ઊતર કરવાથી તથા બહુ ફરવું પડેલું હોવાથી આનંદીબાઇને વિશેષ કષ્ટ પહોંચ્યું; પણ બીજો ઉપાય નહિ હોવાથી લાચારીએ બધું સહન કરવું પડ્યું. ત્યાર પછી થોડાકજ સમયમાં તેમને બીજી આગબોટમાં બેસવાની સગવડ મળી.

આ પ્રમાણે મંદવાડની દશામાં ૧૬ મી નવેંબરને દિને શ્રીમતી આનંદીબાઈ જોશી મુંબઇ આવી પહોંચ્યાં. ગોપાળરાવના મિત્રો તેમનો આદરસત્કાર કરવા સારૂ બંદર ઉપર હાજર થયા હતા. આનંદીબાઈ સ્વદેશી વસ્ત્રાભૂષણમાં સજ્જિત થઇને આગબોટ ઉપરથી નીચે ઊતર્યાં એટલે એ લોકોએ તેમને પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને વધાવી લીધાં. આનંદીબાઇના આગમનના સમાચાર ચારે તરફ પ્રસરી ગયા અને જુદાં જુદાં શહેરોમાં લોકો સભાઓ ભરીને તેમને અભિનંદનપત્ર મોકલવા લાગ્યા. ઘણાઓએ તારદ્વારા પોતાનો આનંદ પ્રગટ કર્યો. મુખ્ય મુખ્ય વર્તમાનપત્રો તેમનાં યશોગાનથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયાં.

પરંતુ જેને સારૂં લોકો આટલો બધો આનંદ પ્રકટ કરી રહ્યા હતા, તે તો રોગના આક્રમણથી દિવસે દિવસે વધારે પીડા પામતાં હતાં. મુંબઈના અનેક ડૉકટરોએ તેમની દવા કરી, હવાની ફેરબદલી પણ ઘણી વાર કરી; પરંતુ કશાથી એ દુષ્ટ વ્યાધિ શમ્યો નહિ. આખરે આનંદીબાઈ પૂના ગયાં. ત્યાંનાં હવાપાણીના

ગુણને લીધે તથા સગાંસંબંધીઓના સહવાસને લીધે પ્રથમ થોડા દિવસ તેમની તબિયતમાં સાધારણ સુધારો જણાયો. તેમનાં મા, બહેન વગેરે સગાંઓ તેમને મળવા તથા ચાકરી કરવા સારૂ પૂના આવ્યાં હતાં; પરંતુ ગોપાળરાવની માફક બીજું કોઈ તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરી શક્યું નહિ. એ સમયમાં ગોપાળરાવે જેટલા યત્ન અને પરિશ્રમપૂર્વક આનંદીબાઈની શુશ્રૂષા કરી હતી, તેટલા યત્ન અને પરિશ્રમપૂર્વક અનેક માતાઓ પણ પોતાના સંતાનની સેવા કરી શકતી નથી. અનેક પ્રકારની ડૉકટરની અને દેશી વૈદની દવાઓ કરવામાં આવી; પરંતુ કોઈ પણ ઔષધથી લાભ થયો નહિ. ગોપાળરાવ એકેશ્વરવાદી હોવા છતાં પણ આનંદીબાઈને ખાતર બ્રાહ્મણોદ્વારા સ્વાસ્ત્યયન, શાંતિ, શિવ-પૂજા વગેરે દૈવી ઉપાયોનું અવલંબન લેતાં સંકોચાયા નહોતા.

આનંદીબાઈના મંદવાડની વાત જાણ્યા પછી દરરોજ ઘણા લોકો તેમને મળવા આવતા. સમાચારપત્રોમાં તેમની શારીરિક અવસ્થાની ખબરો લગભગ દરરોજ પ્રગટ થયા કરતી. શ્રીયુત બાલગંગાધર તિલક મહોદયે એ આપત્તિને સમયે, આનંદી-બાઈની ચિકિત્સા સારૂ પોતાના ગજા ઉપરાંત સહાય કરી હતી.

છેવટે એક દેશી વૈદરાજની દવા કરવામાં આવી. તેની દવા સાથે પથ્ય તરીકે પાણી પીવાનો નિષેધ હતો. એ ઔષધનું સેવન થતું હતું તે સમયમાં એક દિવસ આનંદીબાઈ તૃષાથી અતિશય કાયર થઈ જઈને તડફડ કરવા લાગ્યાં; પરંતુ એથી વિપરીત પરિ-ણામ આવશે એવી શંકાને લીધે કોઈએ તેમને પાણી પીવા આપ-વાનું સાહસ કર્યું નહિ. ચાર પ્રહર સુધી તૃષાની વેદનાથી વ્યા-કુલ થઈને એ બિલકુલ અધીરાં બની ગયાં. સ્ત્રીની આવી દશા જોઈને ગોપાળરાવ પ્રથમથીજ નિરાશ થઈ ગયા હતા. આનંદી-બાઈ તેમને આશ્વાસન આપતાં હતાં કે, “ હું જીવવાની છું;” પરંતુ એ દિવસનો તેમનો તરફડાટ જોઈને ગોપાળરાવના મનમાં-જ એવો વિચાર આવ્યો કે કદાચ પાણી પીધા વગર તરસના માર્યાજ પોતાની સહધર્મિણીના પ્રાણ જશે. એવા વિચારથી અને આનંદીબાઈની વેદનાની ઉપેક્ષા કરી નહિ શકાયાથી તેમણે તેમને થોડું જળ પાયું. જળ પીધા પછી પ્રથમ તો રોગીએ સ્વસ્થતા-નાં લક્ષણ બતાવ્યાં; પણ ત્યાર પછી વ્યાકુળતા વધવાની સાથે તેમના શરીરની ગરમી ઓછી થવા લાગી.

બીજે દિવસે (૧૮૮૭ ની ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી) સંધ્યાકાળ સુધી આવી દશામાં સમય વ્યતીત થયો. સંધ્યાકાળે ગોપાળરાવે પોતાને હાથે સહધર્મિણીને થોડુંક દૂધ પિવરાવ્યું. આટલો વખત સુધી આનંદીબાઈ બધો ખોરાક ઊલટીદ્વારા કાઢી નાખતાં હતાં; પરંતુ સ્વામીના હાથનું દૂધ પીધા પછી તેમણે ઊલટી કરી નહિ. ત્યાર પછી ઔષધિનું સેવન કરીને રોજના કરતાં કાંઇક સુખપૂર્વક તેમણે શયન કર્યું. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી ગોપાળરાવ એક ક્ષણ પણ તેનાથી દૂર ખસ્યા નહોતા; તેમજ જરા પણ તેમણે આંખ મીંચી નહોતી; પરંતુ એ દિવસે એ વખતે એકાએક અજાણપણામાંજ તેમની આંખ મળી ગઈ.આનંદીબાઇની મા તેમની પાસે બેઠેલી હતી. રાતના દસ વાગ્યાને સમયે તેની આંખોમાં પણ નિદ્રાના પ્રાબલ્યને લીધે આળસ ભરાઈ આવ્યું અને તેને પણ ઝોકું આવી ગયું. એટલામાં આનંદીબાઇએ ઊલટી કરીને 'મા! રે!' કરીને બૂમ પાડી. તેમની જનની તરતજ તેમની પાસે ગઇ. એ વખતે, "મારાથી બની શક્યું તેટલું મેં કર્યું" એટલા શબ્દો કાને પડ્યા. આનંદીબાઇના છેવટના શબ્દો એજ હતા. જનનીએ જોયું કે, તેની કન્યાનો જીવનપ્રદીપ બુઝાઇ ગયો છે! સ્ત્રીકેળવણીની જે વિજયપતાકા આટલા દિવસ પાશ્ચાત્ય જનસમાજને પણ આશ્ચર્યચકિત કરીને ફરકી રહી હતી, તે આજે આ પ્રમાણે ક્રૂર કાળની નિષ્ઠુરતાથી ઊખડી ગઇ. હતભાગી ભારતવાસીઓનું આશા-વૃક્ષ ફળ આવતાં પહેલાંજ અકાળે મૃત્યુરૂપી દાવાનળથી દગ્ધ થઇ ગયું.

આ દુર્ઘટના જણાવતાં ગોપાળરાવે તા. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરીએ મિસિસ કાર્પેન્ટરને જે પત્ર લખ્યો હતો તેનો કેટલોક ભાગ નીચે ઉતારીને આ શોકકથા અમે સમાપ્ત કરીશું.

"માશીજી!

"આજ હું આપને શું કહીને બોલાવું તે સમજી શકાતું નથી. આજ મારા માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું છે. એ સૌંદર્ય, ધૈર્ય, ક્ષમા અને શાંતિના સાગરસ્વરૂપ ડૉક્ટર જોશી આજ ક્યાં છે? × × × તેનો મૃત્યુનો દિવસ ઘણા સુખમાં ગયો હતો, એમ મને લાગે છે. × × × સાધારણ રીતે જરા પણ અવાજ થતાં મારી ઊંઘ ઊડી જાય છે; પરંતુ એ દિવસે તેના મૃત્યુ વખતે હું એટલી બધી ગાઢ નિદ્રાને વશ થઇ ગયો હતો કે, મારા

સસરા અને સાળા વગેરે કેટલાક જણાઓએ વારંવાર બૂમો પાડી તોપણ મારી નિદ્રા ઊડી શકી નહિ. × × × મરણનાં કેટલાંક અઠવાડિયાં પૂર્વેથીજ એ ઘણું કષ્ટ ભોગવતી હતી; પણ રખે હું નિરાશ થાઉં, એ ભયથી તેણે એક દિવસ પણ મને પોતાની વેદના જણાવી નહોતી, બલકે સર્વદા પ્રફુલ્લિતભાવ દેખાડવા યત્ન કરતી. અહીંયાં આવ્યા પછી તો વળી એ ઘણી ધર્મશીલ બની હતી. × × × એનું પરિણામ એ આવ્યું કે અમે અમેરિકાથી પાછાં ફર્યાં ત્યાર પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નહોતું, છતાં પણ અમને મળતાં કે અમને મદદ કરતાં અમારી ન્યાતવાળાઓમાંથી કોઇએ સંકોચ પ્રકટ કર્યો નથી. ઘણા કટ્ટર–જૂના વિચારના હિંદુઓ પણ મારી સ્ત્રી સાથે સારી રીતે વર્ત્યા છે. ખ્રિસ્તી, સ્વધર્મભ્રષ્ટ કે ન્યાતબહાર થયેલા મનુષ્યો સાથે સાધારણ રીતે લોકો જેવી વર્તણુંક ચલાવે છે, તેવી વર્તણુંક તેની સાથે કોઇએ ચલાવી નથી. તેને સુખી અને સંતુષ્ટ કરવા સારૂ બધા બ્રાહ્મણો તેણે કરેલા બ્રાહ્મણભોજનમાં હાજર થઇને સંકોચ વગર જમી જતા. એ બનાવ જોઇને આ દેશના સુધારકો વિસ્મય પામી જતા. તેના મનને સંતોષ આપવા સારૂ જે કાંઇ કરવું આવશ્યક લાગે તે બધું લોકોએ કર્યું હતું. એ થોડા દિવસ જીવી હોત તો, એ બધાની સાર્થકતા થાત. × × × આ દેશના મોટા લોકો પણ કોઇ ન્યાતજાતના ટંટાને લીધે ન્યાતબહાર મુકાય છે તો ન્યાતના લોકો તેના શબને ઊંચકવા સહેલાઈથી જતા નથી; પરંતુ અમે અમેરિકા જઇ આવ્યાં હતાં છતાં પણ, તેનું શબ ઊંચકવા માટે જરૂર કરતાં પણ વધારે લોક પોતાની રાજીખુશીથી હાજર થયા હતા. શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા માટે બ્રાહ્મણ મળી આવશે કે કેમ, એ વિષયમાં મને સંદેહ હતો; પણ એ શંકા પણ નિર્મૂળ નીવડી. જે જે આવશ્યક હતું તે બધું નિર્વિઘ્ને પાર પડયું. બધી જાતનાં સંભાવિત વિઘ્નો ઉપર અમે જય મેળવ્યો; પરંતુ મૃત્યુના અકાળે થયેલા આક્રમણે એ બધા ઉપર પાણી ફેરવી દીધું."

ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની ૩ જી સપ્ટેમ્બરે આનંદીબાઇએ મિસિસ કાર્પેન્ટરના એક ચિત્રપુસ્તકમાં "તમને શું પસંદ છે?" એ મથાળા નીચે કેટલાક પ્રશ્નો છાપેલા જોઇને તેના જવાબ લખી રાખ્યા છે; એમાંથી થોડાક બોધપ્રદ પ્રશ્નોત્તર નીચે આપીએ છીએ.

તમને કયો રંગ પસંદ છે? સફેદ.
કયી જોવા લાયક વસ્તુ તમને ગમે છે? પર્વત.
કાલ કયો ગમે છે? સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત.
ઋતુ કયી ગમે છે? વસંત.
ગંધ? માલતી ફૂલની.
સૌંદર્ય કેવું ગમે છે? સદાચાર અને સુંદર આકૃતિ.
નામ? રમા, તારા, આનિ, ગોપાળ, વિષ્ણુ અને કૃષ્ણ.
વાદ્યકાર કયો ગમે છે? વીણા અને બેહાલાનો વગાડનાર.
શિલ્પકલા અને બાંધકામ કયું ગમે છે? તાજમહાલ.
કવિ કયા ગમે છે? પોપ, મનુ અને કાલિદાસ.
સ્ત્રી–કવિ કયી ગમે છે? મુક્તાબાઇ અને જનાબાઇ.×
અવકાશના વખતમાં મન લગાડવા યોગ્ય પુસ્તક કયું? શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
આનંદમાં સમય ક્યારે વીતે છે? પુસ્તક વાંચતાં હોઇએ ત્યારે.
જીવિકા શું કરીને મેળવવી ગમે છે? સાધારણ રીતે, જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ કરવા જે કાંઇ કરવાની ઘણીજ જરૂર હોય તે.
પ્રિય ગુણ કયો? સત્યનું અનુસરણ.
તિરસ્કારપાત્ર દોષ કયો? મિથ્યાચાર અને નાસ્તિકતા.
ખરૂં સુખ શેમાં માનો છો? ભગવન્નિષ્ઠામાં.
ખરૂં દુઃખ શું છે? દાસત્વ અને પરાધીનતા.
તમારામાં મુખ્ય ગુણ કયો છે? હાલ તો એક પણ નથી.
તમારા સ્વામીનો મુખ્ય ગુણ કયો? પરોપકારપરાયણતા.
શ્રેષ્ઠ માનસિક વૃત્તિ કયી માનો છો? પ્રીતિ.
કયા શબ્દો તમને અતિ મધુર લાગે છે? પ્રીતિ, જીવદયા, સત્ય અને આશા.
કયા શબ્દો તમને અતિ કટુ લાગે છે? 'નાશ'ને 'પરિત્યક્ત'.
તમારા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો? પરોપકાર કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી.
તમારા હ્રદયપટ ઉપર કયું વાક્ય લખાયું છે? હરિ આપશે.

× મરાઠી સાહિત્યમાં ભક્તિગાથા રચનારી સ્ત્રીઓમાં આ બે રમણીઓનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. મુક્તાબાઈ બ્રાહ્મણકુમારી અને જનાબાઈ સારા કુટુંબમાં જન્મેલી, પણ દાસીનો ધંધો કરનારી સ્ત્રી હતી. એ બન્ને ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં થઇ ગઇ હતી.—**પ્રયોજક**

१६३–रमाबाई रानडे

એ સન્નારી ઘણાં પરોપકારી અને જનસેવાનાં કાર્યોમાં દક્ષિણમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારાં હતાં. પ્રાતઃસ્મરણીય ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સાથે લગ્ન થયા પછી એમણે પોતાનું જીવન જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને સંસારસુધારાના કાર્યમાં વ્યતીત કર્યું હતું. એક નિરક્ષર બાળા સુયોગ્ય પતિના સહવાસમાં કેટલી ઉન્નત થઇ શકે છે, એ જાણવાને માટે તેમનું ચરિત્ર ઘણું બોધજનક છે.

રમાબાઇનો જન્મ સતારા જિલ્લાના કુર્લેકર કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજોને પોતાના પરાક્રમી પેશ્વાઓ તરફથી દેવરાષ્ટ્ર ગામ જાગીરમાં મળ્યું હતું. રમાબાઇ રાનડેના વડદાદા ગણુપતરાવ ભાઉ વીર સૈનિક, શંકરના દૃઢ ઉપાસક અને દૃઢ નિશ્ચયી હતા. તેમની માતૃભક્તિ એટલી બધી અસામાન્ય હતી કે એક વાર ગુસ્સામાં માતાની સામું બોલ્યાથી તેમને એટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થયો હતો કે સાગરેશ્વરના શિવાલયમાં જઇને તેમણે પોતાની જીભનું ટેરવું કાપીને શિવને અર્પણ કર્યું હતું અને શિવજીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને કહ્યું હતું કે, "માતાને કટુ વચન કહેવા કરતાં મને મૂંગો બનાવ્યો હોત તો વધારે સારૂં." સદ્‌ભાગ્યે પૂજારીની નજર એ કૃત્ય તરફ ગઇ અને તેણે તરતજ એ જીભના કડકાને ઉપાડી લઇ અંગારામાં બોળીને ગણુપતરાવ ભાઉની જીભ સાથે ચોંટાડી દીધો અને સમજાવીને ઘેર પાછા મોકલ્યા. કહે છે કે એ કકડો જીભ સાથે સારી રીતે ચોટી ગયો !

રમાબાઇના પિતા માધવરાવ સ્વભાવે તામસી પણ ઉદાર દિલના અને ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. ઇશ્વર ઉપર તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. સુખદુઃખમાં મનને અવિચળ રાખી શકતા. દૃઢ નિશ્ચયી અને ખંતીલા હતા. ગમે તેટલાં વિઘ્ન આવે તો પણ

હાથમાં લીધેલું કામ છોડતા નહિ. જ્ઞાનેશ્વરી અને અમૃતાનુભવ એ એમનાં વાંચનનાં પ્રિય પુસ્તક હતાં. રમાબાઇનાં માતુશ્રી મીરજના રાઘોપંત કરમરકર નામના પ્રસિદ્ધ રાજવૈદ્યની કન્યા હતાં. રમાબાઇ એમનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છેઃ-"એમનો સ્વભાવ અતિશય માયાળુ, સહનશીલ તથા શરમાળ હતો. એ હમેશાં કાંઇ ને કાંઇ કામમાં રોકાયલાં રહેતાં. નવરાં બેસવું તેમને ગમતું નહોતું. ઘરનાં કામમાંથી નવરાં થાય કે ઔષધો, ગોળીઓ વગેરે કાંઇ ને કાંઇ પણ કરવામાં મગ્ન રહેતાં હતાં. અમારાં માતુશ્રીને વૈદકક્રિયા ઘણી ઉત્તમ આવડતી હતી. ઘણા જૂના રોગો પણ તેઓ ખાતરીથી સારા કરતાં હતાં; તેથી અમારા ગામની આસપાસ દશબાર ગામડાંનાં લોકો ઘણી શ્રદ્ધાથી એમની પાસે ઔષધો લેવા આવતાં હતાં. સર્વ રોગીઓને પોતાના ખર્ચથી તથા સ્વહસ્તે તેઓ ઔષધો તૈયાર કરી આપતાં. રાત્રે કે દિવસે નિયમિત કે અનિયમિત વખતે-કોઇ પણ વખતે રોગીઓ આવે તો તેઓ કંટાળતાં નહિ. તેઓ તાબડતોબ ઓસડપાણી આપતાં અને ઘણોજ ગરીબ હોય તો તેને ચારઆઠ દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી બન્ને વખત ચરી પ્રમાણે ખાવાનું પોતાના હાથે બનાવી ખવડાવતાં તથા ઔષધો આપતાં. વાયુથી બેભાન થયેલા અને ગાંડા થઇ ગયેલાઓને સ્વહસ્તે કામ પણ દેતાં હતાં. આ સર્વ કામોમાં મારા પિતાશ્રીની એમને સંમતિ તથા મદદ હતી; કારણકે આ પરોપકારનું કામ તેમને ઘણું ગમતું હતું. 'આ સર્વને લગતો ખર્ચ તું ઘણી ખુશીથી કર, આ ખરો ધર્મ છે,' એવું તેઓ તેમને આશ્વાસન આપતા. મારા પિતા સ્વભાવના ઘણા તામસી હતા. એમના સામું બોલવાની ઘરમાંના કોઇ માણસની છાતી ચાલતી નહિ. અમારાં માતુશ્રીએ પૂર્વવયમાં ઘણોજ ત્રાસ સહ્યો હતો, છતાં પણ પોતાની મર્યાદાવાળી વર્તણુક તથા શાંત અને સહનશીલ સ્વભાવથી તેઓ એમની મરજી હમેશાં સાચવતાં. તે એમ સમજતાં હતાં કે સ્ત્રીઓનો દેવ તથા ગુરુ પતિજ છે, માટે એમણે મારા પિતાશ્રી પાસેથી ગુરુમંત્ર પણ લીધો હતો અને તેનો ઘણી નિષ્ઠાથી તે જપ કરતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ માં દુષ્કાળથી મારા પિતાશ્રીનેઘણી તાણ પડી હતી, તેથી એટલા મોટા પરિવારનો સંસાર ચલાવવો બે ચાર વર્ષ સુધી એમને ઘણો અઘરો પડ્યો. એ વખતે એમણે ઘણા ધૈર્યથી દિવસ કાઢયા.

કોઇ પણ અડચણની અમો બાળકોને તેઓ ખબર પડવા ન દેતાં કે ગરીબી માટે અમારા પિતાશ્રી પાસે વાત ન કરતાં, શાંતિથી તથા ધીરજથી તેણે આવેલા દિવસ કાઢ્યા. દરરોજ સાંજે પુરાણ ખલાસ થયા બાદ અમને બધાંને બોલાવીને ખુલ્લા આંગણામાં બેસતાં અને પુરાણમાંના દેવાદિકોની કથા અને કહાણી કહેતાં. એ જોઇ અમારાં ફોઇબા મશ્કરીમાં કહેતાં કે, 'અમારાં ઉમા ભાભીને લાગે છે કે મારાં છોકરાં ઘણાં ડાહ્યાં ને હોશિયાર છે. એમને પુરાણની વાર્તાઓ કહું છું તે તેઓ બધાં સમજે છે. એવી ભારે ભારે વાતો એમને શું કરવા કહે છે? તે વાતો મોટા માણસોને પણ ધ્યાનમાં રાખવી અઘરી પડે છે.' ત્યારે તેઓ કહેતાં કે, 'મને કૂતરાં બિલાડાંની વાર્તાઓ આવડતી નથી તો હું શું કરૂં? જોઇએ તો તમે કહો; પણ મને લાગે છે કે સારૂં બી આપણે વાવવું. જેવી જમીન મળશે તેવું મૂળ ચોંટશે તેથી આપણા મોઢેથી જો રોજ દેવાદિકોની કથાનો ઉચ્ચાર થાય તો આપણને પુણ્ય મળે. એ સિવાય આપણાથી બીજું શું બનવાનું છે.?"

રમાબાઇની માતાનું વર્ણન આટલા વિસ્તારથી અમે એટલા સારૂ આપ્યું છે, કે એમના ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે માતાએ રોપેલા પરોપકારના વૃક્ષને કન્યાના જીવનમાં પુષ્પ આવ્યાં હતાં. પરોપકાર, સ્વાર્થત્યાગ, પતિભક્તિ આદિ ગુણો રમાબાઇમાં માતા તરફથીજ આવ્યા હતા.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૩ માં માગશર સુદિ ૧૧ શકે ૧૭૯૫ ને દિવસે એમનું લગ્ન રાવસાહેબ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે સાથે થયું. રાનડેનું એ બીજી વારનું લગ્ન હતું. પોતે સુધારકોના નેતા હોવાથી બીજી વાર વિધવા સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર ધરાવતા હતા; પણ પિતાજીનો જીવ ન દુઃખાય એટલા ખાતર કુમારી રમાબાઇ સાથે પરણવા સંમત થયા હતા. લગ્નસમયે રમાબાઇની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. લગ્ન થયા પછી રાનડેને જ્યારે ખબર પડી કે પત્નીને બારાખડી પણ આવડતી નથી, ત્યારે તરતજ એમણે પાટી અને પેન મંગાવીને 'શ્રીગણેશાય નમઃ'નો પહેલો સાત અક્ષરનો પાઠ લખી આપ્યો. એ દિવસથી એ પોતાનાં બીજાં કાર્યોમાંથી સમય બચાવીને દરરોજ બે કલાક પત્નીને ભણાવવા લાગ્યા. પંદરમે દિવસે રમાબાઇ પહેલી ચોપડીનો પહેલો પાઠ વાંચવા યોગ્ય થયાં. પછી તો ઝપાટાબંધ એમનો અભ્યાસ આગળ વધતોજ ગયો.

એવા કેટલા કેળવાયલા યુવકો છે કે જેઓ પોતાની પત્નીને સારૂં શિક્ષણ આપવા તન, મન, ધનથી પ્રયત્ન કરે છે? અભણ સ્ત્રી સાથે પાનું પડતાં ઘણા યુવકો પોતાના દૈવનો કે સમાજનો વાંક કાઢી જીવન નિરાશામાં ગાળે છે; બિચારી નિર્દોષ પત્નીને નાહકનાં મેણાં મારીને દુઃખી કરે છે અને એટલેથીજ પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થઇ હોય એમ માને છે. એવા લોકોએ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના જીવન ઉપરથી ધડો લેવો ઘટે છે. રાનડેએ પરિશ્રમ લઇને રમાબાઇને કેળવ્યાં ન હોત તો એમનામાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલા સદ્‌ગુણોનો વિકાસ કદી પણ થયો ન હોત અને જનસમાજને તેમની સેવાથી પાછલા સમયમાં જે લાભ મળ્યો તે લાભ મળવા ન પામ્યો હોત. જસ્ટીસ ચંદાવરકરે વાજબી કહ્યું છે કે, "રાનડેને હાથે બીજાં કાંઇ મહાન કાર્ય ન થયાં હોત અને કેવળ રમાબાઇના જીવનને કેળવાયલું અને સંસ્કારી બનાવવાનુંજ કાર્ય થયું હોત તોપણ એમનું જીવન વંદનીય ગણાત."

રાનડેએ બીજી ઠરેલ સ્ત્રીશિક્ષિકાને રાખી. તેની પાસે રમાબાઈ મરાઠી પાંચમા ધોરણ સુધી ભણ્યાં. લખતાં વાંચતાં તથા હિસાબ ગણતાં તેમને સારી રીતે આવડ્યું. એમના દિયરો એ સમયે અંગ્રેજી ભણી રહ્યા હતા, એમને જોઇને રમાબાઇને પણ અંગ્રેજી ભણવાની હોંશ થઇ. પતિને તેમણે એ વાત જણાવી ત્યારે તેમણે સાનંદાશ્ચર્યની સાથે કહ્યું કે, "હું ખરેખર તને અંગ્રેજી ભણાવવાનો છું. મારા મનમાં ઘણા દિવસથી એ હોંશ છે, પણ તારો મરાઠી અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે વાત."

રાનડે જ્યારે આટલા ઉમંગથી પત્નીને ભણાવી રહ્યા હતા, ત્યારે એમના ઘરની સ્ત્રીઓને એ વાત જરા પણ રુચતી નહોતી. તેઓ રમાબાઇ ઉપર ઘણીજ ગુસ્સે થતી અને તેમને તુચ્છકારી પણ કાઢતી. બધી સ્ત્રીઓ એક તરફ અને રમાબાઈ બીજી તરફ એ દશા હતી; એટલે રાત્રે મેડીએ ગયા પછીજ એમનો અભ્યાસ ચાલતો. રાનડે પાસે દક્ષિણા પ્રાઇઝ કમિટીનાં મરાઠી પુસ્તકો આવતાં તે વંચાવવાનું કામ એ પત્ની પાસે લેતા. ઘરની સ્ત્રીઓ દાદરમાં ઊભી રહી એમનું વાચન સાંભળતી અને કવિતા વાંચતાં એમનાથી કાંઇ ભૂલ થઇ હોય કે અચકાયાં હોય તો બીજે દિવસે તેમના ચાળા પાડીને ચીઢવતી; પરંતુ રમાબાઇનામાં માતા તરફથી સહનશીલતાનો ગુણ આવ્યો હતો, એટલે કોઇને સામો

ઉત્તર ન આપતાં તે ધીરજથી સહન કરતાં. કેટલીક વાર તો સ્ત્રીઓ એમની હિતૈષી થઈને સ્પષ્ટ શિખામણ આપતી કે, “ તમે ભણો છો એ વાત અમને ગમતી નથી. પુરુષોનું મન રાખવા માટે થોડી વાર વાંચીએ, પણ એમની વાત ઉપર બહુ ધ્યાન ન આપીએ. એ દશ વાર કહે તો એક વાર વાંચીએ, એટલે કંટાળીને આપોઆપ છોડી દેશે. ” રમાબાઈ ઉત્તર ન આપતાં સાંભળી રહેતાં.

આ પ્રમાણે થોડો સમય ગયા પછી રાનડેએ પોતે પત્નીને અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. હવે તો સાસુનણંદના ક્રોધનો પારજ ન રહ્યો. રમાબાઇ એક અમલદારનાં પત્ની હોવા છતાં તથા અંગ્રેજી ભણવા છતાં, ઘરકામને હલકું ગણતાં નહોતાં. એક સમયે વાસીદું વાળતાં વાળતાં એમના હાથમાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રનો એક કકડો આવ્યો. નવા નિશાળિયાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી એમણે સાવરણી મૂકીને એ કાગળ વાંચવા માંડ્યો.

એ બનાવ ઘરની સ્ત્રીઓએ જોયો અને તેમણે એમને ઊધડાં લીધાં તથા ન કહેવાનાં વેણ સંભળાવ્યાં. એમને મનથી અંગ્રેજી ભણવું એ તો કોણ જાણે કેવુંએ મોટું પાપ હતું; પરંતુ રમાબાઇએ શાંતિથી એ દુઃખ સહન કર્યું. ઘણી વાર એકાન્તમાં જઇને એ રડતાં; પણ પોતાની ફરિયાદ પતિ સુદ્ધાંતને પણ જણાવતાં નહિ; કારણ એ હતું કે પહેલી વાર સાસરે વળાવતી વખતે એમના પિતાએ ઉપદેશ આપ્યો હતોઃ “ જો, તું સાસરે જાય છે. સાવકાં સહિયારાંનું કુટુંબ છે તથા ઘરમાં દસ જાતનાં આશ્રિતો છે. તું મારી દીકરી છે. આપણા કુલીન ઘરને શોભે તેમ ચાલજે. તને ગમે તેટલો ત્રાસ થાય, તો પણ સહન કરજે; પણ નોકરને પણ તું વાંકો જવાબ દેતી નહિ. ” બીજું એ કહ્યું હતું કે, “ તારા મનને અસહ્ય દુઃખ થાય તોપણ તું જાતે કોઇની ચાડી તારા વર પાસે કરતી નહિ; ચાડીથી કુટુંબનો તો શું પણ રાજ્યનો પણ નાશ થાય છે. માટે તને કહું છું તે બે વ્રતો પાળજે, એટલે તને કોઇ દિવસ હરકત આવશે નહિ. તું ભાગ્યવાન છે. સહનશીલતા એ તારો ગુણ થશે, ત્યારે તું સાચી કસોટીએ ચડીશ અને અમારા કુળમાં જન્મ લીધાનું ત્યારે સાર્થક થશે. આ મારૂં બોલવું ધ્યાનમાં રાખજે; એથી વિરુદ્ધ તું વર્તે છે એમ હું સાંભળીશ તો ફરી હું કદી તને તેડીશ નહિ. ”

સાસરે વિદાય થતી પુત્રીને આથી સારી શિખામણ બીજી

કઇ હોઇ શકે ? એમાં સંસારસુખની ખરી ચાવી રહેલી છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રીને છાજે એવી રીતે રમાબાઇએ એ બન્ને વ્રતોને પૂર્ણપણે પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મનુષ્યની મુખાકૃતિ હૃદયનો ભાવ છુપાવી શકતી નથી, એટલે રાનડે પત્નીની મુખમુદ્રા ઉપરથી એમના કલેશનું કાંઈ અનુમાન કરી જતા અને પ્રેમપૂર્વક કારણ પૂછતા; પણ રમાબાઇ એ વખતે પણ બીજું બહાનું કાઢીને વાત ઉડાવી દેતાં અને કદી સાસુ, નણંદ વગેરેની ફરિયાદ તેમના આગળ કરતાં નહિ. પતિના પ્રેમમાં તેઓએ બધું દુઃખ વીસરી જતાં અને ખંતપૂર્વક પોતનો અભ્યાસ આગળ ચલાવતાં.

એ સમયમાં રાનડેની બદલી પૂનાથી નાશિક થઇ. ત્યાં ગયા પછી ઘરસંસારનો ઘણો બોજો રમાબાઇને માથે પડ્યો. પોતે સવારે સાડાચાર વાગે પતિની સાથે ઊઠતાં અને તેમને શ્લોક તથા ભજન સંભળાવતાં. અજવાળું થતાં ઘરકામમાં ગૂંથાતાં. રસોઇ કરનાર બાઇ હતી; પણ પોતે શાક, ભાજી, કચૂંબર અને છાશ વગેરે હાથેથી કરીને પતિને પીરસીને સાથે જમવા બેસતાં. બપોરે પતિને સારૂ કોર્ટમાં મોકલવાનું ફરાળ એ પોતેજ બનાવતાં; અને દરરોજ જુદી જુદી ચારપાંચ વાનીઓ કરતાં. ત્યાર પછી ભણવા બેસતાં અને પતિના પાછા આવતાં સુધીમાં તો પાઠ તૈયાર કરી લેતાં.

રાનડેએ હવે ઘરખર્ચની વ્યવસ્થાનું તથા હિસાબ રાખવાનું કામ પણ એમનેજ સોંપ્યું હતું. રાનડેની આઠસો રૂપિયાની માસિક આવક એમનાજ હાથમાં આવતી. રાનડે તો કોઇ દિવસ કૂંચી હાથમાં પણ લેતા નહિ; પરંતુ રમાબાઇ ઘરના નજીવા ખર્ચ સારૂ બાંધેલી પાંચ રૂપિયાની રકમ ઉપરાંતનું ખર્ચ કરવું હોય તો પતિને પૂછ્યા વગર કદી કરતાં નહિ. એથી એમનાં બન્નેનાં મન ઊંચાં થવા વારો કોઇ દિવસ આવતો નહિ.

નાશિકમાં રાનડેએ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના કરી. રાવબહાદુર ગોપાળરાવ દેશમુખ એ વખતે ત્યાં જોઇન્ટ જજ હતા. એમનું કુટુંબ પણ સુધારક હતું, એટલે રમાબાઇને સારી સોબત મળી. દેશમુખનાં પત્ની હળદકંકુના પ્રસંગે ગામની સ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર બોલાવીને કથાવાર્તા કરતાં. હળદકંકુનો તહેવાર દક્ષિણીઓ ચૈત્ર અને શ્રાવણ માસના મંગળવારે કરે છે. એ દિવસે

સ્ત્રીઓ પોતાનાં ઓળખીતાં મંડળમાં જાય છે અને સૌભાગ્યસૂચક હળદર તથા કંકુ આપી પલાળેલા ચણા તથા ઘઉંથી ખોળો ભરે છે. રાનડેએ પત્નીને સલાહ આપી કે, “ હળદકંકુના નિમિત્તે તમારે ગામની સ્ત્રીઓને વારંવાર એક સ્થાને એકઠી કરીને સીતા, સાવિત્રી વગેરે પ્રાચીન સાધ્વીઓનાં ચરિત્રો વાંચી સંભળાવવાં અને શિક્ષણ તરફ તેમનું મન વાળવું તથા ગામની કન્યાશાળાઓની મુલાકાત લેવી અને તેમને ઉત્તેજન આપવા નાની નાની બક્ષિસો પણ આપવી.”

પતિના એ ઉપદેશનો અમલ રમાબાઈએ દેશમુખના ઘરની સ્ત્રી સાથે મળીને કરવા માંડ્યો. એ એમની સામાજિક સેવાનો આરંભ ગણી શકાય. એ સમયમાં એક જાણવાજોગ પ્રસંગ બન્યો, જે ઉપરથી રમાબાઈના લજ્જા અને વિનયયુક્ત સ્વભાવનો પરિચય મળી આવે છે. એ અરસામાં થાણાના સેશન્સ જજ મિસ્ટર કાગલન પોતાની પત્ની, સાસુ અને સાળીને લઈને કામ પ્રસંગે નાશિક આવ્યા. એ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ મળતાવડી અને હિંદુ સ્ત્રીઓની મુલાકાત કરવાની હોંશ ધરાવનારી હતી. તેઓ રમાબાઈને મળવા સારૂ એમને ઘેર ગયાં; અને એમને પણ વળતી મુલાકાતે જવું પડ્યું. આ પ્રમાણે એમનો પરિચય વધ્યો. કન્યાશાળાનો ઈનામનો સમારંભ એજ સમયમાં આવી પડ્યાથી રાનડે અને દેશમુખની સલાહ એવી થઇ કે મિસિસ કાગલનને હાથેજ કન્યાઓને ઇનામ વહેંચાવવાં. એ પ્રસંગે એક મોટો મેળાવડો થયો. બંને ઘરની સ્ત્રીઓએ ઘેરેઘેર જઈને ગામની પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓને આમંત્રણ આપ્યાં. નાશિકમાં સ્ત્રીપુરુષોનો ભેગો મેળાવડો એ પ્રથમજ હતો. રમાબાઇ તથા દેશમુખની કન્યાઓના પ્રયત્નથી, પચાસસાઠ સ્ત્રીઓ એકઠી થઇ. ઇનામ વહેંચાઇ રહ્યા પછી પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનું કામ રમાબાઈને માથે આવી પડ્યું.

રમાબાઇએ લખેલું ભાષણ વાંચી, પ્રમુખ તથા હાજર રહેલી સન્નારીઓનો આભાર માનીને બેઠક લીધી, એટલે ગોડબોલે નામના ડેપ્યુટી ઇન્સપેકટરે હારકલગીનો થાળ એમની પાસે લાવી મૂક્યો. રમાબાઇએ એમાંથી એક હાર મિસિસ કાગલનને પહેલાં પહેરાવી પછી એમનાં માને તથા બહેનને પહેરાવ્યો અને એક હાર જેવો ને તેવો થાળમાં રાખી મૂકી, તે થાળ ડેપ્યુટી તરફ ખસેડ્યો. તે હાર સાહેબને પહેરાવવાનું ડેપ્યુટીએ ધીમેથી કહ્યું;

એટલે રમાબાઇએ તરતજ ચોખ્ખી ના પાડી અને ડેપ્યુટી ઉપર ઘણાં ગુસ્સે થયાં. રા. બા. દેશમુખ એમના તરફ જોઇ રહ્યા હતા તે મૂછમાં હસ્યા અને એકદમ ઊઠી ડેપ્યુટીના હાથમાંના થાળ-માંથી હાર ઉપાડી લઇ મિ. કાગલનના ગળામાં પહેરાવ્યો.

સભા બરખાસ્ત થઇ. રાત્રે સૂતી વખતે રાનડેએ મશ્કરીમાં પૂછ્યું કે, " તેં ત્રણ જણીને હાર પહેરાવ્યા અને બિચારા કાગ-લનને કેમ છોડી દીધા ?'

રમાબાઇએ કહ્યું: " હું હિંદુ ન હોત તો એ વિષે મને પણ ખોટું લાગત નહિ. ડેપ્યુટી હિંદુ તથા પુખ્ત વયના છે, છતાં તેમણે કાગલનને હાર પહેરાવવાનું મને કહ્યું તેથી મને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને ગુસ્સો પણ આવ્યો. "

રાનડેએ કહ્યું: " પણ તારૂં ઉપરાણું દેશમુખે લીધું ને ?"

રમાબાઇએ કહ્યું: " એમની તે શી વાત ? એ તો ઘણા મોટા મન વાળા છે. તેઓ એવા કુત્સિત પરીક્ષક ન હોય. "

આથી જણાય છે કે, રમાબાઇ તેમના પતિ સુધારક હોવા છતાં અંગ્રેજી સભ્યતાનું અંધ અનુકરણ કરવાનાં પક્ષપાતી નહોતાં.

રમાબાઇનો અભ્યાસ ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે આગળ વધવા લાગ્યો. અંગ્રેજી બાળવાર્તાઓ વાંચવા જેટલું જ્ઞાન એમનું થયું. રાનડે ડિસ્ટ્રિકટમાં ફરવા જતા ત્યાં પણ પત્નીને સાથે રાખતા; તેથી રમાબાઇને સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળવા ઉપરાંત દેશના ગરીબ લોકોની સ્થિતિ નિહાળવા મળતી. રાનડેનો આગ્રહ હતો કે, જે ગામમાં મુકામ હોય તે ગામની સ્ત્રીઓને ઘેર જઇને પણ રમાબાઇએ મળવું અને તેમની સાથે વિચારોની આપ-લે કરવી.

અનેક સ્થાનોએ રહી આવ્યા પછી રાનડેની પાછી પૂના બદલી થઈ. એ સમયે પરમ વિદુષી પંડિતા રમાબાઈ પૂનામાં ભાષણો આપી રહ્યાં હતાં. રમાબાઇને પોતાની નામરાશી એ વિદુષી સાથે સારો પરિચય થયો અને પંડિતાએ પણ અંગ્રેજી ભણવાનો આરંભ કરેલો હોવાથી એ પણ રાનડેને ઘેર જઇને શ્રીમતી રમાબાઇની સાથેજ અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યાં.

પંડિતાએ ' આર્ય મહિલાસમાજ ' નામની એક સભા સ્થાપી તેમાં રમાબાઈ પણ જોડાયાં. પંડિતા રમાબાઈની આવજા એમને ઘેર થવા લાગી તેથી તો ઘરની બીજી સ્ત્રીઓના ક્રોધનો પારજ ન

રહ્યા. તેઓ સલાહ આપતાં કે, " તમારે સભામાં જવું નહિ. પંડિતો ઘેર આવે તો તેને અડવું નહિ. પુરુષોને એ વાત પસંદ હોય તોપણ દુર્લક્ષ કરવું; ના કહેવી નહિ, પણ વાત ન કરીએ એટલે થયું; આપોઆપ કંટાળીને નામ છોડી દેશે. તારા પિયેરિયાં જો, કેવા સારા વિચારનાં છે; અને તું તો મડમ કરતાંય વધી ગઇ." રમાબાઈ એમની આગળ તો હા પાડતાં, પણ એ પ્રમાણે અમલ કરતાં નહિ. કારણ એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો "પોતાને (પતિને) જે પસંદ હોય તે ગમે તેમ થાય તોપણ કરવું જોઇએ; નહિ તો ગુસ્સે થશે એમ મને પાકી ખાતરી હોવાથી 'પોતાને' ગમતી હોય તે વાત કરવાને હું કોઇ દિવસ ચૂકતી નહિ. જે સારા ખરા સુખ તથા સમાધાનનું ઠેકાણું છે તેમાં અંતરાય આવવો ન જોઇએ તથા આ એક સમાધાનની બાજુ મજબૂત હોય, તો ઘરમાંના બીજા કોઇ પણ માણસ તરફથી ત્રાસ થાય તે સહન કરવાનું મને વધારે બળ આવશે, એવી મારી પાકી સમજ હતી. આઠ 'મહિના'નો તડકો અને એક દિવસનો વરસાદ એ પ્રમાણે ઘરમાંનાં માણસો તથા 'પોતે' વર્તતાં તેથી ઘરમાંની વડીલ સ્ત્રીઓને કાંઇ ઉત્તર ન આપતાં તથા બીજા કોઇને સારૂંનઠારૂં ન કહેતાં 'પોતાને' ગમે તેવું વર્તન રાખવા હું સર્વસ્વ પ્રયત્ન કરતી."

એ સમયમાં છોકરીઓને સારૂ અંગ્રેજી કન્યાશાળા ઉઘાડવાની હિલચાલ કરવા હીરાબાગમાં એક સભા મળી હતી. એ સભામાં ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસન આગળ એ નિશાળ માટે માગણી કરવાની હતી. તે દિવસે સભામાં અંગ્રેજીમાં ભાષણ વાંચવાનું રમાબાઇને સોંપવામાં આવ્યું. એટલા બધા શ્રોતાજનો આગળ અંગ્રેજીમાં ભાષણ વાંચવાનો એમને એ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. રાનડેએ ટૂંકાં અને સમજાય એવાં વાકયોમાં ભાષણ લખી આપ્યું હતું; એટલું વાંચતાં પણ સભાક્ષોભ થયો અને ગભરાટ સાથે વાંચીને એ બેસી ગયાં.

એ બનાવના સમાચાર ઘેર પહોંચતાં વાર લાગી નહિ; એમનાં તાઇ સાસુજીના ક્રોધનો તો પારજ નહોતો. રમાબાઇને તો તેમણે અનેક કટુ વચન સંભળાવ્યાંજ, પણ ખુદ રાનડેના ઉપર પણ પસ્તાળ પડી. "દિવસે દિવસે માણસોએ લાજમર્યાદા છોડી દીધી છે. પહેલાંની સ્ત્રીઓ પુરુષની સામે ઊભી પણ નહોતી

રહેતી, તો પછી બોલે તો ક્યાંથીજ? પુણ્યાહ્‌વાચનની વખતે માત્ર ચાર માણુસોની સમક્ષ સ્ત્રીઓને વરની પાસે બેસવાનો વખત આવતો અને તે વખતે કેડ દુઃખવા આવે, તોપણ ઉપર જોવાની એમની હિંમત થતી નહોતી! એ સ્ત્રીઓ શું લાડકી નહિ હોય કે? એમનામાં પ્રેમ નહિ હોય? હવેનો પ્રેમ એટલે સ્ત્રીએ બધો વખત છેડાછેડી બાંધીને સાથે ફરવું, ધણીની ખુરશી સાથે ખુરશી રાખીને બેસવું, પુરુષો જેવું લખવું તથા વાંચવું એટલે સુધી પહોંચી ગયું છે. આજ સુધી ઘરમાં ને ઘરમાં તે સંભળાતું હતું; પણ આજની વાત તો વધી પડી. એટલા હજાર બે હજાર માણુસોની સમક્ષ વહુએ અંગ્રેજીમાં વાંચ્યું, તેની શરમ કેમ ના આવી? માથા ઉપરની પાઘડી પણ કેમ રહી? પહેલાં લોકો આબરૂને કેટલી સંભાળતા, પણ હવે તો તે રહીજ નથી. ઊલટું તે બહુ ગમ્યું હશે. તેજ વખતે ઊઠીને મારવી હતી; એટલે વધારે સારૂં થાત! × × શું બાઇ! ઘરમાં તો એક શબ્દ પણ બોલતી નથી. ગુસ્સે થઇએ, તોપણ મોઢું સરખું ઉઘાડતી નથી. કેટલી ગરીબ દેખાય છે! પણ બહાર ક્યાંથી એને એટલું ધૈર્ય આવતું હશે?"

રાનડેએ બધું મૂંગે મોંએ સાંભળી લીધું. કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. માળ ઉપર જઇને પત્નીને કહ્યું કે, "આજનો સપાટો જબરો હતો; તને એ લોકો ઘણા દિવસ સુધી ત્રાસ દેશે એ હું જાણું છું; પણ આપણે એથી ઊલટીજ તૈયારી રાખવી જોઇએ. સહનશીલતા અને ધીરજથી સહન કરવાનો નિશ્ચય કરવો. એમનો ગુસ્સો વધવાને પુષ્ટિ મળે, તેવો વખત આપણા તરફથી ન આવવા દેવો. એમના વખતની સમજ પ્રમાણે તેઓ બોલે છે, એમાં એમનો દોષ નથી; પણ એમના મનને દુઃખવવું નહિ, જવાબ આપવો નહિ. મૂંગે મોઢે સાંભળી રહેવું, એ ત્રાસદાયક તો છેજ; પણ આજના એ ત્રાસથી આપણે જે સહનશીલતા શીખીશું, તે આખા જન્મારા સુધી કામ આવશે. જે સાચું તથા યોગ્ય લાગે તે કરવું, છોડવું નહિ; એ પાકું ધ્યાનમાં રાખવું. બીજા ગમે તે ટીકા કરે, તેની પરવા ન કરવી અને મૂંઝાવું પણ નહિ." આવા આવા અનેક ઉપદેશથી રાનડેએ પત્નીને શાંત કર્યાં. રમાબાઇએ પણ એમના ઉપદેશનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. વડીલ સ્ત્રીઓ ગમે તે બોલે, તોપણ તે બધું સાંખી લઇને પતિને ગમે તેજ કાર્ય કરવાનો ક્રમ એમણે ચાલુ રાખ્યો.

ઇ. ૧૮૮૬–૮૭માં સરકારી કામને અંગે રાનડેને કલકત્તા રહેવું થયું, તે સમયે પણ રમાબાઇ સાથે હતાં. કલકત્તાના ટૂંકા નિવાસ દરમિયાન રાનડે બંગાળી વાંચતાં શીખ્યા હતા અને પત્નીને પણ શીખવ્યું હતું. બંગાળી વર્તમાનપત્ર રમાબાઈ વાંચી શકતાં.કલકત્તાથી પાછા ફરતાં વિષવૃક્ષ, દુર્ગેશનંદિની,આનંદમઠ વગેરે કેટલીક નવલકથાઓ લેતાં ગયાં હતાં અને તે વાંચી હતી.

આ પ્રમાણે પતિની દેખરેખ નીચે રમાબાઈ જ્ઞાનવૃદ્ધિની સાથે સાથે સમાજસેવાનો પાઠ પણ શીખતાં જતાં હતાં; પરંતુ પતિની હયાતીમાં કોઇ સંસ્થામાં સ્વતંત્રપણે આગળ પડતો ભાગ એ લેતાં નહિ. પતિદેવની લોકહિતની અનેક પ્રવૃત્તિમાં પરોક્ષ રીતે તેમનાં સહાયક અને પ્રોત્સાહક બનતાં.

ઇ. સ. ૧૯૦૧માં ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, આખા ભારતવર્ષને શોકસાગરમાં ડુબાડીને પરલોકગામી થયા. રમાબાઇએ મંદવાડમાં પતિની સેવાશુશ્રૂષા કરવામાં જરા પણ મણા રાખી નહોતી. પતિવિયોગનું દુઃખ એ પોતે નીચેના ટૂંકા પણ મર્મસ્પર્શી શબ્દોમાં વર્ણવે છેઃ—

“જે દેદીપ્યમાન, તેજોમય, સૌભાગ્યમય સૂર્યના પ્રકાશમાં હું ઘણા ભૂષણથી અને આનંદથી સત્તાવીસ વર્ષ સુધી રહી હતી, તે પ્રત્યક્ષ સેવાયલા દિવ્ય સૂર્ય મને મૂકી ગયાને લીધે અત્યંત દુઃખરૂપ અંધારામાં ફાંફાં મારતી રહેવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. તે દિવ્ય સૂર્ય એકાએક અસ્ત પામી, સર્વત્ર અંધકાર પડ્યો. શિવ! શિવ!! હું કેટલી ભાગ્યહીન!!”

પતિના છતાં એમણે પોતાના જીવનને પતિથી ભિન્ન નહોતું માન્યું. પતિના જીવનને આનંદમય કરવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો; એટલે વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થયા પછી ખૂણે બેસી આળસુ જીવન ગાળવાને બદલે પતિને પ્રિય હતાં, એવાં કાર્યોમાં જીવન સમર્પણ કરીને પતિના પરલોકગત અમર આત્માને તૃપ્ત કરવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. ૧૯૦૬ માં એમણે જાહેર હિલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૮ માં શ્રીયુત ગોપાલકૃષ્ણ દેવધરની મદદથી તેમણે પૂનામાં સેવાસદનની સ્થાપના કરી અને પોતાનું સર્વસ્વ એ સંસ્થાને અર્પણ કરી દીધું. છેલ્લાં બારતેર વર્ષમાં એ સંસ્થાએ ઘણી સારી ઉન્નતિ કરી છે. એમાં હવે

૧૯૦૦ છોકરીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એ બધાનો યશ રમાબાઇનેજ છે.

મહાન પુરુષને વર્યા છતાં, રમાબાઇનું જીવન સુખમાં વ્યતીત નહોતું થયું. સૌભાગ્યના સમયમાં પણ સાસુ, નણંદ વગેરે તરફથી તેમને કેટલું વેઠવું પડ્યું હતું, તે આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. પતિના મૃત્યુ પછી પણ મિલકતને લીધે એમને અનેક ટંટાઓ અને કલેશમાં પડવું પડ્યું હતું; પરંતુ પતિનો સંપૂર્ણ આશાવાદ એમનામાં ઊતરી આવેલો હોવાથી, હજારો વિઘ્ન આવ્યા છતાં, પોતાનું જનસેવાનું કાર્ય અસ્ખલિત રીતે કર્યે જતાં હતાં. એમની પતિભક્તિ અસાધારણ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં મહિલા પરિષદમાં ભાષણ આપતાં એમણે પોતાને "પતિદેવના ચરણોના નિર્માલ્ય"ની ઉપમા આપી હતી. પતિપ્રત્યેના એ પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઇ એમણે "અમારા જીવનમાંની કેટલીક યાદગીરીઓ" નામનો ગ્રંથ મરાઠીમાં લખ્યો છે. એ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ સરળ ભાષામાં અ. સૌ. ભદ્રા બહેન મડગાંવકરે કર્યો છે અને એ ગ્રંથને આધારેજ અમે આ ચરિત્ર લખ્યું છે.

એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પરમ દેશભક્ત સ્વર્ગવાસી ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ લખી છે. ગોખલે મહોદય વાજબી રીતે લખે છે કે, "પત્નીએ પોતાના પતિ વિષે આ પ્રમાણે લખેલો ગ્રંથ હિંદુસ્તાનમાં આ પહેલોજ છે. × × પોતાના આયુષ્યમાંનાં સત્તાવીસ વર્ષ જેઓએ તે વિભૂતિ સાથે એમની સહધર્મચારિણીના સંબંધથી 'છાયા' પેઠે ગાળ્યાં, જેમના અંગનું નૈસર્ગિક તેજ શિક્ષણથી અને એમના સહવાસથી ઘણું વધ્યું અને જેમનું મન રાવસાહેબ (રાનડે) ની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઇ રહ્યું છે, તેમણે પોતાના કીર્તિમાન પતિના સ્વભાવનું અને આયુષ્યક્રમનું જે ચિત્ર દોર્યું છે, તે આપણને જોવા મળ્યું, તે માટે મહારાષ્ટ્રના લોકોને અભિમાન તથા સમાધાન થાય તો તે બરાબર છે. × × ×

"પાશ્ચાત્ય સમાજમાં ઘણાં કુટુંબોમાં પતિપત્નીમાં ઘણો પ્રેમ દેખાઇ આવે છે, પણ એમનો પરસ્પર ભાવ ઘણોખરો સરખાપણાનો હોય છે; પણ એ પ્રકારનો પ્રેમ બન્ને જણામાં જ્યારે હોય છે, ત્યારે પત્નીએ પતિની સેવામાં પોતાને અર્પણ કરી, તેમાં ધન્યતા માનવી, એ પૂર્વમાંની સ્ત્રીઓનો અને તેમાં વિશેષે કરી હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓનો મનોધર્મ છે. આ મનોધર્મ હજારો વર્ષ-

ના સંસ્કારનું અને પરંપરાનું ફળ છે અને તેનું અત્યંત મોહક સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં દેખાઈ આવે છે. નવું શિક્ષણ, નવી કલ્પનાઓ અને નવી પરિસ્થિતિથી, વિચારને તથા આયુષ્યક્રમને નવું વલણ મળેલું હોવા છતાં, ભાભી જેવી સ્ત્રીઓનો આ મનોધર્મ કાયમ રહે છે, તેથી ઘણા લોકોને તેમાંથી બોધ લેવા જેવું છે. બીજી વાત વાચકોના વિશેષ લક્ષમાં આવશે, તે એ છે કે, અસલના લોકો જે હવે ઘણા ખરા જતા રહ્યા છે, તે લોકોને સ્ત્રી-શિક્ષણ વગેરે સમાજસુધારાની બાબતમાં જે અનેક અડચણો ખમવી પડી હતી તે છે. હાલના લોકોને એ અડચણની કલ્પના નથી અને કેટલાક દિવસ પછી તે બિલકુલ નષ્ટ થશે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે; તથાપિ પહેલાંના લોકોને તેથી કેટલો દુઃસહ ત્રાસ ખમવો પડ્યો છે અને તેઓએ તે સહન કરી સમાજ પર કેટલા બધા ઉપકાર કર્યા છે, એ આપણે ભૂલી જવું એ ઠીક કહેવાય નહિ.”

મહાપુરુષ ગોખલેએ બતાવેલા ઉદ્દેશથીજ પ્રેરાઇને અમે સન્નારી રમાબાઇનું જીવન વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેનો સ્વર્ગવાસ હાલમાંજ ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના પાછલા ભાગમાં થયો છે. સંસારસુધારાના ક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ્રની એમણે જે સેવા કરી છે, તેથી એમનું નામ સદાને માટે અમર રહેશે.

૧૬૪–ભગિની નિવેદિતા

પૂજ્યપાદ સ્વામી વિવેકાનંદના અસાધારણ ત્યાગ અને ચરિત્રબળથી મુગ્ધ થઇને, તેમણે દર્શાવેલા "आत्मनः मोक्षार्थं जगद्धिताय च" એ સર્વસ્વ ત્યાગરૂપ માર્ગનું અનુસરણ કરીને જે ઉદાર મનની રમણીઓએ દુઃખ દારિદ્રયથી પીડાતા ભારતના કલ્યાણને સારૂ, પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યાં હતાં, તેમાં ભગિની નિવેદિતાનું સ્થાન સૌથી ઉચ્ચ હતું.

ભગિની નિવેદિતાનો જન્મ યુરોપમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૭ ની ૨૮ મી ઑક્ટોબરે આઇરિશ કુળના મિસ્ટર નોબલ નામના એક ધર્મગુરુને ત્યાં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ માર્ગરેટ નોબલ હતું. તેમના પિતા સારા વક્તા અને ધર્મશાસ્ત્રમાં નિપુણ પાદરી હતા. તેમણે પોતાના એશઆરામ છોડી દઇને મેંચેસ્ટર શહેરનાં ગરીબ અને દુઃખી લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. એવા યોગ્ય પિતાની યોગ્ય કન્યા માર્ગરેટ બાલ્યાવસ્થાથીજ ધર્મના માર્ગ તરફ ખેંચાઇ હતી. તેમના પિતાના એક પાદરી મિત્ર હિંદુસ્તાનથી પાછા આવ્યા હતા, તે બાલિકા માર્ગરેટની ધર્મજિજ્ઞાસા જોઇને ઘણા આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા હતા અને તેમણે કહ્યું હતું કે, "એક દિવસ આ કન્યા ઉપર ભારતવર્ષની સેવા કરવાની જવાબદારી આવશે." એ કથન એક પ્રકારે ભવિષ્યવાણી સમાન થઇ પડયું છે. પાદરીએ તો કદાચ એમ ધાર્યું હશે કે, માર્ગરેટ કોઇ ખ્રિસ્તી મિશનમાં જોડાઇ ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં સફળ થશે; પરંતુ માર્ગરેટ નોબલે એથી જુદીજ રીતે ભારતવર્ષની સેવા બજાવી છે. તેમણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી, પોતાને ભારતવાસી અને ભારતધર્મી બનાવી, ભારતવાસીઓની પોતાના (ભારતવાસીઓના) ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધાને વધારે દૃઢ બનાવી છે. માર્ગરેટના પિતાએ પણ તેના ભાવિજીવનને માટે ઘણી સારી આશા બાંધી હતી અને

મૃત્યુ સમયે પોતાની સ્ત્રીને કહી ગયા હતા કે, "એક દિવસ આ છોકરી પર કોઇ મોટી જવાબદારી આવી પડશે. એ સમયે તું માતા તરીકે એને મદદ આપજે."

કુમારી માર્ગરેટને બાલ્યાવસ્થામાં ઘણું સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. નાનપણથીજ તે વખતના પ્રખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના સમાગમમાં એ આવ્યાં હતાં અને કન્યાઓની કેળવણી તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આરંભમાં એમણે કેટલીક નિશાળોમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કર્યું હતું. પછી વિમ્બલ્ડન નામના એક ગામમાં એક સ્વતંત્ર કન્યાશાળા કાઢી હતી. એ શાળામાં કન્યાઓની કેળવણીને સંપૂર્ણ બનાવવાના પ્રયત્ન માર્ગરેટે કર્યા હતા. તેમણે ફ્રોબલ અને પેસ્ટેલોજીનાં શિક્ષણસૂત્રોનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનું રહસ્ય સારી પેઠે મનમાં ઉતાર્યું હતું; પણ તે ઉપરાંત તેમનામાં સ્વાભાવિક શિક્ષકબળ એટલું બધું હતું કે, આગળ ઉપર લખેલી પોતાની 'હિંદુધર્મની બાળવાર્તાઓ' તે અંગ્રેજ બાળકોને શીખવતાં, ત્યારે તેમને સર્વને હિંદુસ્તાનમાં આવી વસવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ આવતો.

"શિક્ષણ—ખાસ કરીને કન્યાઓનું શિક્ષણ—એ તેમણે પોતાનો વિષય કરી લીધો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તેમની બુદ્ધિ એવા ઊંચા પ્રકારની હતી કે, આજથી ૩૨ વર્ષ ઉપર લંડનમાં તેમનાજ પ્રયત્નથી 'સીસેઇમ કલબ' નામનું એક સામાજિક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને તે મંડળનાં તે એક આગેવાન હતાં. સ્ત્રીપુરુષોને એકઠાં મળી કામ કરવાની આવી સંસ્થાઓ તે વખતે ત્યાં પણ બહુ થોડીજ હતી."×

ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૫માં સ્વામી વિવેકાનંદ વેદાંતનો પ્રચાર કરવા સારૂ વિલાયત ગયા હતા. તે સમયે એમનાં ભાષણો સાંભળીને માર્ગરેટ નોબલનું ધ્યાન ભારતવર્ષના ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્ર તરફ આકર્ષાયું. સ્વામીજી વેદાંત સંબંધી વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા પછી, શ્રોતાજનોની શંકાઓનું સમાધાન પણ કરતા. એ બધાં ભાષણો અને શંકાઓનાં સમાધાન સાંભળ્યાથી, નિવેદિતાને હાલના યુરોપીય દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મની સાથે ભારત-

× જુઓ રા. રા. સાકરલાલ દવે કૃત 'સેવાભગિની નિવેદિતા.'

વર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની સરખામણી કરવાનું મન થયું. એ વખતે નિવેદિતા વેદાંતદર્શનને સંપૂર્ણરૂપે હૃદયંગમ કરી શકતાં નહિ, છતાં એમના સમજવામાં આવ્યું હતું કે, વર્તમાન કાળની યુરોપીય સભ્યતા, ધર્મ, પરોપકાર, પ્રચાર, સમાજ-વ્યવસ્થા એ બધાના મૂળમાં આધ્યાત્મિકતા ઘણી થોડી છે અને પાર્થિવભાવ અને સુખવૈભવની લાલસા વિશેષ ભાગે છે; પરંતુ ખરી આધ્યાત્મિકતા તો એજ કહેવાય કે, જેમાં પાર્થિવ સુખ ભોગવવાની લાલસા લેશમાત્ર ન હોય. પારકાનું કલ્યાણ કરવા જતાં જરા પણ સ્વાર્થ કે સ્વાત્માભિમાન હોય, તો એનું પરિણામ કાંઇજ નથી આવતું. સ્વામી વિવેકાનંદના એવા પ્રકારના ઉપદેશો સાંભળ્યાથી નિવેદિતાના મનનો ભાવ ધીમે ધીમે બદલાવા લાગ્યો અને એની સાથે સાથે સ્વામીજી તરફ એમની શ્રદ્ધા પણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી.

નિવેદિતામાં મનુષ્યોને પારખવાની ખાસ શક્તિ હતી એ પારખી ગયાં કે, સ્વામી વિવેકાનંદ કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ, પંડિત અને સારા વક્તાજ નથી, પણ તેમનામાં સત્ય પ્રત્યે પણ અસાધારણ અનુરાગ છે. યશ કે પ્રતિષ્ઠાની તેમને પરવા નથી. આત્મત્યાગની એ મૂર્તિ છે. એ સમયે સ્વામીજીના સંબંધમાં એમણે જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો, તે નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે:—

“એ કેવળ ત્યાગી સંન્યાસીજ નહોતા. માતૃભૂમિ તરફના એમના અસાધારણ પ્રેમની સરખામણી થઇ શકે એમ નથી. માતૃભૂમિનું ખરેખરૂં કલ્યાણ થાય, એટલા સારૂ એ એવા ઉપાય પણ કરવાને તૈયાર હતા કે, જેથી યોગીજનોએ ઇચ્છવા યોગ્ય મુક્તિથી પણ ભ્રષ્ટ થવા વારો આવે; કેવળ ભારતવર્ષને માટેજ નહિ, પણ ભૂખ્યા અને અત્યાચારપીડિત કોઇ પણ દેશના લોકો માટે, એ એવાજ પ્રકારનું આત્મબલિદાન આપવા તૈયાર હતા. એક વખતે એમણે ભાષણમાં કહ્યું કે, ‘આજકાલ સંસારને એવાં સ્ત્રીપુરુષોની જરૂર છે કે જેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને ભિખારી થવાનું સાહસ કરીને કહી શકે કે, ઈશ્વર વગર અમારે બીજા કોઇનો આધાર નથી. વધારે નહિ તો એવા વીસ માણસ હશે, તોપણ ચાલશે. કોણ એવું કરવા તૈયાર છે? × × એવું કર્યામાં ભય શાનો છે? ઇશ્વર છે અને તેને મેળવી શકાય છે એ વાત જો સાચી છે, તો બીજુ બધું ત્યજી દેવામાં શું બગડે છે? અને જો

એ વાત સાચી નથી, (અર્થાત્ ઇશ્વર નથી) તો તો પછી જીવન ધારણ કર્યાથી પણ શું વળ્યું?"

સ્વામીજીના આ આમંત્રણે નિવેદિતાના હૃદય ઉપર ઊંડી અસર કરી. તેમના હૃદયમાં સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન થવા લાગી; એટલામાં સ્વામીજીએ એક ભાષણમાં ફરી કહ્યું: "પ્રેમનો ધગધગતો અગ્નિ જેના હૃદયમાં નિરંતર સળગી રહ્યો હોય અને જે સ્વાર્થરહિત હોય, એવા માણસોની દુનિયાને હાલ જરૂર છે. એવા મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળેલો પ્રત્યેક શબ્દ વજ્રના જેવી અસર કરશે. જાગૃત થાઓ! મહાન આત્માઓ જાગૃત થાઓ! સંસાર દુઃખ અને કલેશથી બળી રહ્યો છે અને તમે શું સૂતાજ રહેશો?"

વિવેકાનંદના એ શબ્દો નિરર્થક ન ગયા. નિવેદિતાએ પોતાનું જીવન સ્વામીજીના ચરણમાં લોકહિતાર્થે સમર્પણ કરી દીધું. ધન, માન, મિલકત, સગાંવહાલાં બધાંનો ત્યાગ કરીને એ કેવળ ઈશ્વરને ભરોસે જીવન ગાળવા તૈયાર થયાં. ખરેખર, આજથી માર્ગરેટ નોબલ રસ્તાની ભિખારણ બન્યાં! એમણે પોતાના જીવનનું ઇશ્વરની આગળ નૈવેદ્ય ધરાવ્યું; એટલે એમણે ધારણ કરેલું 'નિવેદિતા' નામ ખરેખર સાર્થક થયું. સ્વામીજીએ તેમને સૂચના કરી કે, "તમે ભારતવર્ષમાં જઇને કન્યા–કેળવણીનો પ્રચાર કરો." ગુરુની આજ્ઞા માનીને ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં ભગિની નિવેદિતાએ હિંદમાં પનોતાં પગલાં મૂક્યાં.

કલકત્તામાં આવી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના આશ્રમમાં તેઓ જોડાયાં. વિલાયતથી ધર્મપ્રચાર સારૂ આવતા પાદરીઓનું અનુકરણ કરીને બંગલાઓમાં રહેવાનું, ગાડીઘોડે ફરવાનું અને નોકરચાકરોની સાહેબી ભોગવવાનું તેમણે પસંદ કર્યું નહિ. એમને તો અંગ્રેજ મટી ભારતવાસી બનવું હતું. ભારતવાસીઓનાં સુખદુઃખ અને આચાર વિચાર અનુભવવાં હતાં; એટલા સારૂ કલકત્તાના ઉત્તર ભાગમાં બોસપાડા નામની ચૂસ્ત જૂના વિચારના લોકોથી વસાયલી ગલીમાં તેમણે એક નાનું ઘર ભાડે રાખ્યું અને ત્યાંજ પોતાની કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી હતી. એ વખતે તેમનાં અનેક હિતૈષીઓએ શંકા બતાવી હતી કે, "આવી ગંદી ગલીમાં, અજ્ઞાન લોકોની વચમાં રહ્યાથી તમારૂં કામ સફળ થશે નહિ." કેટલાક ડાહ્યા લોકો તો એમ પણ કહેતા કે, "તમારાં જેવાં વિદુષી, કાર્યદક્ષ, અનુભવી સન્નારીએ આવા નજીવા કામ-

ને હાથમાં લેવું, એ વખત અને શક્તિને ગુમાવવા જેવું છે;" પરંતુ એમણે કોઇની પણ સલાહ ધ્યાનમાં લીધી નહિ. 'અસંભવિત શું' એ તો એ જાણતાંજ નહોતાં. એમણે તો એ નાની સરખી કન્યાશાળાનેજ પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી દીધું. નિવેદિતા શા હેતુથી એ કાર્યમાં જોડાયાં હતાં, એ સમજવા સારૂ આપણે 'ભારતના પુનરુદ્ધાર' સંબંધી એમના વિચાર જાણવા જરૂરી છે.

બધાં મનુષ્યોનો એકજ સનાતનધર્મ એ છે કે, મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવું, અને મનુષ્યત્વને જાગૃત કરવું એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે. દેશકાળ અને પ્રયોજનભેદને લઇને શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેર છે. ભારતવર્ષની વર્તમાનદશા જોતાં, શિક્ષણપદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ, એ સંબંધી નિવેદિતાના વિચારો તેમણે લખેલ "ધી વેબ ઓફ ઇંડિયન લાઇફ" અને "ધી માસ્ટર, એઝ આઈ સો હીમ" નામનાં પુસ્તકોમાંથી નીચે આપીશું:—

"પાશ્ચાત્ય સુધારાના સમાગમમાં આવ્યાથી ભારતવર્ષમાં બધે એક અશાંતિનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. એની સાથે સાથે આપણી વર્તમાનદશાની ઉન્નતિ કરવા સારૂ સર્વ પ્રકારની ખોટ પૂરી પાડે, એવા સેંકડો ઇલાજોની પણ શોધ થઇ રહી છે. ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંના એક દળનું નામ છે સંસારસુધારક. એ લોકો ધારે છે કે, ભારતવર્ષના કેટલાક જૂના રિવાજોને કાઢી નાખ્યાથી માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર થશે. એ પક્ષવાળાઓનો સંસારસુધારાના કાર્યમાં પ્રબળ ઉત્સાહ જોઇને એમ લાગે છે કે, હિંદુસ્તાન હજુ પ્રાણહીન થયું નથી. ભારતનો જીવનદીપ તદ્દન હોલવાઈ ગયો હોત, તો પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઘસારાથી સુધારકરૂપ આ અગ્નિસ્ફુલિંગ કદી ઉત્પન્ન થાત ? × × ×

"ભારતવર્ષની ઉન્નતિ ચાહનારા એક બીજા વર્ગનું નામ છે રાજનૈતિક આંદોલન કરનારા. પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલતી રાજનીતિનો આ દેશમાં પ્રચાર કરવો, એજ ભારતને મોતના મુખમાંથી ઉગારવાનો ખરો ઉપાય છે, એમ તેઓ માને છે. × ×

"વળી બીજો એક વર્ગ એવો છે કે, જેમના મત પ્રમાણે ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન કેંદ્રને જાગૃત કરી મૂકવાં એજ ભારતની ઉન્નતિનો એક માત્ર ઉપાય છે. તે ઉપરાંત એક ચોથો વર્ગ પણ છે; જેઓનો મત એવો છે કે, અર્થશાસ્ત્રના નિયમ વિરુદ્ધ ચાલ્યાથી ઉત્પન્ન

થતાં દુઃખો, એજ ભારતની વર્તમાન શોચનીય અવસ્થાનું એક માત્ર કારણ છે; એ વિષયમાં ઇલાજ કરી દરિદ્ર ભારતની ગરીબાઇ દૂર કર્યાથી ઉન્નતિના માર્ગમાં કાંઈ અડચણ નહિ રહે."

વર્તમાન ભારતની ઉન્નતિ ચાહનારા ઉપર જણાવેલા બધા વર્ગોનો પરિચય આપીને નિવેદિતા કહે છે કે, "સંસારસુધારો, રાજનૈતિક ચળવળ, નિર્જીવ ધર્મભાવ સજીવ કરવો અથવા અર્થશાસ્ત્રની સહાયતાથી દેશની ગરીબાઇ મટાડવી, એ ગમે તે કહો; પણ એ બધાના મૂળ પાયારૂપ, એ બધા કરતાં દેશને વધારે અગત્યનો, અધિક વાસ્તવિકતા ધરાવતો એક બીજોજ પદાર્થ છે અને તે ભારતવર્ષનું જાતીયત્વ છે. એ જાતીયત્વ વિશાળ ભારતના અસંખ્ય સંપ્રદાયોમાંથી કોઈ એકલાની પૂંજી નથી; છતાં જાતીયત્વરૂપી મિલનસૂત્રજ બધા સંપ્રદાયોને યથાસ્થાને પકડી રાખી શક્યું છે. સંસાર સુધારો, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર અથવા ધર્મની બાબતમાં જેઓ ભારતની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેઓ પરોક્ષભાવે એ જાતીયત્વનેજ જાગૃત કરી રહ્યા છે. ભારતની પ્રાચીન કળા, પ્રાચીન પાંડિત્ય, પુરાતન ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે બધા વિષયોએ જાતીયત્વના અભ્યુદયને મદદ કરી છે. ભારતના પ્રાચીન જાતીયત્વના એ એક નવા ભાષ્યસ્વરૂપ છે. × × "

નિવેદિતાનો ઉદ્દેશ ભારતવર્ષમાં એકજાતીયતાનો નવો આદર્શ સતેજ કરવાનો હતો. એમના વિચાર પ્રમાણે એને સારૂ બે વસ્તુની જરૂર હતી. એક સ્વદેશપ્રેમ–જ્વલંત સ્વદેશપ્રેમ–આત્મા કરતાં, ધન કરતાં, પુત્ર કરતાં પણ અધિક હોય એવો પ્રેમ. × × બીજું શિક્ષણ–એમના મત પ્રમાણે કેળવણીનો અર્થ બહારનાં જ્ઞાન અને શક્તિને ખેંચી લાવવાનો નથી; પરંતુ અંદરની શક્તિઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ કરવાનો છે. ત્યાગ અને પ્રેમ એ બેના ઉપર ભારતવર્ષના શિક્ષણનો પાયો રચાવો જોઇએ. × × ત્યાગ સંબંધી એ લખે છે કે, "જે ત્યાગ (દાન) માં અજાણપણે પણ અભિમાન અથવા કામનાની છાયા રહી ગઇ હોય, એવું દાન અમૂલ્ય હોવા છતાં પણ, મૂઠી ધૂળની પેઠે તુચ્છ થઇ જાય છે."

એ કહેતાં કે, "ભારતવર્ષમાં સનાતન કાળથી એ પ્રકારના ત્યાગ અને પ્રેમને લઇને શિક્ષણ અપાતું આવ્યું છે. એ જાતીય શિક્ષણ વંશપરંપરાગત અપાતું આવ્યાથી, પ્રત્યેક ભારતવાસીમાં

અંદરખાને છુપાઈ રહ્યું છે અને તેને જાગૃત કરવું, એજ વર્તમાન કેળવાણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. શિક્ષણ જયાંસુધી કેવળ ગ્રંથના અભ્યાસમાંજ બંધાઈ રહે છે, ત્યાંસુધી યથાર્થ જ્ઞાન દૂર નાસે છે. × × × જે શિક્ષણદ્વારા માનવહૃદયમાં રહેલા જુદા જુદા ભાવ જાગી ઊઠે એજ ખરૂં શિક્ષણ છે. એવું શિક્ષણ મેળવ્યાથી વિદ્યાર્થીના જીવનના નાનામોટા દરેક કાર્યમાં, વચનમાં અને વિચારમાં શિક્ષણની સફળતા જણાઇ આવશે."

નિવેદિતાને ખાતરી હતી કે, કન્યાઓને એવું આદર્શ શિક્ષણ આપ્યાથીજ પોતાનો અને પોતાના ગુરુદેવનો ઉદ્દેશ સફળ થશે, કેમકે સ્ત્રી એ મનુષ્ય જાતિની જનની છે. એક દીવામાંથી બીજો દીવો પ્રકટાવવામાં આવે તેમ માતાના જીવનના દયા-દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણો સંતાનના જીવનમાં ઊતરી આવે છે. પોતાના એક ગ્રંથમાં તે લખે છે કે, "સ્ત્રીજ સર્વ દેશમાં નીતિ અને સદા-ચારના આદર્શનું રક્ષણ કરનારી છે. બચપણમાંથી માતાના મુખે પરોપકારાદિ સારાં કામોની પ્રશંસા સાંભળ્યાથી બાળકના ચિત્ત-માં એ વિષય ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થતો હોત તો કોઇ પણ યુવક નિરાધાર શબને સ્મશાનમાં લઇ જવા કદી તૈયાર થાત નહિ. સ્ત્રીઓ સ્વામીના સુખની ખાતર જીવસાટે પ્રયત્ન ન કરતી હોત અને પતિના ચરિત્રમાં રહેલા ગુણોનું સ્મરણ કરીને સુખી ન થતી હોત, તો કેટલા પુરુષો સદ્ગુણી જીવન ગાળવાને પ્રયત્ન કરત ? એ ઉપરાંત સર્વ દેશમાં જોવામાં આવ્યું છે કે, સ્ત્રીઓએ-જ દરેક ઉચ્ચ આદર્શને કાર્યમાં બદલી નાખવા માટે પોતાના જીવનનું સૌથી પહેલું દાન કર્યું છે."

ભારતના ઉચ્ચ ભવિષ્યના નિર્માણમાં બાલિકાઓનું કેટલું ઊંચું સ્થાન છે તે જાણ્યાથીજ નિવેદિતાએ બીજાં મોટાં કામો-માં માથું ન મારતાં એક ગંદી પોળમાં સાધારણ કન્યાશાળા સ્થાપીને તેનેજ પોતાનું મહજીવન સમર્પણ કર્યું હતું. તેમને ખાતરી હતી કે, આ કન્યાશાળામાંથી ભારતવર્ષમાં મૈત્રેયી અને ગાર્ગીનો ફરીથી ઉદય થશે.

બોસપાડાની એ નાની ગલીમાં નિવેદિતા એક નાનું સરખું ઘર ભાડે રાખીને વસવા લાગ્યાં. એક અંગ્રેજ રમણી પોતાના મહોલ્લામાં આવીને રહી છે, એ જાણીને હિંદુઓએ તેમને ઘણાં હેરાન કર્યાં. પ્રારંભમાં કોઇ હિંદુ તેમને ત્યાં નોકર રહેવા

તૈયાર થયો નહિ. તેમને કોઇ રસોઇયો પણ મળ્યો નહિ. ઘણા દિવસ સુધી તો તેમને કેવળ ફળફળાદિ ખાઇનેજ રહેવું પડ્યું. એમણે આડોશપાડોશની સ્ત્રીઓ સાથે ઘણા સ્નેહપૂર્વક નમ્રતાથી મળવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ પ્રથમ તો એમના કાર્ય તરફ ઘણા ઓળખીતા માણસોને પણ શક ગયો. હિંદુ છોકરીઓ તેમની સાથે ભળતાં શરૂઆતમાં સંકોચ પામવા લાગી; તોપણ તે જરા પણ નિરાશ થયાં નહિ. થોડા વખતમાંજ લોકો જોઇ શક્યા કે નિવેદિતામાં કેવી અદ્ભુત આકર્ષણશક્તિ હતી. તેમની સેવા અને મમતાથી આકર્ષાઇને ધીમે ધીમે બાલિકાથી માંડીને વૃદ્ધ ડોશીઓ સુધ્ધાંત તેમના પ્રેમપાશમાં મુગ્ધ થઇ ગઇ. પ્રથમ તો કોમળ બાલિકાઓ તેમની પાસે આવ-જા કરવા લાગી. તેમણે એ બાલિકાઓ સારૂ એક કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલ ઉઘાડી. પાછળથી એ બાલિકાઓની માતાઓ પણ તેમના તરફ આકર્ષાઈ. અનાથ અને વિધવાઓ પણ તેમની પાસે શિક્ષણ મેળવવા લાગી. આ પ્રમાણે જૂના વિચારના હિંદુઓના મહોલ્લામાં તેમણે (હાઉસ ઑફ ધી સિસ્ટર્સ) ભગિનીઓનો આશ્રમ સ્થાપ્યો.

જે મહોલ્લામાં એ વસતાં હતાં તે મહોલ્લો ઘણોજ ગંદો હતો. ત્યાંના રહેવાસીઓનું તે તરફ જરા પણ ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. નિવેદિતાને એથી ઘણું લાગી આવ્યું અને તેમણે દરેક ઘરના માલિકને પોતપોતાની નીક સાફ કરવાનું સૂચવ્યું; પરંતુ હિંદુઓએ પોતાના હાથે નીક સાફ કરવાનું પસંદ ન કર્યું. એ ઉપરથી નિવેદિતાએ જાતે ઝાડુ હાથમાં લઇને નીક સાફ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમનો દાખલો લઇને બીજા બધાઓએ પણ એ પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. એવામાં કલકત્તા શહેરમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ થયો. કલકત્તાવાસીઓમાં એ વખતે ઘણોજ ભય ઉત્પન્ન થયો. લોકો ઘરબાર છોડી દઇને બહારગામ વસવા ચાલી જવા લાગ્યા; એવે વખતે નિવેદિતાએ સ્વયંસેવકોનું એક દળ લઇને કલકત્તાના સૌથી ગંદા લત્તામાં જઇને ગંદી જગ્યાઓને સાફ કરાવવાનું શરૂ કર્યું. એ સમયમાં એમણે જાતે પ્લેગથી પીડાતાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોની સેવા કરી હતી; પ્લેગથી પીડાતાં કેટલાંએ બાળકોને માતાની માફક ખોળામાં લઇને તેઓની માવજત કરી હતી. જે લોકોએ તેમની એ સેવા-શુશ્રૂષા જોઇ તે લોકો એમનો આત્મત્યાગ જોઇને દિઙ્મૂઢ થઇ ગયા. જેમને અડકવાથીજ મરણ

પામવાનો સંભવ હોય તેમને હાથમાં લઇને તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાનું સાહસ નિવેદિતા કરી રહ્યાં હતાં. જેમનું હૃદય પ્રભુ-પ્રેમથી પૂર્ણ હોય છે, જે જનસેવાનેજ પોતાનો ધર્મ ગણે છે તેમને રોગ કે વ્યાધિની શી પરવા? આવી રીતે સેવાકાર્યમાં આત્મનિવેદન કરીને તેમણે નિવેદિતા નામનું સાર્થક્ય કર્યું હતું.

નિવેદિતામાં એટલી બધી દયા હતી કે બીજાઓનું જરા પણ કષ્ટ તેમનાથી સહન થઇ શકતું નહિ. એક દિવસ પોતાના એક નોકરને ઠંડીથી કાંપતો જોઇને તરતજ પોતાનો ઓવરકોટ કાઢીને તેને આપી દીધો અને પોતે ઠંડી વેઠવા લાગ્યાં.

નિવેદિતાએ સ્થાપેલી કન્યાશાળામાં ક્રિશ્ચિયાના નામની એક અંગ્રેજ સન્નારી તથા શ્રીમતી સુધીરાદેવી એમનાં સહાયક હતાં. કોઇ પણ પ્રકારનો પગાર કે બદલો લીધા વગર સેવાવૃત્તિથી તેઓ કામ કરતાં. ફુરસદના વખતમાં નિવેદિતા પોતે ગણિત અને ચિત્રવિદ્યા બાલિકાઓને શીખવતાં. એમની ભણાવવાની પદ્ધતિ ઘણીજ સુંદર અને નવા પ્રકારની હતી. ભારતવર્ષના ચિત્રકામ અને કળાઓ ઉપર તેમને વિશેષ પ્રેમ હતો. પોતાની કન્યાઓના હાથે ચીતરેલાં ચિત્રોને એ અભિમાન અને પ્રેમ સહિત પોતાની દીવાલો ઉપર ટાંગતાં.

અઠવાડિયામાં એક અથવા બે દિવસ એ પોતે ઇતિહાસ ભણાવતાં. એ વખતે એ એવાં તન્મય થઇ જતાં કે પોતે કોણ છે, ક્યાં છે અને કોની આગળ બોલી રહ્યાં છે તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નહિ. ભારતવર્ષમાં પોતે જોયેલાં અનેક સ્થાનો તથા પોતે વાંચેલા અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન કરતાં એ એવાં તન્મય થઇ જતાં કે ઘણી વાર તો નેત્ર મીંચીને ચુપચાપ બેસી રહેતા.

એમનો પાઠ સાંભળતાં સાંભળતાં છોકરીઓમાં પણ સ્વદેશભક્તિનો એવો આવેશ આવી જતો કે તેઓ "ભારતવર્ષ! ભારતવર્ષ! મા! મા! મા!" કહેવા લાગી જતી. નિવેદિતા પણ કહેતાં: "ભારતની કન્યાઓ! તમે બધીઓ જપ કરો! ભારતવર્ષ! ભારતવર્ષ!! મા! મા!! મા!!!" એમ કહીને પોતે હાથમાં માળા લઇને ખરેખર ભારતના નામનો જપ કરવા મંડી જતાં. ભારતવર્ષ ઉપર તેમને કેવો ઊંડો પ્રેમ હતો તેનું સહજ અનુમાન આટલા ઉપરથીજ થઇ શકશે. એમને મનથી ભારતની પ્રત્યેક ભૂમિ પવિત્ર અને પ્રિય હતી.

એ કન્યાશાળાના નિભાવ સારૂ પોતે અંગ્રેજીમાં લેખો અને પુસ્તકો લખતાં અને તેની આવકમાંથી એમનું ખર્ચ ચાલતું.તેમને મદદ આપવા સારૂ કોઈ કોઇ વાર વર્તમાનપત્ર દ્વારા માગણી કરતાં; પણ ઝાઝું વળતું નહિ. 'ભગિની નિવેદિતા ' નામના એક લેખમાં શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખ્યું હતું કે, " તેમણે જે ખર્ચ પોતાને માથે ઉઠાવ્યું છે તે લોકોના ઉઘરાણામાંથી નથી આવ્યું, એ ઉધાર લીધેલું ધન પણ નથી, પણ એ તો બિલકુલ તેમના પેટમાંના અન્નનો એક ભાગ છે. " એ વાત ખરી છે. પોતાનાં પુસ્તકોની કમાણી પણ વિદ્યાલયને સારૂ ઓછી પડતી ત્યારે એ પોતાના અંગત ખર્ચમાંજ કાપકૂપ કરતાં. આ પ્રમાણે ખાવાપીવા અને પહેરવાઓઢવામાં તંગી વેઠીને એમણે રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા સ્થાપી હતી અને ચલાવી હતી.

ગરીબો અને પીડિતો પ્રત્યે તેમને ઘણીજ દયા ઊપજતી હતી. જે સમયમાં બારિસાલ જિલ્લામાં સખત દુકાળ પડ્યો હતો, તે વખતે નિવેદિતાએ તેને માટે ફક્ત નાણાં ઉઘરાવીને સંતોષ નહોતો માન્યો; પરંતુ દુકાળથી પીડાતાં મનુષ્યોની તપાસ કરવા અને તેમની સેવા કરવા જાતે બારિસાલ ગયાં હતાં. એ સમયમાં ગરીબોને ઘેર જઇને તેમણે તન–મન–ધનથી ખડેપગે તેમની સેવા કરી હતી. એવે વખતે કોઇ પણ જાતના દુઃખ કે અગવડનો તેમણે વિચાર કર્યો નહોતો.

ભારતવર્ષ ઉપર ભગિની નિવેદિતાની અસાધારણ પ્રીતિ હતી. તેઓ ભારતવર્ષને પોતાનોજ દેશ ગણતાં. વાતચીતમાં, લખાણમાં કે ભાષણમાં, એ ' ભારતવર્ષની જરૂરિયાતો ' ' ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ ' વગેરે સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં. આપણી જરૂરિયાતો, આપણી સ્ત્રીઓ, એવા પ્રકારના શબ્દોનો ઉપયોગ કરતાં. કલકત્તામાં જે પોળમાં પોતે વાસ કરતાં હતાં, તે પોળ એમને એટલી બધી પ્રિય થઇ ગઈ હતી કે, બારિસાલમાં ઉઘાડે-પગે કાદવકીચડમાં ચાલ્યાથી એમનું શરીર બગડી આવ્યું અને એ કલકત્તે પાછાં ફર્યાં, ત્યારે એમનાં ઘણાં હિતૈષીઓએ એવી ગંદી ગલી છોડી દઇને બીજે જઇ વસવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તે વખતે એમણે કહ્યું હતું કે, " એ ગલીએ મને પોતાની છોકરી તરીકે ઉછેરી છે. હું તેને છોડી જઈ શકીશ નહિ."

બૌદ્ધધર્મ ઉપર તેમને ઘણી પ્રીતિ હતી. બૌદ્ધગયામાં વાસ

કરતી વખતે તેમણે પોતાના સાથીઓને કહ્યું હતું કે, " ચાલો આપણે સુજાતાનું ઘર જોઇ આવીએ. એ જગ્યાએ હવે કોઇ ખંડિયેર કે બીજું ચિહ્ન તો નહિ હોય, પણ એ સ્થળનું લીલું ઘાસ પણ પવિત્ર છે."

એજ પ્રમાણે બાંકિપુરમાં ખુદાબક્ષ પુસ્તકાલય જોવાં ગયાં ત્યારે કોઇએ તેમને શાહજહાન બાદશાહના હસ્તાક્ષર બતાવ્યા. એ જોઇને તેમને એટલો બધો આનંદ થયો કે તેમણે એ હસ્તાક્ષરને સ્પર્શ કરવાની રજા માગી અને રજા મળતાં એના ઉપર હાથ મૂકીને ઘણી વાર સુધી આંખ મીંચીને ઊભાં રહ્યાં. એવીજ રીતે નાલંદા અને સારનાથ તીર્થોમાંથી જૂના લાકડાના અને પથ્થરના કકડા લઇ આવીને પોતાના વાચનગૃહમાં સંઘરી રાખ્યા હતા. ટૂંકામાં ભારતવર્ષના પ્રાચીન ગૌરવની બધી વસ્તુઓ તેમને મન અત્યંત પવિત્ર હતી.

તીર્થયાત્રા કરવાનો તેમને ઘણો શોખ હતો. પોતાની નિશાળની કન્યાઓને પણ એ ઘણી વાર પ્રવાસે લઇ જતાં. બદ્રિકાશ્રમની વિકટ યાત્રા પણ તેમણે કરી હતી.

આપણી પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ભાવનાઓનું રહસ્ય એ કેવી સારી રીતે સમજી શકયાં હતાં, તે નીચેના દાખલા ઉપરથી સમજાશે. પોતાના એક ગ્રંથમાં એ લખે છે: " પ્રસિદ્ધ નાયગરાનો જળધોધ ગંગાનદીમાં હોત તો ત્યાં ગમતપાર્ટીઓ અને રેલવે મુસાફરીઓને બદલે દર વર્ષે કે દર માસે પૂજા કરનારા લોકોનાં ટોળેટોળાં આવત. હોટેલોને બદલે દેવાલયો બંધાત. દાંભિક સમૃદ્ધિને બદલે તપશ્ચર્યા નજરે પડત. તેની ગંજાવર શક્તિને મનુષ્યના સુખવૈભવના સાધન તરીકે લેવાની ઇચ્છાને બદલે, દેહમાંથી મુક્ત થઇ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો અત્યાનંદ અનુભવવાની અતિ તીવ્ર ઉત્કંઠા જણાત."

લાહોરમાં મુસાફરી કરતી વખતે બનેલો એક બનાવ પણ નોંધવા જેવો છે. પોતાના એક હિંદી મિત્ર સાથે પગે ચાલીને એ લાહોરમાં ફરવા નીકળ્યાં હતાં. એવામાં લોકોનું એક ટોળું નજરે પડયું. યુરોપિયન મડમને આવતી જોઇને ત્યાં ઊભેલા એક પોલીસ અમલદારે લોકોને હડસેલા મારી હઠાવવા માંડ્યા ને નિવેદિતા માટે માર્ગ કરવા માંડ્યો. આ જોઇ નિવેદિતાના મુખ ઉપરનું સ્વભાવિક કોમળ સ્મિત પલટાઇ ગયું અને મહાકાળીની

પેઠે પેલા અમલદાર પાસે જઇ કહેવા માંડયું: "આ લોકોને હડસેલા મારીને હઠાવવાનો તમને શો હક છે? તમારા પર ફરિયાદી કરવી જોઇએ." અમલદાર તો વીલો પડી ગયો. પછી પેલા મિત્રે કહ્યું કે, "અમારા દેશમાં આની કાંઇ નવાઇ નથી." નિવેદિતાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને પ્રથમ તો તેમણે આ વાત માની પણ નહિ.

ધર્મની બાબતમાં નિવેદિતાએ ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. તેમની ભાષણ કરવાની શક્તિ ઘણી આકર્ષક હતી. તેમની વાણી ઓજસ્વિની હતી; પરંતુ ધર્મના વિષયમાં વાદવિવાદમાં ઊતરતાં નહિ. ધર્મને એમણે પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી દીધો હતો. એમના હૃદયમાં પ્રબળ આધ્યાત્મિક ભાવ બિરાજેલો હતો. યુરોપમાં રહ્યાં હોત તો એમણે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હોત; કેમકે ત્યાં સ્ત્રીઓને સમાજમાં ઘણી સ્વતંત્રતા છે. ત્યાંના સમાજમાં નારીની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા છે; પરંતુ નિવેદિતાએ એ બધાનો ત્યાગ કરીને સ્વેચ્છાથી દૂરના ભારતવર્ષનેજ પોતાનો દેશ બનાવ્યો હતો. શ્રીયુત રવીંદ્રનાથ ઠાકુરે નિવેદિતાની આખા જીવનની તપસ્યાને સતીની તપસ્યા સાથે સરખાવી છે તે વાજબી છે. ખરેખર એ મૂર્તિમતી તપસ્વિની હતાં. તપસ્યા તેમના જીવનમાં મળી ગઈ હતી.

ગંદા મહોલ્લામાં વસવાથી, રાતદિવસ પરિશ્રમ કર્યાથી, વ્રત અને તપસ્યામય જીવન ગાળ્યાથી અને છેવટે બદ્રિકાશ્રમની કઠિન યાત્રા કર્યાથી તેમનું આરોગ્ય ઘણું બગડયું અને ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ઑકટોબર માસમાં ૪૪ વર્ષની વયે તેમણે આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કર્યો. છેવટના મંદવાડના સમયમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "નૌકા ડૂબી રહી છે, પણ હું એક વાર અવશ્ય સૂર્યોદય જોઇશ."

ભારતવર્ષ સ્વતંત્રતાને પંથે આગળ વધે એ નિવેદિતાને ઘણું પસંદ હતું. બંગાળાના ભાગલા પાડ્યા તે વખતે શ્રીયુત અશ્વિનીકુમાર દત્ત વગેરે દેશનિકાલ થયેલા નવ દેશભક્તો કેદમાંથી છૂટીને આવ્યા, તે દિવસે એમણે મોટો ઉત્સવ મનાવ્યો હતો. એ દિવસે એમણે નિશાળને બારણે પૂર્ણ કુંભની સ્થાપના કરી હતી અને કેળનો મંડપ રચ્યો હતો. એ દિવસને આનંદનો દિવસ ગણીને તેમણે છોકરીઓને રજા આપી હતી.

નિવેદિતાના મરણ પ્રસંગે એમનાજ જેવા પરમાર્થ બુદ્ધિવાળા અને ભારતવર્ષ ઉપર માતૃભૂમિના જેવો સ્નેહ રાખનારા પાદરી દીનબંધુ એન્ડ્રુઝે લખેલા એક નાના કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિઓથી આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરીશું:—‘ તેણે પોતાનું ઘર છોડયું અને સાચા ખ્રિસ્તીની પેઠે વિદેશીઓનાં દુઃખડાંને પોતાનાં કરી લીધાં. હિમાલયમાં દાર્જિલિંગમાં પોતાના મરણ પર્યંત તેણે સ્નેહ, શ્રમ તથા દુઃખને ધૈર્યથી પોતાનાં કરી રાખ્યાં. ”×

१६५-गं० स्व० जमनाबेहन सक्कई

ભગવતી જમનાબાઇ સક્કઇનો જન્મ સંવત ૧૯૧૮ના શ્રાવણ સુદિ પૂનમને દિવસે શેઠ તુલસીદાસ વ્રજદાસને ત્યાં થયો હતો. એમના કાકા શેઠ તાપીદાસ વ્રજદાસની મોટી પેઢી એ વખતે મુંબઇમાં ચાલતી હતી. આ ભાગ્યશાળી પુત્રીના જન્મથી વેપારમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઇ અને દિવસે દિવસે વેપારધંધામાં લાખો રૂપિયાની કમાણી થઇ હતી. આ મોઢવણિક ખાનદાન વિશાળ કુટુંબનો ઇતિહાસ તે વખતની તેમની જાહોજલાલીથી બોધરૂપ થઇ પડે તેવો છે. ટૂંકામાં એટલું કે, તે વખતે મુંબઇમાં શેઠ તાપીદાસ વ્રજદાસનું નામ સખાવતમાં તેમજ વેપારમાં ઘણું મશહૂર થયેલું હતું.

ભગવતી જમનાબહેન નામાંકિત શ્રીમંતનાં પુત્રી હતાં. તેમનું લગ્ન તેર વર્ષની ઉંમરે સુરતનિવાસી રા. રા. નગીનદાસ ભક્તિદાસ સક્કઇ સાથે થયું હતું. લગ્ન થયા બાદ કેટલીક મુદત રા. નગીનદાસે મુંબઇમાં પ્રિવિયસ સુધી અભ્યાસ કરવામાં ગાળી. શ્રીમંતનાં પુત્રી જમનાબહેને આ ગરીબ સાસરામાં તે વખતની સ્થિતિમાં પોતાનો શરૂ થતો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવી ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો, તે ચાલુ જમાનામાં લગ્ન બાદ સંસારમાં પડતી સ્ત્રીઓને અવશ્ય જાણવા લાયક અને મનન કરવા લાયક થઇ પડે એમ છે.

આ દંપતી ઘણાં સાદાં, દયાળુ, પરગજુ, આનંદી, સંતોષી

× શ્રીમતી સરલા લાલા દાસીકૃત “ બંગાળી ચરિત્ર ” અને રા. રા. સાકરલાલ દવે રચિત “ નિવેદિતા ”ના ચરિત્ર ઉપરથી.—**પ્રયોજક**

અને મળતાવડા સ્વભાવનાં હોવાથી, તેઓ દરેક કોમના જન-સમાજમાં બહુ પ્રિય થઇ પડ્યાં હતાં. અભ્યાસ છોડ્યા બાદ રા. નગીનદાસ સક્કઇએ શરૂઆતમાં મિલ વગેરે કેટલાંક ખાતા-માં ટૂંક નોકરી કર્યા બાદ મુંબઈમાં ઇન્કમટેક્ષ ખાતામાં રૂપિયા ચાળીસના પગારથી નોકરી શરૂ કરી હતી અને ત્યાં બાર વર્ષ નોકરી કરી હતી. ધીમે ધીમે તેમનો પગાર દોઢસોનો થયો હતો. ત્યાર બાદ મુંબઇ બેંકમાં રૂપિયા સાડાત્રણસોના પગારે પંદર વર્ષ ડેપ્યુટી હેડ ઓફ તરીકે અને ત્યારબાદ આઠસો રૂપિયાની જગ્યાએ મુંબઇ બેંકના હેડ ઓફ તરીકે લગભગ બે વર્ષ કામકાજ કરી તે સ્વર્ગવાસી થયા હતા. ભગવતી જમનાબહેન સક્કઇએ બાર બાળકોને જન્મ આપ્યો હતો; પણ તે સઘળાં અધૂરે ગયેલાં હોવાથી પોતાને સંતાન નહોતું; પરંતુ આ પરગજુ દંપતીએ પોતાનાં સગાંનાં બાળકોને પાળીપોષી મોટાં કર્યાં હતાં.

સને ૧૯૦૩ માં જ્યારથી ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળની સ્થાપના થઇ, ત્યારથી તે અત્યાર સુધી સંસ્થાના એક પ્રમુખ તરીકેનું પ્રશંસાપાત્ર કામ બજાવી, તમામ કોમમાં તે ઘણાં પ્રિય થઇ પડયાં હતાં. મિ. મલબારીએ સ્થાપેલી સેવાસદન સંસ્થામાં હિંદુ કોમ તરફથી સદનની કાઉન્સિલમાં તે ઉપપ્રમુખ તરીકે હતાં અને સેવાસદનના કામકાજનો વિસ્તાર ચારે તરફ વધારવા માટે ભાષણો આપી સતત પ્રયાસ ચાલુ રાખી આ સંસ્થાઓને પોતાથી બનતી દરેક પ્રકારની યોગ્ય મદદ આપતાં રહ્યાં હતાં. હિંદુસંસારમાં સ્ત્રી અને પુરુષની કેળવણી તથા તેમની રીતિનીતિ, આચારવિચાર અને ધર્મ સંબંધી પ્રસંગોપાત જુદે જુદે સ્થળે અનેક સંસ્થાઓમાં અને દેશાવરોમાં લગભગ એકસોપંદર ભાષણો અત્યાર સુધીમાં ભગવતી જમનાબાઇએ આપ્યાં હતાં.હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજજીની દરેક જયંતિપ્રસંગે ગુજરાતી હિંદુસ્ત્રીમંડળ તરફથી સ્ત્રીવર્ગનું એક ડેપ્યુટેશન લઇ, તે દિવસે સવારના પહોરમાં વેસાવા ખાતે જઇ પોતે તે મહાન દાદાને અભિનંદન આપતાં.

મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવેલી સત્યાગ્રહની લડત વખતે સારી રકમ એકઠી કરી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના ફંડમાં મોકલી આપી હતી.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ગયા ભયંકર દુકાળ વખતે ભગવતી જમનાબાઇ સક્કઇએ ચારે તરફ અપીલો બહાર પાડી-

ને તથા ભાષણો આપીને અવાક પ્રાણીઓ અને નિરાધાર કુટુંબોને મદદ કરવાને લગભગ એકવીસ હજાર રૂપિયાનું ફંડ એકઠું કર્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ પોતે કેટલીક બહેનોને સાથે લઈ પંચમહાલ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ વગેરેમાં આશરે પોણોસો દુષ્કાળપીડિત ગામડાંઓ અને શહેરોમાં સખત ઉનાળાની ઋતુમાં લગભગ ત્રણ મહિના લાગલાગટ મુસાફરી કરી, અવાચક ઢોરોને ઘાસચારાની અને સઘળી કોમનાં ગરીબ નિરાધાર કુટુંબ અને બારીક સ્થિતિમાં આવી પડેલા ખાનદાન કુટુંબોને અનાજકપડાં વગેરેની મદદ આપી હતી. મુસાફરીનો તમામ ખર્ચ પોતાને માથે લઇ રૂપિયા બે હજાર પોતે તે વખતે ખરચ્યા હતા. કુટુંબકલ્યાણમાં, દેશકલ્યાણમાં અને સ્ત્રીજાતિના કલ્યાણમાં ભગવતી જમનાબાઇ સક્કઈની સેવા ઉત્સાહી, આનંદી અને જિગરના પ્રેમપૂર્વકની હતી. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીજાતિ ઉપર કેટલીક સદી થયાં અવિદ્યાના અંધકારનો પડદો ઢંકાઇ રહેલો છે, તે ધીમે ધીમે કેવા કેવા પ્રકારની રીત-યોજનાથી ખસેડી શકાય, તે બાબત પોતે તમામ બંધુઓને વિનયપૂર્વક નિરંતર સુવચનોથી પ્રાર્થના કરતાં હતાં.

ભાવનગર ખાતે એમના પ્રયાસથી ગુજરાતી હિંદુસ્ત્રીમંડળની એક શાખા સ્થાપવામાં આવી હતી. એ શાખાને પોતે આર્થિક સહાયતા પણ આપી હતી.

ઘણાંખરાં પરોપકારી કામોમાં, કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં, સ્ત્રીસંસ્થાઓમાં, વનિતાવિશ્રામ, સેવાસદન વગેરે મંડળોમાં અવારનવાર પુસ્તકો, માસિકો, વર્તમાનપત્રો અને નાણાં વગેરેની પોતાની શક્તિ મુજબ તેઓ મદદ આપતાં રહ્યાં હતાં; એ ઉપરાંત પોતાના મૃત્યુવેળા પણ અનેક સંસ્થાઓને કુલ સાડાસત્તર હજાર રૂપિયાનું તેમણે દાન કર્યું હતું.

એ પરોપકારી સન્નારીના સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતના જાહેર જીવનને એક મોટી ખોટ પડી છે. *

---

* 'સુંદરીસુબોધ' ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ-મેના અંકમાં રા. રા. કેશવલાલ ભીખાભાઇ મણિયારે લખેલા લેખ ઉપરથી. —**પ્રયોજક**

१६६–बी अम्मा

સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત મૌલાના મહમદઅલી અને મૌલાના શૌકતઅલીનાં માતા બી અમ્માનો જન્મ જગવિખ્યાત બાદશાહ અકબરના મંત્રી દરવેશઅલીના એક જાણીતા કુટુંબમાં થયો હતો. એમનામાં પિતાના વંશ તરફથી બુદ્ધિમત્તા, સાહસ, વિશ્વાસ અને સદાચાર પૂર્ણરૂપે વારસામાં ઊતરી આવ્યાં હતાં. આત્મ-વિશ્વાસ અને આપબળની તો એ મૂર્તિ હતાં.

એમના પતિ મૌલાના અબ્દુલઅલીખાં રામપુરમાં ઉચ્ચ પદ ઉપર અમલદાર હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૩ માં બી અમ્માને પેટે શૌકતઅલીનો અને ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૮ માં દેશભક્ત મહમદઅલી-નો જન્મ થયો હતો. બી અમ્મા ઘણાં પતિભક્ત અને સંતાન-વત્સલ હતાં. એમનો સંસાર ઘણા સુખપૂર્વક ચાલી રહ્યો હતો, એટલામાં દૈવનો એમના ઉપર કોપ થયો. મૌલાના અબ્દુલ-અલીખાં કોલેરાના ભોગ થઈ પડ્યા અને આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગે સિધાવ્યા. આખા પરિવારમાં શોક છવાઈ રહ્યો. બી અમ્માની વય એ સમયે કેવળ ૨૭ વર્ષની હતી. શૌકતઅલી સાત વર્ષના અને મહમદઅલી બે વર્ષના બાળક હતા. એ ઉપરાંત એમને બીજાં પણ સંતાન હતાં.

બી અમ્માએ ધૈર્યપૂર્વક વૈધવ્યનું દુઃખ સહન કર્યું. સંતાનોને ઉછેરવા તથા કેળવવાનું તેમણે હવે પોતાનાજ હાથમાં લીધું.

બી અમ્માનો સ્વદેશપ્રેમ જ્વલંત હતો. મૌલાના મહમદ-અલી અને મૌલાના શૌકતઅલી દેશ અને ધર્મની જે મહાન સેવા બજાવી રહ્યા છે, તેનો મોટો યશ તેમની માતાનેજ ઘટે છે. ઉપદેશ અને પ્રોત્સાહનથી એ આપત્તિ અને નિરાશાના સમયમાં પુત્રોના શુભ વિચારોને ટકાવી રાખતાં.

સરકારે બન્ને અલીભાઈઓને કેદમાં મોકલ્યા, તે સમયે બી અમ્માએ વૃદ્ધાવસ્થામાં પડદાનો ત્યાગ કરીને, ખુલ્લી રીતે જાહેર ભાષણો આપી, ખિલાફત અને સ્વરાજનો ઝંડો ઉઠાવ્યો. એ વખતે એમણે જે અદ્દશ્ય ઉત્સાહ, સ્વદેશાભિમાન, ધર્મપ્રેમ અને અપૂર્વ બુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો હતો, તે યુવાનોને માટે આદર્શરૂપ હતો. હિંદુ-મુસલમાનોની એકતામાં એમને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેને માટે એ રાતદિવસ પ્રયત્ન કરતાં હતાં. નવેમ્બર ૧૯૨૪ માં એમનું મૃત્યુ થયું.

એ પવિત્ર સન્નારીની મહત્તાનો વિશેષ પરિચય વાચકોને મળે, તેટલા માટે તેમના દેહાંત પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં થોડાંક જાણવા જેવાં લખાણો* નીચે ઉતારીશું:-

" મારી અમ્મા કયારે જન્મી તેની મને ખબર નથી. તે કહેતી: ' દીકરા બળવો થયો, ત્યારે તો હું પાંચછ વર્ષની ' એટલે અમ્માનો જન્મ ૧૮૫૨માં હશે. અમ્મામાં સાચા મુસલમાનની અમીરી હતી. અલ્લાહથી ડરીને ચાલવાની એનામાં બાદશાહી હતી. મહાન વજીરોથી એનું માવતર ઊતરી આવ્યું હતું. મોગલોના છેલ્લા વજીર નવાબ શમશુદ્દીન વાનપ્રસ્થ થયા હતા ને અમરોહમાં દિવસ ગાળતા હતા, ત્યારે દિલ્હીના બીજા વજીરો રાજા થઈ બેઠા હતા. ઔંધ ને બીજા પ્રાંતોમાં એ વજીરોએ પોતાની સત્તાનાં સિંહાસનો સ્થાપ્યાં હતાં. અમ્માના વડવાઓને મોગલોએ અર્ધાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ભેટ કર્યાં હતાં; પણ એ વડવાઓએ પાક સૈયદો પર સત્તા ચલાવવાની ના ભણી હતી.

" બળવો જાગ્યો, ત્યારે અમ્માનાં માબાપે સંભલમાં છુપાઈ જવાનો ઠરાવ કર્યો. તે ઘરને ફરતો કોટ હતો ને ખેડૂતો એ બધાને રક્ષવા માટે તૈયાર હતા. જાટ લોકોએ ત્યારે કેર વર્તાવ્યો હતો. અમ્માનાં માબાપ સાથે ઘરડાંઓ પણ સામેલ થયાં હતાં. હજી ત્યારે તો મોગલ દરબાર સાથે સંબંધ છોડ્યાને થોડોજ વખત થયો હતો. વેર લેવા માટે અંગ્રેજો નિર્દોષને દોષિત ઠરાવશે, એવી દહેશત અમ્માનાં માતપિતાને લાગી અને તેથી મોગલસામ્રાજ્ય સાથે ચાલેલાં ખતપત્રોને અમરોહમાં આગ મૂકવામાં આવી. મારી અમ્મા તે ખતપત્રો ખાક થઈ ગયાં, તેની અનેક યાદી ઘોળતી

* મૌલાના મહમદઅલીના પોતાના એક લેખ ઉપરથી સૂરતના " નવયુગ "ના તા. ૫-૧૨-૨૪ ના અંકમાં છપાયલું લખાણ.

હતી. અમને અમરોહ તરફ આંગળી બતાવી વારંવાર તે કહેતી; ‘ દીકરા! જુઓને, અહીંજ, અહીંજ પેલાં કાગળિયાં બળી ગયાં.’ આ કાગળો બળ્યા ત્યાર પછીજ અમ્માને લઈને મારાં આજાઆજી સંભલ આવ્યાં. આમ નાસ્યા છતાં, બળવો જ્યારે શમી ગયો. ત્યારે મારા મોસાળના ૭૨ વર્ષના એક ઘરડા કાકાને બ્રિટિશ સરકારે પકડ્યા અને મુરાદાબાદમાં તેમને ફાંસી આપવાનો હુકમ છોડ્યો. અમ્મા કહેતી: ‘ અરે! ફાંસી વખતે આ કાકાએ બાદશાહના નોકરને કેવા કાલાવાલા કર્યા! અને તે પણ કેટલી અમીરીથી! અરે, મારાને તેમણે કહ્યું: ‘ ફાંસી હું જાતેજ લઈશ.’ એમણે જાતે ફાંસો લીધો. દોરી લાગે તે પહેલાં એમનો પ્રાણ ઊડી ગયો. ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારોને લાગ્યું કે, જુબાની આપનારાએ વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો; ઇનામની લાલચ માટે પેલા સાક્ષીએ દ્રોહ કર્યો હતો. મારા બીજા કાકા ત્યારે નાસી છૂટ્યા. આજે એ વાતને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં છે; પણ અમે એ કાકા વિષે હજુ કશું સાંભળ્યું નથી. અમ્માના પિતાએ, પોતાનું નામ ફેરવી નાખ્યું ને રામપુર રિયાસતમાં વાસ કર્યો.

“ અમ્મા અમરોહમાં બહુ રહી નહિ. એનો બાલ્યકાળ તો સૈફનીના ગામડામાં વીત્યો. બળવા વખતે રામપુરરાજ્ય અંગ્રેજ સલ્તનતને વફાદાર રહ્યું હતું; એટલે એ રાજ્ય સાથે સૈફનીની જમીનદારી જોડાઇ ગઈ હતી. પોતાનાં બાલ્યાવસ્થાનાં અનેક સંસ્મરણો મારી અમ્મા અમારી આગળ કહી જતી. તે યાદી ઘોળતી, ત્યારે ઘરડી ફજોમાનાં સ્મરણો તે તાજાં કરતી. તે માતામાં દુનિયાનું ડહાપણ હતું, અનુભવ હતો. અમ્મા તે માની શિખામણો દિલમાં સંઘરી રાખતી અને અમને તેમાંથી તે વારંવાર લહાણ આપતી. મારા આજા રામપુરની રિયાસતમાં છુપાઈને રહ્યા હતા, એવામાં મારા દાદાની લશ્કરી ટુકડી ત્યાં આવી પહોંચી. દિવસે દિવસે આ બંને કુળો વચ્ચે ઓળખ વધતી ગઇ ને આખરે અમ્માના લગ્નથી બંને વંશો જોડાઇ ગયા. મારા દાદા રામપુર રિયાસતના વફાદાર નોકર હતા, એટલે તેમને પણ મુરાદાબાદ જિલ્લામાં જમીન ભેટ મળી હતી.

“ આજે રામપુર રાજ્યમાં મારા મોસાળનાં અનેક ગામો ભરાઇ ગયાં છે. મારી અમ્માના વડવાઓએ જૂના રાજાને એ ગામોનો વહીવટ દીધો હતો; પણ પછી નવાબની રાજગાદી ફરી.

તેણે જાહેર કર્યું કે, 'જે કોઇને પહેલાના રાજા પાસે માગણું હોય, તે અમુક વખતમાં દરબારે આવી જાય.' મારી અમ્માના એક સગાએ અમ્માના વડીલને એ દાવો રજૂ કરવા કહ્યું. એ સગો પેલાં ગામડાંઓ માટે માગણી કરવાનું કહેતો હતો; પણ પેલા વૃદ્ધ વડીલે તેને ઠપકો આપ્યો. તેણે કહ્યું: 'જમીનના ટુકડા માટે હું નવાબને સલામ ભરૂં? કદી નહિ! કદી નહિ.' અને તેની પાસે બેઠેલા જુવાનીઆઓએ પેલો સાંભળે તેમ કહ્યું કે, 'બરાબર છે. એક કડિયાની વિધવાના પુત્રને આજ જવાબ મળવો જોઇએ.'

"તે અમ્માનો સગો હતો. અમ્માના એક વડીલે એક કડિયાની વિધવા સાથે બીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. આ સગો તે વિધવાનો છોકરો હતો. અમ્મા એ બનાવ ખૂબ રસિક રીતે કહેતી. ગર્વની છટાથી તે અમને સંભળાવતી: 'અહા! મારા વડવાઓએ ધનને ઠોકરે ઉરાડ્યું છે; પોતાની ખાનદાનીને હમેશાં ઓપાવી છે. અમારાં કુળે ઘણા જૂના વખતથી બીજાં કુળોમાં લગ્નસંબંધ બાંધ્યો નથી. અમારા વડવાઓ બીજી વાર બહારથી કન્યા લાવતા, તો તે કન્યાનો સ્વીકાર થતો. તેનાં સંતાનોને હક્ક મળતા; પરંતુ તે સંતાનો ફરી અમારા વંશમાં પરણી શકતા નહિ.' અમ્મા પોતાની અમીરીની આવી આવી વાતો કહેતી.

"અમ્માનાં લગ્ન થયાં અને તે સુખી નીવડ્યાં. મારા આજાઆજી અમ્મા સાથે રહેતાં ને તેમના તરફ મારા બાપુ પણ અતિ પૂજ્યભાવ રાખતા. અનીતિ ત્યારે વ્યાપી હતી. મોટા મુસલમાનો પોતાની પત્ની ઉપરાંત ઉપપત્ની કરવામાં ગર્વ લેતા. મારા કાકાઓએ એવાં લગ્ન કર્યાં હતાં અને એ લગ્ન ઘણું કરીને ગુણકાઓ સાથેજ થતાં. નાચનારીઓનો સહેજ ઉમદા ભાગ તરતજ લગ્નથી જોડાતો, બાકી બીજી નાચનારીઓ કેવળ રખાત તરીકે રહેતી. અમે મોટા થયા, ત્યારે અમને વારંવાર એજ પ્રશ્ન ઊઠતો કે, અમારા બાપ એ જાળમાંથી કેમ કરીને બચ્યા?

"પણ અમ્મા કહેતી: 'દીકરા! તારા બાપુ તો બચી ગયા.' અમે અમ્માને કહેતા: 'મા! તું શું કરત? તને શોક્ય મળી હત તો શું કરત?' અને અમ્મા કહેતી: 'મારા ખાવિંદની ઇજ્જત ગણી હું તેને પાળત. હું કપડાં પહેરૂં અને તમને પહેરાવું, તે પહેલાં મારી શોક્યને પહેલાં કપડાં આપું, તેનાં સંતાનને પણ

પહેલાં આપું, આ નવું ઘર તેને આપત અને જૂના ઠાઠિયામાં હું પડી રહેત. તેને હું જરાયે માઠું ન લાગવા દેત.' મારા બાપુએ બીજાં લગ્ન ન કર્યાં; પણ મારા બનેવીએ કર્યાં. મારી બહેન મારી અમ્માની લાડકી હતી. અમારા સૌ કરતાં અમ્મા તેને વધારે ચાહતી. એ બહેન મારાથીજ મોટી; પણ આજે તેની પ્રતિષ્ઠા મારી અમ્માને સ્થાને છે. મારા બનેવીએ બીજી વાર લગ્ન કર્યાં; ઇંદોરમાં જઇને તે પરણ્યા; પણ પાછળથી તે શરમાઇ ગયા. અમારે ત્યાં આવતાં તેમને શરમ લાગી. મારી અમ્માએ મારી બહેનને શૌકતનો સાથ બાંધી આપી ઇંદોર મોકલી. મારી બહેન અને મારો શૌકત મારી બહેનની શોકયને લઇને ઘેર આવ્યાં. મારી બહેનનું અમારે ત્યાં જે સ્થાન છે તે, તે શોકયને પણ મળ્યું. અમારી એક બહેનમાં બીજી બહેન ઉમેરાઇ. અમે જ્યારે જ્યારે પાછા ફરીએ, ત્યારે અમારી બહેનને માટે કંઇ કંઇ લાવીએ ને તેની સાથે અમારી નવી બહેન માટે લાવવાનું ચૂકીએ નહિ. કોઇક વખત અમે ભૂલી જતા, તો મને યાદ છે કે, અમ્મા અમને ખૂબ ઠપકો આપતી. આમ અમ્માના વિચારો મારી બહેનોમાં મુકાયા. આમ અમ્માની ઉદારતા જીવતી ખડી થઇ.

"પણ, પછી મારી બહેનની છોકરીને ઘેર છોકરો આવ્યો. એ છોકરાને ઉછેરનાર કોણ? અમ્માએ તો ઘરડી આશિશ આપેલી, મારી બહેનને પણ હળવાં હાલરડાં ગાયેલાં; પણ ખરૂં લાલન-પાલન તો મારી બહેનની શોકયેજ કરેલું. આજે એ નાનકડો છોકરો આઠ વર્ષનો છે. આજે હજી મારી બંને બહેનો મારી અમ્મા માટે આંસુ સારે છે. અમ્મા! અમ્મા! તું તે કેવી ગરવી!

"પણ મારા બાપુ, અરે અમ્મા માટે તેમને કેટલું માન! અમ્મા ઘરની રાણી હતી. નોકરો પજવતા, તો મારા બાપુ સીધા નોકરોને દબડાવતા નહિ. મારી અમ્મા પાસે આવી કહેતા: 'આપના નોકરો મને બહુ પજવે છે.' એ 'આપ' શબ્દમાં કેટલું સન્માન ભર્યું છે! એ મીઠા અને માનભર્યા બોલ મારી અમ્માના હૃદયમાંથી કદી પણ ખસ્યાજ નથી.

"અમ્મા તે બાપુના સ્વભાવની વાત કરતી. તે કહેતી: 'એક વખત તારી આ બહેન એક નોકરના હાથમાં હતી. ત્યારે તો એ છેક નાની. તારા બાપુ એક પંજાબી ગુણકા સાથે પરણવાનો વિચાર કરતા હતા. તે બાઇ પણ ત્યાં ઊભી હતી. એણે તારી

બહેનને જોઇ. તરત તે તારા બાપુ પાસે દોડી ગઇ. તેમને કહ્યું: ‘મારામાં તમે શું મોહ્યા છો? તમારી સ્ત્રી કેટલી સુંદર છે! ને તમારી નાની છોકરી! અહા! અને તારા બાપુએ તેને ખીજવાઇને ઠપકો આપ્યો: ‘તું તે કોણ, મારી સ્ત્રીની સુંદરતા પૂછનારી?’

“એવી એક બીજી વાત અમ્માએ કહી હતી કે, જ્યારે વહાણું વાયું હતું, વાદળ ઘેરાયું હતું, તરસી ભૂમિ પર વરસાદના છાંટા પડતા હતા, ત્યારે હું સવારની પ્રાર્થના કરતી હતી. તારા બાપુ મરદાોમાં બેઠા હતા. પેલી પંજાબી ગુણકા બહાર મલાર રાગના તાનમાં હતી. એકાએક એના સૂર થંભી ગયા. નોકરે પછી મને કહ્યું કે, ‘સાહેબે એ સ્ત્રીને તમાચો ખેંચી કાઢ્યો ને ખિજાઇને કહ્યું, ‘અરે! મારી સ્ત્રીની નજીકમાં તું મારો આશરો લેવા આવી?’

“મારા બાપુ આવી રીતે બચ્યા હતા; પણ રામપુરના નવાબે એમને ન છોડ્યા. નવાબના ભાઇ સાથે મારા બાપુને મૈત્રી હતી; એટલે નવાબ એમના પર ખિજાયા. બાપુએ રાજ્ય છોડયું, લશ્કરી નોકરી છોડી અને બીજે નોકરીની શોધમાં ઊપડ્યા. એ મુસાફરી-માં હોલ્કરના બહાદુર શિવાજીરાવનો એમને ભેટો થયો. આખરે તેઓ જયપુરમાં નોકરીએ રહ્યા, પણ પછી તે ગુજરી ગયા. અમે નબાપાં થયાં. જયપુરના નિવાસ દરમ્યાન એમણે ઓછું કર્યું નથી. એમની ઉદારતા હદ બહારની હતી. એક કહેવાતા મિત્રે એમની પાસે ઘોડાગાડી જોઇ ને તે તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. મારા બાપુએ તરતજ એ ઘોડો ને ગાડી પેલા ગૃહસ્થને ઘેર મોકલાવ્યાં. પેલાએ પૂછ્યું: ‘આમ કેમ?’ બાપુએ કહ્યું: ‘મને ન ગમ્યાં, તમને ગમ્યાં, એટલે તમારાં.’ આ ઉદારતાને લીધે એમને બહુ ખરચ થયો. મારા મોટા કાકા મિલકતમાંથી ભાગ આપે નહિ; એટલે મારા પિતાને ખૂબ અડચણ પડવા લાગી. અમ્માને આ અડચણની ખબર પડી. તેણે તો પોતાનાં જવાહીરો ઉતારી નાખ્યાં ને ઘરેણે મૂકી પૈસા મેળવી મારા બાપુનો હાથ છૂટો કર્યો. પછી બાપુ ગયા. મારા મોટા કાકાએ જમીન વગેરે વેચી નાખી દેવું ચૂકવવાની સૂચના મૂકી; પણ અમ્મા કહે: ‘મારા દીકરાઓને એમ કેમ લાગવા દઉં કે, અમારી સગીર અવસ્થામાં અમારી માએ બધું વેડફી નાખ્યું. ભાઇ! એ તો મારા દીકરાઓનું. એ મારાથી ન વેચાય.’ અમ્માએ કશું વેચ્યું નહિ. સાઠ વર્ષ સુધી એણે વહીવટ ચલાવ્યો; પણ જમીનનો એક દોરો પણ પારકે

હાથે ચડ્યો નહિ. શૌકતે મારા અભ્યાસ માટે દેવું કર્યું અને જેલમાં પુરાયા, ત્યારે પણ ઘરખટલા માટે કેટલુંય દેવું ઉમેરાયું. ત્યાર પછી અમે જમીનો વેચી નાખી. અમ્મા ત્યારે હરખાઇ ગઇ. તે બોલી કે, 'દીકરા! હવે તમે વેચી તે સારૂં થયું. મને તો વધારે ઉમળકો આવે છે કે, અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહી તમારા વડવાઓએ મિલકત મેળવી તે તમે તસુએ તસુ કાઢી નાખી.'

"અમ્માએ કેટલું કર્યું ! એનો પાડ ક્યાંથી વાળીએ ? ઇતિહાસ લાંબો છે ને ટૂંકામાં ક્યાંથી પતાવું ?

"૧૮૮૦ ના ચોમાસામાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. મારા બાપુ તેમાં ઝલાઇ ગયા. તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે જન્નતનશીન થયા. અમ્મા ત્યારે તો ૨૮ વર્ષની હતી. હું તો ત્યારે બે વર્ષનો હતો. બાપુની ખોટ મારી સમજમાં હોય પણ શાની ? અમ્મા ત્યારે કહેતીઃ 'બેટા ! તું તો નાનો. તારા બાપનું તારા પર ખૂબ વહાલ હતું.' ને મારી અમ્માએ બાપુની ખોટ પૂરી પાડી. માતાની શીતલ ગોદ ને બાપુની પ્રેમળ છાયા એક અમ્મામાં ઊતર્યાં. આજે હું ૪૬ વર્ષનો છું; શૌકત પર વર્ષનો થયો છે ને ઝુલ્ફીકર પપ વર્ષના છે. આજે અમે અનાથ પડ્યા છીએ; બાપુ નથી; અમ્મા નથી ! અમારે ઘેર બાલુડાંનાં કિલકિલાટ છે; પણ અમે નબાપા ને નમાયા છીએ. અમ અનાથની કોણ દયા ખાશે ?"

મહાત્મા ગાંધીજી તા ૩૦–૧૨–૨૪ ના નવજીવનમાં લખે છે કે, "બી અમ્માના મૃત્યુ વિષે હું 'યંગ ઈંડિયા'માં લખી ચૂક્યો છું. એ બાઇનો ધર્મપ્રેમ અગાધ હતો. ધર્મ ઉપરની તેની આસ્થા અનુકરણીય હતી. તેની દેશપ્રીતિનું મૂળ ધર્મપ્રેમમાં હતું અને હિંદુમુસલમાન ઐક્યને તે ચાહતી હતી, તો તેનું કારણ પણ ધર્મપ્રેમ હતો. તેની પાછળની સ્થિતિ એવી થઇ ગયેલી હતી કે, ધર્મ, દેશ અને જાતિઐક્ય તેને મન સરખાં થઇ પડ્યાં હતાં. તેણે જોયું કે, હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર ન થાય, તો ઇસ્લામ સુરક્ષિત ન રહે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો આધાર જાતિઓ વચ્ચેના ઐક્ય ઉપર છે. જાતિઐક્ય હિંદુમુસલમાન ઐક્ય વિના અસંભવિત છે. આમ તેણે નરી આંખે જોયું, તેથી મરતાં લગી આ ભલી બાઇએ એ ત્રણે વસ્તુનું રટણ કર્યું. તેના છેલ્લા દિવસોમાં તેનાં દર્શન કરવાનો સુઅવસર મને ઘણી વેળા મળેલો. 'હિંદુ-

મુસલમાન ક્યારે એકદિલ થશે ?' 'સ્વરાજ્ય ક્યારે મળશે ?' 'હું તે જોવા જીવીશ ?' આવા સવાલો આ બાઇ મને પૂછતી.

"આત્મામાત્ર અમર છે; પણ આવા શુદ્ધ આત્મા તેના અમરપણાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે. બી અમ્માનો દેહ આજે નથી પણ બી અમ્માનાં કાર્યો અને વચનોનો નાશ તો જ્યાંલગી હિંદુમુસલમાનની હસ્તી છે, ત્યાંલગી થવાનોજ નથી. જે માતાએ અલીભાઇઓ જેવા પુત્રોને વારસારૂપે મૂક્યા છે, તેનો નાશ સંભવેજ નહિ. એ ભાઇઓનો માતૃપ્રેમ હું જેમ જેમ યાદ કરૂં છું, તેમ તેમ તેઓ પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ વધતો જાય છે. એ વૃદ્ધ દુર્બળ બાઇનું વચન બે ભાઇઓને સારૂ હુકમરૂપ હતું. પોતે જે કંઇ છે તે બી અમ્માને લીધે છે, એમ તેઓ માને છે.

"બી અમ્માના મરણની રાત્રિ ન ભૂલાય એવી છે. મૌ૦ શૌકતઅલી તે દહાડે મારી પ્રાર્થનામાં હાજર હતા; એટલામાં બી અમ્મા વધારે બિમાર છે એવો ટેલિફોન આવ્યો. તે ઉપરથી ડૉ. અનસારીને લઇને મૌલાના દોડી ગયા. પ્રાર્થના થઇ રહ્યા બાદ મને ખબર મળી. સરોજિની દેવીને લઈ હું તેમને ત્યાં ગયો. આખું કુટુંબ બી અમ્માને વીંટીને બેઠું હતું. અલ્લાહ નામનો મંત્ર સૌ પઢતા હતા. મૌ૦ મહમદઅલીની આંખેથી તો મોતીબિંદુ ટપકી રહ્યાં હતાં, પણ મુખેથી અલ્લાહ સિવાય બીજો ઉચ્ચાર મેં ન સાંભળ્યો. મૌ૦ શૌકતઅલી આંસુને ખાળતા હતા, પણ તેમની મુખમુદ્રા તેમના દુઃખને સૂચવતી હતી. આમ છતાં તેમની વિવેકબુદ્ધિ મંદ નહોતી પડી. આસપાસ શું બની રહ્યું છે, એનો તેમને પૂરો ખ્યાલ હતો. આવતી કાલના કાર્યની ગોઠવણ ચાલતી હતી. હું દુર્બળ છું, મારે લાંબો વખત ત્યાં ન બેસવું જોઇએ, એમ તેમને લાગવાથી દબાણ કરીને મને વિદાયગીરી આપી. તેમની સમયસૂચકતા અને તેમના આવા વિનયના દાખલાઓ મારી પાસે ઘણા છે.

"આ નાનકડી કોટડીમાં મેં જે ધીરજ અને ઇશ્વરપ્રેમ અનુભવ્યાં તેની સાથે આપણા રડવાફૂટવાના રિવાજની સરખામણી કર્યા વિના મારાથી ન રહેવાયું. મેં ઘણાં હિંદુ મરણ જોયાં છે. હજુ તો દર્દીના ખોળિયામાં પ્રાણ છે, ત્યાં તેની પાછળ રામનામના જપને બદલે રોકકળ શરૂ થતી મેં ઘણી વેળા જોઈ છે. મૃત્યુ પાછળ રોવાફૂટવાની બધા ધર્મોમાં મનાઇ છે. હિંદુધર્મ

જન્મમૃત્યુને એકજ સ્થિતિનાં રૂપાંતર માને છે, એમ છતાં રોવા-કૂટવાની જંગલી અને નાસ્તિક પ્રથા હિંદુ સિવાય મેં બીજા કોઇ ધર્મમાં નથી જોઇ. મેં પારસી, યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન-નાં મરણો વેળા હાજરી ભરી છે. રોકકળ તો મેં ક્યાંયે નથી જોઇ. બી અમ્માના મરણ સમયે કેવળ ઇશ્વર ઉપરની આસ્થા અનુ-ભવી હું રાજી થયો. હું ઇચ્છું છું કે, સમજુ હિંદુ કુટુંબો રોવા-કૂટવાના ઘાતકી, જંગલી અને નિરર્થક રિવાજને બંધ કરશે.

"બી અમ્માના સહવાસથી મને તો બીજું પણ ઘણું જો-વાનું મળ્યું. મરણાંતલગી તે બાઇએ ખાદીનોજ ઉપયોગ કર્યો. ખાદી પણ બારીક નહિ, પણ જાડી, સામાન્ય પોતની. કફનમાં પણ કેવળ શુદ્ધ ખાદી વાપરવાની તેની આજ્ઞા હતી. તેનો અમલ થતો મેં જોયો. અલીભાઇઓના ઘરમાં મેં નાનાંમોટાં બધાંને ખાદી વાપરતાંજ જોયાં.

"ભાઇઓએ કે ઘરનાં બીજાં માણસોએ એક ક્ષણ પણ પોતાનું કાર્ય બંધ ન કર્યું. મૌ૦ મહમદઅલીનું લખવાનું કામ બંધ ન રહ્યું. 'હમદર્દ' અને 'કૉમ્રેડ' ને લગતા હુકમો અપાયાજ કરતા હતા. મૌ૦ શૌકતઅલીએ પોતાના કામને એક દિવસ પણ ન અટકાવ્યું. એમને બીજેજ દિવસે મુઝફ્ફરનગર જવાનું હતું તે કરાર તેમણે બરાબર પાળ્યો. મારે તેજ દિવસે રામજસ કૉલેજ-માં જવાનું હતું. સમય કબ્રસ્તાન તરફ જવાનો હતો, છતાં ઉપલી ગોઠવણ બંધ રાખવાનો મારો વિચાર પણ તેમણે અમલ-માં ન મૂકવા દીધો. કબ્રસ્તાનમાં જતી વેળા ખાંધ દેવાને સારૂ મને બોલાવી લેશે એમ કહી મને વિદાય કર્યો. આ બધું કાર્ય-પરાયણતા, વિવેક અને ઇશ્વર ઉપરની આસ્થા સૂચવે છે. આવું બધું મેં તિલક મહારાજને વિષે સાંભળ્યું છે. તેમને ગમે તેવા દુઃખદ સમાચાર મળતા, તોયે તેમના નિત્યક્રમમાં કશો ફેર-ફાર ન થતો. અંગ્રેજોમાં તો એવી કાર્યપરાયણતાનો મેં બહુ અનુભવ કર્યો છે. આવી ધીરજ જેનામાં નથી, તે મનુષ્ય કહેવાવા-ને લાયક નથી એમ કહેવું વધારે પડતું નથી.

"બી અમ્માનું મૃત્યુ થતાં મૌ૦ શૌકતઅલી કહે છે, તેમ હિંદુસ્તાનનો એક સાચો સિપાઇ ઓછો થયો."

"સૌરાષ્ટ્ર" ના તા. ૨૨-૧૧-૧૪ ના અંકમાં દર્શાવાયલા

ઉદ્ગારોથીજ આપણે તેમને અંજલિ આપીએઃ—

"ઇતિહાસમાં વાંચતા અને ચારણોને મુખે સાંભળતા નાટકોમાં નિહાળતા અને નવલકથાઓમાં આલેખતા કે, રજપૂતાણીઓ પોતાના દૂધમલિયા દીકરાઓને ચોરીમાંથી ઉઠાડી ઉઠાડીને રણક્ષેત્રમાં ધકેલતી; વીસમી સદીમાં એ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઘડીભર સજીવન થઇને પાછો શય્યાવશ બની ગયો. બી. અમ્માની આંખો મિંચાણી.

"જાણે કે અસલની સો સો રજપૂતાણીના આત્માઓ એકત્ર બનીને આ એક ઇસ્લામી બાનુના દેહમાં દાખલ થયા હતા. જાણે કે પ્રભુએ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યતાની એક પ્રતિમા ઘડીને તેમાં પ્રાણ ફૂંક્યા હતા. કેવી પ્રચંડ ! કેવી મનોહર એ મૂર્તિ !

"જોયાં, ન જોયાં, ત્યાં તો એ જોગમાયાએ મોતની સોડ તાણી લીધી. બહુ તો, એ શક્તિને પ્રગટ થયાં પાંચેક વરસ વીત્યાં હશે. રામપુર ગામમાં એક વખત એને આંગણે રાજશાહી સાહેબી ડોલતી. એના ખાવિંદ અને એ રાણી પોતાના શાહજાદાઓ મહમદશૌકતને બાદશાહી ઠાઠે રમાડતાં. ત્યાર પછી કોણ જાણે કેટલુંય વહેલું ખાવિંદનું છત્ર તૂટી પડ્યું. કહે છે કે, સત્તાવીસ વરસની ઉંમરે, વિધવા માતાએ બે બેટાને છાતીના ધાવણથી ધરવી ધરવીને ઉછેર્યા ! ખોળામાં બેસાડીને રોજ સાંજે દેશ, ધર્મ અને માલિકનાં નામો બન્નેના કાનમાં ફૂંક્યાં. પછી ? એ શૌકતમહમદની જુવાનીએ કંઇ કંઈ રંગો જોયા. રામપુરના નવાબે એની રિદ્ધિસિદ્ધિ લૂંટી લીધી અને ભરતખંડની સરકારે એના બે સાવજને ચીંદવાડાના પાંજરામાં પૂર્યા. ત્યાંથીયે હુંકારા ગાજતા હતા, તે કોને જોરે ? અમ્માને જોરે ! અમ્માનો હાથ એ બેટાઓને માથે ફરતો. અમ્માજ ત્યાં અગ્નિ પ્રગટાવીને બેઠી હતી. અમ્માએજ એ બન્નેને મહાત્માજીના યજ્ઞમાં સ્વહસ્તે હોમ્યા.

"અને એવું સાચા દિલનું બલિદાન કોઇનુંયે નહિ હોય. બે વરસની લડતમાં તો કૈંક કાયર થયા. મોટા મહારથીઓએ પાછાં ડગ દીધાં. હિમાલય જેવા અડગ બળશાળીયે ડગી ગયા. ન ડગ્યા શૌકત અને મહમદ. જ્યારે કહો, ત્યારે સરફરોશી માટે તૈયાર. એ ધાવણ કોનું? શૌકત અને મહમદ કહે છે કે, એ ધાવણ અમ્માજાનનું.

"સાચાં વીર–વીરાંગના બોલે નહિ. બોલે ત્યારે એને શબ્દો ન સૂઝે. અમ્મા બોલતાં. બોલવું પડતું; પણ શબ્દો ન સૂઝે. એનાં એ વેણ પલટાવી પલટાવીને બોલે. કોઇને તિરસ્કારે નહિ. માત્ર શૌકતમહમદને મરી ફીટવાનુંજ કહે.

"એની બિસેન્ટ અને સરોજિની તો સ્ત્રીશરીરધારી મરદો કહેવાય. એ પહાડો ડોલાવે, દિશાઓને કંપાવે, સામ્રાજ્યોને હંફાવી જાણે; પણ એ તો મરદો! એના હૈયામાં માતૃત્વની વેદના ક્યાં? એને માતૃત્વની કસોટી ક્યાં? અમ્મા તો માતા હતી. અમ્માની આંખોમાં આંસુ હશે. તસ્વીરમાં બેય બેટાને ગોદમાં લઇને અમ્માને બેઠેલી જોઇ છે? કેવી દુઃખિયારી! કેવી શાંત અને છતાં કેવી ભીષણ સૂરત! અમ્માનાં વાત્સલ્ય અને બલિદાન વચ્ચે જામેલી ઝપાઝપી કેવી હશે? કોઇ ચીતરી શકશે? વર્ણવી શકશે? માતાની મૃદુતા ને વીરાંગનાની વજ્રસમી નિષ્ઠુરતા અમ્માજાન! તમારા હૈયામાં કેવી સંગ્રામ મચાવતી હતી! તમારા જયઘોષ ગજવનારાઓ એ ગુપ્ત વેદના વચ્ચે સળગતી તમારી કાંચનમયી મૂર્તિને નહિ જોઇ શકે? કદી નહિ.

"એંશી વર્ષની ડોશી બુરખો નાખીને ચાલતી; કારણકે ભારતવર્ષની એને ઓળખાણ નહોતી. એક દિવસ એની છાતી ભરાઇ આવી. ન કોઇ મૌલાનાનો કે ઉલેમાનો મત લીધો. ઇસ્લામીઓ શું કહેશે, તેની પરવા ન કરી. પડદો ખોલીને માતાએ મોં બતાવ્યું. તમે બધા તો મારા શૌકત ને મહમદ!

"કેવી એ હિંમત! કિતાબોના અને રૂઢિના ધર્મ કરતાંયે ઊંચો ધર્મ અમ્માના હ્રદયમાં જાગૃત હતો. અમ્મા કાંઇ ટોળાંની નીતિ નહોતી પાળતી. શૌકતમહમદ પણ એજ ધાવણ ધાવેલા. એટલેજ આખી કોમના ફિટકારો છાતીએ ઝીલીને પણ બંને જણાં બાપુને વળગી રહ્યા. લોકપ્રિયતાને સિંહાસને બેસનારા બંને જણાં લોકનિંદાની ધૂળમાં રોળાણા. એ હાથ અમ્માનો!

"અને એ બંને ઉપર અમ્માની પ્રીતિ કેવી? એક દિવસ શૌકત બોલ્યાઃ 'દેખો, યારો! મેં એસા બડા શેર જેસા હું; ઓર યે મહમદ તુમારી કોંગ્રેસકા બડા પ્રેસિડન્ટ હે. લેકિન યે બુઢ્ઢિયા જરાસી નઝર કરતી ઓર 'સીત' કરતી, તો વો દોનું શેર ગરીબ બચ્ચાં બન જાતા. અરે યારો! જોરસે મત બોલિયો; એ

બુઢિયાં સુનતી હોગી.' આવા મહાન પુત્રો; એટલા તાકાતવાળા પુરુષસિંહો પણ આટલા ઝૂકીને જેની પાસે ચાલતા, તેનું હૃદયબળ અને તેનું નીતિબળ કેટલું હશે? એ હૃદયબળ અને એ નીતિબળ ગયાં! અત્યારે તો એની જોડી ભારતમાં મળવી દુર્લભ છે.

"અમ્માજાન! જેવી શૌકતમહમદની, તેવીજ અમારી માતા! તમે ન હોત, તો અત્યારનાં ભારતવાસીઓ પ્રાચીન માતૃત્વનો નમૂનો ક્યાં શોધત? તમારા આત્મામાં જે પવિત્ર દીપક જળતો હતો, તેમાંથીજ આ ભક્તિનો ધૂપ સળગાવીને તમારી કબર પર ધરીએ છીએ, ફરી ભારતવર્ષમાં તમને બોલાવીએ છીએ."

ग्रंथ त्रीजो–समाप्त

सारामाठा प्रसंगे ज्ञानलहाणी

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઇકજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચરિત્રને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે તેમ છે.

કોઇ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઇક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઇએ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિરૂપે બનાવી દેવો જોઇએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ઘી વગેરેમાં થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, પાડોશી, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ઇચ્છા હોય તો "અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્તે અમુક તરફથી ભેટ" કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, રબરસ્ટાંપથી છાપીને કે હાથે લખીને આપી શકાય કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

હકીકત આવી હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય સમજુ મનુષ્યે અવશ્ય મેળવવું જોઇએ.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઇએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી–વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઇએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથાશકય પ્રતોની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે અથવા તો બીજી કોઈ સારી હજાર–પાંચસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય; છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મગ્રંથોમાંની અસરકારક શિખામણો સુખેથી વહેંચી શકાય.

श्री रामायणनुं महत्त्व

प्रीति करै रामायण माहीं, तेही सम भाग्यवंत कोउ नाहीं ।।

"રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જોટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે." **—વિવેકાનંદ**

"રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થ પરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઇ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી." **—બંકિમચંદ્ર**

"કાવ્યનાં બંને અંગ–કવિ અને નાયક–ની બાબતમાં રામાયણના જોટાનો કોઇ પણ ગ્રંથ કોઇ દેશમાં મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન પ્રખર સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો કોઇ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળા કવિ પણ કોઇ જણાતા નથી. હોમર તથા વર્જીલના 'ઇલિયડ' તથા 'ઇનીડ' અને મિલ્ટન કવિનો 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' પાશ્ચાત્યોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતાં રામાયણ ગ્રંથ કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઇ કાવ્ય–શક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરોબરીએ બેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યનાયકો એકિલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં બહુ ઊતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણ માટે આર્ય લોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે." **—ચિંતામણ વિ. વૈદ્ય**

"રામાયણ એ કહેવામાં તો એક મહારાજાનું જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ ગ્રંથ આ સંસારના મળનો નાશ કરનાર અગ્નિરૂપ છે. એ અંધકારમાં પ્રકાશ, સ્ત્રીઓનો ધર્મ, પુરુષોનું પૌરુષ, બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોનું ધન, શૂદ્રોનો ધર્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ ગ્રંથરૂપી તેજસ્વી દીપક હાથમાં રાખીને જે કોઇ તેના પ્રકાશમાં ચાલે છે તે જીવનયુદ્ધમાં કદી પણ હારવાનો નહિ." **—સંતરામ શર્મા**

"રામાયણને વાંચીને અમે કંઇકના કંઇક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઊંચા ઊંચા ખ્યાલ ઊપજી મનુષ્યના ભૂષણરૂપ સદ્‌ગુણો આવી હાજર થાય છે. સત્યાચરણ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા–સારાંશ કે માનુષી ગુણોનું એવું કોઇ ચિત્ર નથી કે જેનું યથાર્થ રૂપ કવિએ પોતાની જાદુભરી કલમ વડે આમાં આલેખ્યું નથી." **—મિ. ગ્રેફ્ટ**